

આત્મકથા

[પ્રથમ અંક]

આ પી ૯

૧૩૨૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાયિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૫૨૦ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ આત્મકથા

વિષય ધર્મ જ્ઞાન

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા

[પ્રથમ ખંડ]

લેખક :

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીયર્થ-સંગ્રહ
૧૮૧૦

તૃતીય આવૃત્તિ

મુદ્રક અને પ્રકાશક: મોહનલાલ મગનલાલ ભટ્ટ, નવજીવન, મુકાલાલય,
અમદાવાદ.

આઠ આના

રૂ. ૧૬૮૫

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ આદિતિ બીજી આદિતિની જેમ પહેલી આદિતિનું પુનર્મુદ્રણ માત્ર છે. પહેલી આદિતિને બહાર પડ્યે આજ લગભગ દોઢ વરસ થવા આવ્યું છે, તેટલા સમયમાં આ પુસ્તકની ૧૨૦૦૦ નકલો જ બપી છે એ બહુ સંતોષકારક તો ન જ ગણાય, છતાં આજની પરિસ્થિતિમાં એ છપાડ પણ આવકારલાયક ગણાવો જોઈએ.

ગાંધીજીએ 'નવજીવન'માં આત્મકથા પૂરી કરી છે એટલે બીજા ખંડમાં આ ગ્રંથ પૂર્ણ થશે.

બીજા ખંડ શોડા જ દિવસોમાં અને આ જ રૂપમાં પ્રગટ થશે.

મહા સુદ ૧૫

સં. ૧૯૮૫

૫૬

૧૯૮૫

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના	૧
બાગ પહેલો	
૧ જન્મ	૧૧
૨ બચપણ	૧૫
૩ બાળવિનાહ	૧૮
૪ ધણીપણ	૨૩
૫ હાઈસ્કુલમાં	૨૭
૬ દુઃખદ પ્રસંગ—૧	૩૪
૭ દુઃખદ પ્રસંગ—૨	૩૯
૮ ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત	૪૪
૯ પિતાજીનું મૃત્યુ ને મારી નામોશી	૪૯
૧૦ ધર્મની ઝાંખી	૫૪
૧૧ વિલાયતની તૈયારી	૬૦
૧૨ નાતબહાર	૬૭
૧૩ આખરે વિલાયતમાં	૭૧
૧૪ મારી પસંદગી	૭૬
૧૫ ‘સહ્ય’ વેરો	૮૧
૧૬ ફેરફારો	૮૭
૧૭ ખોરાકના પ્રયોગો	૯૨
૧૮ શરમાળપણ—મારી ઢાલ	૯૮
૧૯ અસત્યરૂપી ઝેર	૧૦૪
૨૦ ધાર્મિક પરિચયો	૧૧૦
૨૧ નિર્બલ કે બલ રામ ।	૧૧૫
૨૨ નારાયણ હેમચંદ્ર	૧૧૬
૨૩ મહાપ્રદર્શન	૧૨૫
૨૪ ખારીસ્ટર તો કયા — પણ પછી ?	૧૨૮
૨૫ મારી મૂંઝવણ	૧૩૨

બાજ બીજો

૧	રાયચંદભાઈ	૧૩૯
૨	સંસારપ્રવેશ	૧૪૪
૩	પહેલો કેસ	૧૪૯
૪	પહેલો આધાત	૧૫૪
૫	દક્ષિણ આફ્રિકાની તૈયારી	૧૫૯
૬	નાતાલ પહેાંચો	૧૬૩
૭	અનુભવોની વાનગી	૧૬૮
૮	મિટોરિયા જતા	૧૭૩
૯	વધુ હાટમારી	૧૭૯
૧૦	મિટોરિયામાં પહેલો દિવસ	૧૮૬
૧૧	ખ્રિસ્તી સંબંધો	૧૯૨
૧૨	હિંદીઓનો પરિચય	૧૯૭
૧૩	કૃષીપણાનો અનુભવ	૨૦૧
૧૪	કેસની તૈયારી	૨૦૬
૧૫	ધાર્મિક મંથન	૨૧૧
૧૬	કો જાને કલ કી ?	૨૧૬
૧૭	રહ્યો	૨૨૦
૧૮	કાળો કાંઠલો	૨૨૬
૧૯	નાતાલ ઇન્ડિયન ક્રૅએસ	૨૩૧
૨૦	બાલાસુંદરમ્	૨૩૪
૨૧	ત્રણ પાકેંડના ફર	૨૩૧
૨૨	ધર્મનિરીક્ષણ	૨૪૬
૨૩	ધરકારમાર	૨૫૧
૨૪	દેશભાળી	૨૫૬
૨૫	હિંદુરતાનમાં	૨૬૧
૨૬	રાજનિષ્ઠા અને શુશ્રૂષા	૨૬૬
૨૭	મુંબઈમાં સભા	૨૭૧
૨૮	પૂનામાં	૨૭૬
૨૯	‘જલદી પાછા ફરો’	૨૮૦

બોમ્બ ટ્રીબીયલ

૧	તોફાનના બાણકારા	૨૮૭
૨	તોફાન	૨૯૧
૩	કસોટી	૨૯૬
૪	શાંતિ	૩૦૩
૫	બાળકેળવણી	૩૦૮
૬	સેવાવૃત્તિ	૩૧૩
૭	બ્રહ્મચર્ય—૧	૩૧૭
૮	બ્રહ્મચર્ય—૨	૩૨૧
૯	સાદાર્થ	૩૨૭
૧૦	ઘોઘર યુદ્ધ	૩૩૧
૧૧	શહેરસુધરાઈ—દુકાળકાળો	૩૩૫
૧૨	દેશગમન	૩૩૮
૧૩	દેશમાં	૩૪૩
૧૪	કારકુન અને ‘ઝરા’	૩૪૭
૧૫	મહાસભામાં	૩૫૦
૧૬	લોર્ડ કર્ઝનનો દરબાર	૩૫૩
૧૭	ગોખલે સાથે એક માસ—૧	૩૫૬
૧૮	ગોખલે સાથે એક માસ—૨	૩૬૦
૧૯	ગોખલે સાથે એક માસ—૩	૩૬૪
૨૦	કાશીમાં	૩૬૮
૨૧	મુંબઈમાં સ્થિર થયો ?	૩૭૪
૨૨	ધર્મસંકટ	૩૭૮
૨૩	પાછો દક્ષિણ આફ્રિકા	૩૮૩
	વિષયસૂચિ	૩૮૭

ચા ૨ અથવા પાંચ વર્ષ પૂર્વે નિકટના સાથીઓના આગ્રહથી મેં આત્મકથા લખવાનો સ્વીકાર કર્યો હતો; અને આરંભ પણ કરેલો. પણ એક પાનું ટ્રસ્ટફોર્ડ પૂરું ન કરી શક્યો તેટલામાં મુંબઈની જવાળા સળગી અને માઈ આદર્યું અધૂરું રહ્યું. ત્યાર પછી તો હું એક પછી એક એવા વ્યવસાયોમાં પડ્યો કે છેવટે મને માઈ ચેરવડાનું સ્થાન મળ્યું. લાઇ જેરામદાસ પણ હતા. એમણે મારી પાસે એવી માગણી કરી કે બીજાં બધાં કામ પડતાં મૂકીને મારે આત્મકથા તો પહેલી જ લખી નાંખવી. મેં એમને જવાબ મોકલ્યો કે મારો અભ્યાસક્રમ ઘડાઇ ચૂક્યો છે, અને તે પૂરો થતાં સુધી હું આત્મકથાનો આરંભ ન કરી શકું. મને જો મારો પૂરો સમય ચેરવડામાં ગાળવાનું સહભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હોત તો હું જરૂર ત્યાં જ આત્મકથા લખી શકત. પણ તેને પહોંચવાને હજી મને એક વર્ષ બાકી હતું. તે પહેલાં હું કેાઇ પણ રીતે આત્મકથાનો આરંભ પણ કરી શકું એમ નહોતું, એટલે તે રહી.

આત્મકથા

ગયું. હવે સ્વામી આનંદે શરી પાછી એ જ માગણી કરી છે, અને મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ પૂરો કર્યો છે તેથી આત્મકથા લખવા લલચાયો છું. સ્વામીની માગણી તો એવી હતી કે મારે આખી કથા લખી નાંખવી અને પછી તે પુસ્તકાકારે છપાય. મારી પાસે એકસામટો એટલો સમય નથી. જો લખું તો ‘નવજીવન’ને સાર જ લખી શકાય. મારે ‘નવજીવન’ સાર કંઈક તો લખવાનું હોય જ. તો આત્મકથા કાં નહિ? સ્વામીએ એ નિર્ણય કબૂલ રાખ્યો, અને આત્મકથા લખવાનો હવે મને અવસર આવ્યો.

પણ આ નિર્ણય કરે છું એટલામાં એક નિર્મળ આથીએ સોમવારે હું મૌનમાં હતો ત્યારે મને ધીમેથી નીચેનાં વાક્યો સંભળાવ્યા:

“તમે આત્મકથા શું કામ લખવાના છો? એ તો પશ્ચિમની પ્રથા છે. પૂર્વમાં કોઈએ લખી જાણી નથી. અને શું લખશો? આજે જે વસ્તુને સિદ્ધાન્ત તરીકે માનો છો તેને કાલે માનતા અટકી જાયો તો? અથવા સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જે જે કાર્યો આજે કરો છો તે તે કાર્યોમાં પાછળથી ફેરફાર કરે તો? તમારાં લખાણને ઘણાં મનુષ્યો પ્રમાણભૂત સમજી પોતાનું વર્તન ઘડે છે તેઓ ખોટી રીતે દોરવાઈ જાય તો? તેથી સાવધાન રહી હાલ તરત આત્મકથા જેવું કંઈ ન લખો તો ફીક નહિ?”

આ દલીલની મારા મન ઉપર થોડીધણી અસર થઈ. પણ મારે આત્મકથા ક્યાં લખવી છે? મારે તો આત્મકથાને બહાને સત્યના મેં જે અનેક પ્રયોગો કરેલા છે તેની કથા લખવી છે. તેમાં માફ જીવન આત્મપ્રેત હોવાથી કથા એક

શ્રવનવૃત્તાંત જેવી થઈ જશે એ ખરું છે. પણ જો તેમાંથી પાને પાને મારા પ્રયોગો જ નીતરી આવે તો એ કથાને હું પોતે નિર્દોષ ગણું. મારા બધા પ્રયોગોનો સમુદાય પ્રગ્નની પાસે હોય તો તે લાલદાથી થઈ પડે એમ હું માનું છું,— અથવા કહો કે એવો મને મોહ છે. રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાંના મારા પ્રયોગો હવે તો હિંદુસ્તાન જાણે છે, એટલું જ નહિ પણ થોડેબધે અંશે સુધરેલું કહેવાતું જગત પણ જાણે છે. એની કિંમત મારે મન ઓછામાં ઓછી છે. અને તેથી એ પ્રયોગોની મારફતે મને ‘મહાત્મા’નું પદ મળ્યું છે એની કિંમત પણ જૂજ જ છે. કેટલીક વેળા તો એ વિશેષણ મને અતિશય દુઃખ પણ દીધું છે. એ વિશેષણથી હું કૂલાઈ ગયો હોઉં એવી એક પણ ક્ષણ મને યાદ નથી. પણ મારા આધ્યાત્મિક પ્રયોગો જો હું જ જાણી શકું અને જેમાંથી મારી રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્ર ઉપરની શક્તિ પણ ઉદ્ભવી છે તે પ્રયોગોનું વર્ણન કરી જવું મને ગમે ખરું. જો એ ખરેખર આધ્યાત્મિક હોય તો એમાં તો ફલણુશીને સ્થાન જ નથી. એમાંથી તો કેવળ નમ્રતાની જ વૃદ્ધિ થાય. જેમ જેમ હું વિચાર કરતો જાઉં છું, મારા ભૂતકાળના શ્રવન ઉપર દષ્ટિ નાંખતો જાઉં છું, તેમ તેમ માઈ અસ્પષ્ટતા હું શુદ્ધ રીતે જોઈ શકું છું. મારે જે કરવું છે, જેની હું ૩૦ વર્ષ થયાં ઝંખના કરી રહ્યો છું, તે તો આત્મદર્શન છે; તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર છે, મોક્ષ છે. માઈ ચલનવલન બધું એ જ દષ્ટિએ થાય છે. માઈ લખાણ બધું એ જ દષ્ટિએ છે, અને માઈ રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રની અંદર ઝંપલાવવું પણ એ જ વસ્તુને આધીન છે.

પણ મૂળથી જ મારો એવો અભિગ્રાહ રહ્યો છે કે જે એકને સાર શક્ય છે તે બધાને સાર શક્ય છે. તેથી મારા પ્રયોગો ખાનગી નથી થયા, નથી રહ્યા. એ સહુ જોઈ શકે એમાં મને તેની આધ્યાત્મિકતા ઓછી થતી હોય એમ નથી લાગતું. એવી કેટલીક વસ્તુઓ અવશ્ય છે કે જે આત્મા જ જાણે છે, આત્મામાં જ શમી જાય છે. પણ એવી વસ્તુ આપવી એ મારી શક્તિ ઉપરાંતની વાત થઈ. મારા પ્રયોગોમાં તો આધ્યાત્મિક એટલે નૈતિક; ધર્મ એટલે નીતિ; આત્માની દૃષ્ટિએ પાણેલી નીતિ તે ધર્મ. એટલે જે વસ્તુઓનો નિર્ણય બાળકો, જુવાન અને જુદાં કરે છે અને કરી શકે છે તે જ વસ્તુઓનો આ કથામાં સમાવેશ થશે. આવી કથા જો હું તટસ્થભાવે, નિરભિમાનપણે લખી શકું તો તેમાંથી બીજા પ્રયોગો કરનારાઓને સાર કંઈક સામગ્રી મળે..

મારા પ્રયોગોને વિષે હું કોઈ પણ પ્રકારની સંપૂર્ણતા આરોપતો જ નથી. વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જેમ પોતાના પ્રયોગો અતિશય નિયમસર, વિચારપૂર્વક અને ઝીણવટથી કરે છે, છતાં તેમાંથી નીપજવેલાં પરિણામોને તે છેવટનાં ગણાવતો નથી, અથવા તો એ એનાં સાચાં જ પરિણામ છે એ વિષે પણ સાશંક નહિ તો તટસ્થ રહે છે, તેવો જ મારા પ્રયોગોને વિષે મારો દાવો છે. મેં ખૂબ આત્મનિરીક્ષણ કર્યું છે, એકેએક ભાવને તપાસ્યો છે, તેનું પૃથક્કરણ કર્યું છે. પણ તેમાંથી નીપજેલાં પરિણામ એ સહુને સાર છેવટનાં જ છે, એ ખરાં છે અથવા તો એ જ ખરાં છે, એવો દાવો હું કોઈ દિવસ કરવા ઇચ્છતો નથી. હા, એક દાવો હું અવશ્ય કરું છું કે મારી દૃષ્ટિએ એ ખરાં છે, અને

અત્યારે તો છેવટનાં જોવાં લાગે છે. જો ત લાગે તો મારે એના ઉપર કાંઈ પણ કાર્ય ન રચવું જોઈએ. પણ હું તો પગલે પગલે જે જે વસ્તુઓને જોઉં તેના ત્યાજ્ય અને ગ્રાહ્ય એવા જે લાગ પાડી લઉં અને જેને ગ્રાહ્ય વસ્તુ સમજું તે પ્રમાણે મારા આચારોને ધડું. અને જ્યાં લગી એ પ્રમાણે ધંડાયેલા આચાર મને એટલે મારી બુદ્ધિને અને આત્માને સંતોષ આપે, ત્યાં લગી મારે. તેનાં શુભ પરિણામો વિષે અચલિત વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ.

જો મારે કેવળ સિદ્ધાંતોનું એટલે તત્ત્વોનું જ વર્ણન કરવાનું હોય તો આ આત્મકથા હું ન જ લખું. પણ મારે તો તેના ઉપર રચાયેલાં કાર્યોનો ઇતિહાસ આપવાનો છે, અને તેથી જ મેં આ પ્રયત્નને ‘સત્યના પ્રયોગો’ એવું પહેલું નામ આપેલું છે. આમાં સત્યથી લિપ્ત મનાતા અહિંસા, બ્રહ્મચર્ય, ઇત્યાદિ નિયમોના પ્રયોગો પણ આવી જશે. પણ મારે મન સત્ય જ સર્વોપરિ છે અને તેમાં અગણિત વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ સત્ય તે સ્થૂલ — વાયાનું — સત્ય નહિ. આ તો જેમ વાયાનું તેમ વિચારનું પણ ખરું. આ સત્ય તે આપણે કહ્યેલું સત્ય જ નહિ, પણ સ્વતંત્ર ચિરસ્થાયી સત્ય; એટલે કે પરમેશ્વર જ.

પરમેશ્વરની વ્યાખ્યાઓ અગણિત છે, કેમકે તેની વિભૂતિઓ પણ અગણિત છે. એ વિભૂતિઓ મને આશ્ચર્યચકિત કરે છે. એ મને હાથુવાર મુગ્ધ પણ કરે છે. પણ હું પૂજારી તો સત્યરૂપી પરમેશ્વરનો જ છું. એ એક જ સત્ય છે અને બીજું બધું મિથ્યા છે. એ સત્ય મને જડચું નથી, પણ એનો હું શોધક છું. એ શોધવાને

આત્મકથા

અથે જે વસ્તુ મને પ્રિયમાં પ્રિય હોય તેનો ત્યાગ કરવા હું તૈયાર છું, અને એ શોધરૂપી યજ્ઞમાં આ શરીરને પણ હોમવાની મારી તૈયારી છે અને શક્તિ છે એવો મને વિશ્વાસ છે. પણ એ સત્યનો હું સાક્ષાત્કાર ન કરું ત્યાં લગી મારો અંતરાત્મા જેને સત્ય ગણે છે તે કાલ્પનિક સત્યને મારો આધાર ગણી, મારી દીવાદાંડી ગણી, તેને આશ્રયે માઈ જીવન હું વ્યતીત કરું છું.

આ માર્ગ જેકે ખાંડાની ધારે ચાલવા જેવો છે છતાં મને એ સહેલામાં સહેલો લાગ્યો છે. એ માર્ગે જતાં મારી ભયંકર ભૂલો પણ મને નજીવી જેવી લાગી છે. કારણ કે એ ભૂલો કરતાં છતાં હું બચી ગયો છું અને મારી સમજણ પ્રમાણે આગળ પણ વધ્યો છું. દૂરદૂરથી વિશુદ્ધ સત્યની — ઈશ્વરની — ઝાંખી પણ કરી રહ્યો છું. સત્ય જ છે, એ સિવાય બીજું કંઈ જ આ જગતમાં નથી, એવો મારો વિશ્વાસ દિનપ્રતિદિન વધતો જાય છે. એ કંઈ રીતે વધતો ગયો છે એ માઈ જગત એટલે ‘નવજીવન’ ઇત્યાદિના વાંચનાર જાણી ભલે મારા પ્રયોગોના લાગીદાર બને અને તેની ઝાંખી પણ મારી સાથે સાથે કરે. વળી, જેટલું મારે સારૂ શક્ય છે તેટલું એક બાળકને સારૂ પણ શક્ય છે એમ હું વધારે ને વધારે માનતો થયો છું, અને તેને સારૂ મારી પાસે સખળ કારણો છે. સત્યની શોધનાં સાધનો જેટલાં કઠણ છે તેટલાં જ સહેલાં છે. એ અભિમાનીને અશક્ય લાગે અને એક નિર્દોષ બાળકને તદ્દન શક્ય લાગે. સત્યના શોધકને રજકણથી પણ નીચે રહેવું પડે છે. જગત આખું રજકણને કચડે છે, પણ સત્યનો પૂજારી તો

રજકણુ સુદાં તેને કચડી શકે એવો અદ્ય ન બને ત્યાં સુધી તેને સ્વતંત્ર સત્યની જાંખી પણ દુર્લભ છે. આ વસ્તુ વસિષ્ઠ-વિશ્વામિત્રના આખ્યાનમાં સ્પષ્ટ બતાવવામાં આવી છે. ખ્રિસ્તીધર્મ અને ઇસ્લામ પણ એ જ વસ્તુ સિદ્ધ કરે છે.

જે પ્રકરણો હું લખવાનો છું તેમાં જે વાંચનારને અભિમાનનો ભાસ આવે તો તેણે અવશ્ય સમજવું કે મારી શોધમાં ખામી છે અને મારી જાંખીઓ તે જાંઝવાના નીર સમાન છે. લલે મારા જેવા અનેકાનો ક્ષય થાઓ પણ સત્યનો જય થાઓ. અદ્યાત્માને માપવાને સાડ સત્યનો ગજ કદી દૂંકો ન બનો.

મારા લેખોને કોઈ પ્રમાણભૂત ન ગણે એમ હું ઇચ્છું છું, એવી મારી વિનંતી છે. તેમાં દર્શાવેલા પ્રયોગોને દષ્ટાન્તરપે ગણીને સહુ પોતપોતાના પ્રયોગો યથાશક્તિ અને યથામતિ કરે એટલી જ મારી ઇચ્છા છે. એ સંકુચિત ક્ષેત્રમાં મારા આત્મકથાના લેખોમાંથી ઘણું મળી શકશે એવો મારો વિશ્વાસ છે. કેમકે, કહેવા યોગ્ય એક પણ વાત હું છુપાવવાનો નથી. મારા દોષોનું ભાન વાંચનારને હું પૂરેપૂરું કરાવવાની આશા રાખું છું. મારે સત્યના શાસ્ત્રીય પ્રયોગો વર્ણવવા છે, હું કેવો રૂપાળો છું એ વર્ણવવાની તકમાત્ર ઇચ્છા નથી. જે માપથી હું માફ પોતાનું માપ કરવા ઇચ્છું છું અને જે માપ આપણે બધાએ પોતપોતાને વિષે વાપરવું જોઈએ, તે પ્રમાણે તો હું અવશ્ય કહું કે:

મો સમ કૌન કુટિલ સ્વલ કામી ?

જિન તજુ દિયો તાહિ બિસરાયો

ऐसो निमकहरामी ।

..આત્મકથા

કેમકે જેને હું સંપૂર્ણ વિશ્વાસપૂર્વક મારા શ્વાસોચ્છ્વાસનો સ્વામી ગણું છું, જેને હું મારા નિમકનો દેનાર ગણું છું તેનાથી હજીયે હું દૂર છું એ મને પ્રતિક્ષણ સાહે છે. એનાં કારણરૂપ મારા વિકારને હું જોઈ શકું છું. પણ એને હજીયે કાઢી શકતો નથી.

પણ હવે બસ થયું. પ્રસ્તાવનામાંથી હું પ્રયોગોની કથામાં ન ઉતરી શકું. એ તો કથા-પ્રકરણોમાં જ મળશે.

આશ્રમ, સાબરમતી
માગસર યુ. ૧૧, ૧૯૮૨

મોહનદાસ કરમચંદ આંધી

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા

ભાગ ૧ લો

જન્મ

ગાંધી કુટુંબ પ્રથમ તો ગાંધિયાણાનો વેપાર કરનાર હોય એમ જણાય છે. પણ મારા દાદાથી માંડીને ત્રણ પેઢી થયાં તો એ કારભાર કરતું આવેલું છે. ઉત્તમચંદ ગાંધી અથવા ઓતા ગાંધી ટેકીલા હશે એમ લાગે છે. તેમને રાજખટપદને લીધે પોરબંદર છોડવું પડેલું ને જૂનાગઢ રાજ્યમાં આશ્રય લીધેલો. તેમણે નવાબ સાહેબની સલામ ડાબે હાથે કરી. કોઈએ આ દેખાતા આવનવનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો: ‘જમણો હાથ તો પોરબંદરને દેવાઈ ચૂક્યો છે.’

ઓતા ગાંધીને એક પછી એક એમ બે ઘર થયેલાં. પહેલાથી તેમને ચાર દીકરા હતા અને બીજાથી બે. આ ભાઈઓ ચોરમાયા હતા એવો ખ્યાલ મને બચપણ યાદ કરતાં આવતો જ નથી. આમાંના પાંચમા કરમચંદ અથવા કબા ગાંધી અને છેલ્લા તુલસીદાસ ગાંધી. બંને ભાઈએ વારાશરતી પોરબંદરમાં કારભાર કર્યું. કબા ગાંધી તે મારા પિતાશ્રી. પોરબંદરનું કારભાર છોડ્યા પછી પોતે

રાજસ્થાનિક કોર્ટમાં સભાસદ હતા. પછી રાજકોટમાં અને થોડો સમય વાંકાનેરમાં દીવાન હતા. મરણ વેળાએ રાજકોટ દરબારના પેન્શનર હતા.

કબા ગાંધીને પણ એક પછી એક ચાર ઘર થયેલાં. પહેલાં બેથી બે દીકરીઓ હતી; છેલ્લાં પૂતળીઆઈથી એક દીકરી અને ત્રણ દીકરા. તેમાંનો છેલ્લો હતું.

પિતા કુટુંબપ્રેમી, સત્યપ્રિય, શૂરા, ઉદાર પણ કાંધી હતા. કાંઈક વિષયને વિષે આસક્ત પણ હશે. તેમનો છેલ્લો વિવાહ ચાળીસમા વર્ષ પછી થયેલો. તેઓ લાંચથી દૂર ભાગતા તેથી શુદ્ધ ન્યાય આપતા એવી અમારા કુટુંબમાં અને બહાર વાપકા હતી. રાજ્યના બહુ વશાદાર હતા. એક વેળા કોઈ પ્રાંતના સાહેબે રાજકોટના હાકોર સાહેબનું અપમાન કરેલું, તેની સામે તેઓ થયેલા. સાહેબ ગુસ્સે થયા, કબા ગાંધીને માફી માગવા ફરમાવ્યું. તેમણે માફી માગવાની ના પાડી તેથી થોડા કલાકને સાડાઢાજતમાં પણ રહેલા. છતાં તે ન ડગ્યા તેથી અંતે સાહેબે તેમને છોડી દેવાનો હુકમ કર્યો.

પિતાશ્રીએ દ્રવ્ય એકદું કરવાનો લોભ કદી નહોતો રાખ્યો. તેથી અમલાઈઓ સાડા જૂજ મિલકત મૂકી ગયેલા.

પિતાની કેળવણી કેવળ અનુભવની હતી. જેને આજે આપણે ગુજરાતી પાંચ વાંપડીનું જ્ઞાન ગણીએ તેટલી કેળવણી તે પામેલ હશે. ઇતિહાસ જુગોળનું જ્ઞાન તો મુદ્દલ ન મળે. આમ છતાં વ્યવહાર જ્ઞાન એવા જાંચા પ્રકારનું હતું કે ઝીણામાં ઝીણા પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવામાં કે હજાર માણસોની

પાસે કામ લેવામાં તેમને મુશ્કેલી ન આવતી. ધાર્મિક કેળવણી નહિ જેવી હતી, પણ મંદિરોમાં જવાથી કથા વગેરે સાંભળીને જે ધર્મજ્ઞાન અસંખ્ય હિંદુઓને સહેજે મળી રહે છે તે તેમને હતું. છેવટના વર્ષમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ જેઓ કુટુંબના મિત્ર હતા તેમની સલાહથી તેમણે ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો હતો અને રોજ થોડાધણા શ્લોકો પોતાના પૂજનને સમયે ઊંચે સ્વરે પાઠ કરી જતા.

માતા સાધ્વી સ્ત્રી હતી એવી મારા ઉપર છાપ રહેલી છે. તે બહુ બાવિક હતી. પૂજનપાઠ વિના કદી ન જમે. હવેલીએ હમેશાં જાય. હું સમજણો થયો ત્યારથી તેણે કદી ચાતુર્માસ છોડ્યા હોય એવું મને સ્મરણ નથી. કદલમાં કદલ વ્રતો તે આદરતી અને નિર્વિઘ્ને પૂરાં કરતી. લીધેલાં વ્રત માંદી પડે તોપણ ન જ છોડે. એવો એક સમય મને યાદ છે કે જ્યારે તેણે ચાંદ્રાયણ વ્રત લીધેલું, તેમાં માંદી પડેલી પણ વ્રતને ન છોડેલું. ચાતુર્માસમાં એકટાણું કરવાં એ તો તેને સામાન્ય વાત હતી. એટલેથી સંતોષ ન વાળતાં એક ચાતુર્માસમાં તેણે ધારણાંપારણાં કરેલાં. બે ત્રણ સામટા ઉપવાસ એ એને મન નજીવી વાત હતી. એક ચાતુર્માસમાં તેનું એવું વ્રત હતું કે સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કર્યા પછી જ જમાય. આ ચોમાસે અમે છોકરા વાદળ સામું જોઈ રહીએ કે ક્યારે સૂર્ય દેખાય ને ક્યારે મા જમે. ચોમાસામાં ઘણી વેળા દર્શન દોલલાં થાય એ તો સહુ જાણે છે. એવા દિવસો યાદ છે કે જ્યારે સૂર્યને અમે જોઈએ, ‘બા, બા, સૂરજ દેખાયો’ કહીએ ને બા ઉતાવળી ઉતાવળી આવે ત્યાં તો સૂરજ ભાગી જાય.

આત્મકથા

‘કંઈ નહિ, આજે નસીબમાં ખાવાનું નહિ હોય’ કહી પાછી જાય ને પોતાના કામમાં ગૂંથાઈ જાય.

માતા વ્યવહારકુશળ હતી. દરબારી બધી વાતો જાણે. રણુવાસમાં તેણી બુદ્ધિની આંકણી ટીક મૂકાતી. હું બાળક હોય કોઈ કોઈ વેળા મને મા દરબારગઢમાં સાથે લઈ જતી. ‘આમા સાહેબ’ની સાથે થતા સંવાદો મને કેટલાક હજી યાદ છે.

આ માતાપિતાને ત્યાં હું સંવત ૧૯૨૫ના બાદરવા વદ ૧૨ ને દિવસે, એટલે સને ૧૮૬૯ના અકટોબરની ૨ જ, તારીખે, પોરબંદર અથવા સુદામાપુરીમાં જન્મ પામ્યો.

બચપણુ પોરબંદરમાં જ ગયું. કોઈ નિશાળમાં મને મૂકવામાં આવેલો એવું યાદ છે. મુસ્કેલીથી થોડા પાડા શીખેલો. તે કાળે છોકરાઓની સાથે હું મહેતાજીને માત્ર ગાળ દેતાં શીખેલો એટલું યાદ છે અને બીજું કંઈ જ યાદ નથી તેથી હું અનુમાન કરું છું કે મારી બુદ્ધિ મંદ હશે, અને યાદશક્તિ જે કદી અમે છોકરા ગાતા તેમાંના કાચા પાપડના જેવી હશે. એ લીટીઓ મારે આપતી જ જોઈએ:

એકડે એક. પાપડ રોક;

પાપડ કચો. — મારો —

પહેલી ખાલી જગ્યાએ માસ્તરનું નામ હોય. તેને હું અમર કરવા નથી ઇચ્છતો. બીજી ખાલી જગ્યામાં છોટી દીધેલી ગાળ ભરવાની આવશ્યકતા ન હોય.

બચપણ

પોરબંદરથી પિતાશ્રી રાજસ્થાનિક કોર્ટના સભ્ય થઈ રાજકોટ ગયા ત્યારે મારી ઉમ્મર સાતેક વર્ષની હશે. રાજકોટની ગામડી શાળામાં મને મૂકવામાં આવ્યો. એ શાળાના દિવસો મને સારી પેઠે યાદ છે. મહેતાજીઓનાં નામદામ પણ યાદ છે. જેમ પોરબંદરના તેમ ત્યાંના અભ્યાસને વિશે પણ ખાસ જાણુવા જેવું નથી. હું બાગ્યે સામાન્ય કોર્ટનો વિદ્યાર્થી ગણાતો હોઈશ. ગામડી નિશાળમાંથી પરાની નિશાળમાં ને ત્યાંથી હાઈસ્કૂલમાં. આટલે સુધી પહોંચતાં મને બારમું વર્ષ વીતી ગયું. ત્યાં લગી મેં કોઈ પણ વેળા શિક્ષકોને છેતર્યાનું મને સ્મરણ નથી, નથી કોઈ મિત્રો કર્યાનું સ્મરણ. હું અતિશય શરમાળ છોકરો હતો. નિશાળમાં મારા કામ સાથે જ કામ હતું. ઘંટ વાગવાને સમયે પહોંચવું અને નિશાળ બંધ થયે ઘેર ભાગવું. ‘ભાગવું’ શબ્દ ઇરાદાપૂર્વક લખું છું કેમકે મને કોઈની સાથે વાતો કરવાનું ન ગમતું. ‘કોઈ મારી મસ્કરી કરશે તો?’ એવી બીક પણ રહેતી.

હાઈસ્કૂલના પહેલા જ વર્ષનો, પરીક્ષા વખતનો એક બનાવ નોંધવા યોગ્ય છે. કેળવણીખાતાના ઈન્સ્પેક્ટર જાઈલ્સ નિશાળ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમણે પહેલા ધોરણના છોકરા-

ઓને પાંચ શબ્દ લખાવ્યા. તેમાં એક શબ્દ ‘કેટલ’ (kettle) હતો. તેની જોડણી મેં ખોટી લખી. માસ્તરે મને પોતાના ખૂટની અણી મારી ચેતવ્યો. પણ હું શાનો ચેતું? મને એમ લાસી ન શક્યું કે માસ્તર મને સામેના છોકરાની પાટીમાં જોધ લધ જોડણી સુધારવાનું કહે. માસ્તર તો અમે એકબીજામાંથી ચોરી ન કરીએ એ જોતા હતા એવું મેં માનેલું. બધા છોકરાના પાંચે શબ્દ ખરા પક્ષા ને એકલો હું ઠોઠ હતો! મારી ‘મૂખાંધ’ મને માસ્તરે પાછળથી સમજાવી; પણ મારા મન ઉપર તે સમજૂતીની કશી અસર ન થઈ. મને બીજા છોકરાઓમાંથી ચોરી કરતાં કદી ન આવડ્યું.

આમ છતાં માસ્તર તરફ હું મારો વિનય કદી ન ચૂક્યો. વડીલોના દોષ ન જોવાનો ગુણ મારામાં સહેજે હતો. આ માસ્તરના બીજા દોષો પણ મારી જાણમાં પાછળથી આવેલા. છતાં તેમની પ્રત્યેનું માફ માન તો કાયમ જ રહેલું. વડીલોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એટલું હું સમજ્યો હતો. તેઓ કહે તે કરવું; કરે તેના આપણે કાજ ન બનવું.

આ જ સમયે બીજા એ બનાવો બન્યા તે મને હમેશાં યાદ રહ્યા છે. મને સામાન્ય રીતે નિશાળનાં પુસ્તકો ઉપરાંત કંઈ વાંચવાનો શોખ નહોતો. પાઠ કરવા જોઈએ, ઠપકો સહન ન થાય, માસ્તરને છેતરાય નહિ, તેથી પાઠ વાંચતો પણ મન આગસ કરે. તેથી પાઠ ઘણી વાર કાચા રહે. ત્યાં બીજું વાંચવાનું સૂઝે શાનું? પણ પિતાશ્રીએ ખરીદેલું એક પુસ્તક મારી નજરે ચડ્યું. એ ‘શ્રવણપિતૃભક્તિ

નાટક.' આ વાંચવાનું મને મન થયું. તે હું અતિશય રસપૂર્વક વાંચી ગયો. એ જ દિવસોમાં કાચમાં ચિત્રો દેખાડનારા પણ ઘેર આવતા. તેમની પાસેથી શ્રવણ પોતાનાં માતપિતાને કાવડમાં બેસાડી યાત્રા કરવા લઈ જાય છે એ દૃશ્ય પણ મેં જોયું. બન્ને વસ્તુની મારા ઉપર જોડી છાપ પડી. મારે પણ શ્રવણ જેવા થવું એમ મનમાં થાય. શ્રવણના મૃત્યુ સમયનો તેના માતપિતાનો વિલાપ હજી યાદ છે. એ લલિત છંદ મેં તો વાળમાંથી ઉતાર્યો. વાળું શાખવાનો શાખ હતો ને એક વાળું પિતાશ્રીએ અપાવ્યું પછી હતું.

આ જ અરસામાં કોઈ નાટક કંપની આવેલ તેનું નાટક જોવાની મને રજા મળી. હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન હતું. એ નાટક જોતો હું થાકું જ નહિ. એ ફરી ફરી જોવાનું મન થાય. એમ વારંવાર જવા તો કાણુ જ દે? પણ મારા મનમાં મેં એ નાટક સેંકડો વખત લજવ્યું હશે. હરિશ્ચંદ્રનાં સ્વપ્નાં આવે. 'હરિશ્ચંદ્રના જેવા સત્યવાદી બધા કાં ન થાય?' એ ધૂન ચાલી. હરિશ્ચંદ્રની ઉપર પડેલી તેવી વિપત્તિઓ ભોગવવી ને સત્યનું પાલન કરવું એ જ ખરું સત્ય. જેવી નાટકમાં લખેલી તેવી જ વિપદો હરિશ્ચંદ્રને પડી હશે એમ મેં તો માની લીધેલું. હરિશ્ચંદ્રનાં દુઃખ જોઈ, તેનું સ્મરણ કરી હું ખૂબ રોગો છું. આજે મારી ભુદ્ધિ સમજે છે કે હરિશ્ચંદ્ર કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નહિ હોય. છતાં મારે મન હરિશ્ચંદ્ર અને શ્રવણ આજે પણ જીવતા છે. હું આજે એ નાટકો વાચું તો આજે પણ મને આંસુ આવે એમ માનું છું.

૩

બાળવિવાહ

આ પ્રકરણ મારે ન લખવું પડે એમ હું ઇચ્છું છું. પણ આ કથામાં મારે એવા કેટલાયે કડવા ઘૂંટડા પીવા પડશે. સત્યના પૂજારી હોવાનો દાવો કરીને મારાથી બીજું થાય તેમ નથી.

૧૩ વર્ષની ઉંમરે મારા વિવાહ થયા એની નોંધ લેતાં અકળામણ થાય છે. આજે મારી નજર આગળ બાર તેર વર્ષનાં બાળકો પડ્યાં છે તેમને જોઈ છું ને મારા વિવાહનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે મને મારા ઉપર દયા છૂટે છે, અને બાળકોને મારી સ્થિતિમાંથી અચ્ચાને સાફ મુખારકબાદી આપવાની ઇચ્છા થાય છે. તેર વર્ષે થયેલા મારા વિવાહના સમર્થનમાં એક પણ નૈતિક દલીલ મને નથી સૂઝી શકતી.

વાંચનાર ન સમજે કે હું સગાઇની વાત લખું છું. કાઠિયાવાડમાં વિવાહ એટલે લગ્ન; સગાઇ નહિ. સગાઇ એટલે બે બાળકોને પરણાવવાનો માબાપો વચ્ચે થયેલો કરાર. સગાઇ તૂટી શકે. સગાઇ થઇ હોય છતાં વર મરે તો કન્યા રાંડતી નથી. સગાઇમાં વરકન્યાને કશો સંબંધ નથી

રહેતો. બન્નેને ખબર પણ ન હોય. મારી એક પછી એક ત્રણ વાર સગાઇ થયેલી. ત્રણે સગાઇ ક્યારે થઇ એની મને કશીયે ખબર નથી. બે કન્યાઓ એક પછી એક મરી ગઇ એમ મને કહેવામાં આવેલું તેથી જ હું જાણું છું કે મારી ત્રણ સગાઇઓ થયેલી. ત્રીજી સગાઇ સાતેક વર્ષની ઉંમરે થયેલી હશે એવું કંઇક સ્મરણ છે. પણ સગાઇ થઇ ત્યારે મને કશું કહેવામાં આવેલું એવું મને બાન નથી. વિવાહમાં વરકન્યાની જરૂર પડે છે; તેમાં વિધિ રહેલ છે, અને હું જે લખી રહ્યાં છું એ તેવા વિવાહ વિષે. વિવાહનું સ્મરણ મને મૂરપૂરું છે.

અમે ત્રણ બાઇઓ હતા એ વાંચનારે જાણ્યું છે. તેમાં સૌથી મોટા પરણી ચૂક્યા હતા. વચ્ચે મારાથી બે કે ત્રણ વર્ષે મોટા હતા. તેમના, મારા કાકાના નાના દીકરા જેમની ઉંમર મારા કરતાં કદાચ એકાદ વર્ષ વધારે હશે તેમના અને મારા એમ ત્રણ વિવાહ એક સાથે કરવાનો વડીલોએ નિશ્ચય કર્યો. આમાં અમારા કલ્યાણની વાત નહોતી. અમારી ઇચ્છાની તો હોય જ નહિ. આમાં કેવળ વડીલોની સગવડની અને ખર્ચની વાત હતી.

હિંદુસંસારમાં વિવાહ જેવીતેવી વસ્તુ નથી. વરકન્યાનાં માબાપો વિવાહની પાછળ ખુવાર થાય છે. ધન ભૂંટાવે છે અને વખત ભૂંટાવે છે. મહીનાઓ અગાઉથી તૈયારીઓ થાય. કપડાં બને, દાગીના બને, નાતો જમાડવાના અડસટ્ટા નીકળે, ભોજનની વાનગીઓની હરીફાઈ થાય. બૈરાંઓ સૂર હોય કે ન હોય તોપણ ગાણું ગાઇ ગાઇ પોતાના સાદ બોખરા કરી મૂકે, માંદાં પણ પડે, પડોશીની શાંતિમાં

ભંગાણુ પાડે. પડોશી બિચારા પોતે પણ પોતાને ત્યાં
અવસર આવે ત્યારે એવું જ કરવાના હોય એટલે ઘોંઘાટ,
એઠવાડ, બીજી ગંદકીઓ, બધું ઉદાસીન ભાવે સહન કરે.

આવી ધમાકા ત્રણ વખત કરવાને બદલે એક જ વખત
કરી હોય તો કેવું સાઈ? ખરચ ઓછો થાય છતાં વિવાહ
શોભે. કેમકે ત્રણ વિવાહ સાથે થાય એટલે દૂરથી દ્રવ્ય ખરચી
શકાય. પિતાશ્રી અને કાકાશ્રી વૃદ્ધ હતા. અમે તેમના છેલ્લા
છોકરા એટલે અમારા વિવાહ કરવાનો લલાવો લેવાની પણ
વૃત્તિ ખરી. આ અને આવા વિચારોથી આ ત્રણે વિવાહ
સાથે કરવાનો નિશ્ચય થયો અને તેમાં મેં જાણુવું તે પ્રમાણે
તૈયારીઓ અને સામગ્રીઓ તો કેટલા માસ થયાં ચાલી રહેલી.

અમે ભાઈઓએ તો કેવળ તૈયારીઓથી જ જાણુ કે
વિવાહ થવાના છે. એ વેળાએ મને તો સારાં સારાં કપડાં
પહેરશું, વાગ્ગાં વાગશે, પ્રલેકાં ચડશે, સારાં ભોજનો મળશે,
એક નવી બાળા સાથે વિનોદ કરશું, વગેરે અભિલાષા
ઉપરાંત બીજું વિશેષ હોય એવું સ્મરણ નથી. વિપય
ભોગવવાની વૃત્તિ તો પાછળથી આવી. તે કેમ આવી તે
હું વર્ણવી શકું છું, પણ એવી જિજ્ઞાસા વાંચનારે ન રાખવી.
આ મારી શરમ ઉપર હું પડ્યો નાંખવા ધાઈ છું. કેટલુંક જે
જણાવવા જેવું છે તે હવે પછી આવશે. પણ એ વસ્તુની
વિગતોને મેં જે મધ્યબિંદુ મારી નજર આગળ રાખેલું છે
તેની સાથે થોડો સંબંધ છે.

અમને એ ભાઈઓને રાજકોટથી પોરબંદર લઈ જવામાં
આવ્યા. ત્યાં જે પીડી ચોળવા છત્યાદિના વિધિ થયા એ
બધું જોડે રમણ છે, છતાં મુઠ્ઠી દેવા યોગ્ય છે.

પિતાશ્રી દીવાન છતાં નોકર. વળી રાજપ્રિય, એટલે વધારે પરાધીન. ઠાકોર સાહેબ છેલ્લી ઘડી સુધી જવા ન દે. છેવટે જ્યારે જવા દીધા ત્યારે ખાસ ટપ્પા ગોઠવ્યા અને બે જ દિવસ અગાઉ મોકલ્યા. પણ — ! પણ દૈવે ખીળું જ ધારેલું. રાજકોટથી પોરબંદર ૬૦ ગાઉ છે. ગાડાવાટે પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો. પિતાજી ત્રણ દિવસમાં આવ્યા. છેલ્લી મજલમાં ટાંજો ઊંધો વળ્યો. પિતાજીને સખત વાગ્યું, હાથે પાટા, પૂઠે પાટા. વિવાહમાંથી તેમનો અને અમારો અર્ધો રસ ગયો. પણ વિવાહ તો થયા જ. લખેલાં મુહૂર્ત કાંઈ ફરે ? હું તો વિવાહના બાળઉક્લાસમાં પિતાજીનું દુઃખ ભૂલી ગયો !

પિતૃભક્ત તો ખરો જ, પણ વિષયભક્ત પણ એવો જ ના ? અહીં વિષયનો અર્થ એક ઇદ્રિયનો વિષય ન કરાય પણ ભોગો માત્ર. માતાપિતાની ભક્તિ પાછળ સર્વ સુખનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એ જ્ઞાન હવે પછી આવવાનું હતું. આમ છતાં કેમ જાણે મારે આ ભોગેચ્છાની શિક્ષા જ ભોગવવાની હોય નહિ, તેની રીતે મારી જિંદગીમાં એક અવગો પ્રસંગ બન્યો જે મને આજ લગી સાહે છે. જ્યારે જ્યારે નિષ્કુપ્તાનંદનું

ત્યાગ ન ટકે રે વેરાગ વિના, કરીએ કાટિ ઉપાય જી
ગાઉં છું અથવા સાંભળું છું ત્યારે ત્યારે એ અવગો ને કડવો
પ્રસંગ મને યાદ આવે છે ને શરમાવે છે.

બાપે થપાટ મારીને મોડું લાલ રાખ્યું. શરીરે પીડા ભોગવતાં છતાં વિવાહમાં ભાગ પૂરો લીધો. પિતાજી કયે કયે પ્રસંગે કંઈ કંઈ જગ્યાએ ખેડા હતા એ બધું મને જેવું ને તેવું હજી યાદ છે. બાળવિવાહનો વિચાર કરતાં

પિતાના કાર્યની જે ટીકા મેં આજે કરી છે તે કંઈ મારા મને તે વેળા થોડી જ કરી હતી? તે વેળા તો બહુ યોગ્ય ને મનગમતું લાગતું હતું. પરણવાનો શોખ હતો અને પિતાજી કરે છે એ બરાબર જ છે એમ લાગતું. તેથી તે વખતનાં સ્મરણો તાજાં છે.

માયરે બેઠાં, ચોરીફેરા ફર્યા, કંસાર ખાધો, ખવડાવ્યો અને વરવહુ ત્યારથી જ સાથે રહેતાં થયાં. એ પ્રથમ રાત્રિ! બે નિર્દોષ બાળકોએ વગરજાણે સંસારમાં જંપલાવ્યું. ભાભીએ શીખામણ આપી કે મારે પહેલી રાતે કેમ વરતવું. ધર્મપત્નીને કાણે શીખામણ આપી હશે એ તો મેં પૂછ્યું હોય એવું યાદ નથી. હજી પૂછાય એમ છે. પણ પૂછવાની ઇચ્છા સરખીયે થતી નથી. વાંચનાર એટલું જાણે કે અમે બન્ને એકબીજાની ડરતાં હતાં એવો ભાસ આવે છે. એકબીજાની શરમાતાં તો હતાં જ. વાતો કેમ કરવી, શી કરવી એ હું શું જાણું? મળેલી શીખામણ પણ મદદ શું કરે? પણ કંઈ શીખવવું તે પડે? જ્યાં સંસ્કાર બળવાન છે ત્યાં શીખામણ બધી મિથ્યા વધારો થઈ પડે છે. ધીમેધીમે એકબીજાને ઓળખતાં થયાં, ઓત્તનાં થયાં. અમે બન્ને સરખી ઉમ્મરનાં છીએ. મેં તો ધણીપણું આદર્યું.

ધણીપણું

વિવાહ થયા એ દિવસોમાં નિબંધોનાં નાનાં ચોપાનિયાં — પૈસાનાં કે પાછનાં એ તો યાદ નથી — નીકળતાં. એમાં દંપતીપ્રેમ, કરકસર, બાળલક્ષ્મ વગેરે વિષયો ચર્ચવામાં આવતા. આમાંના કોઇ નિબંધ મારા હાથમાં આવતા ને તે હું વાંચી જતો. એ તો ટેવ હતી જ કે વાંચવું તે પસંદ ન પડે તો જૂલી જવું, ને પસંદ પડે તો તેનો અમલ કરવો. એકપત્નીવ્રત પાળવું એ પતિનો ધર્મ છે એમ વાંચેલું એ હૃદયમાં રમી રહ્યું. સત્તનો શોખ તો હતો જ, એટલે પત્નીને છેતરાય તો નહિ જ. એથીયે બીજી સ્ત્રી સાથે સંબંધ ન થાય એ પણ સમજાયું હતું. નાનકડી ઉમ્મરે એકપત્નીવ્રતનો ભંગ થવાનો સંભવ બહુ થોડો જ હોય.

પણ આ સદ્વિચારોનું એક માહું પરિણામ આવ્યું. જો મારે એકપત્નીવ્રત પાળવું જોઇએ તો પત્નીએ એકપત્નીવ્રત પાળવું જોઇએ. આ વિચારથી હું અદેખો ધણી બન્યો. ‘પાળવું જોઇએ’માંથી ‘પળાવવું જોઇએ’ એ વિચાર ઉપર આવ્યો. અને જો પળાવવું જોઇએ તો મારે ચોડી રાખવી જોઇએ. મને કાંઈ પત્નીની પવિત્રતા વિષે શંકા લાગવાનું કારણ નહોતું, પણ અદેખાઇ કારણ જોવા ક્યાં એસે છે? મારી સ્ત્રી હમેશાં ક્યાં જાય છે એ મારે જાણવું જ જોઇએ, તેથી મારી રજા વિના ક્યાંયે જવાય જ નહિ. આ વસ્તુ

અમારી વચ્ચે દુઃખદ જગડાનું મૂળ થઇ પડી. રજા વિના ક્યાંયે ન જવાય એ તો એક જાતની કેદ જ થઇ. પણ કસ્તુરબાઇ એવી કેદ સહન કરે એમ હતી જ નહિ. ઇચ્છામાં આવે ત્યાં જરૂર મને પૂછ્યા વિના જાય. જેમ હું દાખ મૂકું તેમ તે વધારે છૂટ લે, અને તેમ હું વધારે ચીડાઉં. આથી અમ બાળકો વચ્ચે અબોલા એ સામાન્ય વસ્તુ થઇ પડી. કસ્તુરબાઇએ જે છૂટ લીધી તેને હું નિર્દોષ માનું છું. એક બાળા જેના મનમાં પાપ નથી એ દેવદર્શને જવા ઉપર કે કોઇને મળવા જવા ઉપર દાખ કેમ સહન કરે? જે હું તેના ઉપર દાખ મૂકું તો તે મર્યા ઉપર કાં ન મૂકે?—આ તો હવે સમજાય છે. ત્યારે તો મારે માફ ધણીપણું સિદ્ધ કરવું હતું.

પણ વાંચનાર એમ ન માને કે અમારા આ ધરસંસારમાં ક્યાંયે મીઠાશ નહોતી. મારી વક્તાનું મૂળ પ્રેમમાં હતું. મારે મારી પત્નીને આદર્શ સ્ત્રી બનાવવી હતી. એ સ્વચ્છ થાય, સ્વચ્છ રહે, હું શીખું તે શીખે, હું બાણું તે બણે, અને અમે બન્ને એકબીજામાં ઓતપ્રોત રહીએ એ લાવના હતી.

કસ્તુરબાઇને એ લાવના હતી એવું મને લાન નથી. તે નિરક્ષર હતી. સ્વભાવે સીધી, સ્વતંત્ર, મહેનતુ અને મારી સાથે તો ઓછું બોલનારી હતી. તેને પોતાના અજ્ઞાનના અસંતોષ નહોતો. હું બાણું છું ને પોતે પણ બણે તો માફ, એવી એની ઇચ્છા મેં કદી મારા બચપણમાં અનુભવી નથી. એથી હું માનું છું કે મારી લાવના એકપક્ષી હતી. માફ વિષયસુખ એક સ્ત્રી ઉપર જ નિર્ભર હતું અને હું તે સુખનો

પ્રતિષેષ ઇચ્છતો હતો. જ્યાં પ્રેમ એક પક્ષ તરફથી પણ હોય ત્યાં સર્વાંશે દુઃખ તો ન જ હોય.

મારે કહેવું જોઈએ કે હું મારી સ્ત્રી પરત્વે વિષયાસક્ત હતો. નિશાળમાંથી તેના વિચાર આવે, રાત્રિ ક્યારે પડે અને ક્યારે અમે મળીએ એ વિચાર રહ્યાં જ કરે. વિયોગ અસહ્ય હતો. મારી કેટલીક કાલીધેસી વાતોથી હું કસ્તુરબાઈને જગાડ્યાં જ કરું. આ આસક્તિની જ સાથે જો મારામાં કર્તવ્ય-પરાયણતા ન હોત તો રોગથી પીડાઈ મૃત્યુને વશ થયો હોત, અથવા આ જગતમાં વૃથા જીવી રહ્યો હોત એમ મને ભાસે છે. સવાર થાય એટલે નિત્યકર્મો તો કરવાં જ જોઈએ, કાંઈને છોતરી ન જ શકાય, આવા મારા વિચારોથી હું ધણાં સંકટોમાંથી બચ્યો.

હું જણાવી ગયો કે કસ્તુરબાઈ નિરક્ષર હતી. તેને બણાવવાની મને ધણી હોંશ હતી. પણ મારી વિષયવાંછના મને બણાવવા ક્યાંથી દે? એક તો મારે પરાણે બણાવવું રહ્યું. તે પણ રાત્રે એકાંતે જ થઈ શકે. વડીલોના દેખતાં તો સ્ત્રીના બણી જોવાય જ નહિ. વાત તો થાય જ શાની? કાઠિયાવાડમાં લાજ કાઢવાનો નકામો અને જંગલી રિવાજ ત્યારે હતો; આજે પણ ધણે ભાગે મેળૂદ છે. એટલે બણાવવાના સંજોગો પણ મારે સાર પ્રતિકૂળ. તેથી જીવાનીમાં મેં બણાવવાના જેટલા પ્રયત્નો કર્યા તે બધા લગભગ નિષ્ફળ ગયા એમ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. જ્યારે હું વિષમની ઊંઘમાંથી જાગ્યો ત્યારે તો હું જાહેર જીવનમાં ઝંપલાવી ચૂક્યો હતો, એટલે બહુ વખત આપી શકું એવી મારી સ્થિતિ નહોતી રહી. શિક્ષક મારફતે બણાવવાના

મારા પ્રયત્નો પણ નિષ્ફળ ગયા. પરિણામે આજે કેસ્તુર-
બાઈની સ્થિતિ માંડ કાગળ લખી શકે ને સામાન્ય ગુજરાતી
સમજી શકે એવી છે. જો મારો પ્રેમ વિષયથી દૂષિત ન
હોત તો આજે તે વિદુષી સ્ત્રી હોત એવી મારી માન્યતા
છે. તેના લણવાના આજસને હું જીતી શકત. શુદ્ધ પ્રેમને
કંઈ જ અશક્ય નથી એમ હું જાણું છું.

આમ સ્વસ્ત્રી સાથે વિષયી છતાં હું પ્રમાણમાં કેમ
બચી શક્યો તેનું એક કારણ બતાવી ગયો. બીજું પણ
એક નોંધવા જેવું છે. સેંકડો અનુભવોથી હું એ તારણ
કાઢી શક્યો છું કે જેની નિષ્ઠા સાચી છે તેને પ્રભુ જ ઉગારી
લે છે. હિંદુ સંસારમાં બાળલગ્નનો ધાતકી રિવાજ છે, તેની
જ સાથે તેમાંથી થોડી મુક્તિ મળે એવો રિવાજ પણ છે.
બાળક વરવધૂને માળાપ લાંબો વખત સાથે રહેવા દેતાં
નથી. બાળ સ્ત્રીનો અરધાથી વધારે વખત તેના પિયરમાં
જાય છે. આવું જ અમારે વિષે પણ બન્યું. એટલે કે
૧૩ થી ૧૮ વર્ષની ઉંમર દરમિયાન અમે છૂટક છૂટક મળી
ત્રણ વર્ષથી વધારે કાળ સાથે નહિ રહ્યાં હોઈએ. છ આઠ
મહિના રહીએ એટલે માળાપનું તેડું હોય જ. એ વેળા તો
એ તેડું બહુ વસમું લાગતું, પણ તેથી જ અમે બન્ને બચી
ગયાં. પછી ૧૮ વર્ષની ઉંમરે તો હું વિલાયત ગયો એટલે
એ સુંદર ને લાંબો વિયોગ આવ્યો. વિલાયતથી આવીને
પણ સાથે તો હાલેક માસ જ રહ્યાં હોઈશું. કેમકે મારે
રાજકોટ મુંબઈ વચ્ચે આવવન થતી. તેટલામાં વળી દક્ષિણ
આફ્રિકાનું તેડું આવ્યું. દરમિયાન હું સારી પેઠે જાગૃત
થયો હતો.

હાઇસ્કુલમાં

વિવાહ થયા ત્યારે હું હાઇસ્કુલમાં ભણતો હતો એ ! આગળ લખી ગયો છું. તે વેળા અમે ત્રણે ભાઈ એક જ સ્કુલમાં ભણતા. જ્યેષ્ઠ બંધુ ઉપલા ધોરણમાં હતા તે જ ભાઈના વિવાહની સાથે મારા થયા હતા. મારાથી એક વર્ગ આગળ હતા. વિવાહનું પરિણામ આપ્યું કે અમારું બે ભાઈનું એક વર્ષ નકામું ગયું. મારા ભાઈને સાડી તો એથીયે વિષમ પરિણામ આપ્યું. વિવાહ પછી તે નિશાળમાં ન જ રહી શક્યા. આવું અનિર્ણય પરિણામ તો દૈવ જાણે કેટલા જીવાનોને આવતું હશે વિદ્યાર્થીઓ ને વિવાહ બેઠે એકસાથે તો હિંદુ સંસારમાં જ હોય.

મારો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો. હાઇસ્કુલમાં હું ઠો. નિશાળિયો ન ગણતો. શિક્ષકોની પ્રીતિ તો હમેશાં સાચવતો હતો. દરેક વર્ષે માળાપને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ તેમજ વર્તન વિશે પ્રશ્નપત્ર મોકલવામાં આવતાં. તેમાં કોઈ દિવસ મારું વર્તન કે અભ્યાસ ખરાબ હોવાની ટીકા ગઈ નથી. બીજા ધોરણ પછી ઇનામો પણ લીધાં ને પાંચમા તથા છઠ્ઠા ધોરણમાં અનુક્રમે માસિક ચાર રૂપિયા ને દસ રૂપિયાનું

શિષ્યવૃત્તિ પણ મળી હતી. આ મળવામાં મારી હોશિયારી કરતાં દૈવે વધારે ભાગ લીધો હતો. એ વૃત્તિઓ બધા વિદ્યાર્થીઓને સારૂ નહિ પણ જેઓ સોરઠ પ્રાંતના હોય તેમાં પહેલું પદ ભોગવે તેને સારૂ હતી. ચાળીસ પચાસ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં તે કાળે સોરઠ પ્રાંતના વિદ્યાર્થી કેટલા હોઈ શકે ?

મારૂં પોતાનું સ્મરણ એવું છે કે મને મારી હોશિયારીને વિષે કંઈ માન નહોતું. ઇનામ કે શિષ્યવૃત્તિ મળે તો મને આશ્ચર્ય થતું. પણ મારા વર્તન વિષે મને બહુ ચીવટ હતી. વર્તનમાં ખોડ આવે તો મને રડવું જ આવે. શિક્ષકને ઠપકો આપવો પડે એવું મારે હાથે કંઈ પણ થાય અથવા શિક્ષકને તેવું ભાસે એ મને અસહ્ય થઈ પડે. એક વખત માર ખાવો પડ્યો હતો એવું મને સ્મરણ છે. મારનું દુઃખ નહોતું પણ હું દંડને પાત્ર ગણાવો એ મહાદુઃખ હતું. હું ખૂબ રડ્યો. આ પ્રસંગ પહેલા કે બીજા ધોરણનો છે. બીજો પ્રસંગ સાતમા ધોરણનો છે. તે વખતે દોરાબજી એદલજી ગીમી હેડમાસ્તર હતા. તે વિદ્યાર્થીપ્રિય હતા કેમકે તેઓ નિયમ જળવાવતા, પદ્ધતિસર કામ કરતા ને ભેતા તથા શિક્ષણ ઠીક આપતા. તેમણે ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને સારૂ કસરત-ક્રિકેટ ફરનિયાત કર્યા હતાં. મને તેનો અણગમો હતો. ફરજ પડી તે પહેલાં તો હું કદી કસરત, ક્રિકેટ કે ફૂટબોલમાં ગયો જ નહોતો. ન જવામાં મારી શરમાળ પ્રકૃતિ પણ એક કારણ હતું. હવે હું જોઈ છું કે એ અણગમો મારી બૂલ હતી. કસરતને શિક્ષણની સાથે સંબંધ ન હોય એવા ખોટા વિચાર તે વેળા હું ધરાવતો.

પ્રાજ્ઞથી સમજ્યો કે વ્યાયામને એટલે શારીરિક કેળવણીને માનસિકના જેવું જ સ્થાન વિદ્યાભ્યાસમાં હોવું જોઈએ.

છતાં કસરતમાં ન જવાથી મને નુકસાન ન થયું એમ મારે જણાવવું જોઈએ. તેનું કારણ એ કે પુસ્તકોમાં ખુલ્લી હવા ખાવા ફરવા જવાની બલામણુ વાંચેલી તે મને ગમેલી ને તેથી હાઇસ્કુલનાં ઉપલાં ધોરણોથી જ ફરવા જવાની ટેવ મને પડી હતી. તે છેવટ લગી રહી. ફરવું એ પણ વ્યાયામ તો છે જ, તેથી મારું શરીર પ્રમાણમાં કસાયેલું બન્યું.

અણુગમાનું બીજું કારણ પિતાજીની સેવા કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતું. નિશાળ બંધ થાય કે તરત ઘેર પહોંચી સેવામાં પડી જતો. જ્યારે કસરત શરૂનિયાત થઈ ત્યારે આ સેવામાં વિદ્ય પડ્યું. પિતાજીની સેવા કરવાને ખાતર કસરતની માફી મળવી જોઈએ એવી વિનંતી કરી, પણ ગીમી સાહેબ શાના માફી આપે? એક શનિવારે નિશાળ સવારની હતી. સાંજે ચાર વાગે કસરતમાં જવાનું હતું. મારી પાસે ઘડિયાળ નહોતી. આકાશમાં વાદળાં હતાં તેથી વખતની કંઈ ખબર ન રહી. વાદળાંથી હું છેતરાયો. કસરતમાં પહોંચું ત્યાં તો બધા જતા રહ્યા હતા. બીજે દિવસે ગીમી સાહેબે હાજરી તપાસી તો હું ગેરહાજર નીકળ્યો. મને કારણ પૂછ્યું. મેં તો જે હતું તે કારણ બતાવ્યું. તેમણે તે સાચું ન માન્યું ને મારો એક આનો કે બે આના (કેટલો એ બરાબર માદ નથી) દંડ થયો. હું ખોટો દર્યો! મને અતિશય દુઃખ થયું. 'હું ખોટો નથી' એ કેમ સિદ્ધ કરું? કશો ઉપાય ન રહ્યો. મનમાં ને મનમાં સમસમી રહ્યો. રોયો. સમજ્યો કે સાચું બોલનારે ને સાચું કરનારે

ગાફેલ પણ ન રહેવું જોઈએ. આવી ગરલત મારા લલ્પતરના સમયમાં આ પહેલી અને છેલ્લી હતી. મને જાંખું સ્મરણ છે કે છેવટે હું એ દાંડ માફ કરાવી શક્યો હતો.

કસરતમાંથી તો મુક્તિ મેળવી જ. નિશાળના સમય પછી પોતે મારી હાજરી પોતાની સેવાને અર્થે ઇચ્છે છે એવો પિતાશ્રીનો કાગળ હેડમાસ્તરને મળવાથી મુક્તિ મળી.

વ્યાયામને બદલે ફરવાનું રાખ્યું તેથી શરીરને વ્યાયામ ન કરાવ્યાની બૂલને સાડ કદાચ મારે સળ નથી ભોગવવી પડી; પણ બીજી એક બૂલની સળ હું આજ લગી ભોગવી રહ્યો છું. લલ્પતરમાં અક્ષર સારા લખવાની જરૂર નથી એવો ખોટો ખ્યાલ મારામાં ક્યાંથી આવ્યો એ હું જાણુંતો નથી, પણ છેક વિદ્યાયત જતાં લગી એ રહ્યો. પછી અને મુખ્યત્વે કરીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યાં વકીલોના અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલા ને ભણેલા નવયુવકોના મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો જોયા ત્યારે હું લજવાયો ને પસ્તાયો. મેં જોયું કે નહારા અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની ગણાવી જોઈએ. મેં મારા અક્ષર પાછળથી સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો પણ પાકે ઘડે કંઈ કાંદા ચડે? જીવાનીમાં જેની મેં અવગણના કરી તે હું આજ લગી નથી જ કરી શક્યો. દરેક નવયુવક અને યુવતી મારા દાખલાથી એતે ને સમજે કે સારા અક્ષર એ વિદ્વાનું આવશ્યક અંગ છે. સારા અક્ષર શીખવાને સાડ લેખનકળા આવશ્યક છે. હું તો એવા અભિપ્રાય ઉપર પહોંચ્યો છું કે બાળકોને લેખનકળા પ્રથમ શીખવવી જોઈએ. જેમ પક્ષીઓ, વસ્તુઓ વગેરેને જોઈ બાળક તેને યાદ રાખી સહેજે ઓળખે છે તેમ જ અક્ષર ઓળખતાં શીખે, ને જ્યારે

લેખનકળા શીખી. ચિત્રા વગેરે કાઢતાં શીખે ત્યારે અક્ષર કાઢતાં શીખે તો તેના અક્ષર છાપેલ જેવા થાય.

આ કાળનાં વિદ્યાભ્યાસનાં બીજાં બે સ્મરણુ નોંધવાલાયક છે. વિવાહને લીધે એક વર્ષ ભાંગ્યું તે બચાવી લેવાનો બીજા ધોરણમાં માસ્તરે મારી પાસે વિચાર કરાવ્યો. મહેનતુ વિદ્યાર્થીએ એમ કરવાની રજા ત્યારે તો મળતી. આથી ત્રીજા ધોરણમાં હું છ માસ રહ્યો ને ઉનાળાની રજા પહેલાંની પરીક્ષા પછી મને ચોથા ધોરણમાં મૂક્યો. અહીંથી કેટલુંક શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફતે શરૂ થાય. મને કશી સમજ ન પડે. ભૂમિતિ પણ ચોથા ધોરણમાં શરૂ થાય. હું તેમાં પાછળ તો હતો જ, ને વળી એ મુદ્દલ ન સમજાય. ભૂમિતિ-શિક્ષક સમજાવવામાં સારા હતા. પણ મને કંઈ ધડ જ ન બેસે. હું ધણી વેળા નિરાશ થતો. કોઈ વેળા એમ થાય કે બે ધોરણ એક વર્ષમાં કરવાનું છોડી હું ત્રીજા ધોરણમાં ચાલ્યો જાઉં. પણ એમ કરું તો મારી લાજ જાય ને જેણે મારી ખાંત ઉપર વિશ્વાસ રાખી મને ચડાવવાની બલામણુ કરી હતી તે શિક્ષકની પણ લાજ જાય. એ બચથી નીચે ઉતરવાનો વિચાર તો બંધ જ રાખ્યો. પ્રયત્ન કરતાં કરતાં બ્યારે યુકલિડના તેરમા પ્રમેય ઉપર આવ્યો ત્યારે એકાએક મને થયું કે ભૂમિતિ તો સહેલામાં સહેલો વિષય છે. જેમાં કેવળ બુદ્ધિનો સીધો ને સરળ પ્રયોગ જ કરવાનો છે તેમાં મુશ્કેલી શી? ત્યારબાદ હમેશાં ભૂમિતિ મને સહેલો અને રસિક વિષય થઈ પડ્યો.

સંસ્કૃતે મને ભૂમિતિ કરતાં વધારે મુશ્કેલી પાડી. ભૂમિતિમાં ગોખવાનું તો કંઈ જ ન મળે, ત્યારે સંસ્કૃતમાં તો

મારી દૃષ્ટિએ બહુ ગોખવાનું જ રહ્યું. આ વિષય પણ એવા ધોરણથી શરૂ થયેલો. છઠ્ઠા ધોરણમાં હું હાર્યો. સંસ્કૃત શિક્ષક બહુ સખત હતા. વિદ્યાર્થીઓને બહુ શીખવવાનો લોભ રાખતા. સંસ્કૃતવર્ગ ને દારસીવર્ગ વચ્ચે એક જાતની હરીશાધ હતી. દારસી શીખવનાર મોલવી નરમ હતા. વિદ્યાર્થીઓ માંહોમાંહે વાત કરે કે દારસી તો બહુ સહેલું છે ને દારસી શિક્ષક બહુ ભલા છે. વિદ્યાર્થી જેટલું કરે તેટલાથી તે નીભાવી લે છે. હું પણ સહેલું છે એમ સાંભળી લોભાયો ને એક દિવસ દારસીના વર્ગમાં જઈ બેઠો. સંસ્કૃત શિક્ષકને દુઃખ થયું. તેમણે મને બોલાવ્યો. ‘તું કેનો દીકરો છે એ તો સમજ. તારા ધર્મની ભાષા તું નહિ શીખે? તને જે મુશ્કેલી હોય તે મને બતાવ. હું તો બધા વિદ્યાર્થીઓને સરસ સંસ્કૃત શીખવવા ઇચ્છું છું. આગળ જતાં તો તેમાં રસના ઘૂંટડા પીવાના છે. તારે એમ દારવું ન જોઈએ. તું ફરી મારા વર્ગમાં બેસ.’ હું શરમાયો. શિક્ષકના પ્રેમની અવગણના ન કરી શક્યો. આજે મારો આત્મા કૃષ્ણાશંકર માસ્તરને ઉપકાર માને છે. કેમકે જેટલું સંસ્કૃત હું તે વેળા શીખ્યો તેટલું પણ ન શીખ્યો હોત તો આજે મારાથી સંસ્કૃત શાસ્ત્રોમાં રસ લઈ શકું છું તે ન લઈ શકાત. મને તો એ પશ્ચાત્તાપ થાય છે કે હું સંસ્કૃત વધારે ન શીખી શક્યો. કેમકે પાછળથી હું સમજ્યો કે કોઈ પણ હિંદુ બાળકે સંસ્કૃતના સરસ અભ્યાસ વિના ન જ રહેવું જોઈએ.

હવે તો હું એવું માનું છું કે ભારતવર્ષના ઉચ્ચ શિક્ષણ-ક્રમમાં સ્વભાષા ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષા હિંદી, સંસ્કૃત, દારસી, અરબી અને અંગ્રેજીને સ્થાન હોવું જોઈએ. આટલી ભાષાની

સંખ્યાથી કોઈએ ડરી જવાનું કારણ નથી. ભાષા પદ્ધતિસર શીખવવામાં આવે અને બધા વિષયો અંગ્રેજીની જ મારફતે શીખવાનો ને વિચારવાનો બોલે આપણી ઉપર ન હોય તો ઉપલી ભાષાઓ શીખવામાં બોલે નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમાં અતિશય રસ રહેલો છે. વળી જે એક ભાષાને શાસ્ત્રીય પદ્ધતિથી શીખે છે તેને પછી ખીજીનું જ્ઞાન સુલભ થઈ પડે છે. ખરું જોતાં તો હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત એક ભાષામાં ગણી શકાય. તેમ જ ફારસી ને અરબી એક ગણાય. ફારસી જોકે સંસ્કૃતને લગતી છે ને અરબી હિંદુને લગતી છે, છતાં બન્ને ઇસ્લામના પ્રગટ થયા પછી ખેડાયેલી છે તેથી બન્ને વચ્ચે નિકટ સંબંધ છે. ઉદ્દુને મેં અલગ ભાષા નથી ગણી કેમકે તેના વ્યાકરણનો સમાવેશ હિંદીમાં થાય છે. તેના શબ્દો તો ફારસી અને અરબી જ છે. ઊંચા પ્રકારનું ઉર્દુ જાણનારને અરબી અને ફારસી જાણવું પડે એવું છે, જેમ ઊંચા પ્રકારનું ગુજરાતી, હિંદી, બંગાળી, મરાઠી જાણનારને સંસ્કૃત જાણવું આવશ્યક છે.

દુઃખદ પ્રસંગ—૧

કહી ગયો કે હાઇસ્કુલમાં મને થોડા જ અંગત મિત્રો હતા. જેને એવી મિત્રતાનું નામ આપી શકાય એવા બે મિત્રો જુદેજુદે વખતે મારે હતા એમ કહી શકાય. એક સંબંધ લાંબો ન ચાલ્યો, બેકે મેં તે મિત્રનો ત્યાગ નહિ કરેલો. બીજાનો સંગ મેં ક્યોં તેથી પહેલાંએ મને છોડ્યો. બીજો સંગ મારી જિંદગીનું દુઃખદ પ્રકરણ છે. એ સંગ ધણી વર્ષો સુધી ચાલ્યો. તે સંગ કરવામાં મારી સુધારકદષ્ટિ હતી. તે ભાઈની પ્રથમ મિત્રતા મારા વચેટ ભાઈની સાથે હતી. તે મારા ભાઈના વર્ગમાં હતા. તેનામાં કેટલાક દોષો હતા તે હું જોઈ શકતો હતો. પણ મેં તેનામાં વફાદારીનું આરોપણ કરેલું. મારાં માતૃશ્રી, મારા જ્યેષ્ઠ ભાઈ અને મારી ધર્મપત્ની ત્રણેને એ સંગ કડવો લાગતો હતો. પત્નીની ચેતવણી તો હું ગર્વિષ્ઠ ધણી શેનો ગણુકાઈ? માતાના સખ્દનું ઉદ્ધવન ન જ કરું. વડીલ ભાઈનું સાંભળું જ. પણ તેમને મેં આમ કહી શાંત કર્યાં: ‘તેના દોષ જે તમે ગણાવો એ

તે હું જાણું છું. તેના ગુણ તો તમે ન જ જાણો. મને તે આડે માર્ગે નહિ લઈ જાય, કેમકે મારો તેની સાથેનો સંબંધ કેવળ તેને સુધારવાને ખાતર છે. તે જો સુધરે તો બહુ સરસ માણસ નીવડે એમ મારી ખાતરી છે. તમે મારે વિષે નિર્ભય રહો એમ માગી લઉં છું.’ આ બોલથી તેમને સંતોષ થયો એમ હું નથી માનતો, પણ તેઓએ મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો ને મને મારે માર્ગે જવા દીધો.

મારી ગણતરી બરાબર નહોતી એમ હું પાછળથી જોઈ શક્યો. સુધારો કરવા સારૂ પણ માણસે ઊંડા પાણીમાં ઊતરવું નહિ જોઈએ. જેને સુધારવા છે તેની સાથે મિત્રતા હોય નહિ. મિત્રતામાં અદ્વૈતભાવના હોય. એવી મિત્રતા જગતમાં કવચિત જ જોવામાં આવે છે. મિત્રતા સરખા ગુણવાળા વચ્ચે જોભે ને નભે. મિત્રો એકબીજાની ઉપર અસર પાડ્યા વિના ન જ રહે. એટલે મિત્રતામાં સુધારાને અવકાશ બહુ ઓછો હોય છે. મારો અભિપ્રાય એવો છે કે અંગત મિત્રતા અનિષ્ટ છે, કેમકે મનુષ્ય દોષને ઝટ ગ્રહણ કરે છે. ગુણ ગ્રહણ કરવાને સારૂ પ્રયાસની આવશ્યકતા છે. જેને આત્માની, ઈશ્વરની મિત્રતા જોઈએ છે તેણે એકાદી રહેવું ઘટે છે, અથવા આખા જગતની સાથે મૈત્રી કરવી ઘટે છે. ઉપરના વિચાર યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, મારો અંગત મિત્રતા કેળવવાનો પ્રસંગ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

જ્યારે આ મિત્રતા પ્રસંગમાં હું આવ્યો ત્યારે રાજકોટમાં ‘સુધારાપંથ’ પ્રવર્તતો હતો. ધણા હિંદુ શિક્ષકો છૂપી રીતે માંસાહાર ને મદ્યપાન કરતા હતા એવા બબર આ મિત્ર તરફથી મળ્યા. રાજકોટના બીજા જાણીતા ગૃહસ્થોનાં નામ

પણ તેણે ગણાવ્યાં. હાઇસ્કુલના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનાં નામ પણ મારી પાસે આવ્યાં. હું તો આશ્ચર્ય પામ્યો ને દુઃખી પણ થયો. મેં કારણ પૂછ્યું ત્યારે આ દલીલ થઈ: ‘આપણે માંસાહાર નથી કરતા તેથી આપણે નમાલી પ્રજા છીએ. અંગ્રેજો આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેનું કારણ તેમનો માંસાહાર છે. હું કેવો કદંબ છું ને કેટલું દોડી શકું છું એ તો તમે જાણો જ છો. એનું કારણ પણ મારો માંસાહાર જ છે. માંસાહારીને ગુમડાં થાય નહિ, થાય તો તેને ઝટ રૂઝ આવે. આપણા શિક્ષકો તે ખાય છે, અમટલા નામાંકિત માણસો ખાય છે, એ કંઈ વગરસમજ્યે ખાય છે? તમારે પણ ખાવું જ જોઈએ. ખાઈ જુઓ ને જોશો કે તમારામાં કેટલું જોર આવે છે.’

આ કંઈ એક દિવસમાં થયેલી દલીલ નથી. એવી દલીલો અનેક દાખલાઓથી શણગારાયેલી ધણીવાર થઈ. મારા વચ્ચે લાઇ તો અલડાઇ ચૂક્યા હતા. તેમણે આ દલીલમાં પોતાની સંમતિ આપી. મારા બાઇના પ્રમાણમાં ને આ મિત્રના પ્રમાણમાં હું તો માયકાંકલો હતો. તેમનાં શરીર વધારે સ્નાયુબદ્ધ હતાં. તેમનું શરીરબળ મારા કરતાં ઘણું વધારે હતું. તેઓ હિમ્મતવાન હતા. આ મિત્રનાં પરાક્રમે મને મુગ્ધ કરતાં. તે ગમે તેટલું દોડી શકતા. તેની ઝડપ તો બહુ સરસ હતી. લાંબું ને ઊંચું ખૂબ ફેદી શકે. માર સહન કરવાની શક્તિ પણ તેવી જ. આ શક્તિનું પ્રદર્શન પણ મને વખતોવખત કરાવે. પોતાનામાં જે શક્તિ ન હોય તે બીજાનામાં જોઈને મનુષ્ય આશ્ચર્ય પામે જ છે. તેવું મને થયું. આશ્ચર્યમાંથી મોહ પેદા થયો. મારામાં દોડવા-

કૂદવાની શક્તિ નહિ જ જેવી હતી. હું પણ આ મિત્રના જેવો બળવાન થાઉં તો કેવું સારું!

વળા હું બહુ બીકણુ હતો. ચોરના, ભૂતના, સર્પાદિના ભયોથી ઘેરાયેલો રહેતો. આ ભય મને પીડતા પણ ખૂબ. રાતના એકલાં ક્યાંયે જવાની હિમ્મત ન મળે. અંધારામાં તો ક્યાંયે ન જાઉં. દીવા વિના સૂવું લગભગ અશક્ય. રખે અહીંથી ભૂત આવે, ત્યાંથી ચોર, ત્રીજી જગ્યાએથી સર્પ! એટલે દીવો તો જોઈએ જ. પાસે સૂતેલી અને હવે કંઈક જીવાનીમાં આવેલી સ્ત્રીની પાસે પણ આ મારી બીકની વાત હું કેમ કરી શકું? મારા કરતાં તે વધારે હિમ્મતવાન હતી એટલું હું સમજી ગયો હતો, અને શરમાતો હતો. તેણે સર્પાદિના ભય તો કદી બળ્યો જ નહોતો. અંધારામાં એકલી ચાલી જાય. આ મારી નબળાઈએની પેલા મિત્રને બળર હતી. તે તો જીવતા સર્પોને પણ હાથે પકડે એમ મને કહે. ચોરથી ન જ ડરે. ભૂતને તો માને જ નહિ. આ બધું માંસાહારને પ્રતાપે છે એમ તેણે મને દસાવ્યું.

આ જ દિવસોમાં નર્મદનું નીચલું કાવ્ય નિશાળોમાં ગવાતું:

અંગેને રાજ્ય કરે, દેશી રહે દબાઈ,

દેશી રહે દબાઈ, જનેને બેનાં શરીર ભાઈ

પેલો પાંચ હાથ પૂરો, પૂરો પાંચસેને.

આ બધાની મારા મન ઉપર પૂરી અસર થઈ. હું પીગબ્યો. માંસાહાર સારી વસ્તુ છે, તેથી હું બળવાન ને હિમ્મતવાન થઈશ, દેશ આખો માંસાહાર કરે તો અંગેનેને હરાવી શકાય, એમ હું માનતો થયો.

માંસાહારનો આરંભ કરવાનો દિવસ મુકરર થયો.

આત્મકથા

આ નિશ્ચય — આ આરંભ — નો અર્થ બધા વાંચનાર નહિ સમજી શકે. ગાંધી કુટુંબ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું. માતપિતા અતિશય ચુસ્ત ગણાતાં. હવેલીએ હમેશાં જાણ્યું. કેટલાંક મંદિરો તો કુટુંબનાં જ ગણાયા. વળી ગુજરાતમાં જૈન સંપ્રદાયનું બહુ બળ. તેની અસર દરેક સ્થળે, દરેક પ્રવૃત્તિમાં જોવામાં આવે. એટલે માંસાહારનો જે વિરોધ, જે તિરસ્કાર ગુજરાતમાં અને શ્રાવકોમાં ને વૈષ્ણવોમાં જોવામાં આવે છે તેવો હિન્દુસ્તાનમાં કે આખા જગતમાં બીજે કયાંય જોવામાં નહિ આવે. આ મારા સંસ્કાર.

માતપિતાનો હું પરમ ભક્ત. તેઓ મારા માંસાહારની વાત જાણે તો તેમનું તો વણુમોતે તત્કાળ મૃત્યુ જ નીપજે એમ હું માનનારો. સત્યનો જાણ્યેઅજાણ્યે સેવક તો હું હતો જ. માંસાહાર કરતાં માતપિતાને છેતરવાનું રહેશે એ જ્ઞાન મને તે વેળા નહોતું એમ હું ન કહી શકું.

આવી સ્થિતિમાં મારો માંસાહાર કરવાનો નિશ્ચય મારે સારૂ બહુ ગંભીર ને ભયંકર વસ્તુ હતી.

પણ મારે તો સુધારો કરવો હતો. માંસાહારનો શોખ નહોતો. તેમાં સ્વાદ છે એવું ધારીને મારે માંસાહાર નહોતો આરંભવો. મારે તો બળવાન, હિંમતવાન થવું હતું, બીજને તેવા થવા નોતરવા હતા, ને પછી અંગ્રેજોને હરાવી હિન્દુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવું હતું. ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દ તો ત્યારે નહોતો સાંભળ્યો. આ સુધારાની ધગશમાં હું ભાન બૂલ્યો.

દુઃખદ પ્રસંગ — ૨

ની મેલો દિવસ આવ્યો. મારી સ્થિતિનું સંપૂર્ણ વલુન કરવું મુશ્કેલ છે. એક તરફથી સુધારાનો ઉત્સાહ, જિંદગીમાં મહત્વનો ફેરફાર કરવાની નવાઈ, અને બીજી તરફથી ચોરની જેમ સંતાઈને કાર્ય કરવાની શરમ, આમાં કઈ વસ્તુ પ્રધાન હતી એનું મને સ્મરણ નથી. અમે નદી તરફ એકાંત શોધવા ચાલ્યા. દૂર જઈ કોઈ ન દેખી શકે એવો ખૂણો શોધ્યો, અને ત્યાં મેં કદી નહિ જોયેલી વસ્તુ — માંસ જોયું! સાથે લઈયારાને ત્યાંની ડબલરોટી હતી. બેમાંથી એકે વસ્તુ લાવે નહિ. માંસ ચામડા જેવું લાગે. ખાવું અશક્ય થઈ પડ્યું. મને ઓકારી આવવા લાગી. ખાવું પડતું મેલવું પડ્યું.

મારી આ રાત્રિ બહુ વસમી ગઈ. ઊંઘ ન આવે. કેમ જાણે શરીરમાં બકરું જીવતું હોય ને રુદન કરતું હોય એમ સ્વપ્નામાં લાગે. હું લડકી ગિઠું, પસ્તાઈ ને વળી વિચારું કે મારે તો માંસાહાર કર્યે જ છૂટકો છે, હિમ્મત ન હારવી! મિત્ર પણ હારી જાય તેવા નહોતા. તેણે હવે માંસને જીદી જીદી રીતે રાંધવાનું ને શણગારવાનું તેમજ લાંકવાનું કર્યું. નદીકિનારે લઈ જવાને બદલે કોઈ બબરચીની સાથે ચોઠવણ કરી છૂપી રીતે એક દરબારી ગિતારામાં લઈ જવાનું

ચોજ્યું અને ત્યાં ખુરશી, મેજ વગેરે સામગ્રીઓનાં પ્રલોભન વચ્ચે મને મૂક્યો. આની અસર થઈ. રોટીનો તિરસ્કાર મોજો પડ્યો, બકરાની માયા છૂટી, ને માંસનું તો ન કહેવાય પણ માંસવાળા પદાર્થો દાઢે વળગ્યા. આમ એક વર્ષ વીત્યું હશે અને તે દરમ્યાન પાંચ છ વાર માંસ ખાવા મળ્યું હશે. કેમકે હમેશાં દરબારી ઊતારા ન મળે, હમેશાં માંસનાં સ્વાદિષ્ટ ગણાતાં સરસ ભોજનો તૈયાર ન થઈ શકે. વળી એવાં ભોજનોના પૈસા પણ બેસે. મારી પાસે તો ફૂટી બદામ સરખી નહોતી, એટલે મારાથી કંઈ અપાય તેમ નહોતું. એ ખર્ચ તો, પેલા મિત્રે જ શોધવાનું હતું. તેણે ક્યાંથી શોધ્યું હશે તેની મને આજ લગી ખબર નથી. તેનો ધરાદો તો મને માંસ ખાતો કરી મૂકવાનો — મને વટલાવવાનો — હતો, એટલે પૈસાનું ખર્ચ પોતે કરે. પણ તેની પાસે પણ કંઈ અખૂટ ખળનો નહોતો. એટલે આવાં ખાણું કવચિત જ થઈ શકે.

જ્યારેજ્યારે આવું ખાણું ખાવામાં આવે ત્યારેત્યારે ઘેર જન્મવાનું તો ન જ બને. માતા જ્યારે જન્મવા બોલાવે ત્યારે ‘આજે ભૂખ નથી, પચ્યું નથી,’ એવાં બહાનાં કાઢવાં પડે. આમ કહેતાં દરેક વેળા મૂને ભારે આઘાત પહોંચતો. આ જૂઠું, તેય માની સામે! વળી જે માતપિતા જાણે કે દીકરા માંસાહારી થયા છે તો તો તેમના પર વીજળી જ પડે. આ ખ્યાલો માઈ હૃદય કોરી ખાતા હતા. તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો: ‘માંસ ખાવું આવશ્યક છે; તેનો પ્રચાર કરી હિંદુસ્તાનને સુધારશું; પણ માતપિતાને છેતરવું અને જૂઠું બોલવું એ માંસ ન ખાવા કરતાંયે ખરાબ છે. તેથી માતપિતાના જીવતાં માંસ ન ખવાય. તેમના મૃત્યુ પછી સ્વતંત્ર થયે ખુશી રીતે માંસ ખાવું ને તે

સમય ન આવે ત્યાં સુધી માંસાહારનો ત્યાગ કરવો.’ આ નિશ્ચય મેં મિત્રને જણાવી દીધો ને ત્યારથી માંસાહાર છૂટ્યો તે છૂટ્યો જ. માતપિતાએ તો કદી જાણ્યું જ નહિ કે તેમના બે પુત્ર માંસાહાર કરી ચૂક્યા હતા.

માતપિતાને ન છેતરવાના શુભ વિચારને લઈને મેં માંસાહાર છોડ્યો, પણ પેલી મિત્રતા કંઈ ન છોડી. હું સુધારવા નીકળેલો પોતે જ અલડાયો ને અભડાયાનું મને જ્ઞાન સરખું ન રહ્યું.

તે જ સંગને લઈને હું વ્યભિચારમાં પણ પડત. એક વેળા મને આ ભાઈ વેશ્યાવાડમાં લઈ ગયા. ત્યાં એક બાઈના મકાનમાં મને યોગ્ય સૂચનાઓ આપીને મોકલ્યો. મારે કંઈ તેને પૈસા વગેરે આપવાના નહોતા. હિસાબ થઈ ચૂક્યો હતો. મારે તો માત્ર ગોઠડી કરવાની હતી.

હું મકાનમાં પૂરાયો તો ખરો, પણ જેને ઈશ્વર ઉગારવા ઇચ્છે તે પડવા ઇચ્છતો હતો પવિત્ર રહી શકે છે. આ કોટડીમાં હું તો આંધળો જ થઈ ગયો. મને જોલવાનું જ્ઞાન ન રહ્યું. શરમનો માર્યો સ્તબ્ધ થઈ એ બાઈની પાસે ખાટલા ઉપર બેઠો. પણ જોલી જ ન શક્યો. બાઈ ગુસ્સે થઈને મને બે ચાર ‘ઝોપડી’ને દરવાજે જ બતાવ્યો.

તે વેળા તો મારી મરદાનગીને લાંછન લાગ્યું એમ મને થયું, ને ધરતી મારગ દે તો તેમાં પેસી જવા ઇચ્છ્યું. પણ આમ ઉભર્યાને સાડ મેં ઈશ્વરનો સદાય પાડ માન્યો છે. આવા જ પ્રસંગ મારી જિંદગીમાં બીજા ચાર આવેલા છે. તેમાંના ધણામાં મારા પ્રયત્ન વિના, સંજોગને લીધે, હું બન્યો છું એમ ગણાય. વિશુદ્ધ દષ્ટિએ તો એ

પ્રસંગોમાં હું પશો જ ગણાઉં. મેં વિષયની ઇચ્છા કરી એટલે હું તે કરી ચૂક્યો; છતાં બૌદ્ધિક દૃષ્ટિએ ઇચ્છા કર્યાં છતાં પ્રત્યક્ષ કર્મથી જે બચે છે તેને આપણે બચ્યો ગણીએ છીએ. અને હું આ પ્રસંગોમાં એ જ રીતે, એટલે જ અંશે બચ્યો ગણાઉં. વળી કેટલાંક કાર્યો એવાં છે કે જે કરવાથી બચવું એ વ્યક્તિને અને તેના સહવાસમાં આવનારને બહુ લાભદાયી નીવડે છે, અને જ્યારે વિચારશુદ્ધિ થાય છે ત્યારે તે કાર્યમાંથી બચ્યાને તે ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માને છે. જેમ ન પડવાનો પ્રયત્ન કરતો છતો મનુષ્ય પડે છે, એવું આપણે અનુભવીએ છીએ, તેમ જ પડવા ઇચ્છતો છતો અનેક સંજોગોને કારણે મનુષ્ય બચી જાય છે એ પણ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. આમાં પુરુષાર્થ ક્યાં છે, દૈવ ક્યાં છે અથવા ક્યાં નિયમોને વશ વર્તીને મનુષ્ય છેવટે પડે છે અથવા બચે છે એ પ્રશ્નો ગૂઢ છે. તેનો ઉકેલ આજ લગી થયો નથી અને છેવટનો નિર્ણય થઈ શકશે કે નહિ એ કહેવું કઠિન છે.

પણ આપણે આગળ ચાલીએ.

પેલા મિત્રની મિત્રતા અનિષ્ટ છે એ વાતનું લાન મને હજીયે ન થયું. તેમ થાય તે પહેલાં મારે હજી બીજા કડવા અનુભવો લેવાના જ હતા. એ તો જ્યારે તેનામાં ન ધારેલા દોષોનું મને પ્રત્યક્ષ દર્શન થયું ત્યારે જ હું કળી શક્યો. પણ હું બને ત્યાં લગી વખતના અનુક્રમ પ્રમાણે મારા અનુભવો લખી રહ્યો છું તેથી બીજા હવે પછી આવશે.

એક વસ્તુ આ સમયની છે તે કહેવી પડશે. અમ દંપતી વચ્ચે કેટલોક અંતરાય પડ્યો અને કંકાસ થતો તેનું કારણ આ મિત્રતા પણ હતું. હું આગળ જણાવી ગયો કે હું પ્રેમી તેવો જ

વહેમી પતિ હતો. મારા વહેમમાં વૃદ્ધિ કરનાર આ મિત્રતા હતી, કેમકે મિત્રની સચ્ચાઈ ઉપર મને અવિશ્વાસ જ નહોતો. આ મિત્રની વાતો માનીને મેં મારી ધર્મપત્નીને કેટલુંક દુઃખ દીધું છે. તે હિંસાને સાડ મેં મને કદી માશી નથી આપી. એવાં દુઃખો હિંદુ સ્ત્રી જ સાંખતી હશે. અને તેથી મેં હમેશાં સ્ત્રીને સહનશીલતાની મૂર્તિરૂપે કલ્પી છે. નોકર ઉપર ખોટો વહેમ જાય ત્યારે નોકર નોકરી છોડે, પુત્ર ઉપર એવું વીતે તો બાપનું ઘર છોડે, મિત્ર મિત્ર વચ્ચે વહેમ દાખલ થાય એટલે મિત્રતા તૂટે, સ્ત્રી ધણી ઉપર વહેમ લાવે તો તે સમસમીને એસી રહે, પણ જો પતિ પત્નીના વિષે વહેમ લાવે તો પત્નીના તો બિચારીના ભોગ જ મળ્યા. તે ક્યાં જાય? જાંચ મનાતા વર્ણની હિંદુ સ્ત્રી અદાલતમાં જઈ બંધાયેલી ગાંઠને કપાતી પણ ન શકે, એવો એકપક્ષી ન્યાય તેને સાડ રહેલો છે. એવો ન્યાય મેં આપ્યો તેનું દુઃખ કદી વીસરી શકું તેમ નથી. એ વહેમનો સર્વથા નાશ તો જ્યારે મને અહિંસાનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થયું ત્યારે જ થયો. એટલે કે જ્યારે હું બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સમજ્યો, ને સમજ્યો કે પત્ની પતિની દાસી નથી પણ તેની સહચારિણી છે, સહધર્મિણી છે, બન્ને એકબીજાનાં સુખદુઃખનાં સરખાં લાગીદાર છે અને જેટલી સ્વતંત્રતા સાડ નહાડ કરવાની પતિને છે તેટલી જ સ્ત્રીને છે. એ વહેમના કાળને જ્યારે સંભાડું છું ત્યારે મને મારી મૂર્ખતા ને વિષયાંધ નિર્દયતા ઉપર ક્રોધ આવે છે, ને મિત્રતાની મારી મૂર્ખાને વિષે દયા ઉપજે છે.

૯

ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત

માં સાહારના કાળનાં તેમજ તે પહેલાંના કાળનાં કેટલાંક દૂપણોનું વર્ણન હજી કરવું રહે છે. તે વિવાહ પૂર્વનાં કે તે પછી તુરતના સમયનાં છે.

મારા એક સગાની સાથે મને બીડી પીવાનો શોખ થયો. અંભારી પાસે પૈસા ન મળે. બીડી પીવામાં કંઈ ફાયદો છે અગર તો તેની ગંધમાં મજા છે એવું તો અમ બેમાંથી એકેને નહોતું લાગ્યું, પણ કેવળ ધૂમાડો કાઢવામાં જ કંઈક રસ છે એવું લાગેલું. મારા કાકાને બીડી પીવાની ટેવ હતી, ને તેમને તથા બીજાને ધૂમાડા કાઢતા જોઈ અમને પણ ફૂંકવાની ઇચ્છા થઈ. પૈસા તો ગાંઠે ન મળે એટલે કાકા બીડીનાં ફૂંદાં ફેંકી દે તે ચોરવાનું અમે શરૂ કર્યું.

પણ ફૂંદાં કંઈ હરવખતે મળી ન શકે, અને તેમાંથી બહુ ધૂમાડાએ ન નીકળે. એટલે ચાકરની ગાંઠે બેચાર દોકડા હોય તેમાંથી વચ્ચે વચ્ચે એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડી ને અમે બીડી ખરીદતા થયા. પણ એને સંઘરવી ક્યાં એ સવાલ થઈ પડ્યો. વડીલોના દેખતાં તો બીડી પીવાય જ

ચોરી અને આપઘાત

હિ એ ખબર હતી. જેમતેમ કરી બેચાર દોકડા ચોરીને
 ૥૩ં અઠવાડિયાં ચલાવ્યું. દરમ્યાન સાંભળ્યું કે એક જાતના
 ષડ (તેનું નામ તો જૂલી ગયો છું) થાય છે તેની ડાંખળા
 પીડીની જેમ સળગે છે, ને તે પી શકાય. અમે તે મેળવીને
 કિતા થયા !

પણ અમને સંતોષ ન થયો. અમારી પરાધીનતા
 અમને સાલવા લાગી. વડીલોની આજ્ઞા વિના કંઈ જ ન
 થાય એ દુઃખ થઈ પડ્યું. અમે કંટાળ્યા ને અમે તો
 આપઘાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો !

પણ આપઘાત કંઈ રીતે કરવી ? ઝેર કોણ આપે ?
 અમે સાંભળ્યું કે ધતુરાના ડોડવાનાં બી ખાઈએ તો મૃત્યુ
 નીપજે. અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આવ્યા. સંધ્યાનો
 સમય શોધ્યો. કેદારજીને મંદિરે દીપમાળમાં ઘી ચડાવ્યું,
 દર્શન કર્યાં ને એકાંત શોધી. પણ ઝેર ખાવાની હિમ્મત
 ન ચાલે. તુરત મૃત્યુ નહિ થાય તો ? મરીને શો લાલ ?
 પરાધીનતા કાં ન ભોગવી છૂટવું ? છતાં બેચાર બી ખાધાં.
 બીજાં ખાવાની હિમ્મત જ ન ચાલી. બન્ને મોતથી ડર્યા
 અને રામજીને મંદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું ને
 આપઘાતની વાત જૂલી જવી એવો ઠરાવ કર્યો.

હું સમજ્યો કે આપઘાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે,
 આપઘાત કરવી સહેલ નથી. આથી જ્યારે કોઈ આપઘાત
 કરવાની ધમકી આપે છે ત્યારે તેની મારા ઉપર બહુ ઓછી
 અસર થાય છે, અથવા મુદ્દલ થતી જ નથી એમ કહું તો ચાલે.

આ આપઘાતના વિચારનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે
 અમે બન્ને એડી બીડી ચોરીને પીવાની તેમજ નોકરના દોકડા

ચોરવાની ને તેમાંથી બીડી લઇ ફૂંકવાની ટેવ ભૂલી જ ગયા. મોટપણે બીડી પીવાની ઇચ્છા જ મને કદી નથી થઈ, અને એ ટેવ જંગલી, ગંદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે. બીડીનો આટલો જખ્ખરદસ્ત શોખ દુનિયામાં કેમ છે એ સમજવાની શક્તિ હું કદી મેળવી શક્યો નથી. જે આગગાડીના ડબ્બામાં ઘણી બીડી ફૂંકાતી હોય ત્યાં બેસવું મને ભારે થઈ પડે છે ને તેના ધૂમાડાથી હું ગૂંગળાઈ જઈ છું.

બીડીઓનાં ફૂંદાં ચોરવાં ને તેને અંગે ચાકરના દોકડા ચોરવા એ દોષના કરતાં બીજો એક ચોરીનો દોષ જે મારાથી થયો તેને હું વધારે ગંભીર ગણું છું. બીડીનો દોષ થયો ત્યારે ઉમ્મર બાર તેર વર્ષની હશે; કદાચ તેથીયે ઓછી. બીજી ચોરી વેળાએ ઉમ્મર પંદર વર્ષની હશે. આ ચોરી મારા માંસાહારી ભાઈના સોનાના કડાના કકડાની હતી. તેમણે નાનું સરખું એટલે પચીસેક રૂપિયાનું કરજ કર્યું હતું. એ કેમ પતાવવું એનો અમે બન્ને ભાઈ વિચાર કરતા હતા. મારા ભાઈને હાથે સોનાનું નક્કર કડું હતું. તેમાંથી એક તોલો સોનું કાપવું મુશ્કેલ નહોતું.

કડું કપાયું. કરજ શીટયું. પણ મારે સારૂ આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. હવે પછી ચોરી ન જ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પિતાજીની પાસે કબૂલ પણ કરી દેવું જોઈએ એમ લાગ્યું. જીભ તો ન ઊપડે. પિતાજી પોતે મને મારશે એવો ભય તો ન જ હતો. તેમણે કોઈ દિવસ અમને એકે ભાઈને તાડન કર્યું હોય એવું મને રમરણ નથી. પણ પોતે દુઃખી થશે, કદાચ માયું ફૂટશે, તો? એ જોખમ બેડીને પણ દોષ કબૂલ કરવો જ જોઈએ, તે વિના શુદ્ધિ ન થાય, એમ લાગ્યું.

છેવટે ચિટ્ટી લખીને દોષ કબૂલ કરવો ને મારી માગવી એવો મેં ઠરાવ કર્યો. મેં ચિટ્ટી લખીને હાથોહાથ આપી. ચિટ્ટીમાં બધો દોષ કબૂલ કર્યો ને સજા માગી, પોતે પોતાની ઉપર દુઃખ ન વહોરી લે એવી આજીજીપૂર્વક વિનંતી કરી, ને બવિખ્યમાં ફરી એવો દોષ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મેં ધૂનતે હાથે આ ચિટ્ટી પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો. આ વેળા તેમને ભગંદરનું દરદ તો હતું જ. તેથી તેઓ ખાટલાવશ હતા. ખાટલાને બદલે લાકડાની પાટ વાપરતા.

તેમણે ચિટ્ટી વાંચી. આંખમાંથી મોતીનાં બિન્દુ ટપક્યાં. ચિટ્ટી ભીંજાઈ. તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીચી, ચિટ્ટી ફાડી નાંખી, ને પોતે વાંચવા સાફ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા.

હું પણ રડ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો. હું ચિતારો હોઉં તો એ ચિત્ર આજે સંપૂર્ણતાએ આજેખી શકું. એટલું તે આજે પણ મારી આંખ સામે તરી રહ્યું છે.

એ મોતીબિન્દુના પ્રેમબાણે મને વીધ્યો. હું શુદ્ધ થયો. એ પ્રેમ તો જોણે અનુભવ્યો હોય તે જ જાણે:

રામબાણ વાગ્યાં રે હોય તે જાણે

મારે સાફ આ અહિંસાનો પદાર્થપાઠ હતો. તે વેળા તો મેં એમાં પિતાપ્રેમ ઉપરાંત બીજું ન જોયું, પણ આજે હું એને શુદ્ધ અહિંસાને નામે ઓળખી શકું છું. આવી અહિંસા જ્યારે વ્યાપક સ્વરૂપ પકડે ત્યારે તે પોતાના સ્પર્શથી કોને અલિપ્ત રાખે? એવી વ્યાપક અહિંસાની શક્તિનું માપ કાઢવું અશક્ય છે.

આવી શાંત ક્ષમા પિતાજીના સ્વભાવથી પ્રતિકૂળ હતી. તે ક્રોધ કરશે, કટુ વચન સંભળાવશે, કદાચ માથું ફટકશે એવું મેં ધાર્યું હતું. પણ તેમણે આટલી અપાર શાંતિ જાળવી તેનું કારણ દોષની નિખાલસ કળૂલાત હતી એમ હું માનું છું. જે માણસ અધિકારી આગળ સ્વેચ્છાએ પોતાના દોષનો નિખાલસપણે ને ફરી કદી તે ન કરવાનો પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સ્વીકાર કરી લે છે તે શુદ્ધતમ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે છે. હું જાણું છું કે મારા એકરાશી પિતાજી મારે વિષે નિર્ભય થયા ને તેમનો મહાપ્રેમ વૃદ્ધિ પામ્યો.

૬

પિતાજીનું મૃત્યુ ને મારી નામોશી

આ સમય મારા સોળમા વર્ષનો છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે પિતાજી લગંદરની મેમારીથી તદ્દન ખાટલાવશ હતા. તેમની ચાકરીમાં ૧૧૫૩, ધરનો એક જૂનો, નોકર અને હું બંને ભાગે હતાં. માઈ કામ 'નર્સ'નું હતું. એમનો ધા ધોવો, તેમાં વા નાંખવી, મલમ લગાડવાના હોય ત્યારે લગાડવા, મને દવા આપવી અને જ્યારે ઘેર દવા તૈયાર કરવાની હોય ત્યારે તે તૈયાર કરવી, એ માઈ ખાસ કામ હતું. ત્રિએ હમેશાં તેમના પગ ચાંપવા અને રજા આપે ત્યારે થયવા તો એ જીંઘી ગયા હોય ત્યારે મારે સૂઈ જવું એવો નેયમ હતો. મને આ સેવા અતિશય પ્રિય હતી. કોઈ દેવસ તેમાંથી હું ચૂક્યો હોઉં એવું મને સ્મરણ નથી. આ દેવસો હાઇસ્કૂલના તો હતા જ, એટલે મારો ખાવાપીવામાંથી મરતો વખત નિશાળમાં અથવા તો પિતાજીની સેવામાં જ હતો. એમની આજ્ઞા મળે અને એમની તબિયતને અનુકૂળ હોય ત્યારે સાંજના ફરવા જતો.

આ જ વર્ષે પત્ની ગર્ભવતી થઈ. એમાં બેવડી શરમ સમાયેલી આંજો હું જોઈ શકું છું. એક તો એ કે વિદ્યાભ્યાસનો આ કાળ હોવા છતાં મેં સંયમ ન જાળવ્યો, અને બીજી એ કે જોકે નિશાળનો અભ્યાસ કરવાનો ધર્મ હું સમજતો હતો અને તેથીયે વધારે માતૃપિતાની લક્ષિતનો ધર્મ સમજતો હતો, — તે એટલે સુધી કે એ બાબતમાં બાહ્યાવસ્થાથી જ શ્રવણ મારે આદર્શ થઈ રહ્યો હતો, — તે છતાં વિષય મારા ઉપર સવાર થઈ શકતો હતો. એટલે કે દરેક રાત્રિએ જોકે હું પિતાજીની પગચાળી તો કરતો છતાં સાથેસાથે મન શયનગૃહ તરફ દોડ્યાં કરતું અને તે પણ એવે સમયે કે જ્યારે સ્ત્રીનો સંગ ધર્મશાસ્ત્ર, વૈદ્યકશાસ્ત્ર અને વ્યવહારશાસ્ત્ર પ્રમાણે ત્યાજ્ય હતો. જ્યારે મને સેવામાંથી છૂટી મળતી ત્યારે હું રાજી થતો અને પિતાશ્રીને પગે લાગીને સીધો શયનગૃહમાં ચાલ્યો જતો.

પિતાજીની માંદગી વધતી જતી હતી. વૈદ્યોએ પોતાના લેપ અજમાવ્યા, હકીમોએ મલમપટ્ટીઓ અજમાવી, સામાન્ય હજીમદારની ધરગથ્થુ દવાઓ પણ કરી; અંગ્રેજ દાકતરે પણ પોતાની અક્કલ અજમાવી. અંગ્રેજ દાકતરે શસ્ત્રક્રિયા એ જ ઇલાજ છે એમ સૂચવ્યું. કુટુંબના મિત્ર વૈદ્ય વચમાં આવ્યા અને એમણે પિતાજીની ઉત્તરાવસ્થામાં તેવી શસ્ત્રક્રિયા નાપસંદ કરી. અનેક પ્રકારની બાટલીઓ લીધેલી વ્યર્થ ગઈ અને શસ્ત્રક્રિયા ન થઈ. વૈદરાજ બાહોશ, નામાંકિત હતા. મને લાગે છે કે જો તેમણે શસ્ત્રક્રિયા થવા દીધી હોત તો ધા રૂઝાવામાં અડચણ ન આવત. શસ્ત્રક્રિયા મુંબઈના તે સમયના પ્રખ્યાત સર્જન મારફત થવાની હતી. પણ અંત નજીક

આવ્યો હતો એટલે યોગ્ય પગલું શાનું બરાય? પિતાશ્રી મુંબઈથી શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા વિના અને તેને અંગે ખરીદેલો સામાન સાથે લઇને પાછા ફર્યા. તેમણે વધુ જીવવાની આશા છોડી હતી. નળગાદ વધતી ગઇ, અને દરેક ક્રિયા બિજાનામાં જ કરવી પડે એ સ્થિતિ આવી પહોંચી. પણ છેવટ લગી તેમણે એમ કરવાનો વિરોધ જ કર્યો, અને પરિશ્રમ બિહાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો. વૈષ્ણવધર્મનું એ આકર્ષ શાસન છે. બાલશુદ્ધિ અતિ આવશ્યક છે, પણ પાશ્ચાત્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રે શીખવ્યું છે કે મળત્યાગાદિની તથા સ્નાનાદિની બધી ક્રિયાઓ બિજાને પાંચાં પાંચાં પણ સંપૂર્ણ સ્વચ્છતાથી થઇ શકે છે, ને રોગીને કષ્ટ બિહાવવું પડતું નથી. જ્યારે જીવો ત્યારે તેનું બિજાનું સ્વચ્છ જ હોય. આમ સમવાયેલી સ્વચ્છતાને હું તો વૈષ્ણવધર્મને નામે જ ઓળખું. પણ આ સમયે પિતાજીનો સ્નાનાદિને સાર બિજાનાનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ જોઇ હું તો આશ્ચર્યચકિત જ થતો અને મનમાં તેમની સ્તુતિ કર્યાં કરતો.

અવસાનની ધોર રાત્રિ નજીક આવી. આ વખતે મારા કાકાશ્રી રાજકોટમાં હતા. મને કંઇક એવું સ્મરણ છે કે પિતાશ્રીની માંદગી વધતી જાય છે એવા સમાચાર મળવાથી જ તેઓ આવેલા. બન્ને ભાઇઓની વચ્ચે ગાઢ પ્રેમભાવ વર્તતો હતો. કાકાશ્રી આખો દિવસ પિતાશ્રીના બિજાનાની પાસે જ બેસી રહે અને અમને બધાને સવાની રજા આપી પોતે પિતાશ્રીના બિજાનાની પાસે સૂએ. કાકાને એવું તો હતું જ નહિ કે આ રાત્રિ આખરની નીવડશે. બધા તો સદાય રજાં કરતો હતો. રાતના સાડાદસ કે અગિયાર

થયા હશે. હું પગચાળી કરી રહ્યો હતો. કાકાશ્રીએ મને કહ્યું, ‘તું જા, હવે હું બેસીશ.’ હું રાજ થયો ને સીધો શયનગૃહમાં ગયો. સ્ત્રી તો બિચારી ભરજીંઘમાં હતી. પણ હું શાનો સ્વપ્ના દર્શ? મેં જગાડી. પાંચ સાત મિનિટ થઈ હશે તેટલામાં જે નોકરને વિષે હું લખી ગયો તેણે કમાડ ઠોક્યું. મને ફાળ પડી. હું ચમક્યો. ‘ઊઠ, બાપુ બહુ બિમાર છે,’ એમ નોકરે કહ્યું. બહુ બિમાર તો હતા જ એ હું જાણતો હતો, એટલે અહીં ‘બહુ બિમાર’નો વિશેષ અર્થ હું સમજી ગયો. બિજાનામાંથી એકદમ ફેદી પડ્યો.

‘શું છે કહે તો ખરે?’

‘બાપુ ગુજરી ગયા!’ જવાબ મળ્યો.

હવે હું પશ્ચાત્તાપ કરું એ શું કામ આવે? હું બહુ શરમાયો, બહુ દુઃખી થયો. પિતાશ્રીની ઓરડીમાં દોડી ગયો. હું સમજ્યો કે જો હું વિષયાંધ ન હોત તો આ છેવટની ધડીએ મારે નસીએ વિયોગ ન હોત, અને હું પિતાજીની અંતની ધડીએ પગચાળી કરતો હોત. હવે તો મારે કાકાશ્રીને મુખેથી જ સાંભળવું રહ્યું: ‘બાપુ તો આપણને મૂકીને ચાલ્યા ગયા.’ પોતાના વડીલ ભાઈના પરમ ભક્ત કાકા છેવટની સેવાનું માન લઈ ગયા. પિતાશ્રીને પોતાના અવસાનની આગાહી થઈ ચૂકી હતી. તેમણે સાન કરીને લખવાની સામગ્રી માગેલી. કાગળમાં તેમણે લખ્યું: ‘તૈયારી કરો.’ આટલું લખીને પોતાના હાથે માદળિયું બાંધેલું હતું તે તોડીને ફેંક્યું. સોનાની કંડી હતી તે પણ તોડીને ફેંકી. એક ક્ષણમાં આત્મા ઊડી ગયો.

મારી જે શરમનો ઇશારો મેં આગલા પ્રકરણમાં કરેલો છે તે આ શરમ, — સેવાને સમયે પણ વિષયેચ્છા. એ કાળો ડાઘ હું આજ સુધી ધસી શક્યો નથી, ભૂલી શક્યો નથી. અને મેં હમેશાં માન્યું છે કે જોકે માતૃપિતા પ્રત્યેની મારી ભક્તિ પારવિનાની હતી, તેને સાફ હું બધું છોડી શકતો, પણ તે સેવાને સમયે સુદ્ધાં મારું મન વિષયને છોડી શકતું નહોતું એ, તે સેવામાં રહેલી અક્ષમ્ય ગણપ હતી. તેથી જ મેં મને એકપત્નીવ્રતનો પાળનાર માનવા છતાં વિષયાંધ માનેલો છે. એમાંથી છૂટતાં મને ઘણો સમય ગયો, અને છૂટતા પહેલાં ઘણાં ધર્મસંકટો વેઠવાં પડ્યાં.

આ મારી બેવડી શરમનું પ્રકરણ પૂરું કરતા પહેલાં એ પણ કહી જાઉં કે પત્નીને જે બાળક અવતર્યું તે એ કે ચાર દિવસ શ્વાસ લઇને ચાલ્યું ગયું. બીજું પરિણામ શું હોઇ શકે? જે માઆપોને અથવા તો જે બાલ-દંપતીને ચેતવું હોય તે આ દૃષ્ટાન્તથી ચેતો.

ધર્મની ઝાંખી

છ કે સાત વર્ષથી માંડીને હવે સોળ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી અભ્યાસ કર્યો, પણ ક્યાંયે ધર્મનું શિક્ષણ નિશાળમાં ન પામ્યો. શિક્ષકો પાસેથી સહેજે મળવું નેહએ તે ન મળ્યું એમ કહેવાય. એમ છતાં વાતાવરણમાંથી કંઈકને કંઈક તો મળ્યાં જ કર્યું. અહીં ધર્મનો ઉદાર અર્થ કરવો નેહએ. ધર્મ એટલે આત્મભાન, આત્મજ્ઞાન.

મારો જન્મ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં, એટલે હવેલીએ જવાનું વખતોવખત બને. પણ તેને વિષે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન ન થઈ. હવેલીનો વૈભવ મને ન ગમ્યો. હવેલીમાં ચાલતી અનીતિની વાર્તા સાંભળતો તેથી તેને વિષે મન ઉદાસ થઈ ગયું. ત્યાંથી મને કંઈ જ ન મળ્યું.

પણ જે હવેલીમાંથી ન મળ્યું તે મારી દાદા પાસેથી મળ્યું. તે કુટુંબની જૂની નોકર હતી. તેનો પ્રેમ મને આજે પણ યાદ છે. હું આગળ જણાવી ગયો છું કે હું ભૂતપ્રેત આદિથી ડરતો. તેનું ઔષધ રામનામ છે એમ રંભાએ સમજાવ્યું. મને તો રામનામના કરતાં રંભા ઉપર વધારે

શ્રદ્ધા હતી, તેથી મેં બાળવયે ભૂતપ્રેતાદિના ભયથી બચવા રામનામનો જપ શરૂ કર્યો. તે બહુ સમય ન ટક્યો, પણ જે બીજા બચપણમાં રોપાયું તે બળી ન ગયું. રામનામ આજે મારે સાડ અમેઘ શક્તિ છે, તેનું કારણ હું રંભાબાઈએ રોપેલું બીજા ગણું છું.

આ જ અરસામાં મારા એક કાકાના દીકરા જે રામાયણના ભક્ત હતા તેમણે અમ બે લાઈએને સાડ રામરક્ષાનો પાઠ શીખવવાનો પ્રબંધ કર્યો. અમે તે મોઢે કરીને પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન પછી હમેશાં પઢી જવાનો નિયમ કર્યો. પોરબંદરમાં રહ્યા ત્યાં લગી તો આ નબ્યું. રાજકોટના વાતાવરણમાં તે બૂંસાઈ ગયું. આ ક્રિયા વિષે પણ ખાસ શ્રદ્ધા નહોતી. પેલા વડીલ લાઇના પ્રત્યે માન હતું તેથી અને કંઈક રામરક્ષા શુદ્ધ ઉચ્ચારથી પઢી જવાય છે એ અભિમાનથી તેનો પાઠ થતો.

પણ જે વસ્તુએ મારા મન ઉપર ગિંદી છાપ પાડી તે તો રામાયણનું પારાયણ હતી. પિતાશ્રીની માંદગીના કેટલોક સમય પોરબંદરમાં ગયેલો. અહીં તેઓ રામજીના મંદિરમાં રાજ રાત્રે રામાયણ સાંભળતા. સાંભળાવનાર રામચંદ્રજીના એક પરમ ભક્ત બીલેશ્વરના લાધા મહારાજ કરીને હતા. તેમને વિષે એમ કહેવાતું કે તેમને કોઠ નીકળ્યો હતો તેની દવા કરવાને બદલે તેમણે બીલેશ્વરનાં બીલીપત્ર જે મહાદેવ ઉપરથી ઉતરતાં તે કોઠિયેલ લાગ ઉપર બાંધ્યાં ને કેવળ રામનામનો જપ આદર્યો. અંતે તેનો કોઠ જડમૂળથી નાશ પામ્યો. આ વાત ખરી હો કે ન હો, અમે સાંભળનારાઓએ ખરી માની. એટલું પણ ખરૂં કે લાધા મહારાજે જ્યારે

કચ્છનો આરંભ કયો ત્યારે તેમનું શરીર તદ્દન નીરોગી હતું. લાંબા મહારાજનો કંઈ મીઠો હતો. તેઓ દોહા ચોપાઈ ગાતા ને અર્થ સમજાવતા. પોતે તેના રસમાં લીન થઈ જતા અને શ્રોતાજનને લીન કરી મૂકતા. મારી ઉમ્મર આ સમયે તેર વર્ષની હશે, પણ મને તેમના વાચનમાં ખૂબ રસ આવતો એ યાદ છે. આ રામાયણશ્રવણ મારા રામાયણ પરના અત્યંત પ્રેમનો પાથો છે. આજે હું તુલસીદાસના રામાયણને ભક્તિમાર્ગનો સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું.

થોડા માસ પછી અમે રાજકોટ આવ્યા. ત્યાં આવું વાચન નહોતું. એકાદશીને દિવસે ભાગવત વંચાય ખરું. તેમાં કોઈ વેળા હું બેસતો, પણ ભટજી રસ ઉત્પન્ન નહોતા કરી શક્યા. આજે હું જોઈ શકું છું કે ભાગવત એવો ગ્રંથ છે કે જે વાંચીને ધર્મરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. મેં તો તે ગુજરાતીમાં અતિ રસથી વાંચ્યો છે. પણ મારા એકવીસ દિવસના અપવાસમાં ભારતભૂષણ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીને શુભ મુખેથી મૂળ સંસ્કૃતના કેટલાક ભાગો સાંભળ્યા ત્યારે એમ થયું કે બચપણમાં તેમના જેવા ભગવદ્ભક્તને મોઢેથી સાંભળત તો તેના ઉપર પણ મારી ગાઢ પ્રીતિ બચપણમાં જ જન્મત. તે વયમાં પડેલા શુભઅશુભ સંસ્કારો બહુ ઊંડાં મૂળ ધાલે છે એમ હું ખૂબ અનુભવું છું અને તેથી કેટલાક ઉત્તમ ગ્રંથો સાંભળવાનું મને તે વયે ન મળ્યું એ સાલે છે.

રાજકોટમાં મને અનાયાસે સર્વ સંપ્રદાયો વિષે સમાન ભાવ રાખવાની તાલીમ મળી. હિંદુધર્મના પ્રત્યેક સંપ્રદાય પ્રત્યે આદરભાવ શીખ્યો, કેમકે માતપિતા હવેલીએ જાય,

શિવાલયમાં જાય અને રામમંદિરે પણ જાય અને અમને લાઇએને લઇ જાય અથવા મોકલે.

વળી પિતાજી પાસે જૈન ધર્માચાર્યોમાંથી કોઇ હમેશાં આવે. પિતાજી તેમને વહોરાવે પણ ખરા. તેઓ પિતાજી સાથે ધર્મની તેમજ વ્યવહારની વાતો કરે. ઉપરાંત, પિતાજીને મુસલમાન અને પારસી મિત્રો હતા તે પોતપોતાના ધર્મની વાતો કરે અને પિતાજી તેમની વાતો માનપૂર્વક અને ધણી વેળા રસપૂર્વક સાંભળે. આવા વાર્તાલાપો વખતે હું ‘નર્સ’ હોવાથી ધણી વેળા હાજર હોઉં. આ બધા વાતાવરણની અસર મારા ઉપર એ પડી કે સર્વ ધર્મો પ્રત્યે મારામાં સમાનભાવ પેદા થયો.

ખ્રિસ્તીધર્મ માત્ર અપવાદમાં હતો. તેના પ્રત્યે કંઈક અભાવ થયો. તે કાળે હાઈસ્કુલને ખૂણે કોઈ ખ્રિસ્તી વ્યાખ્યાન આપતા. તે હિંદુ દેવતાઓની ને હિંદુધર્મીઓની બદગોઈ કરતા. આ મને અસહ્ય લાગ્યું. હું એકાદ જ વખત એ વ્યાખ્યાન સાંભળવા ઉભો હોઈશ, પણ બીજી વખત ત્યાં ઉભવાનું મન જ ન થયું. એ જ સમયે એક જાણીતા હિંદુ ખ્રિસ્તી થયાનું સાંભળ્યું. ગામચર્યા એ હતી કે તેને ખ્રિસ્તીધર્મમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવ્યો ત્યારે ગોમાંસ ખવડાવવામાં આવ્યું ને દારૂ પીવડાવવામાં આવ્યો. તેનો પોશાક પણ બદલાવવામાં આવ્યો ને તે લાઇ ખ્રિસ્તી થયા પછી કોટ, પાટલુન ને અંગ્રેજી ટોપી પહેરતા થયા. આ વાતોથી મને ત્રાસ પેદા થયો. જે ધર્મને અંગે ગોમાંસ ખાવું પડે, દારૂ પીવો પડે ને પોતાનો પોશાક બદલવો પડે એ ધર્મ કેમ ગણાય? આવી ફલીલ મારા મને કરી. વળી

જે ભાઈ ખ્રિસ્તી થયા હતા તેણે પોતાના પૂર્વજોના ધર્મની, રીતરિવાજની અને દેશની નિંદા શરૂ કર્યાનું સાંભળવામાં આવ્યું. આ બધી વાતોથી મારા મનમાં ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રત્યે અભાવ પેદા થયો.

આમ જોકે ખીજા ધર્મો પ્રત્યે સમભાવ આવ્યો છતાં મને કંઈ ઈશ્વર પ્રત્યે આસ્થા હતી એમ ન કહી શકાય. આ વખતે મારા પિતાજીના પુસ્તકસંગ્રહમાંથી મનુસ્મૃતિનું ભાષાંતર હાથ આવ્યું. તેમાં જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેની વાતો વાંચી. તેના ઉપર શ્રદ્ધા ન બેઠી. ઉલટી કંઈક નાસ્તિકતા આવી. મારા ખીજા કાકાના દીકરા જે હાલ હયાત છે જેમની ખુદ્દિ ઉપર મને વિશ્વાસ હતો. તેમની પાસે મેં મારી શંકાઓ રજુ કરી. પણ તે માફ સમાધાન ન કરી શક્યા. તેમણે મને ઉત્તર આપ્યો : ‘ ઉમ્મરે પહોંચતાં આવા પ્રશ્નો તું તારી મેજે ઉકેલતાં શીખશે. એવા પ્રશ્નો બાળકોએ ન કરવા ઘટે.’ હું ચૂપ રહ્યો. મનને શાંતિ ન થઈ. મનુસ્મૃતિના ખાદ્યાખાદના પ્રકરણમાં અને ખીજાં પ્રકરણોમાં પણ મેં ચાલુ પ્રથાનો વિરોધ જોયો. આ શંકાનો ઉત્તર પણ મને લગભગ ઉપરના જેવો જ મળ્યો. ‘કાક દિવસ ખુદ્દિ ખુલશે, વધારે વાંચીશ ને સમજશ’ એમ વિચારી મન વાળ્યું.

મનુસ્મૃતિ વાંચી હું એ વેળાએ અહિંસા તો ન જ શીખ્યો. માંસાહારની વાત તો આવી ગઈ. તેને તો મનુસ્મૃતિનો ટેકો મળ્યો. સર્પાદિ અને માંકડ આદિને મારવા એ નીતિ છે એમ પણ લાગ્યું. એ સમયે ધર્મ ગણી માંકડ આદિનો નાશ કર્યાનું મને સ્મરણ છે.

પણ એક વસ્તુએ મનમાં જડ ધાલી — આ જગત નીતિ ઉપર નભેલું છે, નીતિમાત્રનો સમાવેશ સત્યમાં છે. સત્ય તો શોધવું જ રહ્યું. દિવસે દિવસે સત્યનો મહિમા મારી નજર આગળ વધતો ગયો, સત્યની વ્યાખ્યા વિસ્તાર પામતી ગઈ અને હજુ પામતી રહી છે.

વળી એક નીતિનો છપો પણ હૃદયમાં ચોંટ્યો. અપકારનો ખદલો અપકાર નહિ પણ ઉપકાર જ હોઈ શકે, એ વસ્તુ જિંદગીનું સૂત્ર બની ગઈ. તેણે મારી ઉપર સાત્રાજ્ય ચલાવવું શરૂ કર્યું. અપકારીનું ભલું ધચ્છવું ને કરવું એ મારો અનુભવ થઈ પડ્યો. તેના અગણિત અખતરાઓ આદર્યા. આ રહ્યો એ ચમત્કારી છપો:

પાણી આપને પાય, ભલું ભોજન તો દીજે;
આવી નમાવે શીશ, દંડવત કાડે કીજે.
આપણુ ધાસે દામ, કામ મહોરોનું કરીએ;
આપ ઉગારે પ્રાણ, તે તણા દુઃખમાં મરીએ.
ગુણ કેડે તો ગુણ દરાગણો, મન વાચા કર્મે કરી;
અવગુણ કેડે જે ગુણ કરે, તે જગમાં જીત્યો સહી.

૧૧

વિલાયતની તૈયારી

સને ૧૮૮૭ની સાલમાં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. દેશની તેમજ ગાંધી કુટુંબની ગરીબાઈ એવાં રહ્યાં કે અમદાવાદ અને મુંબઈ એમ બે સ્થળ પરીક્ષા દેવાનાં હોય તો તેની સ્થિતિના કાઠિયાવાડનિવાસી નજીકનું અને સસ્તું અમદાવાદ પસંદ કરે. તેમ માઈ થયું. રાજકોટથી અમદાવાદ એ મારી પહેલવહેલી એકલા કરેલી મુસાફરી.

પાસ થયા પછી કૉલેજમાં જઈ આગળ લાણુનર ચલાવવું એમ વડીલોની ઇચ્છા હતી. મુંબઈમાં પણ કૉલેજ અને ભાવનગરમાં પણ કૉલેજ. ભાવનગરનું ખરચ ઓછું તેથી ભાવનગર શામળદાસ કૉલેજમાં જવાનો ઠરાવ થયો. ત્યાં મને કાંઈ આવડે નહિ, બધું મુશ્કેલ લાગે, અધ્યાપકોનાં વ્યાખ્યાનોમાં ન પડે રસ ને ન પડે સમજ. આમાં દોષ

વિલાયતની તૈયારી

અધ્યાપકોનો નહોતો, મારી કચાશનો જ હતો. તે કાળના શામળદાસ કોલેજના અધ્યાપકો તો પહેલી પંક્તિના ગણાતા. પહેલી ટર્મ પૂરી કરી ઘેર આવ્યો.

કુટુંબના જૂના મિત્ર અને સલાહકાર એક વિદ્વાન, વ્યવહારકુશળ બ્રાહ્મણ — માવજી દવે — હતા. તેમણે પિતાજીના સ્વર્ગવાસ પછી પણ કુટુંબ સાથેનો સંબંધ કાયમ રાખ્યો હતો. તેઓ આ રજાના દિવસોમાં ઘેર આવ્યા. માતૃશ્રી અને વડીલ ભાઈ સાથે વાતો કરતાં મારા ભણતર વિષે પૂછપરછ કરી. હું શામળદાસ કોલેજમાં છું એમ સાંભળી કહ્યું: ‘જમીનો બદલાયો છે. તમ ભાઈઓમાંથી કોઈ કયા ગાંધીની ગાદી સાચવવા માગે તો તે ભણતર વિના નહિ મળે. આ છોકરો હજુ ભણે છે એટલે ગાદી સાચવવાનો બોજો તેની પાસે ઉપડાવવો જોઈએ. તેને હજુ તો ચાર પાંચ વર્ષ બી. એ. થતાં જશે અને તેટલો વખત આપવા છતાં તેને પચાસ સાદ રૂપિયાની નોકરી મળશે, દીવાનપદ તલિ મળે. વળી જો એને ત્યારપછી મારા દીકરાની જેમ વડીલ બનાવીએ તો વળી બીજાં થોડાં વર્ષ જય ને સારે તો દીવાનગીરીને સાડ વડીલો પણ ધણા તૈયાર થયા હોય. તમારે તેને વિલાયત મોકલવો જોઈએ. કેવળરામ (માવજી દવેના દીકરાનું નામ) કહે છે કે ત્યાં ભણતર સહેલું છે. ત્રણ વર્ષમાં ભણીને પાછો આવશે. ખરચ પણ ચારપાંચ હજારથી વધારે નહિ થાય. જુઓને પેલા નવા બારીસ્ટર આવ્યા છે તે કેવા દમખર્ચી રહે છે! તેને કારભાર જોઈએ તો આજે મળે. મારી સલાહ તો છે કે મોહનદાસને તમારે આ વર્ષે જ વિલાયત મોકલી દેવો. મારા કેવળરામને વિલાયતમાં ધણાય દોસ્તો છે;

તેમની ઉપર તે લલામણપત્રો આપશે એટલે તેને ત્યાં કશી અડચણ નહિ આવે.’

જેશીજી (અમે માવજી દવેને એ નામે સંબોધતા) ને પોતાની સલાહના સ્વીકાર વિષે કંઈ શંકા જ ન હોય તેમ મારી તરફ જોઈ મને પૂછ્યું:

‘કેમ, તને વિલાયત જવું ગમે કે અહીં જ લણ્યાં કરવું?’ મને તો ભાવતું હતું ને વૈદે ખતાવ્યું. હું કૉલેજની મુશ્કેલીઓથી ડર્યો તો હતો જ. મેં કહ્યું, ‘મને વિલાયત મોકલો તો તો બહુ જ સારું. કૉલેજમાં ઝટઝટ પાસ થવાય એમ નથી લાગતું. પણ મને દાકતરી ધંધો શીખવા ન મોકલાય?’

મારા ભાઈ વચ્ચે બોલ્યા :

‘એ તો બાપુને ન ગમતું. તારી વાતો કરતાં જ તે કહેતા કે આપણે વૈજ્ઞાનિક હાડમાંસ ચૂંથવાનું કામ ન કરીએ. બાપુનો વિચાર તો તને વકીલ બનાવવાનો જ હતો.’

જેશીજીએ ટાપશી પૂરી :

‘મને ગાંધીજીની જેમ દાકતરી ધંધાનો અણગમો નથી. આપણાં શાસ્ત્રો એ ધંધાને વખોડતાં નથી. પણ દાકતર થઈને તું દીવાન નથી થવાનો. મારે તો તારે સારું દીવાનપદ અથવા એથીયે વધારે જોઈએ. તો જ તમારું બહોળું કુટુંબ ઢંકાય. જમાનો દહાડે દહાડે બદલાતો જાય છે ને કદાચ થતો જાય છે એટલે બારીસ્ટર થવું એ જ હલાપણું છે.’

માતૃશ્રીની તરફ વળીને કહ્યું, ‘આજ તો હું જાઉં છું. મારા કહેવાનો વિચાર કરી જોજો. હું પાછો આવું ત્યારે તૈયારીના સમાચાર સાંભળવાની આશા રાખીશ. કંઈ અડચણો હોય તો મને જણાવજો.’

જોશીજી ગયા. હું તો હવાઇ કિલ્લા બાંધવા મંડી ગયો. વડીલ ભાઇ વિમાસણમાં પડ્યા. પૈસાનું શું કરવું? વળી મારા જેવા નવજુવાનને એટલે દૂર કેમ મોકલાય?

માતૃશ્રીને તો કંઈ ગમ ન પડી. તેને વિયોગની વાત જ ન ગમી. પણ પ્રથમ તો તેણે આમ જ કહ્યું: ‘આપણા કુટુંબમાં હવે વડીલ તો કાકા જ રહ્યા. એટલે પહેલી સલાહ તો તેમની લેવાની રહી. તે આજ્ઞા આપે તો આપણે વિચારવાનું રહ્યું.’

વડીલ ભાઇને બીજો વિચાર સૂઝ્યો: ‘પોરબંદર રાજ્ય ઉપર આપણો હક છે. લેલી સાહેબ ઍમ્બિનિસ્ટ્રેટર છે. આપણા કુટુંબ વિષે તેમને સારો મત છે. કાકાની ઉપર તેમની ખાસ મહેરબાની છે. તેઓ કદાચ રાજ્ય તરફથી તને થોડીઘણી મદદ પણ કરે.’

મને આ બધું ગમ્યું. હું પોરબંદર જવા તૈયાર થયો. તે કાળે રેલ નહોતી, ગાડામાર્ગ હતો. પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો. હું જાતે બીકણ હતો એ તો કહી ગયો છું. પણ આ વેળા મારી બીક નાસી ગઈ. વિલાયત જવાની ઇચ્છાએ મારા ઉપર સવારી કરી. મેં ધોરાજી સુધીનું ગાડું કર્યું. ધોરાજીથી એક દિવસ વહેલાં પહોંચવાના ઇરાદાથી જીટ કર્યો. જીટની સવારીનો પણ આ પહેલો અનુભવ હતો.

પોરબંદર પહોંચ્યો. કાકાને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. બધી વાત સંભળાવી. તેમણે વિચાર કરી જવાબ આપ્યો:

‘વિલાયત જતાં આપણે ધર્મ સાચવી શકીએ કે નહિ એ હું નથી જાણતો. બધી વાતો સાંભળતાં તો મને શંકા આવે છે. જોને, મોટા બારીસ્ટરોને મારે મળવાનું થાય છે

ત્યારે હું તો તેઓની રહેણીમાં ને સાહેબોની રહેણીમાં કંઈ ભેદ નથી જોતો. તેઓને ખાવાપીવાનો કશો બાધ હોતો નથી. સીંગાર તો મોઢામાંથી નીકળે જ નહિ. પહેરવેશ જુઓ તોપણ નાગો. એ બધું આપણા કુટુંબને ન જાજે. પણ હું તારા સાહસમાં વિદ્ય નાંખવા નથી માગતો. હું તો થોડા દિવસમાં જાત્રાએ જવાનો છું. મારે હવે થોડાં વર્ષ જીવવાનાં હશે. કાંઈ આવેલો હું તને વિલાયત જવાની — દરિયો ઓળંગવાની — રજા તો કેમ આપું? પણ હું વચમાં નહિ આવું. ખરી રજા તારી બાની. જો તે તને રજા આપે તો તું સુખેથી જાજે. હું તને રોકવાનો નથી એટલું કહેજે. મારી આશિષ તો તને છે જ.’

‘આથી વધારાની આશા તમારી પાસેથી મારાથી ન જ રખાય. મારે હવે મારી બાને રાજી કરવી રહી. પણ લેલી સાહેબ ઉપર ભલામણ તો મને આપશે ના?’ હું બોલ્યો.

કાકાશ્રી બોલ્યા : ‘એ તો મારાથી કેમ થાય? પણ સાહેબ ભલા છે. તું ચિટ્ટી લખ. કુટુંબની ઓળખાણ આપજે એટલે જરૂર તને મળવાનો વખત આપશે ને તેમને રુચશે તો તને મદદ પણ કરશે.’

મને ખ્યાલ નથી કે કાકાએ સાહેબની ઉપર ભલામણ કેમ ન આપી. મારું જાંખું સ્મરણ એવું છે કે વિલાયત જવાના ધર્મવિરુદ્ધ કાર્યમાં એટલી સીધી મદદ આપતાં તેમને સંકેત થયો.

મેં લેલી સાહેબ ઉપર ચિટ્ટી લખી. તેમણે પોતાને રહેવાને બંગલો મને મળવા બોલાવ્યો. એ બંગલાની સીડી

ઉપર ચડતાં ચડતાં તેઓ સાહેબ મને મળ્યા, અને ‘તું બી. એ. થા, પછી મને મળજે. હમણાં કંઈ મદદ ન અપાય’ એટલું જ કહી ઉપર ચડી ગયા. હું ખૂબ તૈયારી કરીને, ઘણાં વાક્યો ગોખીને ગયો હતો. નીચાં નમીને બે હાથે સલામ કરી હતી. પણ મારી મહેનત બધી વ્યર્થ ગઈ !

મારી નજર સ્ત્રીનાં ધરેણાં ઉપર ગઈ. વડીલ ભાઈના ઉપર અપાર શ્રદ્ધા હતી. તેમની ઉદારતાની સીમા નહોતી, તેમનો પ્રેમ પિતાના જેવો હતો.

હું પોરબંદરથી વિદાય થયો. રાજકોટ આવી બધી વાત સંભળાવી. જોશીજીની સાથે મસલત કરી. તેમણે કરજ કરીને પણ મને મોકલવાની ભલામણ કરી. મેં મારી સ્ત્રીના ભાગનાં ધરેણાં કાઢી નાંખવાની સૂચના કરી. તેમાંથી રૂપિયા બે ત્રણ હજારથી વધારે નીકળે તેમ નહોતું. ભાઈએ ગમે તેમ કરી રૂપિયા પૂરા પાડવાનું બીકું ઝડપ્યું.

માતા કેમ સમજે? તેણે બધી તપાસો શરૂ કરી હતી. કોઈ કહે જીવાનિયા વિલાયત જઈ વંદી જાય છે; કોઈ કહે તેઓ માંસાહાર કરે છે; કોઈ કહે દારૂ વિના ન જ ચાલે. માતાએ આ બધું મને સંભળાવ્યું. મેં કહ્યું, ‘પણ તું મારો વિશ્વાસ નહિ રાખે? હું તને છેતરીશ નહિ. સોગન ખાઈને કહું છું કે એ ત્રણે વસ્તુથી હું બચીશ. એવું જોખમ હોય તો જોશીજી કેમ જવા દે?’

માતા બોલી: ‘મને તારો વિશ્વાસ છે. પણ દૂર દેશમાં કેમ થાય? મારી તો અછલ નથી ચાલતી. હું બેચરજ સ્વામીને પૂછીશ.’ બેચરજ સ્વામી મોઢ વાણિયામાંથી જૈન સાધુ થયા હતા. જોશીજીની જેમ સલાહકાર પણ હતા. તેમણે

આદ્યમકથા

મદદ કરી. તેમણે કહ્યું: ‘હું એ છોકરા પાસે એ ત્રણે બાબતની બાધા લેવડાવીશ, પછી તેને જવા દેવામાં હરકત નહિ આવે.’ તેમણે પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી અને મેં માંસ, મદિરા અને સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. માતાએ આજ્ઞા આપી.

હાઇસ્કુલમાં મેળાવડો થયો. રાજકોટનો એક યુવાન વિલાયત જાય એ આશ્ચર્ય ગણાયું. જવાબને સારૂં હું કંઈક લખી ગયેલો. તે પણ જવાબમાં ભાગ્યે વાંચી શક્યો. માથું ફરતું હતું, શરીર ધૂજતું હતું, એટલું મને યાદ છે.

વડીલોના આશીર્વાદ લઈ મુંબઈ જવા. નીકળ્યો, મુંબઈની આ પહેલવહેલી મુસાફરી હતી. વડીલ ભાઈ સાથે આવ્યા.

પણ સારા કામમાં સો વિઘ્ન હોય. મુંબઈનું બારું ઝટ છૂટે તેમ નહોતું.

નાતબહાર

માતાની આજ્ઞા અને તેના આશીર્વાદ લઈ, થોડા માસનું બાળક સ્ત્રીની સાથે મેલી હું હોંશે હોંશે મુંબઈ પહોંચ્યો. પહોંચ્યો તો ખરો પણ ત્યાં મિત્રોએ લાઈને કહ્યું કે જૂન-જુલાઈમાં લિંદી મહાસાગરમાં તોફાન હોય છે ને મારી આ પહેલી જ દરિયાની સફર હોવાથી મને દીવાળી બાદ એટલે નવેમ્બર માસમાં મોકલવો જોઈએ. વળી કોઈએ તોફાનમાં કોઈક આગબોટ ડૂબી જવાની વાત પણ કરેલી. આથી મોટાભાઈ અકળાયા. તેમણે એમ જોખમ ખેડીને મને તુરત મોકલવાની ના પાડી અને મને મુંબઈમાં મિત્રને ત્યાં મૂકી પોતે પાછા પોતાની નોકરીએ ચડવા રાજકોટ ગયા. એક બનેલીની પાસે પૈસા મૂકતા ગયા ને મને મદદ કરવાની કેટલાક મિત્રોને લલામણુ કરતા ગયા.

મુંબઈમાં મારા દિવસો લાંબા થઈ પડ્યા. મને વિલાયતનાં જ સ્વપ્નમાં આવે.

દરમિયાન નાતમાં ખળભળાટ ઊઠ્યો. નાત બોલાવવામાં આવી. મોઢ વાણિયો કોઈ હજી સુધી વિલાયત નહોતો ગયો,

અને હું જાઉં તો મારી હાજરી લેવાવી જોઈએ ! મને નાતની વાડીમાં હાજર રહેવા ફરમાવવામાં આવ્યું. હું ગયો. મને ખબર નથી કે મને એકાએક હિમ્મત ક્યાંથી આવી. મને હાજર રહેતાં ન સંકાય થયો, ન ડર લાગ્યો. નાતના શેઠની સાથે કંઈક છેટેની સગાઈ પણ હતી. પિતાની સાથે તેમનો સંબંધ સારો હતો. તેમણે મને કહ્યું :

‘નાત ધારે છે કે તેં વિલાયત જવાનો વિચાર કર્યો છે તે ખરોખર નથી. આપણા ધર્મમાં દરિયો ઓળંગવાની મનાઈ છે. વળી વિલાયતમાં ધર્મ ન સચવાય એવું અમે સાંભળીએ છીએ. ત્યાં સાહેબ લોકોની સાથે ખાવું પીવું પડે છે.’

મેં જવાબ આપ્યો, ‘મને તો લાગે છે કે વિલાયત જવામાં મુદ્દલ અધર્મ નથી. મારે તો ત્યાં જઈને વિદ્યાભ્યાસ જ કરવાનો છે. વળી જે વસ્તુઓનો આપને ભય છે તેનાથી દૂર રહેવાની મેં મારી માતૃશ્રી પાસે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. એટલે હું તેથી દૂર રહી શકીશ.’

‘પણ અમે તને કહીએ છીએ કે ત્યાં ધર્મ ન જ સચવાય. તું જાણે છે કે તારા પિતાશ્રીની સાથે મારે કેવો સંબંધ હતો. તારે માફ કરેલું માનવું જોઈએ.’ શેઠ બોલ્યા.

‘આપની સાથેના સંબંધની મને ખબર છે. આપ વડીલ સમાન છો. પણ આ બાબતમાં હું લાચાર છું. મારો વિલાયત જવાનો નિશ્ચય હું નહિ ફેરવી શકું. મારા પિતાશ્રીના મિત્ર અને સલાહકાર જે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છે તેઓ માને છે કે મારા વિલાયત જવામાં કશો દોષ નથી. મારાં માતૃશ્રી અને મારા ભાઈની આજ્ઞા પણ મને મળી છે.’ મેં જવાબ આપ્યો.

‘પણ નાતનો હુકમ તું નહિ ઊઠાવે?’

‘હું લાચાર છું. મને લાગે છે કે આમાં નાતે વચમાં ન આવવું જોઈએ.’

આ જવાબથી શેઠને રોષ ચડ્યો. મને એ ચાર સાંભળાવી. હું સ્વસ્થ બેસી રહ્યો. શેઠે હુકમ કર્યો :

‘આ છોકરાને આજથી નાતબહાર ગણવામાં આવશે. જે કોઈ તેને મદદ કરશે અથવા વળાવવા જશે તેને નાત પૂછશે, ને તેનો સવા રૂપિયો દંડ થશે.’

મારા ઉપર આ ઠરાવની કંઈ અસર ન થઈ. મેં શેઠની રજા ન્હીધી. આ ઠરાવની અંતર મારા ભાઈ ઉપર કેવી થશે એ વિચારવાનું હતું. તે ડરી જશે તો? સદ્ભાગ્યે તે દૃઢ રહ્યા ને મને લખી વાળ્યું કે નાતના ઠરાવ છતાં પોતે મને વિલાયત જતાં નહિ અટકાવે.

આ બનાવ પછી હું વધારે અધારે બન્યો. ભાઈના ઉપર દયાળુ થશે તો? વળી કંઈ બીજું વિધિ આવશે તો? આમ ચિંતામાં હું દિવસ ગુજરતો હતો તેવામાં ખબર સાંભળ્યા કે ૪ થી સપ્ટેમ્બરે ઉપડનારી સ્ટીમરમાં જૂનાગઢના એક વકીલ બારીસ્ટર થવા સાડ વિલાયત જવાના છે. જે મિત્રોને મોટાભાઈએ મારે વિષે લલામણુ કરી હતી તેઓને હું મળ્યો. તેમણે પણ આ સથવારો ન ચૂકવો એમ સલાહ આપી. સમય બહુ થોડો હતો. ભાઈને તાર કર્યો ને મેં જવાની રજા માગી. તેમણે રજા આપી. મેં બનેલીની પાસેથી પૈસા માગ્યા. તેમણે નાતના હુકમની વાત કરી. નાતબહાર થવું તેમને ન પરવડે. કુટુંબના એક મિત્ર પાસે હું પહોંચ્યો અને મને ભાડા વગેરેને સાડ જોઈતા પૈસા આપી

અદ્ભુતકથા

ભાઈ પાસેથી તે મેળવી લેવા વિનંતિ કરી. આ મિત્રે તેમ કરવા કબૂલ કર્યું, એટલું જ નહિ પણ મને હિમ્મત આપી. મેં તેમનો આભાર માન્યો. પૈસા લીધા, ને ટિકીટ કઢાવી.

વિલાયતની મુસાફરીનો બધો સામાન તૈયાર કરાવવાનો હતો. એક બીજા અનુભવી મિત્ર હતા તેમણે સામાન તૈયાર કરાવ્યો. મને બધું વિચિત્ર લાગ્યું. કેટલુંક ગમ્યું, કેટલુંક મુદ્દલ ન ગમ્યું. નેકટાઈ જે પાછળથી હું શોખે પહેરતો થઈ ગયો હતો તે તો જરાયે ન ગમે. ટૂંકું જાકીટ નાગો પોશાક લાગ્યો. પણ વિલાયત જવાના શોખ ઝાંગળ આવો અણુગમો કંઈ જ વસ્તુ ન હતી. સાથે ભાતું પણ ફીક બાંધ્યું હતું.

મારી જગ્યા પણ મિત્રાએ ત્રાંબકરાય મજમુદાર (જે પેલા જૂનાગઢવાળા વકીલનું નામ હતું) ની કેટડીમાં જ રોકી. તેમને મારે વિષે લલામણુ પણ કરી. તે તો પુખ્ત ઉમ્મરના અનુભવી ગૃહસ્થ હતા. હું અદાર વર્ષનો દુનિયાના અનુભવ વિનાનો જુવાનિયો હતો. મજમુદારે મારી ફિકર ન કરવા મિત્રાને કહ્યું.

આમ ૧૮૮૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખે મેં મુંબઈનું બંદર છોડ્યું.

આખરે વિલાયતમાં

૨૮૧ મરમાં મને દરિયો તો જરાયે ન લાગ્યો. પણ જેમ દિવસ જાય તેમ હું મૂંઝાતો જાઉં. ૨૮૨ અડની સાથે બોલતાં શરમ લાગે. અંગ્રેજીમાં વાત કરવાની મને ટેવ જ નહોતી. મજમુદાર સવાયના ખીજા મુસાફરો અંગ્રેજ હતા. તેઓની સાથે બોલતાં ન આવડે. તેઓ મારી સાથે બોલવાનો પ્રયત્ન કરે તો હું સમજું નહિ, ને સમજું ત્યારે જવાબ કેમ દેવો એની ગમ ન પડે. દરેક વાક્ય બોલતા પહેલાં મનમાં ગોઠવવું જોઈએ. કાંટા ચમચા વડે ખાતાં ન આવડે, અને કદી વસ્તુ માંસ વિનાની હોય એ પૂછવાની હિમ્મત ન ચાલે. એટલે હું ખાણાના ટેબલ ઉપર તો કદી ગયો જ નહિ. કાટડીમાં જ ખાતો. મુખ્યત્વે મારી સાથે મીઠાઈ વગેરે લીધાં હતાં તેની ઉપર જ નિભાવ કર્યો. મજમુદારને તો કશો સંકેત નહોતો. તે તો સહુની સાથે ભળી ગયેલા. ડેક ઉપર પણ છૂટથી જાય. હું તો આખો દહાડો કાટડીમાં ભરાઈ રહું. ક્વચિત ડેક ઉપર માણસો થોડા હોય તે વેળા થોડીવાર ત્યાં બેસી આવું. મજમુદાર મને બધાની સાથે ભળી જવાનું, છૂટથી વાતો કરવાનું સમજાવે, વકીલની જીલ છૂટી હોવી જોઈએ એમ પણ મને કહે; પોતાના વકીલ તરીકેના અનુભવો વર્ણવે; અંગ્રેજી આપણી ભાષા ન કહેવાય,

તેમાં બૂલ તો પડે જ, છતાં બોલવાની છૂટ રાખવી જોઈએ, વગેરે કહે. પણ હું મારી બીરુતા ન છોડી શકું.

મારી દયા ખાધ એક લલા અંગ્રેજે મારી જોડે વાતો શરૂ કરી. પોતે ઉમ્મરે મોટા હતા. હું થું ખાઉં છું, કોણુ છું, ક્યાં જાઉં છું, કેમ કોઈની સાથે વાતચીત કરતો નથી, વગેરે સવાલ પૂછે. મને ખાણુ ઉપર જવાનું સૂચવે. માંસ ન ખાવાના મારા આગ્રહ વિષે સાંભળી તે હસ્યા ને મારી દયા લાવી બોલ્યા: ‘અહીં તો (પોર્ટ) સેડ પહોંચ્યા પહેલાં) ઠીક જ છે, પણ બિસ્કેના ઉપસાગરમાં પહોંચીશ ત્યારે તું તારા વિચાર ફેરવીશ. ઇંગ્લંડમાં તો એટલી ટાઢ પડે છે કે માંસ વિના ન જ ચાલે.’

મેં કહ્યું, ‘મેં સાંભળ્યું છે કે ત્યાં લોકો માંસાહાર વિના રહી શકે છે.’

તેઓ બોલ્યા, ‘એ ખોટી વાત માનજે. મારી ઓળખાણના એવા કોઈને હું નથી જાણતો કે જે માંસાહાર ન કરતા હોય. જો, હું દારૂ પીઉં છું તે પીવાનું હું તને નથી કહેતો, પણ માંસાહાર તો કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.’

મેં કહ્યું, ‘તમારી સલાહને સારૂં હું આભાર માનું છું પણ તે ન લેવા હું મારાં માતૃશ્રીની સાથે બંધાયેલો છું. તેથી તે મારાથી ન લેવાય. જો તે વિના નહિ જ ચાલતું હોય તો હું પાછો હિંદુસ્તાન જઈશ, પણ માંસ તો નહિ જ ખાઉં.’

બિસ્કેનો ઉપસાગર આવ્યો. ત્યાં પણ મને તો ન જરૂર જણાઈ માંસની કે ન જણાઈ મદિરાની. માંસ ન

આધાનાં પ્રમાણપત્રો એકઠાં કરવાની મને લલામણ થઈ હતી. તેથી આ અંગ્રેજ મિત્રની પાસેથી મેં પ્રમાણપત્ર માગ્યું. તેમણે તે ખુશીથી આપ્યું. તે મેં કેટલાક સમય સુધી ધનની જોમ સંઘરી રાખેલું. પાછળથી મને ખબર પડી કે પ્રમાણપત્રો તો માંસ ખાતા છતાંયે મેળવાય છે, એટલે તેના ઉપરનો મારો મોહ નાશ પામ્યો. જો મારા શબ્દ ઉપર વિશ્વાસ ન રહે તો આવી બાબતમાં પ્રમાણપત્ર બતાવીને મારે શો લાભ બઠાવવો હોય ?

સુખદુઃખે મુસાફરી પૂરી કરી સાઉથેમ્પ્ટન બંદર ઉપર અમે આવી પહોંચ્યા. આ શનિવાર હતો એવું મને સ્મરણ છે. હું સ્ટીમર ઉપર કાળાં કપડાં પહેરતો. મિત્રોએ મારે સારું એક સફેદ ફલાલીનનાં કોટપાટલુન પણ કરાવ્યાં હતાં. તે મેં વિલાયતમાં ઉતરતાં પહેરવા ધારેલું, એમ સમજીને કે સફેદ કપડાં વધારે શોભે ! હું આ ફલાલીનનાં કપડાં પહેરીને ઉતર્યો. સપ્ટેમ્બર આખરના દિવસો હતા. આવાં કપડાં પહેરનારો મને એકલાને જ મેં જોયો. મારી પેટીઓ અને તેની ચાવીઓ તો ગ્રિન્ડલે કંપનીના ગુમાસ્તા લઈ ગયા હતા. સહુ કરે તેમ મારે પણ કરવું જોઈએ એમ સમજીને મેં તો મારી ચાવીઓ પણ આપી દીધેલી — !

મારી પાસે લલામણના ચાર કાગળો હતા : દાકતર પ્રાણજીવન મહેતા ઉપર, દલપતરામ શુક્લ ઉપર, પ્રિન્સ રણજીતસિંહજી ઉપર, અને દાદાભાઈ નવરોજી ઉપર. મેં દાકતર મહેતાની ઉપર સાઉથેમ્પ્ટનથી તાર કરેલો. સ્ટીમરમાં કેાઇએ સલાહ આપેલી કે વિક્ટોરિયા હોટેલમાં ઉતરવું. તેથી મજમુદાર અને હું તે હોટેલમાં ગયા. હું તો મારાં સફેદ

કપડાંની શરમમાં જ સમસમી રહ્યો હતો. વળી હોટેલમાં જતાં ખબર પડી કે વળતો દિવસ રવિવારનો હોવાથી સોમવાર લગી ટ્રિન્ડલેને ત્યાંથી સામાન નહિ આવે. આથી હું મૂંઝાયો.

સાત આઠ વાગે દાકતર મહેતા આવ્યા. તેમણે પ્રેમમય વિનોદ કર્યો. મેં અળાણતાં એમની રેશમનાં ફંવાંવાળી ટોપી નેવા ખાતર ઉપાડી, અને તેના ઉપર ઉલટો હાથ ફેરવ્યો. એટલે ટોપીનાં ફંવાં ઉભાં થયાં. દાકતર મહેતાએ નેયું. તરત જ મને અટકાવ્યો. પણ ગુન્હો તો થઈ ચૂક્યો હતો. ફરી પાછો ન થાય એટલું જ તેમના અટકાવવાનું પરિણામ આવી શક્યું.

અહીંથી યુરોપના રીતરિવાજો વિષેનો મારો પહેલો પાઠ શરૂ થયો ગણાય. દાકતર મહેતા હસતા જાય અને ઘણી વાતો સમજવતા જાય : કોઈની વસ્તુને ન અડકાય; જે પ્રશ્નો કોઈ નેટે ઓળખાણ થતાં હિંદુસ્તાનમાં સહેજે પૂછી શકાય છે એવા પ્રશ્નો અહીં ન પૂછાય; વાતો કરતાં ઊંચો સાદ ન કઢાય; હિંદુસ્તાનમાં સાહેબોની સાથે વાત કરતાં ‘સર’ કહેવાનો રિવાજ છે એ અનાવશ્યક છે, ‘સર’ તો નોકર પોતાના શેઠને અથવા પોતાના ઉપરી અમલદારને કહે. વળી તેમણે હોટેલમાં રહેવાના ખર્ચની પણ વાત કરી અને સૂચવ્યું કે કોઈ ખાનગી કુટુંબમાં રહેવાની જરૂર પડશે. એ વિષે વધુ વિચાર સોમવાર લગી મુલતવી રહ્યો. કેટલીક લલામણો આપી દાકતર મહેતા વિદાય થયા.

હોટેલમાં તો અમને બન્નેને આવી ભરાયા જેવું લાગ્યું. હોટેલ પણ મોંઘી. માલ્ટાથી એક સિંધી ઉતાડ ચઢેલા.

તેમની સાથે મજમુદાર ડીક લઈ ગયા હતા. આ સિંધી ઉતાર લાંડનના ભોમિયા હતા. તેમણે અમારે સારૂં જે કોટડીઓ રોકી લેવાનું માથે લીધું. અમે સંમત થયા અને સોમવારે સામાન મળ્યો તેવા જ બિલ ચૂકવીને પેલા સિંધી ભાઈએ રાખેલી કોટડીઓમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. મને યાદ છે કે મારા ભાગમાં હોટેલનું બિલ લગભગ ત્રણ પાઉંડ આન્યું હતું. હું તો આભો જ બની ગયો. ત્રણ પાઉંડ આપતા છતાં ભૂખ્યો રહ્યો. હોટેલના ખાવામાંનું કંઈ ભાવે નહિ. એક વસ્તુ લીધી તે 'ન ભાવી. બીજી લીધી. પણ પૈસા તો બંનેના જ આપવા બેઠાએ. મારો આધાર હજી મુંબઈથી લીધેલા ખાતા ઉપર હતો એમ કહીએ તો ચાલે.

પેલી કોટડીમાં પણ હું તો ખૂબ મૂંઝાયો. દેશ ખૂબ યાદ આવે. માતાનો પ્રેમ મૂર્તિમન્ત થાય. રાત પડે એટલે રડવાનું શરૂ થાય. ઘરનાં અનેક પ્રકારનાં સ્મરણોની ચડાઈથી નિદ્રા તો શાની આવી જ શકે? આ દુઃખની વાત કોઈને કરાય પણ નહિ. કરવાથી ફાયદો પણ શો? હું પોતે બાણતો નહોતો કે કયા ઇલાજથી મને આશ્વાસન મળે. લોકો વિચિત્ર, ગહેણી વિચિત્ર, ઘરો પણ વિચિત્ર. ઘરોમાં રહેવાની રીતભાત પણ તેવી જ. શું બોલતાં ને શું કરતાં એ રીતભાતના નિયમોનો ભંગ થતો હશે એનું પણ થોડું જ ભાન. સાથે ખાવાપીવાની પરહેજ અને ખાઈ શકાય તેવો ખોરાક લૂખો અને રસ વિનાનો લાગે એટલે મારી દશા સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી. વિલાયત ગમે નહિ ને પાછા દેશ જવાય નહિ. વિલાયત આવ્યો એટલે ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરવાનો જ આમલ હતો.

મારી પસંદગી

દાકતર મહેતા તો સોમવારે મને વિક્ટોરિયા હોટેલમાં મળવા ગયા. ત્યાં તેમને અમારૂં નવું ટેકાણું મળ્યું; એટલે નવે ટેકાણે મળ્યા. મારી મૂર્ખાઈને લીધે મને સ્ટ્રીમરમાં દાદર થઈ હતી. સ્ટ્રીમરમાં ખારા પાણીમાં નહાવાનું રહેતું. તેમાં સાણુ ન લળે. અને મેં તો સાણુ વાપરવામાં સબ્યતા માનેલી, એટલે શરીર સાફ થવાને બદલે ચીકણું થયું. એમાંથી દાદર થઈ. દાકતરને બતાવી. તેમણે તો મને બાળનારી દવા — એસેટિક એસિડ — આપી. આ દવાએ મને રાવરાવ્યો હતો. દાકતર મહેતાએ અમારી કોટડી વગેરે જોયાં અને ડોકુ ધૂણાવ્યું : ‘આ જગ્યા નહિ ચાલે. આ દેશમાં આવીને લલુવા કરતાં અહીંનો અનુભવ લેવાનું જ વધારે છે. આને સાફ કોઈ કુટુંબમાં રહેવાની જરૂર છે. પણ હમણાં તો કંઈક ઘડાવાને ખાતર — ને ત્યા તમારે રહેવું એમ મેં ધાર્યું છે. ત્યાં તમને લઈ જઈશ.’

મેં ઉપકાર સાથે સૂચના કબૂલ રાખી. મિત્રને ત્યાં ગયો. તેમની બરદાસમાં કાંઈ મળ્યા ન હતી. મને પોતાના સગા ભાઈની જેમ રાખ્યો, અંગ્રેજી રીતરિવાજો શીખવ્યા; અંગ્રેજીમાં કંઈક વાત કરવાની ટેવ તેમણે જ પાડી એમ કહી શકાય.

મારી પસંદ:

મારા ખોરાકનો પ્રશ્ન બહુ મોટો થઈ પડ્યો. મી. મસાલા વિનાનાં શકો લાવે નહિ. ઘરઘણી બાઈ મારે સાથું રાંધે? સવારે તો ઓટમીલની ઘેંસ થાય, એટલે કંઈ પેટ ભરાય. પણ બપોરે અને સાંજે હમેશાં ભૂખ્યો રહું મિત્ર માંસાહાર કરવાનું રોજ સમજાવે. હું તો પ્રતિજ્ઞા આપી બતાવી મૂંગો થાઉં. તેમની દલીલોને પહોંચી ન શકું બપોરે માત્ર રોટી અને તાંદળજાની ભાજી તથા મુરખ્યા ઉપર રહું. તેવો જ ખોરાક સાંજે. હું જોઈ કે રોટી તો એ ત્રાકટકા જ લેવાય, વધારેની માગણી કરતાં શરમ આવે. મસૂરી પેટે ખાવાની ટેવ હતી. હોજરી તેજ હતી ને બાગતી. બપોરે કે સાંજે દૂધ તો હોય નહિ. મારી આ સ્થિતિ જોઈ મિત્રને એક દિવસ ખીજ ચડી ને બોલ્યા: ‘તું મારો જણ્યો લાઈ હોત તો હું તને જરૂર પાછો મોકલી દેત. નિરક્ષર માને અહીંની પરિસ્થિતિ જાણ્યા વિના આપેલી પ્રતિજ્ઞાની કિંમત શી? એ પ્રતિજ્ઞા જ ન કહેવાય હું તને કહું છું કે આને કાયદો પ્રતિજ્ઞા નહિ ગણે. આ પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેવું એ તો કેવળ વહેમ ગણાય. અમાવા વહેમને વળગી રહી તું આ મુલકમાંથી કંઈ જ દે નહિ લઈ જાય. તું તો કહે છે કે તેં માંસ ખાધું છે તને તે લાવ્યું પણ ખરું. જ્યાં ખાવાની કશી જરૂર હતી ત્યાં ખાધું. જ્યાં ખાવાની ખાસ જરૂર ત્યાં ત્યાગ આ કેવું આશ્ચર્ય!’

હું એક ટળી બે ન થયો.

આવી દલીલો રોજ ચાલે. છત્રીસ રોગનો હરના એક નન્નો જ મારી પાસે હતો. મિત્ર જેમ મને સમજાવે

તેમ મારી દઢતા વધે. રોજ ઈશ્વરની રક્ષા યાચું, ને મને મળે. ઈશ્વર કાણુ તે હું ન જાણું, પણ પેલી રંભાએ આપેલી શ્રદ્ધા પોતાનું કામ કરી રહી હતી.

એક દિવસ મિત્રે મારી પાસે બેંચમનો ગ્રંથ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ઉપયોગિતાવાદ વિષે વાંચ્યું. હું ગભરાયો. ભાષા જાંચી, હું માંડ સમજું. તેનું તેમણે વિવેચન કર્યું. મેં ઉત્તર આપ્યો :

‘ મને માફ કરો એમ ઈચ્છું છું. હું આવી ઝીણી વાતો નહિ સમજું. માંસ ખાવું જોઈએ એ હું કબૂલ કરું છું. પણ મારી પ્રતિજ્ઞાનું બંધન હું નહિ તોડી શકું. એને વિષે દલીલ હું નહિ કરી શકું. દલીલમાં તમને હું ન જ જીતું એવી મારી ખાતરી છે. પણ મને મૂરખ માનીને અથવા દડીલો માનીને આ બાબતમાં મને છોડી દો. તમારો પ્રેમ હું સમજું છું. તમારો હેતુ સમજું છું. તમને હું મારા પરમ હિતેચ્છુ માનું છું. તમને દુઃખ થાય છે તેથી તમે મને આગ્રહ કરો છો એ પણ હું જોઈ રહ્યો છું. પણ હું લાચાર છું. પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે.’

મિત્ર જોઈ રહ્યા. તેમણે પુસ્તક બંધ કર્યું. ‘ બસ, હવે હું દલીલ નહિ કરું,’ કહી ચૂપ રહ્યા. હું રાજ થયો. આ પછી તેમણે દલીલ કરવી છોડી દીધી.

પણ મારે વિષેની તેમની ચિંતા દૂર ન થઈ. તે ખીટી ખીટા, દારૂ ખીટા. મને તેમાંની એકે વસ્તુ કરવાનું કદી ન કહ્યું. ઉલટું તે ન કરવાનું કહે. માંસાદાર વિના હું નબળો થઈશ અને ઈંગ્લંડમાં છૂટથી રહી નહિ શકું એ તેમની ચિંતા હતી.

આમ મેં એક માસ નવા શીખાઉ તરીકે ઉમેદવારી કરી. મિત્રનું મકાન રિયમંડમાં હતું, એટલે લંડન જવાનું અફવાડિયામાં એક બે વાર જ થાય. હવે મને કોઈ કુટુંબમાં મૂકવો જોઈએ એવો વિચાર દાક્તર મહેતા તથા લાઇ દલપતરામ શુક્લે કર્યો. લાઈ શુક્લે વેસ્ટ કેન્સિંગ્ટનમાં એક ઍંગ્લો ઇન્ડિયનનું ઘર શોધ્યું તે ત્યાં મને મૂક્યો. ધરધણી બાઈ વિધવા હતી. તેને મારા માંસત્યાગની વાત કરી. ડોશીએ મારી દેખરેખ રાખવાનું કબૂલ્યું. હું ત્યાં રહ્યો. અહીં પણ ભૂખે દિવસ જાય. મેં ઘેરથી મીઠાઈ વગેરે ખાવાનું મંગાવ્યું હતું તે હજી આવ્યું ન હતું. બધું મોળું લાગે. ડોશી હમેશ પૂછે પણ તે શું કરે? વળી હું હજી શરમાળ તો હતો તેવો જ હતો, એટલે વધારે માગતાં શરમાઉં. ડોશીને બે દીકરીઓ હતી. તે આગ્રહથી થોડી રોટી વધારે આપે. પણ તે બિચારી શું જાણે કે તેની આખી રોટી હું ખાઈ જાઉં ત્યારે જ માંડ પેટ ભરાય એમ હતું?

પણ હવે મને પાંખ આવવા લાગી હતી. હજી અભ્યાસ તો શરૂ નહોતો થયો. માંડ વર્તમાનપત્ર વાંચતો થયો હતો. એ પ્રતાપ લાઇ શુક્લના હતા. હિંદુસ્તાનમાં મેં કદી વર્તમાનપત્ર વાંચ્યાં ન હતાં. પણ નિરંતર વાંચવાના અભ્યાસથી તે વાંચવાનો શોખ કેળવી શક્યો. ‘ડેલી ન્યુસ,’ ‘ડેલી ટેલીગ્રાફ’ અને ‘પેલમેલ ગેઝેટ’ એટલાં પત્રો ઉપર આંખ ફેરવતો. પણ તેમાં તો પ્રથમ લાગ્યે જ કલાક જતો હશે.

મેં તો બ્રમણ શરૂ કર્યું. મારે નિરામિષ એટલે કે અનાહાર આપનારં ભોજનગૃહ શોધવું હતું. ધરધણી બાઈએ

આરંભકથા

પણ કહેલું કે લંડન તળમાં એવાં ગૃહો છે ખરાં. હું રોજ દશ બાર માઈલ ચાલું. કોઈ ગરીબડા બોજનગૃહમાં જઈ પેટ ભરીને રોટી ખાઈ લઉં, પણ સંતોષ ન વળે. આમ ભટકતાં એક દિવસ હું ફેરિંગ્ડન સ્ટ્રીટ પહોંચ્યો ને ‘વેન્નિટરિયન રેસ્ટરૉ’ (અન્નાહારી વીશી) એવું નામ વાંચ્યું. બાળકને મનગમતી વસ્તુ મળવાથી જે આનંદ થાય તે મને થયો. હૃષિક્ષો હું અંદર દાખલ થાઉં તેના પહેલાં તો મેં દરવાજા પાસેની કાચની બારીમાં વેચવાનાં પુસ્તકો જોયાં. તેમાં મેં સૉલ્ટનું ‘અન્નાહારની હિમાયત’ નામનું પુસ્તક જોયું. એક શિલિંગ આપી ખરીદ્યું, ને પછી જમવા બેઠો. વિલાયતમાં આવ્યા પછી પેટ ભરીને ખાવાનું પ્રથમ અહીં મળ્યું. ઈશ્વરે મારી ભૂખ લાંગી.

સૉલ્ટનું પુસ્તક વાંચ્યું. મારા ઉપર તેની છાપ સરસ પડી. આ પુસ્તક વાંચ્યાની તારીખથી હું મરજિયાત એટલે વિચારથી અન્નાહારમાં માનતો થયો. માતાની પાસે કરેલી પ્રતિજ્ઞા હવે મને વિશેષ આનંદદાયી થઈ પડી; અને જેમ અત્યાર સુધી બધા માંસાહારી થાય તો સાફ એમ માનતો હતો અને પ્રથમ કેવળ સત્ય જાળવવાને ખાતર અને પાછળથી પ્રતિજ્ઞા જાળવવાને ખાતર જ માંસત્યાગ કરતો હતો, ને ભવિષ્યમાં કોઈ દલાડો પોતે છૂટથી ઉઘાડી રીતે માંસ ખાઈ બીજને ખાનારની ટોળીમાં બેળવવાની હોંશ રાખતો હતો, તેમ હવે જાતે અન્નાહારી રહી બીજને તેવા બનાવવાનો લોભ લાગ્યો.

‘સભ્ય’ વેશે

અનાહાર ઉપર મારી શ્રદ્ધા દિવસે દિવસે વધતી ચાલી. સૌહટના પુસ્તકે આહારના વિષય ઉપર વધારે વાંચવાની મારી જાણાસા તીવ્ર કરી. મેં તો જોટલાં પુસ્તકો મળ્યાં તે ખરીદ્યાં ને વાંચ્યાં. તેમાં લાવર્ડ વિલિયમ્સનું ‘આહાર નીતિ’ નામનું પુસ્તક જુદા જુદા યુગના જ્ઞાનીઓ, અવતારો, પેગંબરોના આહારનું અને તે વિષેના તેમના વિચારોનું વર્ણન કરે છે. પાઇથાગોરસ, ઇશુ ઇત્યાદિને તેણે કેવળ અનાહાર કરનારા સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ડા. મિસીસ ઍના કિંગ્સફર્ડનું ‘ઉત્તમ આહારની રીત’ નું પુસ્તક પણ આકર્ષક હતું. વળી આરોગ્ય ઉપરના ડા. ઍલિન્સનના લેખો પણ ઠીક મદદગાર નીવડ્યા. દવાને બદલે કેવળ ખોરાકના ફેરફારોથી જ દરદીને સારા કરવાની પદ્ધતિનું તે સમર્થન કરે છે. ડા. ઍલિન્સન પોતે

અનાહારી હતા અને દરદીઓને સારૂ કેવળ અનાહારની જ સલાહ આપતા. આ બધાં પુસ્તકોના વાચનનું પરિણામ એ આવ્યું કે મારી જિંદગીમાં ખોરાકના અખતરાઓએ મહત્વનું સ્થાન લીધું. તે અખતરાઓમાં પ્રથમ આરોગ્યની દૃષ્ટિને પ્રધાન સ્થાન હતું. પાછળથી ધાર્મિક દૃષ્ટિ સર્વોપરિ બની.

દરમ્યાન પેલા મિત્રની મારે વિષેની ચિન્તા દૂર નહોતી થઇ. તેમણે પ્રેમને વશ થઇને માન્યું કે હું જો માંસાહાર નહિ કરું તો નબળો થઇશ, એટલું જ નહિ પણ હું ‘ભોટ’ રહેવાનો, કેમકે અંગ્રેજ સમાજમાં લણી જ નહિ શકું. તેમને મારા અનાહાર ઉપરનાં પુસ્તકના વાચનની ખબર હતી. તેમને એવી ધાસ્તી લાગી કે એવા વાચનથી હું ભ્રમિતચિત્ત બની જઇશ, અખતરાઓમાં મારે જન્મ એળે જશે, મારે કરવાનું છે તે ભૂલીશ અને વેદિયો બની રહીશ. તેથી તેમણે મને સુધારવાનો એક છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો. મને નાટકમાં લઇ જવાને નોતર્યો. ત્યાં જતા પહેલાં મારે તેમની સાથે લૅબર્ન બોજનગૃહમાં ખાવાનું હતું. આ ગૃહ મારી નજરે મહેલ હતો. એવા ગૃહમાં જવાનો વિક્ટોરિયા હોટેલ છોડ્યા પછી આ પહેલો અનુભવ હતો. વિક્ટોરિયા હોટેલનો અનુભવ નકામો હતો, કેમકે ત્યાં તો હું ખેલાન હતો એમ ગણાય. સેંકડોની વચ્ચે અમે બે મિત્રોએ એક ટેબલ રોક્યું. મિત્ર પહેલું પીરસણ મંગાવ્યું. તે ‘સુપ’ હોય. હું મૂઝાયો. મિત્રને શું પૂછ્યું? મેં તો પીરસનારને પાસે બોલાવ્યો.

મિત્ર સમજ્યા. ચીડાઇને મને પૂછ્યું:

‘શું છે?’

મેં ધીમેથી સંકાયપૂર્વક કહ્યું:

‘મારે પૂછવું છે, આમાં માંસ છે કે?’

‘આવું જંગલીપણું આવા ગૃહમાં નહિ ચાલે. જે તારે હજી પણ એમ કચકચ કરવી હોય તો તું બહાર જઈ કાઈ નાનકડા ભોજનગૃહમાં ખાઈ લે ને બહાર મારી વાટ જોજો.’

હું આ ઠરાવથી રાજ થઈ બેઠ્યો ને બીજી વીણા શોધી. પાસે એક અનાહાર આપનારું ભોજનગૃહ હતું, પણ તે તો બંધ થઈ ગયું હતું. હવે શું કરવું એ મને સમજ ન પડી. હું ભૂખ્યો રહ્યો. અમે નાટકમાં ગયા. મિત્રે પેલા બનાવ વિષે એક પણ શબ્દ ન ઉચ્ચાર્યો. મારે તો કંઈ બોલવાનું હોય જ શેનું?

પણ આ અમારી વચ્ચે છેલ્લું મિત્રયુદ્ધ હતું. અમારો સંબંધ ન તૂટ્યો, ન કડવો બન્યો. હું તેમના બધા પ્રયાસોની પાછળ રહેલો પ્રેમ વરતી શક્યો હતો, તેથી વિચારની અને આચારની ભિન્નતા છતાં મારે તેમના પ્રત્યેનો આદર વધ્યો.

પણ મારે તેમની ભીતિ ભાગવી જોઈએ એમ મને લાગ્યું. મેં નિશ્ચય કર્યો કે જંગલી નહિ રહું, સભ્યનાં લક્ષણો કેળવીશ, ને બીજી રીતે સમાજમાં ભળવાને લાયક બની મારી અનાહારની વિચિત્રતા ઢાંકીશ.

મેં ‘સભ્યતા’ કેળવવાનો ગળ ઉપરવટનો ને છીછરો માર્ગ લીધો.

જોકે વિલાયતી પણ મુંબઈના કાપનાં કપડાં સારા અંગ્રેજ સમાજમાં ન શાભે તેથી ‘આર્મી’ ને ‘નેવી’ સ્ટોરમાં કપડાં કરાવ્યાં. ઓગણીસ શિલિંગની (આ કિંમત

તે જમાનામાં તો બહુ જ ગણાય) ‘ચીમની’ ટોપી માથા ઉપર ધાલી. આટલેથી સંતોષ ન પામતાં ઔડ સ્ટ્રીટમાં જ્યાં શોખીન માણસોનાં કપડાં શીવાતાં ત્યાં સાંજનો પોશાક દસ પાઉન્ડમાં દીવાસળી મૂકી કરાવ્યો. બોળા ને બાદશાહી દિલના વડીલ લાઇની મારફતે ખાસ સોનાનો અછોડો એ ખીસામાં લટકાવાય તેવો મંગાવ્યો ને તે મળ્યો પણ. તૈયાર બાંધેલી ટાઇ પહેરવી એ શિષ્ટાચાર ન ગણાય, તેથી ટાઇ બાંધવાની કળા લાથ કરી. દેશમાં તો અરીસો લગ્નમતને દલાડે જોવાનો મળતો. પણ અહીં તો મોટા અરીસાની સામે ઉભા રહી ટાઇ બરોબર બાંધવામાં અને વાળને પટિયાં પાડી બરોબર સેંથો પાડવામાં રોજ દસેક મિનિટનો ક્ષય તો થાય જ. વાળ મુલાયમ નહિ, એટલે તેને ફીક વળેલા રાખવાને સારૂ બ્રશ (એટલે સાવરણી જ ના!) ની સાથે રોજ લડાઇ થાય. અને ટોપી ધાલનાં ને કાઢનાં લાથ તો જાણે કે સેંથો સંભાળવાને માથે ચડ્યા જ છે. વચમાં વળી સમાજમાં એકા હોઇએ ત્યાં સેંથા ઉપર લાથ જવા દઈ વાળને ઠેકાણે રાખવાની જુદી જ અને સભ્ય ક્રિયા તો ચાલ્યાં જ કરે!

પણ આટલી ટાપટીપ જ ખસ ન હતી. એકલા સભ્ય પોશાકથી થોડું જ સભ્ય થવાય છે? સભ્યતાના બીજા કેટલાક બાજુ ગુણો પણ જાણી લીધા હતા ને તે કેળવવા હતા. સભ્ય પુરુષે નાચી જાણવું જોઈએ. તેણે ફ્રેંચ ફીક ફીક જાણવું જોઈએ. કેમકે ફ્રેંચ ઈંગ્લેન્ડના પડોશી ફ્રાંસની ભાષા હતી, અને આખા યુરોપની રાષ્ટ્રભાષા પણ હતી, ને મને યુરોપમાં ભ્રમવાની ઇચ્છા હતી. વળી સભ્ય

રુપને છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવું જોઈએ. મેં નાચી જીખી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો એક વર્ગમાં જોડાયો. એક ત્રણના ત્રણેક પાઉંડ ભર્યા. ત્રણેક અઢવાડિયામાં જ એક પાઉંડ થી હશે. બરોબર તાલસર પગ ન પડે. પિયાનો વાજે પણ તે શું કહી રહેલ છે એ ખબર ન પડે. ‘એક, બે, ત્રણ’ ચાલે, પણ તેની વચ્ચેનું અંતર તો પેલું વાજું જ લાગે, તે કંઈ ગમ ન પડે. ત્યારે હવે? હવે તો બાવાજીની મલાડી વાજું થયું. ઉંદરને દૂર રાખવા બિલાડી, બિલાડીને રૂંધા ગાય, એમ બાવાજીનો પરિવાર વધ્યો, તેમ મારા ભાનો પરિવાર પણ વધ્યો. વાયોલિન વગાડતાં શીખું, ટેલે સૂરની ને તાલની ગમ પડશે. ત્રણ પાઉંડ વાયોલિન રીઢવામાં હોમ્યા ને તેના શિક્ષણને સાર કંઈ આપ્યા! ભાષણ કરતાં શીખવાને સાર ત્રીજા શિક્ષકનું ઘર શોધ્યું. ને પણ એક ગિની તો આપી જ. બેલનું ‘સ્ટેડી લોકયુશનિસ્ટ’ લીધું. પિટનું ભાષણ શરૂ કરાવ્યું!

આ બેઠા સાહેબે મારા કાનમાં ધંટ વગાડ્યો. હું જાગ્યો.

મારે ક્યાં ઈજ્જાડમાં જન્મ્યો કાઢવો છે? હું છટાદાર ભાષણ કરવાનું શીખીને શું કરવાનો હતો? નાચ નાચીને હું મ્યુઝિકમ બનીશ? વાયોલિન શીખવાનું તો દેશમાંપે બને.

તો વિદ્યાર્થી હું. મારે વિદ્યાધન વધારવું જોઈએ. મારે મારા ધંધાને લગતી તૈયારી કરવી જોઈએ. મારા તર્જનથી હું સભ્ય ગણાઉં તો ફીક જ છે, નહિ તો મારે લોભ છોડવો જોઈએ.

આ વિચારની ધુનમાં મેં ઉપલી મતલબના ઉદ્ધારોવાળો ગળ ભાષણશિક્ષકને મોકલી દીધો. તેની પાસે મેં બે

આદ્યમંથા

કે ત્રણ પાઠ જ લીધા હતા. નાચશિક્ષિકાને પણ તેવો જ પત્ર લખ્યો. વાયોલિન-શિક્ષિકાને ત્યાં વાયોલિન લઇને ગયો. જે દામ આવે તેટલે તે વેચી નાંખવાની તેને પરવાનગી આપી. તેની સાથે કંઈક મિત્ર જેવો સંબંધ થઈ ગયો હતો, તેથી તેની પાસે મારી મૂર્છાની વાત કરી. મારી નાચ ઇત્યાદિની જંગળમાંથી નીકળી જવાની વાત તેણે પસંદ કરી.

સભ્ય બનવાની મારી ઘેલછા ત્રણેક માસ ચાલી હશે. પોશાકની ટાપટીપ વર્ષો સુધી નહીં. પણ હું વિદ્યાર્થી બન્યો.

૧૬ પ્રેરકારો

કોઈ એમ ન માને કે નાચ આદિના મારા અખતરા મારો સ્વચ્છંદનો કાળ સૂચવે છે. તેમાં કંઈક સમજણ હતી એમ વાંચનારે જોયું હશે. આ મૂર્ખાના કાળમાંયે હું અમુક અંશે સાવધાન હતો. પાછા પાછો હિસાબ રાખતો. ખર્ચની ગણતરી હતી. દર માસે પંદર પાઉન્ડથી વધારે ન ખર્ચવા એમ નિશ્ચય કર્યો હતો. બસ (મોટર)માં જવાનું કે ટપાલનું ખર્ચ પણ હમેશાં માંડતો, ને સૂતા પહેલાં હમેશાં મેળ મેળવી જતો. આ ટેવ છેવટ સુધી કાયમ રહી. અને હું જાણું છું કે તેથી જાહેર જીવનમાં મારે હસ્તક લાખો રૂપિયાનો ઉપાડ થયો છે તેમાં હું યોગ્ય કરકસર વાપરી શક્યો છું, ને જેટલી હીલચાલો મારા હાથ તળે ચાલી છે તેમાં કોઈ દિવસ મેં કરજ નથી કર્યું, પણ દરેકમાં કંઈક ને કંઈક જમે પાસામાં રહ્યું જ છે. દરેક નવયુવક પોતાને મળતા થોડા રૂપિયાનો પણ હિસાબ કાળજીપૂર્વક રાખશે તો તેનો લાભ જેમ ભવિષ્યમાં મને અને પ્રગ્નને મળ્યો તેમ તે પણ અનુભવશે.

મારી રહેણી ઉપર મારો અંકુશ હતો તેથી હું જોઈ શક્યો કે મારે કેટલું ખર્ચ કરવું જોઈએ. હવે મેં ખર્ચ અડધું કરી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. હિસાબ તપાસતાં જોયું કે મને ગાડીલાડાનો ખર્ચ સારી પેટે થતો હતો. વળી કુટુંબમાં રહેવાથી અમુક રકમ તો અઠવાડિયે જાય જ. કુટુંબનાં માણસોને કોઈ દહાડો જમવાને બહાર લઈ જવાનો વિવેક વાપરવો જોઈએ. વળી તેમની સાથે મિજબાનીમાં કોઈ વેળા જવું પડે ત્યાં ગાડીલાડાનો ખર્ચ થાય જ. છોકરી હોય તો તેને ખર્ચ આપવા ન જ દેવાય. વળી બહાર જઈએ તો ઘેર ખાવાને પહોંચાય નહિ. ત્યાં તો પૈસા આપ્યા જ હોય, છતાં બહાર ખાવાના પૈસા બીજા આપ્યે જ છૂટકો. આમ થતું ખર્ચ બચાવી શકાય એમ જોયું. શરમથી જ કેટલુંક ખર્ચ કરવું પડતું હતું તે પણ બચે એમ સમજાયું.

અત્યાર સુધી કુટુંબમાં રહેતો હતો તેને બદલે પોતાની જ કોટડી લઈને રહેવું એમ ઠરાવ કર્યો, અને કામ પ્રમાણે તથા અનુભવ મેળવવા સાર જુદાં જુદાં પરાંમાં ઘર બદલવું એવો પણ ઠરાવ કર્યો. ઘર એવે ઠેકાણે પસંદ કર્યા કે જ્યાંથી કામની જગ્યાએ અડધા કલાકમાં ચાલીને જઈ શકાય ને ગાડીલાડું બચે. આ પહેલાં હમેશાં જવાનું હોય ત્યાં ગાડીલાડું ખર્ચવું પડતું અને ફરવા જવાનો વખત નોખા કાઢવો પડતો. હવે કામે જતાં જ ફરાઈ જાય એવી ગોઠવણ થઈ અને આ ગોઠવણથી હમેશાં આદંદશ માઈલ તો હું સંહજે ફરી નાંખતો. મુખ્યત્વે આ એક ટેવને લીધે હું ભાગ્યે જ વિલાયતમાં માંદો પડ્યો હઈશ. શરીર

હીક કસાયું. કુટુંબમાં રહેવાનું છોડી બે કાટડી બાડે લીધી; એક સૂવાની અને એક બેઠક. આ ફેરફાર બીજો કાળ મળ્યાપ. હજી ત્રીજો ફેરફાર હવે પછી થવાનો રહે છે.

આમ અરધું ખર્ચ બચ્યું. પણ વખતનું શું? હું જાણતો હતો કે બારીસ્ટરની પરીક્ષાને સારૂ બહુ વાંચવાની જરૂર ન હતી; તેથી મને ધીરજ હતી. માફ કાચું અંગ્રેજી મને દુઃખ દેતું હતું. લેલી સાહેબના શબ્દો ‘તું બી. એ. થા, પછી આવજો’ ખૂંચતા હતા. મારે બારીસ્ટર થવા ઉપરાંત કંઈક બીજો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ઓક્સફર્ડ કેમ્બ્રિજની ખબર કાઢી. કેટલાક મિત્રોને મળ્યો. જોયું કે ત્યાં જતાં ખર્ચ બહુ વધે ને ત્યાંનો કમ લાંબો. મારાથી ત્રણ વર્ષ ઉપરાંત રહેવાય તેમ ન હતું. કોઈ મિત્રે કહ્યું, ‘જો તારે કંઈ કંઈ પરીક્ષા જ આપવી હોય તો તું લંડનની મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થા. તેમાં મહેનત હીક કરવી પડશે ને સામાન્ય જ્ઞાન વધશે. ખર્ચ તો મુક્કલ નહિ વધે.’ આ સૂચના મને ગમી. પરીક્ષાના વિષયો જોઈ તો બડક્યો. લૅટિન અને બીજી ભાષા ફરજિયાત! લૅટિન કેમ થાય? પણ મિત્રે સૂચવ્યું: ‘લૅટિનનો ઉપયોગ વકીલને બહુ હોય છે. લૅટિન જાણનારને કાયદાનાં પુસ્તકો સમજવાં સહેલાં લાગે. વળી રોમન લૅટીન પરીક્ષામાં એક સવાલ તો કેવળ લૅટિન ભાષામાં જ હોય છે, ને લૅટિન જાણવાથી અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કાણ વધે.’ આ બધી દલીલોની અસર પડી. મુસ્કેલ હો કે ન હો, પણ લૅટિન તો શીખવું જ. ફ્રેંચ લીધેલું પૂરું કરવું. એટલે બીજી ભાષા ફ્રેંચ એમ નિશ્ચય કર્યો. એક ખાનગી મેટ્રિક્યુલેશન

વર્ગ ચાલતો હતો તેમાં જોડાયો. પરીક્ષા દર છ માસે થાય. મને લાગ્યે પાંચ માસનો વખત હતો. આ કામ મારા ગળ ઉપરાંત હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે સભ્ય બનવામાંથી હું તો અત્યંત ઉદ્યમી વિદ્યાર્થી બન્યો. ટાઈમ-ટેબલ બનાવ્યું. મિનિટો સાચવી. પણ મારી બુદ્ધિ કે યાદશક્તિ એવાં ન હતાં કે હું બીજા વિષયો ઉપરાંત લેટિન અને ફ્રેંચને પહેંચી શકું. પરીક્ષામાં બેઠો. લેટિનમાં નાપાસ થયો. દુઃખી થયો, પણ હાર્યો નહિ. લેટિનમાં રસ લાગ્યો હતો. ફ્રેંચ વધારે સાઈ થશે ને વિજ્ઞાનમાં નવો વિષય લઘુશ એમ વિચાર્યું. રસાયણશાસ્ત્ર જેમાં હવે જોઈ છું કે ખૂબ રસ આવવો જોઈએ તે પ્રયોગોને અલાવે મને ગમતું જ ન હતું. દેશમાં તો એ વિષય શીખવાનો હતો જ, એટલે લંડન મેટ્રિક માટે પણ પહેલી વેળા એ જ પસંદ કર્યો હતો. આ વેળા પ્રકાશ અને ઉજ્જ્વલતા (લાઈટ અને હીટ) લીધાં. આ વિષય સહેલો ગણાતો. મને પણ સહેલો લાગ્યો.

ફરી પરીક્ષા આપવાની તૈયારીની સાથે જ રહેણીમાં વધારે સાદાઈ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ આદર્યો. મને લાગ્યું કે હજુ મારા કુટુંબની ગરીબાઈને જાજે તેવું સાદું માઈ થવન નથી. ભાઈની તંગીનો અને તેમની ઉદારતાનો વિચાર કરતાં હું કચવાયો. જેઓ પંદર પાઉંડ અને આઠ પાઉંડ દર માસે ખર્ચતા હતા તેમને તો શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી હતી. મારા કરતાં વધારે સાદાઈથી રહેનારને પણ હું જોતો હતો. મારા પ્રસંગમાં આવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ઠીક પ્રમાણમાં આવ્યા હતા. એક વિદ્યાર્થી લંડનના કંગાળ

ભાગમાં અઠવાડિયાના બે શિલિંગ ભરી એક કોટડીમાં રહેતો હતો, અને લોકાર્ટની સસ્તી કોકોની દુકાનમાં બે પેનીનાં કોકો ને રોટી ખાઈને ગુઝરે કરતો હતો. તેની હરીફાઈ કરવાની તો મારી શક્તિ ન હતી, પણ હું અવશ્ય બેને બદલે એક કોટડીમાં રહી શકું અને અરધી રસોઈ હાથે પણ પકાવી શકું એમ લાગ્યું. આમ કરવાથી હું દર માસે ચાર કે પાંચ પાઉંડમાં રહી શકું. સાદી રહેણીનાં પુસ્તકો પણ વાંચવામાં આવ્યાં હતાં. બે કોટડી કાઢી નાંખી અઠવાડિયાના આઠ શિલિંગની એક કોટડી ભાડે લીધી. એક સગડી ખરીદી ને સવારનું હાથે પકાવવાનું શરૂ કર્યું. પકાવવામાં લાગ્યે વીસ મિનિટ જતી. ઓટમીલની ઘેંસ અને કોકોને સારૂ પાણી ઉકાળવામાં શો વખત જાય? બપોરે બહાર જમી લેવું અને સાંજે પાછો કોકો બનાવી રોટીની સાથે લેવો. આમ હું એકથી સવા શિલિંગમાં રોજ ખાવાનું મેળવી લેતાં શીખ્યો. આ મારો સમય વધારેમાં વધારે બહુતરનો હતો. જીવન સાદું થવાથી વખત વધારે બચ્યો. બીજી વેળા પરીક્ષામાં બેઠો ને પાસ થયો.

વાંચનાર એમ પણ ન માને કે સાદાઈથી જીવન રસહીન થયું. ઉલટું ફેરફારોથી મારી આંતરીક અને બાહ્ય સ્થિતિ વચ્ચે એકતા ઉપજી. કૌટુંબિક સ્થિતિની સાથે મારી રહેણીનો મેળ મળ્યો. જીવન વધારે સત્યમય બન્યું. મારા આત્માનંદનો પાર ન રહ્યો.

ખોરાકના પ્રયોગો

જેમ જેમ હું જીવનમાં ઊંડો ઉતરતો ગયો તેમ તેમ મને બહારના અને અંતરના આચારમાં ફેરફારો કરવાની જરૂર પડતી જણાઈ. જે ગતિથી રહેણીમાં અને ખર્ચમાં ફેરફાર થયા તે જ ગતિથી અથવા વધારે વેગથી ખોરાકમાં ફેરફારો કરવાનું શરૂ કર્યું. અન્નાહાર વિષેનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં મેં જોયું કે લેખકોએ બહુ સૂક્ષ્મ વિચારો કરેલા. અન્નાહારને તેઓએ ધાર્મિક, વૈજ્ઞાનિક, વ્યાવહારિક, ને વૈદ્યક દૃષ્ટિથી તપાસ્યો હતો. નૈતિક દૃષ્ટિએ તેઓએ વિચાર્યું કે મનુષ્યને પશુપંખીની ઉપર સામ્રાજ્ય મળ્યું છે તે તેઓને મારી ખાવાને અર્થે નહિ પણ તેઓની રક્ષા અર્થે; અથવા જેમ મનુષ્ય એકબીજાનો ઉપયોગ કરે છે પણ એકબીજાને ખાતા નથી તેમ પશુપંખી પણ તેવા ઉપયોગ અર્થે છે, ખાવાને અર્થે નહિ. વળી તેઓએ જોયું કે ખાવું તે ભોગને અર્થે નહિ પણ જીવવાને અર્થે જ છે. આ ઉપરથી કેટલાકે ખોરાકમાં માંસનો જ નહિ પણ ઈંડાનો અને દૂધનો પણ ત્યાગ સૂચવ્યો ને કર્યો. વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ને મનુષ્યની શરીરરચના જોઈને કેટલાકે એવું અનુમાન કાઢ્યું કે મનુષ્યને

ખોરાકના પ્રથિજ્ઞા

રાંધવાની આવશ્યકતા જ નથી. તે વનપક ફળો જ ખાવા સરળથેલ છે. દૂધ પીએ તે કેવળ માતાનું જ; દાંત આવ્યા પછી તેણે ચાવી શકાય એવો જ ખોરાક લેવો જોઈએ. વૈદ્યક દષ્ટિએ તેઓએ મરીમસાલાનો ત્યાગ સૂચવ્યો. અને વહેવારની અથવા આર્થિક દષ્ટિએ તેઓએ બતાવ્યું કે ઓછામાં ઓછા ખર્ચવાળો ખોરાક અન્નાહાર જ હોઈ શકે. આ ચારે દષ્ટિઓની અસર મારા ઉપર પડી અને અન્નાહાર આપનારી વીશીઓમાં ચારે દષ્ટિવાળા માણસોને હું મળતો થયો. વિલાયતમાં તેને લગતું મંડળ હતું અને સાપ્તાહિક પણ હતું. સાપ્તાહિકને હું ધરાક બન્યો અને મંડળમાં સભ્ય થયો. થોડા જ સમયમાં મને તેની કમિટીમાં લેવામાં આવ્યો. અહીં મને અન્નાહારીઓમાં જેઓ સ્તંભ ગણાતા તેવાઓનો પરિચય થયો. હું અખતરામાં ગૂંથાયો.

ઘેરથી મીઠાઈઓ, મસાલા વગેરે મંગાવ્યાં હતાં તે બંધ કર્યા અને મને બીજું વલણ લીધું. તેથી મસાલાઓનો શોખ મોજો પડી ગયો અને જે લાજ રિચમંડમાં મસાલા વિના શીકી લાગતી હતી તે કેવળ બાફેલી સ્વાદિષ્ટ લાગી. આવા અનેક અનુભવથી હું શીખ્યો કે સ્વાદનું ખરું સ્થાન જીભ નથી પણ મન છે.

આર્થિક દષ્ટિ તો મારી સામે હતી જ. તે વખતે એક પંથ એવો પણ હતો કે જે આ કોર્પોરેશન નુકસાનકારક ગણતો અને કેડેકેનું સમર્થન કરતો. કેવળ શરીરવ્યાપારને અર્થે જોઈએ તે જ વસ્તુ લેવી એ યોગ્ય છે એમ સમજ્યો હતો તેથી આ કોર્પોરેશન મુખ્યત્વે ત્યાગ કર્યો, કેડેકેને સ્થાન આપ્યું.

વીશીમાં એ વિભાગ હતા. એકમાં જેટલી વાનીઓ ખાઓ તેના પૈસા આપવાના. આમાં ટંકે શિલિંગ એ શિલિંગનું ખર્ચ પણ થાય. આમાં ઠીક સ્થિતિના માણસો આવે. બીજા વિભાગમાં છ પેનીમાં ત્રણ વાની અને રાટ્ટીનો એક ટુકડો મળે. જ્યારે મેં ખૂબ કરકસર આદરી ત્યારે ઘણું ભાગે હું છ પેનીના વિભાગમાં જ જતો.

ઉપરના અખતરાઓમાં પેટાઅખતરાઓ તો પુષ્કળ થયા. કોઈ વેળા સ્ટાર્ચવાળા ખોરાક છોડવાનો, કોઈ વેળા માત્ર રોટી અને ફળ ઉપર નભવાનો, તો કોઈ વેળા પનીર, દૂધ અને ઈંડાં જ લેવાનો.

આ છેલ્લો અખતરો નોંધવા જેવો છે. તે પંદર દિવસ પણ ન ચાલ્યો. સ્ટાર્ચ વિનાના ખોરાકનું સમર્થન કરનારે ઈંડાંની ખૂબ સ્તુતિ કરી હતી, અને ઈંડાં માંસ નથી એમ પૂરવાર કર્યું હતું. તે લેવામાં જીવના જીવને દુઃખ નથી એ તો હતું જ. આ દલીલથી ભોળવાઈ મેં માને આપેલી પ્રતિજ્ઞા છતાં ઈંડાં લીધાં. પણ મારી મૂર્છા ક્ષણિક હતી. પ્રતિજ્ઞાનો નવો અર્થ કરવાનો મને અધિકાર ન હતો, અર્થ તો પ્રતિજ્ઞા દેનારનો જ લેવાય. માંસ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા દેનારી માતાને ઈંડાંનો તો ખ્યાલ જ ન હોય એમ હું જાણતો હતો. તેથી મને પ્રતિજ્ઞાના રહસ્યનું ભાન આવતાં જ ઈંડાં છોડ્યાં ને તે અખતરો પણ છોડ્યો.

આ રહસ્ય સૂક્ષ્મ છે ને ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. વિભાયતમાં માંસની ત્રણ વ્યાખ્યા મેં વાંચેલી. એકમાં માંસ એટલે પશુપક્ષીનું માંસ. તેથી તે વ્યાખ્યાકારો તેનો ત્યાગ કરે, પણ માછલી ખાય, ઈંડાં તો ખાય જ. બીજી વ્યાખ્યા

પ્રમાણે જેને સામાન્ય મનુષ્ય જીવ તરીકે જાણે છે તેનો ત્યાગ હોય. એટલે માછલી ત્યાગ્ય, પણ ઈડાં ગ્રાહ્ય. ત્રીજી વ્યાખ્યામાં સામાન્યપણે મનાતા જીવમાત્ર અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતી વસ્તુઓનો ત્યાગ. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ઈડાંનો અને દૂધનો પણ ત્યાગ બંધનકારક થયો. આમાંની પહેલી વ્યાખ્યાને હું માન્ય ગણું તો માછલી પણ ખવાય. પણ હું સમજી ગયો કે મારે સાર તો માતૃશ્રીની વ્યાખ્યા જ હતી. એટલે જે મારે તેની આગળ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવું હોય તો ઈડાં ન જ લઈ શકાય. તેથી ઈડાંનો ત્યાગ કર્યો. આ મને વસમું થઈ પડ્યું. કારણકે ત્રીજીવટથી તપાસતાં અન્નાહારની વીશીઓમાં પણ ઈડાંવાળી ધણી વસ્તુઓ બનતી હતી એમ માલમ પડ્યું. એટલે કે ત્યાં પણ મારે નસીબે હું ખૂબ માંહિલગાર થયો ત્યાં લગી પીરસનારને પૂછપરછ કરવાપણું રહ્યું હતું. કેમકે ધણા પુડિંગમાં ને ધણી કેકમાં તો ઈડાં હોય જ. આથી હું એક રીતે જંગલમાંથી છૂટ્યો, કેમકે થોડી ને તફાન સાદી જ વસ્તુ લઈ શકતો. બીજી તરફથી જરા આઘાત પહોંચ્યો, કેમકે જીભે વળગેલી અનેક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો પડ્યો. પણ એ આઘાત ક્ષણિક હતો. પ્રતિજ્ઞાપાલનનો સ્વચ્છ, સૂક્ષ્મ ને સ્થાયી સ્વાદ મને પેલા ક્ષણિક સ્વાદ કરતાં વધારે પ્રિય લાગ્યો.

પણ ખરી પરીક્ષા તો હજી હવે થવાની હતી, અને તે બીજા વ્રતને અંગે. જેને રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે ?

આ પ્રકરણ પૂરું કરું તે પહેલાં પ્રતિજ્ઞાના અર્થ વિશે કેટલુંક કહેવું જરૂરનું છે. મારી પ્રતિજ્ઞા એ માતાની સમક્ષ કરેલો એક કરાર હતો. દુનિયામાં ધણા ઝગડા કેવળ

કરારના અનર્થથી ઉત્પન્ન થાય છે. ગમે તેટલી સ્પષ્ટ ભાષામાં કરારનામું લખો તોપણ અર્થ-શાસ્ત્રી કાગનો વાધ કરી આપશે. આમાં સબ્યાસબ્યનો ભેદ નથી રહેતો. સ્વાર્થ સહુને આંધળાભીત કરી મૂકે છે. રાગ્યથી માંડીને રંક, કરારોના પોતાને હીક લાગે તેવા અર્થ કરીને દુનિયાને, પોતાને અને પ્રભુને છેતરે છે. આમ જે શબ્દ અથવા વાક્યના પોતાને અનુકૂળ આવે એવા અર્થ પક્ષકારો કરે છે તેને ન્યાયશાસ્ત્ર દ્વિઅર્થી મધ્યમપદ કહે છે. સુવર્ણન્યાય તો એ છે કે સામા પક્ષે આપણા બોલનો જે અર્થ માન્યો એ જ ખરો ગણાય; આપણા મનમાં હોય તે ખોટો. અથવા અધૂરો. અને એવો જ બીજો સુવર્ણન્યાય એ છે કે જ્યાં બે અર્થ સંભવિત હોય ત્યાં નબળો પક્ષ જે અર્થ કરે તે ખરો મનાવો જોઈએ. આ બે સુવર્ણમાર્ગનો ત્યાગ થવાથી જ ધણેલાગે ઝગડા થાય છે ને અધર્મ ચાલે છે. અને એ અન્યાયની જડ અસત્ય છે. જેને સત્યને જ માર્ગે જવું છે તેને સુવર્ણમાર્ગ સહેજે જડી રહે છે. તેને શાસ્ત્રો શોધવાં નથી પડતાં. માતાએ ‘માંસ’ શબ્દનો જે અર્થ માન્યો અને જે હું તે વેળા સમજ્યો તે જ મારે સારૂ ખરો હતો, જે હું મારા વધારે અનુભવથી કે મારી વિદ્વતાના મદમાં શીખ્યો એમ સમજ્યો, તે નહિ.

આટલે લગીના મારા અખતરાઓ આર્થિક અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ થતા હતા. વિલાયતમાં તેણે ધાર્મિક સ્વરૂપ નહોતું પકડયું. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મારા સખત અખતરાઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયા તે હવે પછી તપાસવા પડશે. પણ તેનું બીજા વિલાયતમાં રોપાયું એમ કહી શકાય.

જે નવો ધર્મ સ્વીકારે છે તેની તે ધર્મના પ્રચારને લગતી ધગશ તે ધર્મમાં જન્મેલાના કરતાં વધારે જોવામાં આવે છે. અનાહાર એ વિલાયતમાં તો નવો ધર્મ જ હતો અને મારે સારૂ પણ તેમ જ ગણાય. કેમકે ખુદ્દિથી તો હું માંસાહારનો હિમાયતી થયા પછી વિલાયત ગયો હતો. અનાહારની નીતિનો જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર તો મેં વિલાયતમાં જ કર્યો. એટલે મારે સારૂ નવા ધર્મમાં પ્રવેશ કર્યા જેવું થયું હતું. નવધર્મીની ધગશ મારામાં આવી હતી. તેથી જે લક્ષ્યાંમાં તે વેળા હું રહેતો હતો તે લક્ષ્યાંમાં અનાહારી મંડળની સ્થાપના કરવાનો દરાવ કર્યો. આ લક્ષ્યો બેઝર્વોટરનો હતો. તે લક્ષ્યાંમાં સર એડવીન આર્નલ્ડ રહેતા હતા. તેમને ઉપપ્રમુખ થવા નોતર્યા; તે થયા. દાક્તર ઓલ્ડરીલ્ડ પ્રમુખ થયા. હું મંત્રી બન્યો. થોડો વખત તો આ સંસ્થા કંઈક ચાલી; પણ કેટલાક માસ પછી તેનો અંત આવ્યો. કેમકે મેં મારા દસ્તુર મુજબ તે લક્ષ્યો અમુક મુદતે છોડ્યો. પણ આ નાના ને ટૂંકી મુદતના અનુભવથી મને સંસ્થાઓ રચવાનો ને ચલાવવાનો કંઈક અનુભવ મળ્યો.

શરમાળપાણું—મારી ઢાલ

અ ત્રાહારી મંડળની કાર્યવાહક સમિતિમાં હું ચૂંટાયો તો ખરો, અને ત્યાં દરેક વખતે હાજરી પણ ભરતો, પણ બોલવાને જીલ જ ન ઉપડે. મને દા. ઓલ્ડરીલ્ડ કહે, ‘તું મારી સાથે તો હીક વાતો કરે છે, પણ સમિતિની બેઠકમાં તો કદી જીલ જ નથી ઉપાડતો. તને નરમાખની ઉપમા ઘટે છે.’ હું આ વિનોદ સમજ્યો. માખીઓ નિરંતર ઉઘમી રહે છે પણ નરમાખ ખાતોપીતો રહે છે ને કામ કરતો જ નથી. સમિતિમાં ખીજ સૌ પોતપોતાના અભિપ્રાય દર્શાવે ત્યારે હું મૂંગો જ બેસી રહું એ કેવું? મને બોલવાનું મન ન થતું એમ નહિ. પણ શું બોલવું? બધા સમ્યો મારા કરતાં વધારે જાણુનારા લાગે. વળી કોઇ બાબતમાં બોલવા જેવું લાગે અને હું બોલવાની હિમ્મત કરવા જતો હોઉં તેવામાં તો ખીજો વિષય ઉપડે.

આમ બહુ વખત ચાલ્યું તેવામાં સમિતિમાં એક ગંભીર વિષય નીકળ્યો. તેમાં લાગ ન લેવો એ મને અન્યાય થવા દીધા ખરોખર લાગ્યું. મૂંગે મોઢે મત આપી શાંત રહેવું એ નામદારી લાગી. મંડળના પ્રમુખ ‘ટેમ્સ આયર્ન વર્ક્સ’ના માલેક મિ. હિલ્સ હતા. તેઓ નીતિચુસ્ત

હતા. તેમના પૈસા ઉપર મંડળ નભતું હતું એમ કહી શકાય. સમિતિમાંના ધણા તો તેમની છાયા નીચે નભતા હતા. આ સમિતિમાં દા. ઍલિન્સન પણ હતા. આ વખતે પ્રજોત્પત્તિ ઉપર કૃત્રિમ ઉપાયોથી અંકુશ મૂકવાની હીલચાલ ચાલતી હતી. દા. ઍલિન્સન તે ઉપાયોના હમાયતી હતા ને મજૂરોમાં તેનો પ્રચાર કરતા. મિ. હિલ્સને આ ઉપાયો નીતિનાશ કરનારા લાગ્યા. તેમને મન અનાહારી મંડળ કેવળ ખોરાકના જ સુધારાને સાર ન હતું પણ તે એક નીતિવર્ધક મંડળ પણ હતું. અને તેથી દા. ઍલિન્સનના જેવા સમાજઘાતક વિચારો ધરાવનારા તે મંડળમાં ન હોવા જોઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય હતો. તેથી દા. ઍલિન્સનને સમિતિમાંથી બાતલ કરવાની દરખાસ્ત આવી. આ ચર્ચામાં હું રસ લેતો હતો. દા. ઍલિન્સનના કૃત્રિમ ઉપાયોવાળા વિચારો મને બચંકર લાગેલા. તે સામેના મિ. હિલ્સના વિરોધને હું શુદ્ધ નીતિ માનતો હતો. તેમના પ્રત્યે મને ખૂબ માન હતું. તેમની ઉદારતાને વિષે આદર હતો. પણ એક અનાહાર સંવર્ધક મંડળમાંથી શુદ્ધ નીતિના નિયમોને ન માનનારાનો તેની અશ્રદ્ધાને કારણે બહિષ્કાર થાય એમાં મને ચોખ્ખો અન્યાય જણાયો. મને લાગ્યું કે અનાહારી મંડળના સ્ત્રીપુરુષસંબંધ વિષેના મિ. હિલ્સના વિચારો તેમના અંગત હતા. તેને મંડળના સિદ્ધાંત સાથે કશો સંબંધ ન હતો. મંડળનો હેતુ કેવળ અનાહારનો પ્રચાર કરવાનો હતો, અન્ય નીતિનો નહિ. તેથી બીજા અનેક નીતિનો અનાદર કરનારને પણ મંડળમાં સ્થાન હોઈ શકે એવો મારો અભિપ્રાય હતો.

સમિતિમાં બીજા પણ મારા વિચારના હતા. પણ મને મારા વિચારો પ્રગટ કરવાનું શરૂ થયું હતું. તે કેમ જણાવાય એ મહાપ્રશ્ન થઈ પડ્યો. બોલવાની તો મારી હિમ્મત ન હતી. તેથી મેં મારા વિચાર લખીને પ્રમુખની પાસે મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું માફ લખાણ લઈ ગયો. મને યાદ છે તે પ્રમાણે એ લખાણ વાંચી જવાની પણ મારી હિમ્મત ન ચાલી. પ્રમુખે તે બીજા સભ્યની પાસે વંચાવેલું. દા. અલિન્સનનો પક્ષ હારી ગયો. એટલે આવા પ્રકારના મારે સારૂ આ પહેલાં યુદ્ધમાં હું હારનાર પક્ષમાં રહ્યો. પણ તે પક્ષ સાચો હતો એવી મને ખાતરી હતી, તેથી મને સંપૂર્ણ સંતોષ હતો. મારો કંઈક એવો ખ્યાલ છે કે મેં ત્યાર પછી સમિતિમાંથી રાજીનામું આપેલું.

માફ શરમાળમણું વિલાયતમાં છેવટ સુધી રહ્યું. કાઠને મળવા જતાંયે જ્યાં પાંચ સાત માણસનું મંડળ એકઠું થાય ત્યાં હું મૂંગો બની જાઉં.

એક વખત હું વેંટનર ગયેલો. ત્યાં મજમુદાર પણ હતા. અહીં એક અન્નાહારી ઘર હતું ત્યાં અમે બન્ને રહેતા. ‘એથિક્સ ઓફ ડાયટ’ ના કર્તા આ જ બંદરમાં રહેતા હતા. અમે તેમને મળ્યા. અહીં અન્નાહારને ઉત્તેજન આપવાની એક સલામતી. તેમાં અમને બન્નેને બોલવાનું આમંત્રણ મળ્યું. બન્નેએ કબૂલ રાખ્યું. લખેલું લાપણ વાંચવામાં કંઈ બાધ ન ગણાતો એમ મેં જાણી લીધું હતું. પોતાના વિચારો કડીબદ્ધ ને ટૂંકામાં મૂકવાને સારૂ ધણી લખેલું વાંચતા એમ હું જોતો. મેં માફ લાપણ લખ્યું. બોલવાની હિમ્મત ન હતી. હું વાંચવા ઉભો થયો ત્યારે

વાંચી પણ ન શક્યો. આંખે સૂઝે નહિ ને હાથપગ ધ્રુજે. માઈ ભાષણ ભાગ્યે ફૂલ્સકેપનું એક પાનું હશે. તે મજમુદારે વાંચી સંભળાવ્યું. મજમુદારનું ભાષણ તો સરસ થયું. સાંભળનારા તેમનાં વચનોને તાળીઓના અવાજથી વધાવી લેતા હતા. હું શરમાયો ને મારી બોલવાની અશક્તિને લીધે દુઃખ પામ્યો.

વિલાયતમાં જાહેરમાં બોલવાનો છેલ્લો પ્રયત્ન મારે વિલાયત છોડતાં કરવો પડ્યો હતો. વિલાયત છોડતા પહેલાં અન્નાહારી મિત્રોને હાંબર્ન બોજનગૃહમાં ખાણા સાફ નોતર્યા હતા. મને લાગ્યું કે અન્નાહારી બોજનગૃહોમાં તો અન્નાહાર મળે જ, પણ જ્યાં માંસાહાર થતો હોય તેવા બોજનગૃહમાં અન્નાહારનો પ્રવેશ થાય તો સાઈ. આવો વિચાર કરી આ ગૃહના વ્યવસ્થાપક સાથે ખાસ બંદોબસ્ત કરી ત્યાં ખાણું આપ્યું. આ નવો અખતરો અન્નાહારીઓમાં પડાયો, પણ મારી તો ફજેતી જ થઈ. ખાણાં માત્ર ભોગને અર્થે જ થાય છે. પણ પશ્ચિમમાં તો તેને એક કળા તરીકે કેળવેલ છે. ખાણાને વખતે ખાસ શણગાર, ખાસ દમામ થાય છે. વળી વાળ વાગે, ભાષણો થાય. આ નાનકડા ખાણામાંજે એ બધો આડંબર હતો જ. મારો ભાષણ કરવાનો સમય આવ્યો. હું ઉભો થયો. ખૂબ વિચારીને બોલવાનું તૈયાર કરી ગયો હતો. થોડાં જ વાક્યો રચ્યાં હતાં. પણ પહેલા વાક્યથી આગળ ચાલી જ ન શક્યો. ઐડીસન વિષે વાંચતાં તેની શરમાળ પ્રકૃતિને વિષે વાંચેલું. આમની સલાના તેના પહેલા ભાષણને વિષે એમ કહેવાય છે કે તેણે ‘હું ધાઈ છું,’ ‘હું ધાઈ છું,’ ‘હું ધાઈ છું,’ એમ ત્રણ વાર કહ્યું, પણ

પછી તે આગળ ન વધી શક્યો. અંગ્રેજી શબ્દ જેનો અર્થ ધારવું છે તેનો અર્થ ‘ગર્ભ ધારણ કરવો’ પણ છે. તેથી જ્યારે ઍડીસન આગળ ન ચાલી શક્યો ત્યારે આમની સલામાંથી એક મશ્કરો સભ્ય બોલી ઉઠ્યો કે ‘આ ગૃહસ્થે ત્રણ વાર ગર્ભ ધારણ કર્યો પણ કંઈ ઉત્પન્ન તો ન જ કરી શક્યા!’ આ કહાણી મેં વિચારી રાખી હતી અને દૂંકું વિનોદી ભાષણ કરવા ધાર્યું હતું. તેથી મેં મારા ભાષણનો આરંભ આ કહાણીથી કર્યો. પણ ત્યાં જ અટક્યો. વિચારેલું બધું વિસરાઈ ગયું ને વિનોદ તથા રહસ્યયુક્ત ભાષણ કરવા જતાં હું પોતે વિનોદનું પાત્ર બન્યો. ‘ગૃહસ્થો તમે માંડે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું તેને સાર આભાર માનું છું,’ એમ કહીને મારે બેસી જવું પડ્યું!

આ શરમ છેક દક્ષિણ આફ્રિકામાં છૂટી એમ કહેવાય. તદ્દન છૂટી છે એમ તો લગુએ ન કહેવાય. બોલતાં વિચાર તો થાય જ. નવા સમાજમાં બોલતાં સંક્રાંચાઈ. બોલવામાંથી છટકાય તો જરૂર છટકી જાઉં. અને મંડળમાં બેઠો હોઉં તો ખાસ વાત કરી જ શકું અથવા વાત કરવાની ઇચ્છા થાય એવું તો આગે પણ નથી જ.

પણ આવી શરમાળ પ્રતિતિ મારી ફળેતી થવા ઉપરાંત મને નુકસાન થયું નથી, ફાયદો થયો છે એમ હવે જોઈ શકું છું. બોલવાનો સંક્રાંચ મને પ્રથમ દુઃખકર હતો તે હવે સુખકર છે. મોટો ફાયદો તો એ થયો કે હું શબ્દોની કરકસર શીખ્યો. મારા વિચારો ઉપર કાણ મેંજવવાની ટેવ સહેજે પડી. મને હું એવું પ્રમાણપત્ર સહેજે આપી શકું છું કે મારી જીભ કે કલમમાંથી વિચારો વિના

કે માથ્યા વિના લાગ્યે જ કોઈ શબ્દ નીકળે છે. મારાં લાપણુ કે લખાણુમાંના કોઈ લાગને સાર મને શરમ કે પશ્ચાત્તાપ કરવાપણું છે એવું મને સ્મરણ નથી, અનેક ભયોમાંથી હું બચી ગયો છું, ને મારો ઘણો વખત બચી ગયો છે એ વળી અદકો લાલ.

અનુભવે મને એ પણ બતાવ્યું છે કે સત્યના પૂજારીએ મૌનનું સેવન કરવું ઘટે છે. જાણ્યેઅજાણ્યે પણ મનુષ્ય ઘણીવેળા અતિશયોક્તિ કરે છે અથવા જે કહેવા યોગ્ય હોય તે છૂપાવે છે કે જુદી રીતે કહે છે. આવાં સંકટોમાંથી બચવાને ખાતર પણ અલ્પલાષી થવું આવશ્યક છે થોડું બોલનાર વગરવિચાર્યે નહિ બોલે; પોતાના દરેક શબ્દને તોળશે. ઘણી વેળા માણસ બોલવાને અધારો બને છે. ‘મારે પણ બોલવું છે’ એવી ચિટ્ટી કયા પ્રમુખને નહિ મળી હોય? પછી તેને વખત આપવામાં આવ્યો હોય તે તેને સાર પૂરતો નથી થતો, વધારે બોલવા દેવા માગણી કરે છે ને છેવટ રજા વિના પણ બોલ્યાં કરે છે! આ બધાના બોલવાથી જગતને લાલ થયેલો લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે. તેટલા વખતનો ક્ષય થયેલો તો સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એટલે જોકે આરંભમાં માફ શરમાળપણું મને ડંખતું છતાં આજે તેનું સ્મરણ મને આનંદ આપે છે. એ શરમાળપણું મારી ઢાલ હતી. તેનાથી મને પરિપક્વ થવાનો લાલ મળ્યો. મારી સત્યની પૂજામાં મને તેથી સહાય મળી.

અસત્યરૂપી ઝેર

ચાળીશ વર્ષ પૂર્વે વિલાયત જનારા પ્રમાણમાં થોડા હતા. તેમનામાં એવો રિવાજ પડી ગયો હતો કે પોતે પરણેલા હોય તોપણ કુંવારા ગણાવું. તે મુલકમાં નિશાળમાં કે કૉલેજમાં ભણનારા કેાઈ પરણેલા ન હોય. વિવાહિતને વિદ્યાર્થી જીવન ન હોય. આપણામાં તો પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યાર્થી બ્રહ્મચારીને નામે જ ઓળખાતો. આ જમાનામાં જ બાળવિવાહનો ચાલ પડ્યો છે. વિલાયતમાં બાળવિવાહ જેવી વસ્તુ છે જ નહિ એમ કહી શકાય. તેથી હિંદી જીવાને પોતે પરણેલા છે એમ કબૂલ કરતાં શરમ થાય. વિવાહ છૂપાવવાનું બીજું એક કારણ એ કે જો વિવાહ જાહેર થાય તો જે કુટુંબમાં રહેવા મળે તે કુટુંબની જીવાન છોકરીઓ સાથે ફરવાહરવા અને ગેલ કરવા ન મળે. આ ગેલ ધણે ભાગે નિર્દોષ હોય છે. માબાપો આવી મિત્રાચારી પસંદ પણ કરે. યુવક અને યુવતીઓ વચ્ચે એવા સહવાસની ત્યાં આવશ્યકતા પણ ગણાય. કેમકે ત્યાં તો દરેક જીવાનને

પોતાની સહધર્મચારિણી શોધી લેવી પડે છે. એટલે જે સંબંધ વિલાયતમાં સ્વાભાવિક ગણાય તે સંબંધ હિંદુસ્તાનના નવયુવક વિલાયત જતાં વેંત બાંધવા મંડી જાય તો પરિણામ ભયંકર આવે જ. કેટલીક વેળા એવાં પરિણામ આવેલાં પણ જાણ્યાં છે. છતાં આ મોહિની માયામાં આપણા જીવાનો ફસાયા હતા. અંગ્રેજોને સારૂ ગમે તેવી નિર્દોષ છતાં આપણે સારૂ ત્યાજ્ય સોંપીને ખાતર તેઓએ અસત્યાચરણ પસંદ કર્યું. આ જાળમાં હું પણ સપડાયો. હું પણ પાંચ છ વર્ષ થયાં પરણેલો હોવા છતાં અને એક દીકરાનો આપ છતાં, મને કુંવારા તરીકે ગણાવતાં ન ડર્યો! એમ ગણાવ્યાનો સ્વાદ તો મેં થોડો જ ચાખ્યો. મારા શરમાળ સ્વભાવે, મારા મૈત્રે મને ખૂબ બચાવ્યો. હું વાત ન કરી શકું છતાં મારી સાથે વાત કરવાને કંઈ છોકરી નવરી હોય? મારી સાથે ફરવા પણ કોઈ છોકરી ભાગ્યે નીકળે.

જેવા શરમાળ તેવા જ બીરુ હતો. વેંટનરમાં જે ધરમાં હું રહેતો હતો તેવા ધરમાં, વિવેકને અર્થે પણ, ધરની દીકરી હોય તે મારા જેવા મુસાફરને ફરવા લઈ જાય. આ વિવેકને વશ થઈ આ ધરધણી બાઈની દીકરી મને વેંટનરની આસપાસની સુંદર ટેકરીઓ ઉપર લઈ ગઈ. મારી ચાલ કંઈ ધીમી ન હતી પણ તેની ચાલ મારા કરતાં પણ તેજ. એટલે મારે તેની પાછળ ધસડાવું રહ્યું. એ તો આખો રસ્તો વાતોના ડુવારા ઊડાવતી ચાલે, ત્યારે મારે મોઢેથી કોઈ વેળા 'હા' કે કોઈ વેળા 'ના' નો સૂર નીકળે. બહુ બોલી નાંખું તો કેવું 'સુંદર!' એટલો બોલ નીકળે! તે તો પવનમાં ઊડતી જાય અને હું ધરભેળું ધારે થવાય

એ વિચાર કરું. છતાં ‘હવે પાછાં વળીએ’ એમ કહેવાની હિમ્મત ન ચાલે. એવામાં એક ટેકરીની ટોચે અમે આવી ઉભાં. પણ ઉતરવું કેમ? પોતાના ઊંચી એડીના બુટ છતાં આ વીશ પચીશ વર્ષની રમણી વીજળીની જેમ ઉપરથી ઉતરી ગઇ. હું તો હજી શરમિંદો થઈ દોળાવ કેમ ઉતરાય એ વિચારી રહ્યો છું. પેલી નીચે ઉભી હસે છે; મને હિંમત આપે છે; ઉપર આવી હાથ ઝાલી ધસડી જવાનું કહે છે! હું એવો નમાલો કેમ બનું? માંડમાંડ પગ ધસડતો, કંધક બેસતો ઉતર્યો. અને પેલીએ મશ્કરીમાં ‘શા...ખ્યા...શ’ કહી મને શરમાયેલાને વધુ શરમાવ્યો. આવી મશ્કરીથી મને શરમાવવાનો તેને હક હતો.

પણ દરેક જગ્યાએ હું આમ ક્યાંથી બચી શકું? અસત્યનું ઝેર ઇશ્વર મારામાંથી કાઢવાનો હતો. જેમ વેંટનર તેમ આઇટન પણ દરિયા કિનારે આવેલું હવા ખાવાનું મથક છે. ત્યાં એક વેળા હું ગયો. જે હોટેલમાં ગયો ત્યાં એક સાધારણ પૈસાપાત્ર વિધવા ડોશી પણ હવા ખાવા આવેલી હતી. આ મારો પહેલા વર્ષનો સમય હતો — વેંટનર પહેલાંનો. અહીં ખાણમાં વાનીઓના ખરડામાં બધાં નામો ફ્રેંચ ભાષામાં હતાં. હું તે ન સમજું. આ ડોશી બેઠી હતી તે જ ટેબલે હું પણ હતો. ડોશીએ જોયું કે હું અજાણ્યો છું ને કંઈક ગભરાટમાં પણ છું. તેણે વાત શરૂ કરી.

‘તમે અજાણ્યા લાગો છો. તમે કંઈક મૂંઝવણમાં છો. તમે કંઈ ખાવાનું હજી નથી મગાવ્યું?’

હું પેલો વાનીઓનો ખરડો વાંચી રહ્યો હતો, ને પીરસનારને પૂછવાની તૈયારી કરી રહ્યો હતો. એટલે મેં આ

લલી બાઇનો ઉપકાર માન્યો અને કહ્યું, 'આ ખરડો હું સમજતો નથી. ને હું અનાહારી હોઈ કંઈ વસ્તુઓ નિર્દોષ છે એ મારે જાણવું રહ્યું.'

પેલી બાઇ બોલી, 'ત્યારે હ્યો તમને મદદ કરું ને ખરડો હું સમજાવું. તમારાથી ખાઈ શકાય એવી વસ્તુઓ હું તમને બતાવી શકીશ.'

મેં તેની મદદ સાભાર સ્વીકારી. અહીંથી અમારો સંબંધ થયો તે હું જ્યાં સુધી વિલાયતમાં રહ્યો ત્યાં સુધી અને ત્યારબાદ પણ વરસો લગી નબ્યો. તેણે લાંડનનું પોતાનું ઠેકાણું આપ્યું ને મને દર રવિવારે પોતાને ત્યાં ખાવા જવાને નોતર્યો. પોતાને ત્યાં બીજા અવસર આવે ત્યારે પણ મને બોલાવે, ચાહીને મારી શરમ મૂકાવે, જીવાન સ્ત્રીઓની ઓળખાણ કરાવે ને તેમની સાથે વાતો કરવા લલચાવે. એક બાઈ તેને ત્યાં જ રહેતી. તેની સાથે બહુ વાતો કરાવે. કોઈ વેળા અમને એકલાં પણ છોડે.

પ્રથમ મને આ બધું વસમું લાગ્યું. વાતો કરવાનું ન સૂઝે. વિનોદ પણ શું કરાય? પણ પેલી બાઇ મને પાવરદો કરતી રહે. હું ધડાવા લાગ્યો. દર રવિવારની રાહ જોઉં. પેલી બાઇની સાથે વાતો પણ ગમવા લાગી.

ડોશી પણ મને લોલાવ્યે જાય. તેને આ સોજાતમાં રસ લાગ્યો. તેણે તો અમારું બન્નેનું લલું જ ચાલ્યું હશે.

હવે હું શું કરું? મેં વિચાર્યું: 'જો મેં આ લલી બાઇને મારા વિવાહની વાત કરી દીધી હત તો કેવું સાઈ? તો તે મારા કોઈની સાથે પરણવાની વાત ધમ્મત? હજી પણ મોડું નથી. હું સત્ય કહી દઉં તો વધારે સંકટમાંથી ઉગરી

જમ્મશ.' આમ ધારી મેં તેને કાગળ લખ્યો. મને યાદ છે તે પ્રમાણે તેનો સાર આપું છું:

‘આપણે જામનગરમાં મળ્યાં ત્યારથી તમે મારા પર પ્રેમ રાખતાં આવ્યાં છો. જેમ મા પોતાના દીકરાની સંભાળ રાખે તેમ તમે મારી સંભાળ રાખો છો. તમે તો એમ પણ માનો છો કે મારે પરણવું જોઈએ અને તેથી તમે મારો પરિચય યુવતીઓની સાથે કરાવો છો. આવો સંબંધ વધારે આગળ ન જાય તે પહેલાં મારે તમને કહેવું જોઈએ કે હું તમારા પ્રેમને લાયક નથી. તમારે ઘેર આવતો થયો ત્યારે જ મારે તમને કહેવું જોઈતું હતું કે હું તો, પરણેલો છું. હિંદુસ્તાનના વિદ્યાર્થીઓ જે પરણેલા હોય છે તે આ દેશમાં પોતાના વિવાહની વાત પ્રગટ નથી કરતા એમ હું જાણું છું, તેથી મેં પણ એ રિવાજનું અનુકરણ કર્યું. હવે હું જોઉં છું કે મારે મારા વિવાહની વાત મુદ્દલ છુપાવવી નહોતી જોઈતી. મારે તો વધારામાં ઉમેરવું જોઈએ કે હું બાળત્રયે પરણેલો છું અને મારે એક દીકરો પણ છે. આ વાત તમારી પાસે ઢાંક્યાને સારૂ મને હવે બહુ દુઃખ થાય છે. પણ સત્ય કહી દેવાની હવે મને ઈશ્વરે હિમ્મત આપી તેથી મને આનંદ થાય છે. મને તમે માફ કરશો? જે બહેનની સાથે તમે મારો પરિચય કરાવ્યો છે, તેની સાથે મેં કશી અયોગ્ય છૂટ સીધી નથી તેની ખાતરી આપું છું. મારાથી છૂટ ન જ લેવાય એનું મને સંપૂર્ણ લાન છે. પણ તમારી ઈચ્છા તો સ્વાભાવિકપણે જ મારો કાંઈની સાથે સંબંધ બંધાયેલો જોવાની હોય. તમારા મનમાં આ વસ્તુ આગળ ન વધે તે ખાતર પણ મારે તમારી પાસે સત્ય પ્રગટ કરવું જોઈએ.

‘જો આ કાગળ મળ્યા પછી તમે તમારે ત્યાં આવવાને સારૂ મને નાલાયક ગણુશો તો મને મુદ્દલ ખોટું નહિ લાગે. તમારી મમતાને સારૂ હું તમારો સદાયનો ઋણી થઈ ચૂક્યો છું. જો તમે મારો ત્યાગ નહિ કરો તો હું ખુશી થઈશ એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. તમારે ત્યાં આવવાને હજી મને લાયક ગણુશો તો તેને તમારા પ્રેમની એક નવી નિશાની ગણીશ અને તે પ્રેમને લાયક થવા મારો પ્રયત્ન જારી રહેશે.’

વાંચનાર સમજે કે આવો કાગળ મેં ક્ષણવારમાં નહિ ધડોળા હોય. કોણ જાણે કેટલા મુસદ્દા ધડાયા હશે. પણ આવો કાગળ મોકલીને મેં મારા ઉપરથી મહાન ખોળે ઉતાર્યો.

લગભગ વળતી ટપાલે પેલી વિધવા મિત્રનો જવાબ આવ્યો. તેમાં તેણે જણાવ્યું:

‘તમારો ખુદ્દા દિલનો કાગળ મળ્યો. અમે બન્ને રાજી થયાં ને ખૂબ હસ્યાં. તમારા જેવું અસત્ય તો ક્ષાંતવ્ય જ હોય. પણ તમે તમારી હકીકત જણાવી એ ઠીક જ થયું. માફ નોતરૂં કાયમ છે. આવતે રવિવારે તમારી રાહ અમે જોશું જ, ને તમારા બાળવિવાહની વાતો સાંભળશું ને તમારી હઠ્ઠા કરવાનો આનંદ પણ મેળવશું. આપણી મિત્રતા તો જેવી હતી તેવી જ રહેશે એ ખાતરી રાખજો.’

આમ મારામાં અસત્યનું ઝેર ભરાઈ ગયું હતું તે મેં કાઢ્યું અને પછી તો ક્યાંયે મારા વિવાહ વગેરેની વાતો કરતાં હું મૂંઝાતો નહિ.

ધાર્મિક પરિચયો.

વિલાયતમાં રહેતાં વર્ષેક થયું હશે તેવામાં એ થિયોસૉફિસ્ટ મિત્રોની ઓળખાણ થઈ. બન્ને સગા લાઇ હતા ને અવિવાહિત હતા. તેઓએ મારી પાસે ગીતાજીની વાત કરી. તેઓ એકવિન આનંદનો ગીતાજીનો અનુવાદ વાંચતા હતા, પણ મને તેઓએ તે તેમની સાથે સંસ્કૃતમાં વાંચવા નોતર્યો. હું શરમાયો, કેમકે મેં તો ગીતા સંસ્કૃતમાં કે પ્રાકૃતમાં વાંચી જ ન હતી ! મારે તેમને કહેવું પડ્યું કે : 'મેં ગીતાજી વાંચેલ જ નથી. પણ તમારી સાથે હું તે વાંચવા તૈયાર છું. મારે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ નહિ જેવો જ છે. હું તે એટલે સુધી સમજી શકીશ કે તરજુમામાં અવળો અર્થ હશે તો સુધારી શકાશે.' આમ આ લાઇઓની સાથે મેં ગીતા વાંચવાનો આરંભ કર્યો. બીજા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકોમાંના

ધ્યાયતો વિષયાન્યુસં : સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્ બુદ્ધિનાશો બુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥*

એ શ્લોકની મારા મન ઉપર ઊંડી અસર પડી. તેના લાણુકારા મારા કાનમાં વાગ્યાં જ કરે. લગવદ્ગીતા અમૂલ્ય ગ્રંથ

* વિષયનું ચિંતન કરનારને પ્રથમ તેને વિષે સંગ ઉપજે છે. સંગથી કામના જન્મે છે, કામનાની પાછળ ક્રોધ આવે છે, ક્રોધમાંથી સંમોહ, સંમોહમાંથી સ્મૃતિભ્રમ અને સ્મૃતિભ્રમથી બુદ્ધિનાશ થાય છે. ને અતે તે પુરુષનો પોતાનો નાશ થઈ જાય છે.

છે એમ મને તે વેળા ભાસ્તું. તે માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ અને આજે તત્ત્વજ્ઞાનને સાર તેને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું. મારા નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે. તેના અંગ્રેજી તરજુમા લગલગ બધા વાંચી ગયો છું. પણ એડવિન આર્નાલ્ડનો અનુવાદ મને શ્રેષ્ઠ લાગે છે. મૂળ ગ્રંથના ભાવને જળવ્યો છે છતાં તે ગ્રંથ તરજુમા જેવો નથી જણાતો. મેં ભગવદ્ગીતાનો આ વેળા અભ્યાસ કર્યો તો ન જ કહેવાય. તે મારા હમેશના વાચનનો ગ્રંથ તો કેટલાંક વર્ષો પછી થયો.

આ જ ભાષ્યોએ મને આર્નાલ્ડનું શુદ્ધચરિત્ર વાંચવા ભલામણ કરી. અત્યારસુધી તો સર એડવિન આર્નાલ્ડના ગીતાના અનુવાદની જ મને ખબર હતી. શુદ્ધચરિત્ર મેં ભગવદ્ગીતા કરતાં પણ વધારે રસથી વાંચ્યું. પુસ્તક હાથમાં લીધા પછી તે પૂરું કર્યું જ છોડી શક્યો.

આ ભાષ્યો મને એક વખત બેલ્લેવ્ડસ્કી લૅન્ગમાં પણ લઈ ગયા. ત્યાં મને મૅડમ બેલ્લેવ્ડસ્કીનાં દર્શન કરાવ્યાં ને મિસિસ બેસન્ટનાં. મિસિસ બેસન્ટ તે વખતે તાજાં જ થિયોસૉફિકલ સોસાયટીમાં દાખલ થયાં હતાં, એટલે તે વિષેની ચર્ચા અખબારોમાં ચાલતી તે હું રસપૂર્વક વાંચતો. આ ભાષ્યોએ મને સોસાયટીમાં દાખલ થવા પણ સચવ્યું. મેં વિનયપૂર્વક ના પાડી ને કહ્યું, ‘મારું ધર્મજ્ઞાન કંઈ જ નથી, તેથી હું કોઈ પણ પંથમાં જણી જવા નથી ઇચ્છતો.’ મને એવો ખ્યાલ છે કે તે જ ભાષ્યોના કહેવાથી મેં મૅડમ બેલ્લેવ્ડસ્કીનું પુસ્તક ‘ક્રી ટુ થિયોસૉફી’ વાંચ્યું. તે ઉપરથી હિંદુધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થઈ અને

હિંદુધર્મ વહેમોથી જ ભર્યો છે એવો અભિપ્રાય પાદરીઓને મુખેથી સાંભળતો તે મનમાંથી ગયો.

આ જ અરસામાં એક અનાહારી વસતિગૃહમાં મને માંચેસ્ટરના એક ભલા ખ્રિસ્તી મળ્યા. તેમણે મારી જોડે ખ્રિસ્તી ધર્મની વાત કાઢી. મેં તેમની પાસે માફ રાજકોટનું સ્મરણ વર્ણવ્યું. સાંભળીને તે દુઃખી થયા. તેમણે કહ્યું, ‘હું પોતે અનાહારી છું, — મઘપાન પણ નથી કરતો. ઘણા ખ્રિસ્તીઓ માંસાહાર કરે છે, મઘપાન કરે છે એ સાચું, પણ જેમાંથી એકે વસ્તુ લેવાની એ ધર્મમાં ફરજ નથી. તમે બાઈબલ વાંચો એવી ભલામણ કરે છું.’ મેં એ સલાહ માની. બાઈબલ તેમણે જ ખરીદી આપ્યું. મને કંઈક એવો આભાસ છે કે આ ભાઈ પોતે જ બાઈબલ વેચતા. તેમણે નકશાઓ, અનુક્રમણિકા વગેરે વાળું બાઈબલ મને વેચ્યું. મેં તે શરૂ કર્યું, પણ હું ‘જૂનો કરાર’ વાંચી જ ન શક્યો. ‘જેનેસિસ’ — સૃષ્ટિમંડાળ — ના પ્રકરણ પછી તો વાંચું એટલે મને ઊંધ જ આવે. ‘વાંચ્યું’ એમ કહી શકાય તે ખાતર રસ વિના ને સમજ્યા વિના મેં બીજાં પ્રકરણો બહુ કષ્ટપૂર્વક વાંચ્યાં એમ સ્મરણ છે. ‘નંબર્સ’ નામનું પ્રકરણ વાંચતાં મને અણગમો થયો.

જ્યારે ‘નવા કરાર’ ઉપર આવ્યો ત્યારે જૂદી જ અસર થઈ. ઇશુના ગિરિપ્રવચનની અસર બહુ સારી પડી. તે હૃદયમાં ઉતર્યું. બુદ્ધિએ ગીતાજીની સાથે તેની સરખામણી કરી. ‘તાફ પહેરણ માગે તેને અંગરખું આપજે, તને જમણે ગાંઠે તમાચો મારે તેની આગળ ડાબો ધરજે,’ એ વાંચીને મને અપાર આનંદ થયો. શામળ ભટ્ટનો જીપો યાદ

આવ્યો. મારા બાળક મને ગીતા, આર્નલ્ડકૃત બુદ્ધચરિત અને ઇશુનાં વચનોનું એકીકરણ કર્યું. ત્યાગમાં ધર્મ છે એ વાત મનને ગમી.

આ વાચનથી બીજા ધર્માચાર્યોનાં જીવન વાંચવાનું મન થયું. કાર્લોઇલનું ‘વિભૂતિઓ અને વિભૂતિપૂજા’ વાંચવાની કોઈ મિત્રે ભલામણ કરી. તેમાંથી પેગંબર વિષે વાંચી ગયો ને તેમની મહત્તાનો, વીરતાનો ને તેમની તપશ્ચર્યાનો ખ્યાલ આવ્યો.

આટલા પરિચયથી આગળ હું ન વધી શક્યો. મારાં પરીક્ષાનાં પુસ્તકો ઉપરાંત બીજાં વાંચવાની નવરાશ હું ન મેળવી શક્યો. પણ મારે ધર્મપુસ્તકો વાંચવાં જોઈએ અને બધા મુખ્ય ધર્મોનો યોગ્ય પરિચય મેળવી લેવો જોઈએ એવી મારા મને નોંધ કરી.

નાસ્તિકતા વિષે પણ કંઈક જાણ્યા વિના કેમ ચાલે? ઍડલૉનું નામ બધા હિંદી જાણે જ. ઍડલૉ નાસ્તિક ગણાય. તેથી તેમને વિષેનું કંઈક પુસ્તક વાંચ્યું. નામનું મને સ્મરણ નથી રહ્યું. તેની મારા પર કંઈ જ છાપ ન પડી. નાસ્તિકતા રૂપી સહરાનું રણ હું ઓળખી ગયો હતો. મિસિસ બેસન્ટની કાર્તિ તો તે વેળા પણ ખૂબ હતી જ. તે નાસ્તિક મઠી આસ્તિક થયાં છે એ વાતે પણ નાસ્તિકવાદ તરફ મને ઉદાસીન બનાવ્યો. ‘હું થિયોસૉફિસ્ટ કેમ બની?’ એ મિસિસ બેસન્ટનું ચોપાનિયું મેં વાંચી લીધું હતું. ઍડલૉનો દેહાંત આ અરસામાં જ થયો. વોકિંગમાં તેમની અંતક્રિયા કરવામાં આવી હતી. હું પણ તેમાં હાજર રહેલો. મને લાગે છે કે હિંદી તો એક પણ બાકી નહિ રહેલ હોય.

આત્મકથા

તેમને માન આપવાને સાર કેટલાક પાદરીઓ પણ આવ્યા હતા. પાછા ફરતાં એક જગ્યાએ અમે બધા ટ્રેનની રાહ જોતા હતા. ત્યાં આ ટોળામાંના કોઈ પહેલવાન નાસ્તિકવાદીએ આ પાદરીઓમાંના એકની ઉલટતપાસ શરૂ કરી :

‘કેમ સાહેબ, તમે કહો છો ના કે ઈશ્વર છે ?’

પેલા ભલા માણસે ધીમે સાદે જવાબ આપ્યો : ‘હા હું કહું છું ખરો.’

પેલો હસ્યો ને કેમ જાણે પોતે પાદરીને મહાત્ કરતો હોય તેમ કહ્યું : ‘વાર, પૃથ્વીનો પરીઘ ૨૮,૦૦૦ માઇલ છે એ તો કબૂલ કરો છો ને ?’

‘અવશ્ય.’

‘ત્યારે કહો જોઈએ ઈશ્વરનું કદ કેવુંક હશે ને તે ક્યાં હશે ?’

‘ઑપણે સમજીએ તો આપણા બન્નેના હૃદયમાં તે વાસ કરે છે.’

‘બાળકોને ફોસલાવો બાળકોને.’ કહી પેલા યોદ્ધાએ અમે જેઓ આસપાસ ઉભા હતા તેમની સામે વિજયી નજરે જોયું.

પાદરીએ નમ્ર મૌન ધારણ કર્યું.

આ સંવાદે વળી નાસ્તિકવાદ તરફ મારો અણગમેા વધાર્યો.

નિર્બલ કે બલ રામ।

ધર્મશાસ્ત્રનું ને દુનિયાના ધર્મોનું કંઈક જ્ઞાન તો થયું, પણ તેવું જ્ઞાન મનુષ્યને બચાવવા સારૂ પૂરતું નથી નીવડતું. આપત્તિ વેળા જે વસ્તુ મનુષ્યને બચાવે છે તેનું તેને તે વેળા નથી જ્ઞાન હોતું, નથી જ્ઞાન હોતું. નાસ્તિક જ્યારે બચે છે ત્યારે કહે છે કે પોતે અકસ્માતથી બચી ગયો. આસ્તિક એવે પ્રસંગે કહેશે કે મને ઇશ્વરે બચાવ્યો. ધર્મોના અભ્યાસથી, સંયમથી ઇશ્વર તેના હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે એવું અનુમાન પરિણામ પછી તે કરી લે છે. એવું અનુમાન કરવાનો તેને અધિકાર છે. પણ બચતી વેળા તે જાણતો નથી કે તેને તેનો સંયમ બચાવે છે કે કોણ બચાવે છે. જે પોતાના સંયમબળનું અભિમાન રાખે છે તેનો સંયમ રાખાઈ ગયેલો કોણે નથી અનુભવ્યો? શાસ્ત્રજ્ઞાન તો એવે સમયે થોડાં સમાન લાગે છે.

આ બૌદ્ધિક ધર્મજ્ઞાનના મિથ્યાત્વનો અનુભવ મને વિલાયતમાં મળ્યો. પૂર્વે એવા લયમાંથી હું બચ્યો તેનું પૃથક્કરણ કરી શકાય તેમ નથી. મારી તે વેળા બહુ નાની ઉંમર ગણાય.

પણ હવે તો મારી ઉંમર વીસ વર્ષની હતી. ગૃહસ્થાશ્રમનો હીક અનુભવ મેળવ્યો હતો.

ઘણું કરીને મારા વિલાયતના વસવાટના છેલ્લા વર્ષમાં એટલે ૧૮૯૦ ની સાલમાં પોર્ટસ્મથમાં અન્નાદારીઓનું સંમેલન હતું. તેમાં મને અને એક લિંદી મિત્રને આમંત્રણ હતું. અમે બન્ને ત્યાં ગયા. અમને બન્નેને એક સાધને ત્યાં ઉતારે આપવામાં આવ્યો હતો.

પોર્ટસ્મથ ખલાસીઓનું બંદર ગણાય છે. ત્યાં ઘણાં ઘરો દુરાચરણી સ્ત્રીઓનાં હોય છે. તે સ્ત્રીઓ વેશ્યા નહિ તેમ નિર્દોષ પણ નહિ. આવા જ એક ઘરમાં અમારો ઉતારો હતો. સ્વાગતમંડળે ધરાદાપૂર્વક એવાં ઘર શોધેલાં એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ પોર્ટસ્મથ જેવા બંદરમાં જ્યારે મુસાફરોને રાખવા સારું ઉતારા શોધવામાં આવે ત્યારે કયાં ઘર સારાં ને કયાં નહારાં એ કહેવું મુશ્કેલ જ થઈ પડે.

રાત પડી. અમે સભામાંથી ઘેર આવ્યા. જમીને પાનાં રમવા બેઠા. વિલાયતમાં સારાં ઘરોમાં પણ આમ મહેમાનોની સાથે ગૃહિણી પાનાં રમવા બેસે. પાનાં રમતાં નિર્દોષ વિનોદ સહુ કરે. અહીં બીલ્સ વિનોદ શરૂ થયો. મારા સાથી તેમાં નિપુણ હતા એ હું નહોતો જાણતો. મને આ વિનોદમાં રસ પડ્યો. હું પણ ભળ્યો. વાણીમાંથી એણેમાં ઉતરી પડવાની તૈયારી હતી. પાનાં એક

કોરે રહેવાની તૈયારીમાં હતાં. પણ મારા ભલા સાથીના મનમાં રામ વસ્યા. તે બોલ્યા, ‘અલ્યા, તારામાં આ કળબુગ કેવો ? તારું એ કામ નહિ. તું ભાગ અહીંથી.’

હું શરમાયો. ચેત્યો. હૃદયમાં આ મિત્રનો ઉપકાર માન્યો. માતાની પાસે લીધેલી પ્રતિજ્ઞા યાદ આવી. હું ભાગ્યો. મારી કોટડીમાં ધ્રૂજતો ધ્રૂજતો પહોંચ્યો. છાતી થડકતી હતી. કાતિલના હાથમાંથી બચીને કોઈ શિકાર છૂટે ને તેની જેવી સ્થિતિ હોય તેવી મારી હતી. .

પરશ્ચીને જોઈને વિકારવશ થયાનો અને તેની સાથે રમત રમવાની ઇચ્છા થયાનો આ પહેલો પ્રસંગ હતો એમ મને લાગે છે. મારી રાત્રિ ઊંઘ વિનાની ગઈ. અનેક પ્રકારના વિચારોએ મારા ઉપર હુમલો કર્યો. ધર છોડું ? ભાગું ? હું ક્યાં છું ? હું સાવધાન ન રહું તો મારા શા હાલ થાય ? મેં ખૂબ ચેતીને વર્તવાનો નિશ્ચય કર્યો. ધર ન છોડવું. પણ જેમ તેમ કરીને પોર્ટસ્મથ ઝટ છોડી દેવું એટલું ધાર્યું. સંમેલન બે દિવસથી વધારે લંબાવાનું ન હતું. એટલે મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે મેં બીજે જ દિવસે પોર્ટસ્મથ છોડ્યું. મારા સાથી પોર્ટસ્મથમાં થોડા દહાડા રોકાયા.

ધર્મ શું છે, ઈશ્વર શું છે, તે આપણામાં કેવી રીતે કામ કરે છે, તે કંઈ હું તે વખતે જાણતો ન હતો. ઈશ્વરે મને બચાવ્યો એમ દૌકિક રીતે હું તે વખતે સમજ્યો. પણ મને વિવિધ ક્ષેત્રોના એવા અનુભવો થયા છે. ‘ઈશ્વરે ઉગાર્યો’ એ વાક્યનો અર્થ આજે હું બહુ સમજતો થયો છું એમ જાણું છું, પણ સાથે એ પણ જાણું છું કે એ વાક્યની પૂરી

આત્મકથા

કિંમત હજી આંકી શક્યો નથી. અનુભવે જ તે અંકાય. પણ ધણા આધ્યાત્મિક પ્રસંગોમાં, વકીલાતના પ્રસંગોમાં, સંસ્થાઓ ચલાવવામાં, રાજ્યપ્રકરણમાં, હું કહી શકું છું કે ‘મને ઈશ્વરે બચાવ્યો છે.’ જ્યારે બધી આશા છોડીને બેસીએ, બન્ને હાથ હેઠા પડે ત્યારે ક્યાંક ને ક્યાંકથી મદદ આવીને પડે છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ વહેમ નથી, પણ આપણે ખાધએ છીએ, પીએ છીએ, ચાલીએ બેસીએ છીએ એ બધું જેટલું સાચું છે તેના કરતાંયે એ વધારે સાચી વસ્તુ છે. એ જ સાચું છે, બીજું બધું ખોટું છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી.

આવી ઉપાસના, આવી પ્રાર્થના એ કંઈ વાણીના વૈભવ નથી. તેનું મૂળ કંઈ નથી પણ હૃદય છે. તેથી જો આપણે હૃદયની નિર્માણતાને પહોંચીએ, ત્યાં રહેલા તારોને સુસંગઠિત રાખીએ, તો તેમાંથી જે સૂર નીકળે છે તે સૂર ગગનગામી બને છે. તેને સાર જીભની આવશ્યકતા નથી. એ સ્વભાવે જ અહ્ભુત વસ્તુ છે. વિકારો રૂપી મજોની શુદ્ધિ કરવાને સાર હાર્દિક ઉપાસના જડીબૂટ્ટી છે એ વિષે મને શંકા જ નથી. પણ તે પ્રસાદીને સાર આપણામાં સંપૂર્ણ નમ્રતા બેઘએ.

નારાયણ હેમચન્દ્ર

આ જ અરસામાં સ્વ. નારાયણ હેમચન્દ્ર વિલાયતમાં આવ્યા હતા. લેખક તરીકે તેમનું નામ મેં સાંભળ્યું હતું. તેમને હું નેશનલ ઇન્ડિયન એસોસિયેશનવાળાં મિસ મેનિંગને ત્યાં મળ્યો. મિસ મેનિંગ જાણતાં હતાં કે મને બધાની સાથે જાળતાં નહોતું આવડતું. હું તેમને ત્યાં જતો ત્યારે મૂંગે મોઢે બેઠો રહેતો; કોઈ બોલાવે તો જ બોલું.

તેમણે નારાયણ હેમચન્દ્રની ઓળખાણ કરાવી.

નારાયણ હેમચન્દ્રને અંગ્રેજી નહોતું આવડતું. તેમનો પોશાક વિચિત્ર હતો. બેડોળ પાટલુન પહેર્યું હતું. ઉપર ચોળાઇ ગયેલો, કાંદલે મેલો બદામી રંગનો કોટ હતો. નેકટાઇ કે કૉલર ન હતાં. કોટ પારસી ધાટનો પણ ડોળ વિનાનો. માથે કૂમતાવાળી બિનની ગૂંથેલી ટોપી હતી. તેમણે લાંબી દાઢી રાખી હતી.

કદ એકવડિયું, ઠીંગણું કહીએ તો ચાલે. મેં ઉપર શીળીના કાંધ હતા. ચહેરો જોળ. નાક નહિ અણીદાર, નહિ ચીથું. દાઢી ઉપર હાથ ફર્યા કરે.

બધા કુલકટાક લોકો વચ્ચે નારાયણ હેમચન્દ્ર વિચિત્ર લાગતા હતા અને બધાથી નોખા પડી જતા હતા.

‘આપનું નામ તો મેં બહુ સાંભળ્યું છે. આપનાં કંઈ લખાણો પણ વાંચ્યાં છે. આપ મારે ત્યાં આવશો?’

નારાયણ હેમચન્દ્રનો સાદ લાંબરો હતો. તેમણે હસમુખે ચહેરે જવાબ આપ્યો:

‘તમે ક્યાં રહો છો?’

‘સ્ટોર સ્ટ્રીટમાં.’

‘ત્યારે તો આપણે પડોશી છીએ. મારે અંગ્રેજી શીખવું છે. તમે મને શીખવશો?’

મેં જવાબ આપ્યો, ‘જો આપને કંઈ મદદ દઈ શકું તો હું રાજ થાઉં. મારાથી બનતી મહેનત જરૂર કરીશ. આપ કહેશો તો હું આપને ત્યાં આવીશ.’

‘ના, ના, હું જ તમારે ત્યાં આવીશ. મારી કને પાઠમાળા છે તે હું લેતો આવીશ.’

અમે વખત મુકરર કર્યો. અમારી વચ્ચે ભારે સ્નેહગાંઠ બંધાઈ.

નારાયણ હેમચન્દ્રને વ્યાકરણ મુદ્દલ નહોતું આવડતું. ‘બોડો’ ક્રિયાપદ બને ને ‘દોડવું’ નામ બને. આવા વિનોદી દાખલા તો મને કેટલાયે યાદ છે. પણ નારાયણ હેમચન્દ્ર મને પી જાય તેવા હતા. મારા અલ્પ વ્યાકરણથી એ કંઈ મોહી જાય તેવા ન હતા. તેમને વ્યાકરણ ન આવડે તેની શરમ તો હતી જ નહિ.

‘હું કંઈ તમારી જેમ નિશાળમાં શીખ્યો નથી. મને મારા વિચારો જણાવવામાં વ્યાકરણની જરૂર નથી જણાઈ. બુઝો, તમને બંગાળી આવડે છે? મને તો બંગાળી આવડે. હું બંગાળમાં ફર્યો છું. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરનાં પુસ્તકોને

તરબુમે તો ગુજરાતી પ્રબને મેં જ આપ્યો છે ના? મારે તો ઘણી ભાષામાંથી ગુજરાતી પ્રબને તરબુમા આપવા છે. તે કરવામાંયે હું શબ્દાર્થને નથી વળગતો. ભાવાર્થ આપું એટલે મને સંતોષ. મારી પછી ખીજાઓ ભલે વધારે આપે. હું તો વગર વ્યાકરણે મરાઠી જાણું, હિંદી જાણું, ને હવે અંગ્રેજી જાણુતો થવા લાગ્યો. મારે તો શબ્દભંડાર જોઈએ. તમે ન જાણુતા કે એકલી અંગ્રેજીથી મને સંતોષ થવાનો છે. મારે તો ક્રાંસ જવું છે, ને ફ્રેંચ પણ શીખી લેવું છે. હું જાણુ છું કે ફ્રેંચ સાહિત્ય બહોળું છે. બનશે તો જર્મની પણ જાણ ને જર્મન શીખી લઈશ.’

આમ નારાયણ હેમચન્દ્રની ધારા ચાલતી જ રહી. ભાષાઓ જાણવાનો ને મુસાફરી કરવાનો તેમનો લોભ અપાર હતો.

‘ત્યારે તો તમે અમેરિકા જવાના જ.’

‘જરૂર. એ નવી દુનિયા જોયા વિના હું પાછો જઈ કે?’

‘પણ તમારી પાસે એટલા બધા પૈસા ક્યાં છે?’

‘મારે પૈસાનું શું કામ? મારે ક્યાં તમારા જેવી ટાપટીપ કરવી છે? મારે ખાવું કેટલું ને પહેરવું કેટલું? મારાં પુસ્તકોમાંથી મને કંઈક મળે છે તે અને થોડું મિત્રો આપે તે બસ થઈ જાય. હું તો બધે ત્રીજા વર્ગમાં જ જનારો રહ્યો. અમેરિકા કેકમાં જઈશ.’

નારાયણ હેમચન્દ્રની સાદાઈ તો તેમની પોતાની જ હતી. તેમની નિખાલસતા પણ તેટલી જ હતી. અભિમાનનું નામ નહોતું. પોતાની લેખક તરીકેની શક્તિ વિષે જોઈએ તેના કરતાં પણ વધારે વિશ્વાસ હતો.

અમે રોજ મળતા. અમારી વચ્ચે વિચાર તેમજ આચાર સામ્ય હીક હતું. બન્ને અન્નાહાર કરનારા હતા. બપોરના ઘણી વેળા સાથે જમીએ. આ મારો અઠવાડિયાના સત્તર શિલિંગમાં રહેવાનો ને સ્વયંપાક કરવાનો કાળ હતો. હું કોઈ વેળા તેમની કોટડીએ જાઉં, તે કોઈ વેળા મારી કોટડીએ આવે. હું અંગ્રેજી ઢબની રસોઈ કરું. તેમને દેશી ઢબ વિના સંતોષ ન જ વળે. દાળ જોઈએ જ. હું ગાજર ધોનો સુપ બનાવું તેથી મારી દયા ખાય. તેમણે મગ ક્યાંકથી શોધી કાઢ્યા હતા. એક દિવસે મારે સારૂ મગ રાંધીને લાવ્યા ને મેં અત્યંત સ્વાદથી ખાધા. પછી તો અમારો આવી આપણે કરવાનો વહેવાર વધ્યો. હું મારી વાનગી તેમને ચખાડું ને તે મને પોતાની ચખાડે.

આ સમયે કાર્ડિનલ મૅનિંગનું નામ સહુને મુખે હતું. જોદીના મજૂરોની હડતાળ હતી. જૉન બર્ન્સ અને કાર્ડિનલ મૅનિંગના પ્રયત્નથી હડતાળ વહેલી બંધ થઈ. કાર્ડિનલ મૅનિંગની સાદાઈ વિષે ડિઝરાયેલીએ લખ્યું હતું તે મેં નારાયણ હેમચન્દ્રને સંભળાવ્યું.

‘ત્યારે તો મારે એ સાધુ પુરુષને મળવું જોઈએ.’

‘એ તો બહુ મોટા માણસ રહ્યા. તમને કેમ મળશે?’

‘હું બતાવું તેમ. તમારે મારે નામે કાગળ લખવો. હું લેખક છું એવી ઓળખાણ આપજો. તેમના પરોપકારી કાર્યનો ધન્યવાદ જાતે આપવા મારે મળવું છે એમ લખજો ને એમ પણ લખજો કે મને અંગ્રેજી વાત કરતાં ન આવડે તેથી મારે તમને દુભાપિયા તરીકે લઈ જવા પડશે.’

મેં એવા પ્રકારનો કાગળ લખ્યો. કાર્ડિનલ મૅનિંગનો જવાબ એ ત્રણ દહાડામાં એક પત્તામાં આવ્યો. તેમણે મળવાનો સમય આપ્યો.

અમે બંને ગયા. મેં તો દસ્તુર મુજબ મુલાકાતી કપડાં પહેર્યાં. નારાયણ હેમચન્દ્ર તો જેવા હતા તેવા જ. એ જ કાટ ને એ જ પાટલુન. મેં વિનોદ કર્યો. તેમણે મને દસી કાઢ્યો ને બોલ્યા:

‘તમે સુધરેલા બધા બીકણ છો. મહાપુરુષો કેાઇના પોશાક સામું નથી જોતા. તેઓ તો તેના હૃદયને તપાસે છે.’

અમે કાર્ડિનલના મહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. મકાન મહેલ જ હતું. અમે બેઠા કે તુરત એક સુકલકડી, બુઢ્ઢા, ઊંચા પુરુષે પ્રવેશ કર્યો. અમારી બંનેની સાથે હાથ મેળવ્યા. નારાયણ હેમચન્દ્રને આવકાર દીધો.

‘મારે આપનો વખત નથી લેવો. મેં તો આપને વિષે સાંભળ્યું હતું. આપે હડતાળમાં જે કામ કર્યું તેને સારૂ આપનો ઉપકાર માનવો હતો. દુનિયાના સાધુ પુરુષોનાં દર્શન કરવાનો મેં રિવાજ રાખ્યો છે. તેથી આપને મેં આટલી તરદી આપી.’ આ વાક્યોનો તરજુમે કરી દેવાનું મને નારાયણ હેમચન્દ્રે ફરમાવ્યું.

‘તમે આવ્યા તેથી હું રાજી થયો. હું ઉમેદ રાખું છું કે તમને અહીંનો વસવાટ અનુકૂળ આવશે, ને અહીંના લોકોની તમે ઓળખાણ કરશો. ઈશ્વર તમારું ભલું કરે.’ આમ કાર્ડિનલ બોલ્યા ને ઉભા થયા.

એક વેળા નારાયણ હેમચન્દ્ર મારે ત્યાં ધોતિયું ને પહેરણુ પહેરીને આવ્યા. બહી ધરધણિયાણીએ બાર ઉઘાડ્યાં

આત્મકથા

ને બહીની. મારી પાસે આવી, (મારાં ધર તો હું બદલ્યાં જ કરતો એ વાંચનારને યાદ હશે) ને બોલી: ‘કાઈ ગાંડા જેવો માણસ તમને મળવા માગે છે.’ હું દરવાજો ગયો ને નારાયણ હેમચન્દ્રને જોયા. હું આલો જ બની ગયો. તેમના મુખ ઉપર રાજના હાસ્ય સિવાય કંઈ જ ન મળે.

‘પણ તમને છોકરાંઓએ કનડગત ન કરી?’

‘મારી પાછળ દોડતાં હતાં. મેં કંઈ ધ્યાન ન આપ્યું એટલે તેઓ શાંત થઈ ગયાં.’ મને જવાબ મળ્યો.

નારાયણ હેમચન્દ્ર થોડા માસ વિલાયતમાં રહી પારીસ ગયા. ત્યાં ફ્રેંચ અભ્યાસ આદર્યો, ને ફ્રેંચ પુસ્તકોના તરજુમા શરૂ કર્યા. તેમનો તરજુમો તપાસવા પૂરતું ફ્રેંચ મને આવડતું હતું, તેથી તે જોઈ જવા કહ્યું. મેં જોયું કે તે તરજુમો ન હતો પણ કેવળ ભાવાર્થ હતો.

છેવટે તેમણે અમેરિકા જવાનો પોતાનો નિશ્ચય પાર પાડ્યો. મુસીબતે ડેકની કે ત્રીજા વર્ગની ટીકીટ મેળવી શક્યા હતા. અમેરિકામાં તેમને ધોતિયું પહેરણુ પહેરીને નીકળ્યાને સારૂ ‘અસબ્ય પોશાક પહેર્યા’ના તહોમત ઉપર પકડવામાં આવ્યા હતા. મારું સ્મરણુ એવું છે કે પાછળથી તે છૂટી ગયા હતા.

મહાપ્રદર્શન

સન ૧૮૯૦માં પારીસમાં મહાપ્રદર્શન ભરાયું હતું. તેની તૈયારીઓ વિષે હું વાંચતો. પારીસ જોવાની તો તીવ્ર ઇચ્છા હતી જ. આ પ્રદર્શન જોવા જાઉં તો એવડો લાભ થાય એમ વિચાર્યું. પ્રદર્શનમાં એફિલ ટાવર જોવાનું ખેંચાણ બહુ હતું. એ ટાવર કેવળ લોખંડનો છે. એક લગ્ગર કુટ ગિયો છે. એક લગ્ગર ઝુટ ગિયું મકાન ઉભું જ ન રહી શકે એવી તે પહેલાં કલ્પના હતી. ખીજું તો પ્રદર્શનમાં ધણુંયે હતું.

મેં પારીસમાં અનાહારનું એક મકાન હતું એ વિષે વાંચ્યું હતું. ત્યાં એક કોટડી રોકી. ગરીબાઇથી મુસાફરી કરી પારીસ ગયો. સાત દિવસ રહ્યો. ધણુંખર્ચ બહુ જોવાનું પગપાળા જ કર્યું. સાથે પારીસની, તે પ્રદર્શનની ગાઇડ ને તેનો નકશો રાખ્યાં હતાં. તેને આધારે રસ્તાઓ શોધીને મુખ્ય વસ્તુઓ જોઈ.

પ્રદર્શનની વિશાળતા અને વિવિધતા સિવાય ખીજું મને કંઈ યાદ નથી. એફિલ ટાવર ઉપર તો એ ત્રણ વેળા ચડેલો, એટલે તેનું સ્મરણ હીક છે. પહેલે મજલે ખાવાની સગવડ પણ હતી. એટલે જાંચે ભોજન કર્યાનું કહી શકવા ખાતર ત્યાં ખાણું ખાધું ને સાડાસાત શિલિંગમાં દિવાસળી મેલી.

પારીસનાં પ્રાચીન દેવળો યાદ રહી ગયાં છે. તેમની લગ્ન્યતા, તેમની અંદર મળતી શાંતિ ન બૂલાય તેવાં છે. નોત્રદામની કારીગરી ને અંદરનું ચિત્રકામ યાદ રહી ગયાં છે. જેમણે લાખો રૂપિયા આવા સ્વર્ગીય દેવળોમાં નાંખ્યા હશે તેમનામાં જાંડે જાંડે ઇશ્વરપ્રેમ તો હશે જ એમ લાગેલું.

પારીસની ફેશનનું, પારીસના સ્વેચ્છાચારનું, તેના ભોગનું હીક વાંચ્યું હતું. તે તો શેરીએ શેરીએ નેવામાં આવતું જ હતું. પણ આ દેવળો તે ભોગોથી નોખાં તરી આવતાં હતાં. દેવળમાં પેસતાં જ બહારની અશાંતિ બૂલાઈ જાય. લોકોની વર્તણૂક બદલાઈ જાય. લોકો અદ્યતી વર્તે. ત્યાં ઘોંઘાટ હોય નહિ. કુમારિકા મરિયમની મૂર્તિ આગળ કોઈ ને કોઈ પ્રાર્થના તો કરતું જ હોય. આ બધો વહેમ નથી પણ હૃદયની લાવના છે એવી અસર ત્યારે થઈ ને તે વૃદ્ધિ પામતી ગઈ છે. કુમારિકાની મૂર્તિની સમક્ષ ઘૂંટણે પડીને પ્રાર્થના કરનારા ઉપાસકો આરસના પથ્થરને નહોતા પૂજતા પણ તેમાં રહેલી તેમની કલ્પનાની શક્તિને પૂજતા હતા. તેથી તેઓ ઇશ્વરનો મહિમા ઓછો નહોતા કરતા પણ વધારતા હતા એવી અસર મારા મન ઉપર થયાનું જાંખું સ્મરણ મને આજ પણ છે.

એફિલ ટાવર વિષે જે બોલ આવશ્યક છે. એફિલ ટાવર હાલ શો અર્થ સારે છે એ હું નથી જાણતો. પ્રદર્શનમાં ગયા પછી પ્રદર્શન વિષે વર્ણનો તો વાંચવામાં આવે જ. તેમાં તેની સ્તુતિ પણ સાંભળી ને નિંદા પણ સાંભળી. નિંદા કરનારામાં અગ્રેસર ટૉલ્સ્ટૉય હતા એવું મને યાદ છે. તેમણે લખેલું કે એફિલ ટાવર મનુષ્યની મૂર્ખાઇનું ચિહ્ન છે, તેના જ્ઞાનનું પરિણામ નથી. તેમના લેખમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે દુનિયામાં ચાલતા ઘણા નિશાઓમાં તમાકુનું વ્યસન એક રીતે સહુથી વધારે ખરાબ છે. જે કુકર્મ કરવાની હિંમત દારૂ પીવાથી ન આવે તે બીડી પીવાથી આવે છે. દારૂ પીનાર ગાંડો બને છે, જ્યારે બીડી પીનારની અક્કલને ધૂમસ ચડે છે ને તેથી તે હવાઇ કિલ્લા બાંધવા મંડી જાય છે. એફિલ ટાવર આવા વ્યસનનું પરિણામ છે એવો ટૉલ્સ્ટૉયે પોતાનો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો હતો.

એફિલ ટાવરમાં કશું સૌંદર્ય તો નથી જ, પ્રદર્શનને તેણે કશી શાલા આપી એમ ન કહી શકાય. એક નવી વસ્તુ છે, મોટી વસ્તુ છે, તે જોવાને હજારો માણસો ચડ્યા. એ ટાવર પ્રદર્શનનું એક રમકડું હતું. ને જ્યાં સુધી આપણે મોહને વશ છીએ ત્યાં સુધી આપણે પણ બાળક છીએ, એ વસ્તુ આ ટાવર સારી રીતે સિદ્ધ કરે છે એ તેની ઉપયોગિતા લક્ષે મનાઓ.

બારીસ્ટર તો થયા—પણ પછી ?

જે કામ — બારીસ્ટર થવા — ને સારું હું વિલાયત ગયો હતો તેનું મેં શું કર્યું એનું વર્ણન મેં આટલે લગી મુસ્તવી રાખ્યું છે. હવે તેને વિષે કંઈક લખવાનો સમય આવ્યો છે.

બારીસ્ટર થવા સારું બે વસ્તુની જરૂર હતી. એક તો ‘ટર્મ’ ભરવી’ એટલે સત્ર સાચવવાં. વર્ષમાં ચાર સત્ર હોય. તેવાં બાર સાચવવાં. બીજી વસ્તુ કાયદાની પરીક્ષા આપવી. સત્ર સાચવવાં એનો અર્થ ‘ખાણાં ખાવાં;’ એટલે કે દરેક સત્રમાં લગભગ ચોવીસ ખાણાં હોય તેમાંથી છ ખાવાં. ખાણાં ખાવાં એટલે ખાવું જ એવો નિયમ નહિ; પણ નીમેલે વખતે હાજર થવું ને ખાણું પૂરું થવાનો વખત થાય ત્યાં સુધી બેઠા રહેવું. સામાન્ય રીતે તો સૌ ખાય ને પીએ જ. ખાણામાં સારી સારી વાનીઓ હોય, ને પીવામાં સારો ગણાતો દારૂ હોય. તેનું દામ અલબત્ત આપવાનું જ. તે અઢીથી સાડા ત્રણ શિલિંગ હોય, એટલે બે ત્રણ રૂપિયાનું ખર્ચ થયું. આ દામ ત્યાં ઘણું ઓછું ગણાય, કેમકે બહારની વીંશીમાં એવું ખાણું લેનારને દારૂના જ લગભગ એટલા પૈસા પડે. ખાવાના ખર્ચ કરતાં દારૂ પીનારને પીવાનું ખર્ચ વધારે હોય છે એ વાત આપણને હિંદુસ્તાનમાં — જો ‘સુધર્મા’ ન હોય એ તો — આશ્ચર્યજનક લાગે. મને તો વિલાયત જતાં આ જ્ઞાનથી પુષ્કળ આઘાત પહોંચેલો; ને

બાઈસ્ટર તો થયા—પણ પછી ?

દાર પીવાની પાછળ એટલા પૈસા ખરબાદ કરતાં લોકોનો જીવ કેમ ચાલતો હશે એ ન સમજતું. પાછળથી સમજતાં શીખ્યો ! હું આરંભ કાળમાં કંઈ જ ન ખાતો. કેમકે મને ખપે એવું તો માત્ર રોટી, બાફેલાં પટેલો ને કાબી હોય. આરંભમાં તો તે ન ગમ્યાં તેથી ન ખાધાં; પાછળથી જ્યારે તેમાં સ્વાદ જોઈ શક્યો ત્યારે તો બીજી વાનીઓ પણ મેળવવાની શક્તિ મારામાં આવી ગઈ હતી.

વિદ્યાર્થીઓને સારૂ એક જાતનું ખાણું ને ‘એન્ચરો’ (વિદ્યામંદિરના વડાઓ)ને સારૂ બીજું ને ભારે ખાણું હોય. મારી સાથે એક પારસી વિદ્યાર્થી હતા તે પણ અન્નાહારી બન્યા હતા. અમે બન્નેએ અન્નાહારના પ્રચારાર્થે એન્ચરના ખાણામાંથી અન્નાહારીને ખપતા પદાર્થોની ચરજ કરી. તે ચરજ મંજૂર રહી એટલે અમને એન્ચરના ટેબલ ઉપરથી ફળાદિ અને બીજાં શાક મળવા લાગ્યાં.

દાર તો મને ન ખપે. ચાર જણ વચ્ચે દારની બે બાટલીઓ મળે. એટલે મારી માગણી ધણી ચોકડીઓમાં થાય. હું ન પીઉં એટલે બાકીના ત્રણ વચ્ચે બે બાટલ ‘જોડે’ ના? વળી આ સત્રોમાં એક ભારે રાત (આન્ડ નાઇટ) થાય. તે દહાડે ‘પોર્ટ’ ‘શેરી’ ઉપરાંત ‘શંખેન’ દાર મળે. ‘શંખેન’ની લહેજત કંઈ ચોર જ ગણાય છે. તેથી આ ભારે રાતે મારી કિંમત વધારે અંકાય ને તે રાતે હાજરી ભરવાનું મને નિમંત્રણ પણ મળે.

આ ખાણાંપીણાંથી બારીસ્ટરીમાં શો વધારો થઈ શકે એ હું ન ત્યારે જોઈ શક્યો, ન પાછળથી. એવો એક સમય હતો ખરો કે જ્યારે આ ખાણામાં થોડા જ વિદ્યાર્થીઓ

હતા ને તેઓ તથા બેન્યરો વચ્ચે વાર્તાલાપ થતો ને લાપણો પણ થતાં. આમાંથી તેઓ વ્યવહારજ્ઞાન મેળવી શકતા, સારીમાઠી પણ એક પ્રકારની સમ્યક્તા કેળવતા અને લાપણુ કરવાની શક્તિ વધારતા. આ બધું મારા વખતમાં તો અશક્ય જ હતું. બેન્યરો તો છેટે અસ્પૃશ્ય થઈ બેઠા હોય. આ જૂના રિવાજનો પાછળથી કશો અર્થ ન રહ્યો છતાં તે પ્રાચીનતાપ્રેમી — ધીમા — ઈંગ્લંડમાં રહી ગયો.

કાયદાનો અભ્યાસ સહેલો હતો. બારીસ્ટર વિનોદમાં ‘ડીનર (ખાણાના) બારીસ્ટર’ તરીકે જ ગણાતા. સૌ જાણતા કે પરીક્ષાની કિંમત નહિ જેવી હતી. મારા સમૂયમાં બે પરીક્ષાઓ હતી: રોમન લૉ અને ઈંગ્લંડના કાયદા. બે કકડે અપાતી આ પરીક્ષાનાં પુસ્તકો મુકરર હતાં. પણ તે તો લાગ્યે જ કાઠિ વાંચે. રોમન લૉને સાડ નાની નોંધો લખાયેલી તે પંદર દિવસમાં વાંચીને પાસ થનારને મેં જોયેલા તેવું જ ઈંગ્લંડના કાયદા વિષે. તેની નોંધયોથીઓ બે ત્રણ માસમાં વાંચીને પૂરું કરતા વિદ્યાર્થીઓને પણ મેં જોયેલા. પરીક્ષાના સવાલો સહેલા, પરીક્ષકો ઉદાર. રોમન લૉમાં પાસના દૃષ્ટી દલ દટકા આવતા ને છેલ્લી પરીક્ષામાં જપ અથવા તેથી ઉપરાત, એટલે નાપાસ થવાનો ભય બહુ થોડો. વળી પરીક્ષા વર્ષમાં એક નહિ પણ ચાર હોય. આવી સગવડોવાળી પરીક્ષા કોઈને બોળાઈપ ન જ લાગે.

પણ મેં તેને બોળાઈપ કરી મૂકી. મને લાગ્યું કે મારે અસલ પુસ્તકો વાંચી જ જવાં જોઈએ. ન વાંચવામાં મને છેતરપીંડી લાગી. તેથી મેં તો અસલ પુસ્તકો ખરીદી ફીક ખર્ચ કર્યું. ‘રોમન લૉ’ લૅટિનમાં વાંચી જવાનો

નિશ્ચય કર્યો. વિલાયતની મૅટ્રિક્યુલેશનમાં હું લૅટિન શીખેલો તેનો અહીં ઉપયોગ થયો. આ વાચન વ્યર્થ ન ગયું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં રોમન ડચ લૅા પ્રમાણભૂત હોય છે. તે સમજવામાં મને જસ્ટિનિયનનું વાચન બહુ ઉપયોગી થઇ પડ્યું.

ઈંગ્લંડના કાયદાનું વાચન હું નવ માસમાં દીક મહેનતે પૂરું કરી શક્યો. કેમકે જુમના 'કૉમન લૅા' નું મોટું પણ રસિક પુસ્તક વાંચતાં જ દીકદીક વખત ગયો. સ્નેલની 'ઇક્વિટી' માં રસ આવ્યો પણ સમજતાં દમ નીકળ્યો. વ્હાઈટ ને ડ્યુટરના મુખ્ય કેસોમાંના જે વાંચવાના હતા તે વાંચતાં મને ગમ્મત પડી ને જ્ઞાન પણ મળ્યું. વિલિયમ્સ ને એડર્વૈડ્ઝનાં સ્થાવર મિલ્કત ઉપરનાં પુસ્તક અને ગ્રીવનું જંગમ મિલ્કતનું પુસ્તક હું રસપૂર્વક વાંચી શક્યો. વિલિયમ્સનું પુસ્તક તો મને નવલકથા જેવું લાગ્યું. તે વાંચતાં કંટાળો જ ન આવ્યો. કાયદાનાં પુસ્તકોમાં તેટલા જ રસથી તો હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી હું મેઇનને 'હિંદુ લૅા' વાંચી શકેલો. પણ હિંદુસ્તાનના કાયદાની વાત અહીં નહિ કરું.

પરીક્ષાઓ પસાર કરી. ૧૮૯૧ની ૧૦ મી જૂને હું આરીસ્ટર કહેવાયો, અગિયારમીએ ઈંગ્લંડની લાઇકાટમાં અહીં શિલિંગ આપી માઈ નામ નોંધાવ્યું. આરમી જૂને હિંદુસ્તાન તરફ પાછો વળ્યો.

પણ મારી નિરાશા અને બીતિનો પાર નહોતો. કાયદાઓ વાંચ્યા તો ખરા પણ હું વકીલાત કરી શકું એવું તો મને કંઈ જ નથી આવડ્યું એમ લાગ્યું.

આ વ્યથાના વર્ણનને સાફ નોખું પ્રકરણ જોઇએ.

૨૫

મારી મૂંઝવણ

બારીસ્તર કહેવાયું સહેલું લાગ્યું, પણ બારીસ્તર કરવું અઘરું જણાયું. કાયદાઓ વાંચ્યા પણ વકીલાત કરવાનું ન શીખ્યો. કાયદામાં મેં કેટલાક ધર્મસિદ્ધાંતો વાંચ્યા તે ગમ્યા. પણ તેનો ધંધામાં કેમ ઉપયોગ કરી શકાશે એ સમજ ન પડી. ‘તમારું જે હોય તે એવી રીતે વાપરો કે જેથી ખીજની મિલકતને નુકસાન ન પહોંચે.’ આ તો ધર્મવચન છે. પણ તેનો વકીલાતનો ધંધો કરતાં અસીલના કેસમાં કેમ ઉપયોગ કરી શકાતો હશે એની ગમ ન પડી. જેમાં એ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ થયો હતો એવા કેસ વાંચી ગયો હતો પણ તેમાંથી એ સિદ્ધાંત લાગુ પાડવાની યુક્તિ મને ન જડી.

મારી મૂંઝવણ

વળી હિંદુસ્તાનના કાયદાનું તો વાંચેલા કાયદામાં નામ સરખુયે ન હતું. હિંદુ શાસ્ત્ર, ઇસ્લામી કાનૂન કેવાં હશે એયે ન જ જાણ્યું. દાવાઅરજી ઘડતાં ન શીખ્યો. હું તો ખૂબ મૂંઝાયો. ફિરોજશા મહેતાનું નામ સાંભળ્યું હતું. એ અદાલતોમાં સિંહની જેમ ગર્જના કરે છે તે વિલાયતમાં કંઈ રીતે શીખ્યા હશે? તેમના જેટલી હોશિયારી તો આ જન્મે આવવાની નથી જ, પણ વકીલ તરીકે આજીવિકા મેળવવાની શક્તિ આવવા વિષે પણ મને મહા શંકા પેદા થઈ.

આ ધડમથલ કાયદાનો મારો અભ્યાસ ચાલી રહ્યો હતો તે દરમ્યાન જ ચાલતી હતી. મારી મુશ્કેલીઓ એક બે મિત્રોને જણાવી. તેમણે દાદાભાઈની સલાહ લેવા સૂચવ્યું. દાદાભાઈની ઉપર મારી પાસે કાગળ હતો એ તો હું અગાઉ લખી ચૂક્યો છું. એ કાગળનો ઉપયોગ મેં મોડો કર્યો. એવા મહાન પુરુષને મળવા જવાનો મને શો અધિકાર હોય? તેમનું ક્યાંક લાપણુ હોય તો હું સાંભળવા જાઉં ને એક ખૂણે બેસી આંખ ને કાનને તૃપ્ત કરી ચાલ્યો આવું. તેમણે વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમાં આવવા સાર એક મંડળ પણ સ્થાપ્યું હતું. તેમાં હું હાજરી ભરતો. દાદાભાઈની વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યેની કાળજી જોઈ તેમજ વિદ્યાર્થીઓના તેમના પ્રત્યેનો આદર જોઈ હું આનંદ પામતો. છેવટે તેમને પેલા જલામણુપત્ર આપવાની હિમ્મત તો મેં કરી. તેમને મળ્યો. તેમણે મને કહેલું: ‘તારે મને મળવું હોય ને કંઈ સલાહ જોઈતી હોય તો જરૂર મળજે.’ પણ મેં તેમને કદી તરફી ન આપી. બહુ બીડ વિના તેમનો વખત રોકવો

મને પાપ લાગ્યું. એટલે મજકુર મિત્રની સલાહને વશ થઈ દાદાભાઈની પાસે મારી મુશ્કેલીઓ રજુ કરવાની મારી લિખ્મત ન ચાલી.

તે જ મિત્ર કે કોઈ બીજાએ મિ. ફ્રેડરીક પિંકટને મળવાની મને સૂચના કરી. મિ. પિંકટ કૉન્ઝરવેટિવ પક્ષના હતા. પણ તેમનો લિંદુઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ નિર્મળ ને નિઃસ્વાર્થ હતો. ધણુ વિદ્યાર્થીઓ તેમની સલાહ લેતા. તેથી તેમને ચિટ્ટી લખી મેં મળવાનો વખત માગ્યો. તેમણે વખત આપ્યો. તેમને મળ્યો. આ મુલાકાત હું કદી ભૂલી નથી શક્યો. મિત્રની જેમ તેઓ મને મળ્યા. મારી નિરાશાને તો તેમણે હસી જ કાઢી. ‘તું એમ માને છે કે બધાને ફિરોજશા મહેતા થવાની જરૂર છે? ફિરોજશા કે બદરદીન એક બે જ હોય. તું ખચિત માનજે કે સામાન્ય વકીલ થવામાં ભારે હોંશિયારીની જરૂર નથી હોતી. સામાન્ય પ્રમાણિકતાથી ને ખંતથી મનુષ્ય વકીલાતનો ધંધો સુખેથી ચલાવી શકે. બધા કેસોમાં કંઈ આંટીવૂટીઓ નથી હોતી. વારૂ, તારૂં સામાન્ય વાચન શું છે?’

મેં જ્યારે મારા વાચનની વાત કરી ત્યારે તેઓ જરા નિરાશ થયા એમ મેં જોયું. પણ તે નિરાશા ક્ષણિક હતી. તુરંત પાછું તેમના ચહેરા ઉપર હાસ્ય છવાયું ને તેઓ બોલ્યા :

‘તારૂં દર્દ હવે સમજ્યો. તારૂં સામાન્ય વાચન બહુ થોડું છે. તને દુનિયાનું જ્ઞાન નથી; વકીલને તે વિના ન ચાલે. તેં તો લિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પણ નથી વાંચ્યો. વકીલને મનુષ્યસ્વભાવની ખબર હોવી જોઈએ. તેને

ચહેરા ઉપરથી માણસને ઓળખતાં આવડું જોઈએ. વળી દરેક હિંદુસ્તાનીને હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ. આને વકીલાત સાથે સંબંધ નથી, પણ તે જ્ઞાન તને હોવું જોઈએ. હું જોઉં છું કે તે કે અને મેંસેનનું ૧૮૫૭ ના યજ્ઞવાનું પુસ્તક પણ નથી વાંચ્યું. એ તો તુરત વાંચી જ જાજે. અને આ બે પુસ્તકોનાં નામ આપું છું તે મનુષ્યઓળખને સારૂ વાંચી જાજે.’ આમ કહી લેવેટર અને શેમલપેનિકનાં મુખસામુદ્રિકવિદ્યા (ફિઝિયોનોમી) ઉપરનાં પુસ્તકનાં નામ લખી આપ્યાં.

મેં આ યુજર્ગ મિત્રનો ખૂબ આભાર માન્યો. તેમની હાજરીમાં તો મારી બીતિ ક્ષણભર જતી રહી, પણ બહાર નીકળ્યો કે તુરત મારો ગભરાટ પાછો શરૂ થયો. ‘ચહેરા ઉપરથી માણસને ઓળખી કાઢવો’ એ વાક્ય ગોખતો ને પેલાં બે પુસ્તકોનો વિચાર કરતો ઘેર પહોંચ્યો. બીજો દિવસે લેવેટરનું પુસ્તક ખરીદ્યું. શેમલપેનિકનું તે દુકાને ન મળ્યું. લેવેટરનું પુસ્તક વાંચ્યું પણ તે તો સ્નેહના કરતાં અધરૂં લાગ્યું. રસ પણ નહિ જોવો લાગ્યો. શેક્સપીઅરના ચહેરાનો અભ્યાસ કર્યો. પણ લંડનના રસ્તાઓ પર ચાલતા શેક્સપીઅરને ઓળખવાની શક્તિ તો ન જ આવી.

લેવેટરમાંથી મને જ્ઞાન ન મળ્યું. મિ. પિંકટની સલાહનો સીધો ઉપયોગ મને થોડો જ થયો પણ તેમના સ્નેહનો ઉપયોગ બહુ થયો. તેમનો હસમુખો ઉદાર ચહેરો યાદ રહી ગયો. તેમનાં વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખી કે વકીલાત કરવા સારૂ ફિરોજશા મહેતાની હોશિયારી, યાદશક્તિ, વગેરેની આવશ્યકતા ન હોય, પ્રામાણિકપણાથી ને ખંતથી કામ

આદ્યમંથા

ચલાવાશે. એ બેની મૂડી તો भारी પાસે ફીક પ્રમાણમાં હતી એટલે ઊંડે કંઈક આશા આવી.

કે અને મેલેસનનું પુસ્તક તો હું વિલાયતમાં ન જ વાંચી શક્યો. પણ તે પહેલી તકે વાંચી લેવા ધાર્યું હતું. તે મુરાદ દક્ષિણ આફ્રિકામાં બર આવી.

આમ નિરાશામાં જરાક જેટલું આશાનું મેળવણુ લઈ ધૂજતે પગે હું મુંબઈને બંદરે 'આસામ' સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યો. બંદર પર દરિયો ગરમ હતો. લૉન્ચમાં ઉતરવાનું હતું.

બાગ ૧ લો સંપૂર્ણ

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા

ભાગ ૨ નો

૧

રાયચંદલાઈ

હા પ્રકરણમાં મેં લખ્યું કે મુંબઈના બારામાં દરિયો તીખો હતો. જૂન-જુલાઈમાં હિંદી મહાસાગરને ઈંધે એ નવાઈની વાત ન ગણાય. દરિયો એડનથી જ વેા હતો. સહુ માંદા હતા, એકલો હું મજા કરતો હતો. ડાકાન જોવા ડેક ઉપર રહેતો. લીંબતો પણ ખરો. સવારના ૧૧૧૧ વખતે ઉતાડ્યોમાં અમે એક એ જ હોઈએ. અમારે ૧૧૧૧ ઘેંસ રકાબી બોળામાં મૂકીને ખાવી પડતી, નહિ. ૧૧૧૧ જ બોળામાં પડે એવી સ્થિતિ હતી !

આ બહારનું તોફાન મારે મન તો અંતરના તોફાનના પેહલે રૂપ હતું. પણ બહારના તોફાન છતાં જેમ હું શાંત હો શક્યો તેમ અંતરના તોફાન વિષે પણ કહી શકાય એમ જો છે. ન્યાતનો પ્રશ્ન તો હતો જ. ધંધાની ચિંતાને ઈંધે લખી ચૂક્યો છું. વળી હું સુધારક રહ્યો એટલે મનમાં ટલાક સુધારા કદ્દપી રાખ્યા હતા તેની પણ ફિકર હતી. ૧૧૧૧ અણધારી ઉત્પન્ન થઈ.

માનાં દર્શન કરવા હું અધીરો થઈ રહ્યો હતો. અમે ગોદીમાં પહોંચ્યા ત્યારે મારા વડીલ ભાઈ હાજર જ હતા. તેમણે દાક્તર મહેતાની અને તેમના વડીલ ભાઈની ઓળખાણ કરી લીધી હતી. દા. મહેતાનો આગ્રહ મને પોતાને ત્યાં જ ઉતારવાનો હતો એટલે મને ત્યાં જ લઈ ગયા. આમ જે સંબંધ વિલાયતમાં શરૂ થયો તે દેશમાં કાયમ રહ્યો ને વધારે દૃઢ થયો તેમજ ખેડ કુટુંબમાં પ્રસર્યો.

માતાના સ્વર્ગવાસ વિષે હું કંઈ નહોતો જાણતો. ઘેર પહોંચ્યા પછી તે ખબર મને આપ્યા ને સ્નાન કરાવ્યું. મને આ ખબર વિલાયતમાં જ મળી શકત, પણ આઘાત ઓછો કરવાને ખાતર મુંબઈ પહોંચું ત્યાં લગી ખબર ન જ આપવા એવો નિશ્ચય મોટાભાઈએ કરી લીધો હતો. મારા દુઃખ ઉપર હું પડદો નાંખવા ઇચ્છું છું. પિતાના મૃત્યુથી મને જે આઘાત પહોંચ્યો હતો તેના કરતાં આ મૃત્યુના ખબરથી મને બહુ વધારે પહોંચ્યો. મારી ઘણી ધારેલી મુરાદો ખરબાદ ગઈ. પણ મને સ્મરણ છે કે હું આ મરણના સમાચાર સાંભળી પોકેપોક નહોતો રેયો. આંસુને લગલગ ખાળી શક્યો હતો. ને જાણે માતાનું મૃત્યુ થયું જ નથી એમ વ્યવહાર શરૂ કર્યો.

દાક્તર મહેતાએ જે ઓળખાણો તેમને ઘેર કરાવી તેમાંની એક નોંધ્યા વિના ન જ ચાલે. તેમના ભાઈ રેવાશંકર જગજીવનની સાથે તો જન્મની ગાંઠ બંધાઈ; પણ હું જેમની વાત કરવા ઇચ્છું છું તે તો કવિ રાયચંદ અથવા રાજચન્દ્રની. દાક્તરના મોટા ભાઈના તે જમાઈ હતા ને રેવાશંકર જગજીવનની પેઢીના ભાગીદાર અને કર્તાદર્તા હતા.

તેમની ઉમ્મર તે વેળા ૨૫ વર્ષ ઉપરની નહોતી. છતાં તે ચારિત્રવાન અને જ્ઞાની હતા એ તો હું પહેલી જ મુલાકાતે જોઈ શક્યો. તે શતાવધાની ગણાતા હતા. શતાવધાનની વાનગી જોવા દાઢ મહેતાએ મને સૂચ્યું. મેં મારા ભાષાજ્ઞાનનો ભંડોળ ખાલી કર્યો ને કવિએ મેં કહેલા શબ્દો જે નિયમમાં કહ્યા હતા તે જ નિયમમાં કહી સંભળાવ્યા ! આ શક્તિની મને અદેખાઈ થઈ પણ હું તે ઉપર મુગ્ધ ન થયો. જેના ઉપર હું મુગ્ધ થયો તે વસ્તુનો પરિચય મને પાછળથી થયો. એ હતું તેમનું બહોળું શાસ્ત્રજ્ઞાન, તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર અને તેમની આત્મદર્શન કરવાની ભારે ધગશ. આત્મદર્શનને જ ખાતર તે પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતા હતા એમ મેં પાછળથી જોયું :

હસતાં રમતાં પ્રગટ હરિ દેખું રે
મારું જીવું સફળ તવ લેખું રે;
મુક્તાનંદનો નાથ વિહારી રે
આધા જીવનદોરી અમારીરે.

એ મુક્તાનંદનું વચન તેમને મોઢે તો હતું જ પણ તે તેમના હૃદયમાંયે અંકિત હતું.

પોતે હજારોના વેપાર ખેડતા, હીરામોતીની પારખ કરતા વેપારના કાયડા ઉકેલતા. પણ એ વસ્તુ તેમનો વિષય ન હતી. તેમનો વિષય — તેમનો પુરુષાર્થ — તો આત્મઓળખ — હરિદર્શન — હતો. પોતાની પેઢી ઉપર ખીજ વસ્તુ હોય या ન હોય પણ કોઈને કોઈ ધર્મપુસ્તક અને રાજનિશી હોય જ. વેપારની વાત પૂરી થઈ કે ધર્મપુસ્તક ઉઘડે અથવા પેલી નોંધપોથી ઉઘડે. તેમના લેખોનો જે સંગ્રહ પ્રગટ થયો છે

તેમાંનો ધણો ભાગ તો આ નોંધપોથીમાંથી લેવાયલો છે. જે મનુષ્ય લાખોના સોદાની વાત કરી લઇને તુરત આત્મજ્ઞાનની ગૂઢ વાતો લખવા બેસી જાય તેની જાત વેપારીની નહિ પણ શુદ્ધ જ્ઞાનીની છે. તેમનો આવી જાતનો અનુભવ મને એક વેળા નહિ પણ અનેક વેળા થયેલો. મેં તેમને કદી મૂર્છિત સ્થિતિમાં નથી જોયા. મારી જોડે તેમને કશો સ્વાર્થ ન હતો. તેમના અતિ નિકટ સંબંધમાં હું રહ્યો છું. હું તે વેળા ભિખારી આરીસ્ટર હતો. પણ જ્યારે હું તેમની દુકાને પહોંચું ત્યારે મારી સાથે ધર્મવાર્તા સિવાય બીજી વાર્તા ન જ કરે. આ વેળા જોકે મેં મારી દિશા જોઇ ન હતી, મને સામાન્ય રીતે ધર્મવાર્તામાં રસ હતો એમ ન કહી શકાય, છતાં રાયચંદલાઇની ધર્મવાર્તામાં મને રસ આવતો. ધણા ધર્મીઆર્યોના પ્રસંગમાં હું ત્યારપછી આવ્યો છું, દરેક ધર્મના આચાર્યોને મળવાનો પ્રયત્ન મેં કર્યો છે, પણ જે છાપ મારા ઉપર રાયચંદલાઇએ પાડી તે બીજા કોઇ નથી પાડી શક્યા. તેમનાં ધણાં વચનો મને સોંસરાં ઉતરી જતાં. તેમની શુદ્ધિને વિષે મને માન હતું. તેમની પ્રામાણિકતા વિષે તેટલું જ હતું. ને તેથી હું જાણતો હતો કે તેઓ મને ધરાદાપૂર્વક આડે રસ્તે નહિ દોરે ને પોતાના મનમાં લશે એવું જ કહેશે. આથી મારી આધ્યાત્મિક બીડમાં હું તેમનો આશ્રય લેતો.

રાયચંદલાઇને વિષે મારો આટલો આદર છતાં તેમને હું મારા ધર્મગુરુ તરીકે મારા હૃદયમાં સ્થાન ન આપી શક્યો. મારી એ શોધ આજ પણ ચાલુ છે.

હિન્દુધર્મે ગુરુપદને જે મહત્ત્વ આપ્યું છે તેને હું માનનારો છું. ગુરુ વિના જ્ઞાન ન હોય એ વાક્ય ધણે અંશે

સાચું છે. અક્ષરજ્ઞાન આપનાર અપૂર્ણ શિક્ષકથી ચક્ષાવી લેવાય, પણ આત્મદર્શન કરાવનાર અપૂર્ણ શિક્ષકથી ન જ ચક્ષાવાય. ગુરુપદ તો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીને જ અપાય. ગુરુની શોધમાં જ સફળતા રહેલી છે; કેમકે શિષ્યની યોગ્યતા પ્રમાણે જ ગુરુ મળે છે. યોગ્યતાપ્રાપ્તિને સારૂ સંપૂર્ણ પ્રયત્નનો દરેક સાધકને અધિકાર છે, એ તેનો અર્થ છે. એ પ્રયત્નનું ફળ ઈશ્વરાધીન છે.

એટલે જોકે હું રાયચંદલાઇને મારા હૃદયના સ્વામી ન બનાવી શક્યો તોપણ તેમનો આશ્રય મને વખતોવખત કેમ મળ્યો છે તે આપણે હવે પછી જોઈશું. અહીં તો એટલું કહેવું બસ થશે કે મારા જીવન ઉપર ઊંડી છાપ પાડનાર આધુનિક મનુષ્યો ત્રણ છે. રાયચંદલાઇએ તેમના જીવંત સંસર્ગથી, ટૅલ્સ્ટૅચે તેના ‘વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે’ નામના પુસ્તકથી, ને રસ્કિને ‘અનંદુ ધિસ લાસ્ટ — સર્વોદય’ નામના પુસ્તકથી મને ચકિત કર્યો. પણ આ પ્રસંગો તે તે સ્થળે ચર્ચાશે.

સંસારપ્રવેશ

વ ડીલ લાઇએ તો મારા ઉપર ઘણી આશાઓ આંધેલી. તેમને પૈસાનો, કીર્તિનો અને હોદ્દાનો લોભ પુષ્કળ હતો. તેમનું હૃદય બાદશાહી હતું. ઉદારતા ઊડાઉપણા સુધી તેમને લઇ જતી. આથી તેમજ તેમના ભોળપણથી તેમને મિત્રો કરતાં વાર ન લાગતી. આ મિત્રવર્ગની મારફત તેઓ મારે સાથે કેસો લાવવાના હતા. હું કમાણી ખૂબ કરવાનો છું એમ પણ તેમણે માની લીધું હતું અને તેથી ધરખર્ચ વધારી મૂક્યું હતું. મારે સાથે વકીલાતનું ક્ષેત્ર પણ તૈયાર કરવામાં પોતે બાકી નહોતી રાખી.

જ્ઞાતિનો ઝગડો ઉભો જ હતો. એ તડ પડી ગયાં હતાં. એક પક્ષે મને તુરત નાતમાં લઇ લીધો. બીજો પક્ષ ન લેવા તરફ ચુસ્ત રહ્યો. નાતમાં લેનાર પક્ષને સંતોષવા ખાતર રાજકોટ લઇ જતાં પહેલાં લાઇ મને નાશિક લઇ ગયા. ત્યાં ગંગાસ્નાન કરાવ્યું, ને રાજકોટમાં પહોંચતાં નાન જમાડી.

આ કામમાં મને રસ ન પડ્યો. વડીલ લાઇનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ અગાધ હતો, મારી લક્ષિતિ તેટલી જ હતી એમ મને પ્રતીતિ છે; તેથી તેમની ઇચ્છાને હુકમ રૂપ સમજીને હું યંત્રની જેમ વગરસમજ્યે તેમની ઇચ્છાને અનુકૂળ થતો રહ્યો. નાતનું કામ આટલેથી થાળે પડ્યું.

જે તરથી હું નાતબહાર રહ્યો તેમાં પ્રવેશ કરવા મેં કદી પ્રયત્ન ન કર્યો, ન મેં નાતના કોઈ પણ શેઠ પ્રત્યે મનમાંયે રોષ કર્યો. મારા પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરે જોનાર પણ તેમાં હતા. તેઓની સાથે નમીને ચાલતો. નાતના બહિષ્કારના કાયદાને સંપૂર્ણ માન આપતો. મારાં સાસુ-સસરાને ત્યાં કે મારી બહેનને ત્યાં પાણી સરખું ન પીતો. તેઓ છૂપી રીતે પાવા તૈયાર થાય, પણ જે વસ્તુ જાહેરમાં ન કરાય તે છૂપી રીતે કરવા માંડે મન જ કબૂલ ન કરતું.

મારા આ વર્તનનું પરિણામ એ આવ્યું કે નાત તરફથી મને કદી કશો ઉપદ્રવ થયાનું મને યાદ નથી. એટલું જ નહિ પણ જોકે હું હજી આજે પણ નાતના એક વિભાગથી કાયદેસર બહિષ્કૃત ગણાઉં છું છતાં તેમના તરફથી મેં માન અને ઉદારતા જ અનુભવ્યાં છે. તેઓએ મને મારા કાર્યમાં મદદ પણ કરી છે, અને નાત પરત્વે હું કંઈ પણ કંઈ એવી મારી પાસેથી આશા સરખી નથી કરી. આ મીઠું ફળ કેવળ અપ્રતિકારને આભારી છે એમ મારી માન્યતા છે. જો નાતમાં દાખલ થવાની મેં ખટપટ કરી હોત, વધારે તડો પાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, નાતીલાને ઇચ્છેઆ હોત તો તેઓ અવશ્ય સામે થાત ને હું વિલયાતથી આવતાં જ

ઉદાસીન અને અલિપ્ત રહેવાને બદલે ખટપટની જાળમાં ફસાઇ કેવળ મિથ્યાત્વને પોષનારો બની જાત.

સ્ત્રીની સાથેનો મારો સંબંધ હજુ હું ઇચ્છું તેવો ન થયો. મારો દ્રેષી સ્વભાવ વિલાયત જતાં પણ હું ન મૂકી શક્યો. દરેક વાતમાં મારી ખાંખદ ને મારો વહેમ જનરી રહ્યાં. આથી મારી ધારેલી મુરોદો હું પાર ન પાડી શક્યો. પત્નીને અક્ષરજ્ઞાન હોવું જ જોઈએ અને તે હું આપીશ એમ ધારેલું, પણ મારી વિપયાસક્તિએ મને તે કામ કરવા જ ન દીધું, અને મારી જાણપનો રોપ મેં પત્ની પર ઉતાર્યો. એક સમય તો એવો આવ્યો કે મેં તેને એને પીયર જ મોકલી દીધી અને અત્યંત કષ્ટ આપ્યા પછી ફરી સાથે રહેવા દેવાનું કબૂલ કર્યું. આમાં કેવળ મારી નાદાની જ હતી એમ હું પાછળથી જોઈ શક્યો.

છોકરાંઓની કેળવણી વિષે પણ મારે મુધારા કરવા હતા. વહીવટ લાઘવે છોકરાં હતાં ને હું પણ એક બાળક મૂકી ગયો હતો તે હવે ચાર વર્ષનો થવા આવ્યો હતો. આ બાળકોને કસરત કરાવવી, તેમને મજબૂત કરવાં ને મારો સહવાસ આપવો એમ ધારણા હતી. આમાં લાઘવી સહાનુભૂતિ હતી. થોડુંઘણું અંશે હું આમાં સફળતા મેળવી શક્યો. છોકરાંઓનો સમાગમ મને બહુ પ્રિય લાગ્યો ને તેમની સાથે વિનોદ કરવાની ટેવ આજ લગી રહી ગયેલી છે. છોકરાંઓના શિક્ષક તરીકે હું શોભી શકું એવું કામ કંઈ એમ મને ત્યારથી જ લાગેલું.

ખાવામાં પણ મુધારા કરવા જોઈએ એ તો સ્પષ્ટ હતું. ઘરમાં આ કૌશીને તો સ્થાન મળી ચૂક્યું હતું. લાઘ

વિલાયતથી ઘેર આવે તે પહેલાં ઘરમાં વિલાયતની કંઠક હવા તો દાખલ થવી જ જોઈએ એમ મોટાભાઈએ વિચાર્યું. એટલે ચીનીનાં વાસણ, ચા, વગેરે જે વસ્તુઓ ઘરમાં પ્રથમ રહેતી તો કેવળ દવા તરીકે અને સુધરેલા મહેમાન અર્થે, તે હવે તો બધાંને સારૂ વપરાવા લાગી હતી. આવા વાતાવરણમાં હું મારા ‘સુધારા’ લાવ્યો. ઓટમીલ પૌરિજ (ધેંસ) દાખલ થઈ; ચા કૌંશીને બદલે કોકો. પણ બદલો તો નામનો હતો, ચા કૌંશીમાં કોકોનો ઉમેરો જ થયો. ખૂટમોજાંએ તો ઘર ઘાલ્યું જ હતું. મેં કોટ પાટલુનથી ઘર પુનિત કર્યું!

આમ ખરચ વધ્યું. નવીનતાઓ વધી. ઘેર ઘોળો હાથી બંધાયો. પણ ખરચ લાવવું ક્યાંથી? રાજકોટમાં તુરત ધંધો શરૂ કરવામાં તો હાંસી જ થાય. રાજકોટમાં પાસ થયેલા વહીલ સામે ઉભવા જેટલું મને જ્ઞાન ન મળે ને શી તેમના કરતાં દસ ગણી લેવાનો દાવો! કયો મૂર્ખ અસીલ મને રોકે? અથવા એવો મૂર્ખ મળી આવે તોયે મારે શું મારા અજ્ઞાનમાં ઉદ્ધતાઈ અને દગાનો ઉમેરો કરી મારા ઉપરનું જગતનું કરજ વધારવું?

મિત્રવર્ગની સલાહ એમ પડી કે મારે થોડો વખત મુંબઈ જઈ હાઇકોર્ટનો અનુભવ લેવો તથા હિંદુસ્તાનના કાયદાનો અભ્યાસ કરવો. ને કંઈ વકીલાત મળે તો મેળવવા કોશીશ કરવી. હું મુંબઈ જવા ઉપજ્યો.

ઘર માંડ્યું. રસોયો રાખ્યો. રસોયો મારા જેવો જ હતો. બ્રાહ્મણ હતો. મેં તેને નોકરની જેમ તો રાખ્યો જ નહિ. આ બ્રાહ્મણ નહાય, પણ ધૂએ નહિ. ઘોતિયું મેલું,

આત્મકથા

જનોઈ મેલી, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન મળે. વધારે સારે રસોયો ક્યાંથી લાવું ?

‘કેમ રવિશંકર, (તેનું નામ રવિશંકર હતું) રસોઈ તો ન આવડે, પણ સંધ્યા વગેરેનું શું ?’

‘શું લાઈશૉબ, ‘શંધ્યાતર્પણ શૌતીકું’, કાદાળી ખટકરમ.’ અમે તો એવા જ ભેંમણ તો. તમારા જેવા નલાવે ને નભીએ. નીકર છેતી તો છે જ તો.’

હું સમજ્યો. મારે રવિશંકરના શિક્ષક થવાનું રહ્યું. વખત તો પુષ્કળ હતો. અરધું રવિશંકર રાંધે ને અરધું હું. વિલાયતના અન્નાદારી ઝોરાકના અખતરાઓ અહીં ચલાવ્યા. એક સ્ટવ ખરીદ્યો. હું પોતે પંગતભેદ તો પાળતો જ ન હતો. રવિશંકરને પંગતનો આગ્રહ ન હતો. એટલે અમારો મેળ ફીક જામ્યો. માત્ર આટલી શરત અથવા કહો મુસીબત — હતી : રવિશંકરે મેલની લાઈબંધી છોડવાના ને રસોઈ સાફ રાખવાના સમ ખાધા હતા !

પણ મારાથી ચાર પાંચ માસથી વધારે મુંબઈમાં રહેવાય તેમ હતું જ નહિ, કેમકે અર્થ વધતું જાય ને આવક કંઈ જ નહિ.

આમ મેં સંસારમાં પ્રવેશ કર્યો. ખારીસ્ટરી મને વસમી લાગવા માંડી. આડંબર ઘણો, આવડત થોડી. જવાબદારીનો ખ્યાલ મને કચડવા લાગ્યો.

૩

પહેલો કેસ

મું બધામાં એક તરફથી કાયદાનો અભ્યાસ શરૂ થયો. બીજી તરફથી ખોરાકના અખતરા; અને તેમાં મારી સાથે વીરચંદ ગાંધી જોડાયા. ત્રીજી તરફથી ભાષાનો પ્રયાસ મારે સારૂ કેસ શોધવાનો શરૂ થયો.

કાયદા વાંચવાનું કામ દીલું ચાલ્યું. સિવિલ પ્રોસિજર ક્રાડ કેમે ગળે ઉતરે નહિ. પૂરાવાનો કાયદો દીક ચાલ્યો. વીરચંદ ગાંધી સોલિસિટરની તૈયારી કરતા, એટલે વકીલોની ઘણી વાતો કરે. ‘પ્રીરોજશાની હોંશિયારીનું કારણ તેમનું કાયદાનું અગાધ જ્ઞાન છે. તેમને ‘એવિડન્સ ઍક્ટ’ તો મોઢે જ છે. બત્રીસમી કલમ ઉપરના એકેએક કેસ તેઓ જાણે; બદરદીનની બાહોશી તો એવી છે કે જડજો તેમનાથી અંજાઈ જાય છે. તેમની દલીલ કરવાની શક્તિ અદ્ભુત છે.’

જેમ જેમ આવા અડીખમોની વાતો સાંભળું તેમ તેમ હું ગભરાઉં.

‘પાંચ સાત વર્ષ સુધી ખારીસ્ટર કોર્ટમાં દેશં ભાંગે તે નવાઈ ન ગણાય. તેથી જ મેં સોલિસિટર થવાનું ધાર્યું છે. ત્રણેક વર્ષ પછી તમે ખર્ચ ઉપાડો એટલું કમાઓ તો ઘણું સાફ કર્યું કહેવાય.’

દર માસે ખર્ચ ચડે. ખલાર ખારીસ્ટરનું પાટિયું ચોડવું ને ઘરમાં ખારીસ્ટરી કરવાને સાફ તૈયારી કરવી! આ મેળ માફ મન કેમે ન મેળવી શકે. એટલે માફ વાચન વ્યાકુળ ચિત્તે ચાલ્યું. પુરાવાના કાયદામાં કંઈક રસ પડ્યાનું હું કહી ગયો. મેનનો ‘લિટ્ટુ લો’ ખૂબ રસપૂર્વક વાંચ્યો. પણ કેસ ચલાવવાની લિમ્મત ન આવી. માફ દુઃખ કેને કહું? સાસરે ગયેલી નવી વહુના જેવી મારી સ્થિતિ થઈ!

એટલામાં મમીબાઈનો કેસ મારે નસીબે આવ્યો. સ્માલ કોઝ કોર્ટમાં જવાનું હતું. ‘દલાલને કમિશન આપવું પડશે!’ મેં ઘસીને ના પાડી.

‘પણ ફેજલદારી કોર્ટમાં પંકાયેલા પેલા — મલિને ત્રણ ચાર લગ્નર પાડનાર પણ કમિશન તો આપે છે.’

‘મારે ક્યાં તેના જેવા થવું છે? મને તો દર માસે ૩૦૦ રૂ. મળે તો બસ થાય. બાપુને ક્યાં વધારે મળતા હતા?’

‘પણ એ જમાનો ગયો. મુંબઈનાં ખર્ચ મોટાં. તારે વ્યવહાર વિચારવો જોઈએ.’

હું એક ટળીએ ન થયો. કમિશન ન જ આપ્યું. પણ મમીબાઈનો કેસ તો મળ્યો. કેસ સહેલો હતો. મને ખીફના રૂ. ૩૦ મળ્યા. કેસ એક દિવસથી વધારે ચાલે તેમ ન હતું.

સ્મૈલ કોઝ કોરટમાં પહેલોવહેલો દાખલ થયો. હું પ્રતિવાદી તરફથી હતો, એટલે મારે ઉલટતપાસ કરવાની હતી. હું ઉભો તો થયો પણ પગ ધ્રૂજે, માથું ફરે. મને લાગે કે કોરટ ફરે છે. સવાલ પૂછવાનું સૂઝે જ નહિ. જજ હસ્યો હશે. વકીલોને તો ગમ્મત પડી જ હશે. પણ મારી આંખને ક્યાં કંઈ જોવાપણું હતું?

હું બેઠો. દલાલને કહ્યું, ‘મારાથી આ કેસ નહિ ચલાવાય, પટેલને રોકો. મને આપેલી શી પાછી લ્યો.’ પટેલને તે જ દલાલના એકાવન રૂપિયા આપી રાખ્યા. તેને તો રમત વાત હતી.

હું નાહો. મને યાદ નથી કે અસીલ હત્યો કે હાર્યો. હું શરમાયો. પૂરી હિમ્મત ન આવે ત્યાં લગી કેસ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો ને દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યાં લગી કોરટમાં ન જ ગયો. આ નિશ્ચયમાં કશી શક્તિ ન હતી. હારવાને સાર પોતાનો કેસ મને કોણુ આપવા નવરૂં હોય? એટલે નિશ્ચય વિના પણ મને કોરટમાં જવાની તરદી કોઈ આપત નહિ!

પણ હજી એક બીજો કેસ મુંબઈમાં મળવાનો હતો ખરો. આ કેસ અરજી ધડવાનો હતો. એક ગરીબ મુસલમાનની જમીન પોરબંદરમાં જપ્ત થઈ હતી. મારા પિતાશ્રીના નામને જાણી તેના બારીસ્ટર દીકરા પાસે તે આવેલો. મને તેનો કેસ લૂલો લાગ્યો, પણ મેં અરજી ધડી દેવાનું કબૂલ કર્યું. છપામણીનું ખર્ચ અસીલે આપવાનું હતું. મેં અરજી ધડી. મિત્રવર્ગને વંચાવી. તે અરજી પાસ થઈ ને મને કંઈક વિશ્વાસ બેઠો કે હું અરજી ધડવા જેટલો લાયક હોઈશ — હતો પણ ખરો.

પણ મારે ઉદ્યોગ વધતો ગયો. મફત અરજીઓ ધડવાનો ધંધો કરું તો અરજીઓ લખવાનું તો મળે, પણ તેથી કંઈ છોકરાં ધૂધરે રમે?

મેં ધાર્યું કે હું શિક્ષકનું કામ કરી શકું ખરો. અંગ્રેજીનો અભ્યાસ મેં ઠીક કર્યો હતો. એટલે જો કોઈ નિશાળમાં મૅટ્રિક્યુલેશન ક્લાસમાં અંગ્રેજી શીખવવાનું કામ મળે તો તે શીખવું. કંઈક ખાડો તો પૂરાય!

મેં છાપાંઓમાં જાહેર ખબર વાંચી: ‘જોઈએ છે, અંગ્રેજી શિક્ષક. દરરોજનો એક કલાક. પગાર રૂ. ૭૫.’ આ એક પ્રખ્યાત હાઈસ્કૂલની જાહેર ખબર હતી. મેં અરજી કરી. મને રૂબરૂ મળવાની આજ્ઞા થઈ. હું હોંશે હોંશે ગયો. પણ જ્યારે આચાર્યે જાણ્યું કે હું બી. એ. નથી, ત્યારે મને દિલગીરીની સાથે રજા આપી.

‘પણ મેં લંડનની મૅટ્રિક્યુલેશન પાસ કરી છે. લેટિન મારી બીજી ભાષા હતી.’

‘એ ખરૂં, પણ અમારે તો ઍન્જ્યુએટ જ જોઈએ.’

હું લાચાર થયો. મારા હાથ હેડા પડ્યા. મોટાભાઈ પણ ચિંતામાં પડ્યા. અમે બન્નેએ વિચાર્યું કે મુંબઈમાં વધારે કાળ ગાળવો નિરર્થક છે. મારે રાજકોટમાં જ સ્થિર થવું. પોતે નાના વકીલ હતા; મને કંઈક ને કંઈક અરજીઓ ધડવાનું કામ તો આપી જ શકે. વળી રાજકોટના ઘરનું ખર્ચ તો હતું જ. એટલે મુંબઈનો ખર્ચ કાઢી નાંખવાથી ઘણો બચાવ થાય એમ હતું. મને સૂચના ગમી. મુંબઈનું ઘર કુલ જાએક માસના વસવાટ પછી ડિહાવ્યું.

મુંબઈમાં રહ્યો તે દરમિયાન હાઇકોર્ટમાં હું રોજ જતો. પણ ત્યાં કંઈ શીખ્યો એમ ન કહી શકું. શીખવા નેટવી સમજ નહોતી. કેટલીકવેળા તો કેસમાં સમજ ન પડે ને રસ ન પડે ત્યાં ઝોલાં પણ ખાતો. બીજા પણ ઝોલાં ખાનારા સાથી મળતા તેથી મારી શરમનો બોળે હલકો થતો. છેવટે હાઇકોર્ટમાં બેઠાં ઝોલાં ખાવાં એને ફેશન ગણવામાં બાધ નથી એમ સમજતો થયો. એટલે તો શરમનું કારણ જ ગયું.

આ યુગમાં પણ મારા જેવા બેકાર બારીસ્ટરો ને કોઈ મુંબઈમાં હોય તો તેમને સાર એક નાનો સરખો અનુભવ અહીં ટાંકું છું.

ગીરગામમાં મકાન હતું છતાં હું જવલ્લે જ ગાડીલાડું ખરચતો. ટ્રામમાં પણ ભાગ્યે જ બેસતો. ગીરગામથી ધણેભાગે નિયમસર ચાલીને જ જતો. તેમાં ખાસી ડપ મિનિટ લાગતી; ને ઘેર પાછો તો અચૂક ચાલીને જ આવતો. દિવસના તકકો લાગે તે સહન કરવાની શક્તિ કેળવી લીધી હતી. આથી મેં ઠીક પૈસા બચાવ્યા ને મુંબઈમાં મારા સાથીઓ માંદા પડતા ત્યારે હું એક પણ દહાડો માંદો પડ્યો હોઉં એમ મને સ્મરણ નથી. ન્યારે હું કમાતો થયો ત્યારે પણ આમ બોદિસે ચાલીને જવાની ટેવ મેં છેવટ લગી કાયમ રાખી. આનો લાભ હું આજ લગી ઉઠાવી રહ્યો છું.

પહેલો આઘાત

મું બુધથી નિરાશ થઈ રાજકોટ ગયો. નોખી ઑફિસ ખોલી. કંઈક ગાડું ચાલ્યું. અરજીઓ ધડવાનું કામ મળવા લાગ્યું, ને દર માસે સરેરાશ ત્રણસે રૂપિયાની આવક થવા લાગી. આ અરજી ધડવાનું મળવા લાગ્યું તેનું કારણ મારી હોશિયારી નહોતું, પણ વગ હતું. વડીલ ભાઈના ભાગીદારની વકીલાત જામેલી હતી. તેમની પાસે બહુ અગત્યની અરજી ધડવાની આવે અથવા જેને તે અગત્યની માનતા હોય તે તો મોટા બારીસ્ટરની પાસે જ જાય. તેમના ગરીબ અસીલો હોય તેમની અરજીઓ ધડવાનું મને મળે.

મુંબઈમાં કમિશન નહિ આપવાની મારી ટેક હતી તે અહીં તૂટી ગણાય. બે સ્થિતિનો ભેદ મને સમજાવવામાં આવ્યો હતો. તે આ હતો: મુંબઈમાં મારે કેવળ દલાલને

પહેલો આધાત

પૈસા આપવાની વાત હતી; અહીં વકીલને. જેમ મુંબઈમાં તેમ અહીં પણ બધા બારીસ્ટરો વગરઅપવાદે આમ અમુક ટકા આપે છે એમ મને બતાવવામાં આવ્યું હતું. મારા બાઈની દલીલનો ઉત્તર મારી પાસે નહોતો. 'તું જુએ છે કે હું બીજાં વકીલનો બાગીદાર છું. અમારી પાસે આવે તેમાંના કેસ જે તને આપી શકાય તે આપવાની મારી વૃત્તિ તો રહે જ, પણ જો તું તારી શીનો લાગ મારા બાગીદારને ન આપે તો મારી સ્થિતિ કેવી કફોડી થાય? આપણે સાથે રહીએ એટલે તારી શીનો લાભ મને તો મળે જ, પણ મારા બાગીદારને? અને જો તે જ કેસ તે બીજા જગ્યાએ આપે તો તેને લાભ મળે જ.' આ દલીલથી હું બોળવાયો ને મને લાગ્યું કે જો મારે બારીસ્ટરી કરવી હોય તો આવા કેસમાં કમિશન ન આપવાનો આગ્રહ મારે ન રાખવો જોઈએ. હું પીગળ્યો. મારા મનને મનાવ્યું અથવા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહું તો છેતર્યું. પણ આ સિવાય બીજા કોઈ પણ કેસમાં મેં કમિશન આપ્યાનું મને સ્મરણ નથી.

જોકે માર્ક આર્થિક ગાર્ડ તો ચાલ્યું, પણ જિંદગીનો પહેલો આધાત આ બરસામાં મળ્યો. બ્રિટિશ અમલદાર એટલે શું એ હું કાને સાંભળતો. નજરોનજર જોવાનું મને હવે મળ્યું.

પોરબંદરના માજી રાજાસાહેબને ગાદી મળી તે પૂર્વે મારા બાઈ તેમના મંત્રીને સલાહકાર હતા. તે દરમ્યાન તેમણે રાજાસાહેબને ખોટી સલાહ આપ્યાનું તહોમત તેમની ઉપર હતું. આ ફરિયાદ તે સમયના પોલિટિકલ એજન્ટને મળેલી ને તે મારાં બાઈની સામે બરમાયા હતા. આ અમલદારને

હું વિલાયતમાં મળેલો હતો. ત્યાં તેમણે મારી મૈત્રી ઠીક કરી કહેવાય. લાઇએ વિચાર્યું કે આ ઓળખાણનો લાભ લઇ મારે પોલિટિકલ એજન્ટને બે શબ્દો કહેવા ને તેમની ઉપર જે ખરાબ અસર પડી હોય તે જૂંસવા પ્રયત્ન કરવો. મને આ વાત જરાયે પસંદ ન પડી. વિલાયતની નજીવી ઓળખાણનો મારે લાભ ન લેવો જોઇએ. જો મારા લાઇએ કાંઈ દૂષિત કાર્ય કર્યું હોય તો લલામણુ શા કામની? જો ન કર્યું હોય તો રીતસર અરજી કરવી અથવા પોતાની નિર્દોષતા ઉપર વિશ્વાસ રાખી નિર્ભય થઈ બેસવું. આ દલીલ લાઇને ગળે ન ઉતરી. 'તું કાઠિયાવાડને જાણુતો નથી. જિંદગીની પણુ તને હવે ખબર પડશે. અહીં તો વગે વાવણું થાય છે. તારા જેવો લાઇ હોય ને તારા ઓળખીતા અમલદારને થોડી લલામણુ કરવાનો સમય આવે ત્યારે તું છટકી જાય એ ખરોખર ન કહેવાય.'

લાઇનું મોં ન મૂકી શક્યો. મારી મરજી વિરુદ્ધ હું ગયો. મને અમલદારની પાસે જવાનો કરો અધિકાર નહોતો. જવામાં મારા સ્વમાનનો ભંગ થતો હતો એની મને શુદ્ધિ હતી. મેં મળવાનો વખત માગ્યો; મને મળ્યો; હું ગયો. જૂની ઓળખાણુ કાઠી, પણુ મેં તુરત જોયું કે વિલાયત અને કાઠિયાવાડમાં ભેદ હતો; પોતાની ખુરશીએ બેઠેલા અમલદાર અને રજા ઉપર ગયેલ અમલદારમાં પણુ ભેદ હતો. અમલદારે ઓળખાણુનો સ્વીકાર કર્યો, પણુ એ ઓળખાણુની સાથે જ તે વધારે અફડ થયા. 'એ ઓળખાણુનો લાભ લેવા તો તું નથી આવ્યો ના?' એમ મેં તેની અફડાઇમાં જોયું, તેની આંખમાં વાંચ્યું. સમજતા

છતાં મેં માફ પ્રકરણ ઉમેર્યું. સાહેબ અધીરા થયા. ‘તારા ભાઈ ખટપટી છે. તારી પાસેથી વધારે વાત સાંભળવા હું નથી માગતો. મને વખત નથી. તારા ભાઈને જો કંઈ કહેવું હોય તો તે રીતસર અરજી કરે.’ આ ઉત્તર બસ હતો, યથાર્થ હતો; પણ ગરજને જ્ઞાન ક્યાંથી હોય? હું તો માફ પ્રકરણ ચલાવી રહ્યો હતો. સાહેબ ગિઠ્યા. ‘હવે તમારે જવું નેહએ.’

મેં કહ્યું, ‘પણ મારી વાત તો પૂરી સાંભળો.’

સાહેબ ખૂબ ખીંચ્યા. ‘પટાવાળા, ઈસ્કો દરવાજા બંદ કરો.’

‘હજુર,’ કહી પટાવાળો દોડી આવ્યો. હું તો હજુ કંઈક બકી રહ્યો હતો. પટાવાળાએ મને હાથ લગાડ્યો ને મને દરવાજાની બહાર કાઢ્યો.

સાહેબ ગયા, પટાવાળો ગયો. હું ચાલ્યો, અકળાયો, ખીંચ્યો. મેં તો ચિઠ્ઠી ઘસડી. ‘તમે માફ અપમાન કર્યું છે, પટાવાળાની મારફતે મારી ઉપર હુમલો કર્યો છે, તમે મારી નહિ માગો તો તમારા ઉપર રીતસર ફરિયાદ કરીશ.’ આ ચિઠ્ઠી મેં મોકલી. થોડી જ વારમાં સાહેબનો સવાર જવાબ આપી ગયો:

‘તમે મારા તરફ અસભ્યપણે વર્ત્યા. તમને જવાનું કહ્યું છતાં તમે ન ગયા તેથી મેં જરૂર મારા પટાવાળાને તમને દરવાજો દેખાડવા કહ્યું ને પટાવાળાના કહેવા છતાં તમે કચેરી ન છોડી. તેણે તમને કચેરી બહાર કાઢવા મારું બળ વાપર્યું. તમારે જો પગલાં લેવાં હોય તે લેવા તમે છૂટા છો.’ જવાબની આ મતલબ હતી.

અનુભવ

આ જવાબ ખિસ્સામાં મેલી બોટો પડી ઘેર આવ્યો. લાઇને વાત કહી. તે દુઃખી થયા. પણ તે મને શું સાંત્વન આપે? વકીલ મિત્રોને વાત કરી. મને કેસ માંડતાં થોડો જ આવડતો હતો? આ સમયે સર ફિરૌજશાહ મહેતા પોતાના કોઈક કેસસર રાજકોટમાં હતા. તેમને મારા જેવો નવો બારીસ્ટર તો ક્યાંથી મળી શકે? પણ તેમને રોકનાર વકીલની મારફતે તેમને કાગળિયાં મોકલી તેમની સલાહ પૂછાવી. ‘ગાંધીને કહેજો, આવા કિસ્સા તો બધા વકીલ બારીસ્ટરના અનુભવમાં આવ્યા હશે. તું નવોસવો છે. તને હજી વિલાયતની ખુમારી છે. તું બ્રિટિશ અમલદારને ઓળખતો નથી. જો તારે સુખેથી બેસવું હોય ને બે પૈસા કમાવા હોય તો તને મળેલી ચિઠ્ઠી ફાડી નાંખ અને થયેલું અપમાન ગળી જા. કેસ કરવામાં તને દોકડો એક નહિ મળે, ને તું ખુવાર થશે. જિંદગીનો અનુભવ તને હજી હવે મળવાનો છે.’

મને આ શિખામણ કડવી ઝેર લાગી. પણ તે કડવો ઘૂંટડો મળે ઉતાર્યે છૂટકો હતો. હું અપમાન ભૂલી તો ન જ શક્યો, પણ મેં તેનો સદુપયોગ કર્યો. ‘આવી સ્થિતિમાં ફરી કોઈ દિવસ નહિ મૂકાઉં, કોઈની સિફારસ આમ નહિ કરું.’ આ નિયમનો કદી ભંગ નથી કર્યો. આ આધારે મારી જિંદગીનું સુકાન બદલ્યું.

દક્ષિણ આફ્રિકાની તૈયારી

અમલદારની પાસે માફ જવું અવશ્ય દોષમય હતું. પણ અમલદારની અધીરાઇ, તેનો રોષ, તેની ઉદ્વેગતાઈ આગળ મારો દોષ અલ્પ થઇ ગયો. દોષની સળ ધક્કો વહોતો. હું તેની પાસે પાંચ મિનિટ પણ નહિ બેઠો હોઉં. માફ બોલવું જ તેને અસંભવ લાગ્યું. તે મને વિવેકપૂર્વક જવાનું કહી શકતો હતો. પણ તેના અમલના નશાને કશી લઘુ નહોતી. પાછળથી મને ખબર પડી હતી કે આ અમલદારને ધીરજ જેવી તો વસ્તુ જ નહોતી. તેની પાસે જનારનું અપમાન કરવું એ તેને સાર સામાન્ય વાત હતી. પોતાને ન ગમે તેવી વાત થઇ કે તુરત સાહેબનો મિળન જામ.

માફ બહુ કામ તો તેની કોર્ટમાં હોય. ખુશામત કરવાનું તો મારાથી બને તેમ નહોતું. આ અમલદારને

અયોગ્ય રીતે રીઝવવા હું માગતો નહોતો. તેની ઉપર ફરિયાદની ધમકી મોકલીને હું ફરિયાદ ન કરું ને તેને કંઈ ન લખું એ પણ મને ન ગમ્યું.

દરમ્યાન કાઠિયાવાડની ખટપટનો પણ મને કંઈક અનુભવ મળ્યો. કાઠિયાવાડ એટલે નાનાં અનેક રાજ્યોનો મુલક. અહીં મુસદ્દીવર્ગનો પાક તો ભારે હોય જ. રાજ્યો વચ્ચે ઝીણી ખટપટ, હોદ્દો જમાવવા સાફ ખટપટ, રાજના કાચા કાન, રાજ પરવશ. સાહેબોના પટાવાળાની ખુશામત, શિરસ્તેદાર એટલે દોઢ સાહેબ — કેમકે શિરસ્તેદાર એ સાહેબની આંખ, તેના કાન, તેનો દુભાષિયો. શિરસ્તેદાર ધારે એ જ કાયદો. શિરસ્તેદારની આવક સાહેબની આવક કરતાં વધારે ગણાતી. આમાં અતિશયોક્તિ હોવાનો સંભવ ખરો. પણ શિરસ્તેદારના ટૂંક પગારના પ્રમાણમાં તેનો ખર્ચ અવશ્ય વધારે રહેતો.

આ વાતાવરણ મને ઝેર સમાન લાગ્યું. હું મારી સ્વતંત્રતા કેમ બચાવી શકીશ એ વિચાર મને રજાં જ કરે.

હું ઉદાસીન બન્યો. ભાઈએ મારી ઉદાસીનતા જોઈ. ક્યાંક નોકરી લઈને ખેસી જવાથી હું ખટપટમાંથી મુક્ત રહી શકું એ એક વિચાર ચાલ્યો. પણ ખટપટ વિના કારભાર કે ન્યાયાધીશપણું ક્યાંથી મળે?

વહીલાત કરતાં સાહેબની સાથેનો ઝગડો વચ્ચે આવતો હતો.

પોરબંદરમાં ઍડમિનિસ્ટ્રેશન હતું. ત્યાં રાજાસાહેબને સાફ કંઈક સત્તા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવાનો હતો. મેર લોકોની પાસેથી વધારે પડતી વિદ્યોદી લેવાતી હતી. તે બાબત

પણ મારે ત્યાંનાં ઍડમિનિસ્ટ્રેટરને મળવાનું હતું. મેં જોયું કે ઍડમિનિસ્ટ્રેટર દેશી હતા તેમનો રુઆબ તો સાહેબ-થીયે વધારે હતો. તેમનામાં હોશિયારી હતી. પણ તેમની હોશિયારીનો લાભ રૈયતને બહુ મળ્યો એમ હું ન જોધ શક્યો. રાણાસાહેબને થોડી સત્તા મળી. મેર લોકોને તો કંઈ જ ન મળ્યું એમ કહેવાય. તેમનો કેસ પૂરો તપાસાયો એમ પણ મને ન લાગ્યું.

એટલે અહીં પણ હું પ્રમાણમાં નિરાશ થયો. મને લાગ્યું કે ઇન્સાફ ન મળ્યો. ઇન્સાફ મેળવવા સારૂ મારી પાસે સાધન નહોતું, બહુ થાય તો મોટા સાહેબને અપીલ કરાય. તેનો શેરો થાય, ‘અમે આ કામમાં વચ્ચે નથી પડી શકતા.’ આવા ફેસલાની પાછળ જો કંઈ કાયદાકાનૂન હોય તો આશા રહે. અહીં તો સાહેબની મરજી તે કાનૂન.

હું અકળાયો.

દરમ્યાન બાઈની પાસે પોરબંદરની એક મેમ્બર પેઢીનું કહેણ આવ્યું. ‘અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. અમારી પેઢી મોટી છે. અમારો એક મોટો કેસ ચાલે છે. દાવો આળીસ હજાર પાઉંડનો છે. કેસ ધણે વખત ચર્ચા ચાલી રહ્યો છે. અમારી પાસે સારામાં સારા વકીલ-બારીસ્ટરો છે. જો તમારા બાઈને મોકલો તો તે અમને મદદ કરે ને તેને પણ કંઈક મદદ મળે. તે અમારો કેસ અમારા વકીલને સારી રીતે સમજાવી શકશે. વળી તે નવો મુલક જોશે ને ધણાં નવાં માણસોની ઝોળખાણ કરશે.’

બાઈએ મારી પાસે વાત કરી. હું આ બધાનો અર્થ સમજી ન શક્યો. મારે માત્ર વકીલને સમજાવવાનું જ

કામ કરવું પડશે કે કોરટમાં પણ જવું રહેશે એ ન જાણી શક્યો. પણ હું લલચાયા.

દાદા અબદુલ્લાના ભાગીદાર મરહુમ શેઠ અબદુલ કરીમ ઝવેરીની ભેટ મારા બાપએ કરાવી. શેઠે કહ્યું: 'તમને ઝાઝી મહેનત નહિ પડે. અમારે મોટા જોરાઓની સાથે દોસ્તી છે. એમની તમે ઝોળખાણ કરશો. અમારી દુકાનમાં પણ તમે મદદ કરી શકશો. અમારે અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર ધણો રહે છે. તેમાં પણ તમે મદદ કરી શકશો. તમારું રહેવાનું અમારા બંગલામાં જ થશે. એટલે તમારા ઉપર કંઈ જ ખર્ચ નહિ પડે.'

મેં પૂછ્યું: 'મારી નોકરી તમે કેટલી મુક્ત સુધી માજો છે? મને તમે પગાર શું આપશો?'

'તમારું કામ એક વર્ષથી વધારે નહિ પડે. તમને ફર્સ્ટ ક્લાસનું આવવા જવાનું ભાડું ને રહેવા તથા ખાધા-ખર્ચ ઉપરાંત ૧૦૫ પાઉંડ આપશું.'

આ કંઈ વફીલાત ન કહેવાય. આ નોકરી હતી. પણ મારે તો જ્યાં ત્યાંથી સિંદુસ્તાન છોડવું હતું. નવો મુલક જોવા મળશે ને અનુભવ મળશે તે જુદો. ૧૦૫ પાઉંડ ભાપને મોકલીશ એટલે ધરખર્ચમાં કંઈક મદદ થશે. આમ વિચાર કરી મેં તો પગાર વિષે રકઝક કર્યા. વિના શેઠ અબદુલ કરીમની દરખાસ્ત કબૂલ રાખી ને દક્ષિણ આફ્રિકા જવા તૈયાર થયો.

૬

નાતાલ પહોંચ્યો

વિલાયત જતાં વિયોગદુઃખ થયું હતું તે દક્ષિણ આફ્રિકા જતાં ન થયું. માતા તો ચાલી ગઈ હતી. મેં દુનિયાનો ને મુસાફરીનો અનુભવ લીધો હતો. રાજકોટ મુંબઈ વચ્ચે તો આશ્વજી હતી જ. એટલે વિયોગ માત્ર પત્નીની સાથેનો આ વેળો દુઃખકર હતો. વિલાયતથી આવ્યા પછી એક ખીજ બાળકની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. અમારી વચ્ચેના પ્રેમમાં હજી વિષય તો હતો જ. છતાં તેમાં નિર્મળતા આવવા લાગી હતી. વિલાયતથી મારા આવ્યા પછી અમે સાથે બહુ થોડું રહ્યાં હતાં, અને હું પોતે ગમે તેવો પણ શિક્ષક બન્યો હતો તેથી, તથા પત્નીમાં કેટલાય સુધારા કરાવ્યા હતા તેથી, તે નિભાવવા ખાતર પણ સાથે રહેવાની આવશ્યકતા અમને બંનેને જણાતી હતી. પણ આફ્રિકા મને ખેંચી રહ્યું હતું. તેણે વિયોગને સજી બનાવી મૂક્યો. 'એક વર્ષ બાદ' તો આપણે મળશું જ ના ?' એમ કહી સાંત્વન આપી મેં રાજકોટ છોડ્યું ને મુંબઈ પહોંચ્યો.

દાદા અબદુલ્લાના મુંબઈના એજન્ટ મારફતે મારે ટિકિટ કઢાવવાની હતી. પણ સ્ટીમરમાં કેપ્તિન ખાલી ન મળે. જો આ વેળા ચૂકું તો મારે એક માસ લગી મુંબઈમાં હવા ખાવી પડે તેમ હતું. એજન્ટે કહ્યું, 'અમે તો બહુ મહેનત કરી પણ અમને ટિકિટ નથી મળી શકતી. કેકમાં જાઓ તો લલે. ખાવાનો બદોબસ્ત સલૂનમાં થઈ શકશે.' એ દિવસો મારા પહેલા વર્ગની મુસાફરીના હતા. કેકનો ઉતાર થઈને કંઈ બારીસ્ટર જાય? મેં કેકમાં જવા ના પાડી. મને એજન્ટ ઉપર શક આપ્યો. પહેલા વર્ગની ટિકિટ ન જ મળે એ મારા માન્યામાં ન આવ્યું. એજન્ટની રજા લઈ મેં જ ટિકિટ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. હું સ્ટીમર પર પહોંચ્યો. તેના વડા માલમને મળ્યો. તેને પૂછતાં તેણે મને નિખાલસપણે જવાબ આપ્યો: 'અમારે ત્યાં આટલી બીડ લાગ્યે જ હોય છે. પણ મોઝામ્બિકના ગવર્નર જનરલ આ સ્ટીમરમાં જાય છે તેથી બધી જગ્યા પૂરાઈ ગઈ છે.'

'ત્યારે શું તમે કોઈ રીતે મારે સાફ જગ્યા ન જ કાઢી શકો?'

માલમે મારી સામે જોયું. તે હસ્યો ને બોલ્યો, 'એક ઉપાય છે. મારી કેપ્તિનમાં એક હીંચકો ખાલી હોય છે. તેમાં અમે ઉતારીને લેતા નથી, પણ તમને હું એ જગ્યા આપવા તૈયાર છું.' હું રાજ થયો. માલમનો આભાર માન્યો. શેઠને વાત કરી ને ટિકિટ કઢાવી. ૧૮૯૩ના એપ્રિલ માસમાં હું હોંશબર્યો દક્ષિણ આફ્રિકામાં માર્ડ નસીબ અજમાવવા ઉપજ્યો.

પહેલું બંદર લામુ હતું. ત્યાં પહેાંચતાં લગભગ તેર દિવસ થયા. રસ્તામાં કમાનની સાથે ઠીક મહોબત બમી. કમાનને શેતરંજ રમવાનો શોખ હતો. પણ તે હજુ નવ-શીખાઉ હતો. તેને પોતાના કરતાં ઠોઠ રમનારાનો ખપ હતો તેથી મને રમવા નોતર્યો. મેં શેતરંજની રમત કદી જોઈ નહોતી. તેને વિષે સાંભળ્યું ઠીક હતું. એ રમતમાં અક્કલનો ઉપયોગ સારી પેઠે પડે છે એમ રમનારાઓ કહેતા. કમાને મને પોતે શીખવશે એમ કહ્યું. હું તેને ઠીક મુરીદ મળ્યો, કેમકે મને ધીરજ હતી. હું તો હાયાં જ કરતો. તેમતેમ કમાનને શીખવવાનું શરૂ ચડતું ગયું. મને શેતરંજની રમત ગમી. પણ તે કોઈ દહાડો સ્ટીમરથી નીચે ન ઉતરી. રાજરાણી ઇત્યાદિ કેમ ચલાવી શકાય તે સમજવા ઉપરાંત આવડત ન વધી.

લામુ બંદર આવ્યું. ત્યાં સ્ટીમર ત્રણચાર કલાક રોકાવાની હતી. હું બંદર જોવા નીચે ઉતર્યો. કમાન પણ ગયો હતો. તેણે મને કહ્યું, ‘અહીંનું બાઈ દગાખોર છે. તમે વહેલા પાછા વળજો.’

ગામ તો તદ્દન નાનું હતું. ત્યાંની પોસ્ટ ઓફિસે ગયો તો હાંદી નોકરો જોયા. તેથી રાજ થયો. તેમની સાથે વાતો કરી. હાથસીઓને મળ્યો. તેમની રહેણીકરણીમાં રસ લાગ્યો. તેથી કંઈક વખત ગયો. બીજા કેટલાક ડેકના ઉતાડે હતા. તેમની સાથે મેં ઓળખાણ કરી હતી. તેઓ રસોઈ નિરાંતે જમવા સાડ નીચે ઉતર્યા હતા. હું તેમની હોદીમાં બેઠો. બારામાં ઠીક બરતી હતી. અમારી હોદીમાં બાર સારો હતો. તાણુ એટલું બધું હતું કે હોદીનું

દોરડું સ્ટીમરની સીડી સાથે કેમે ક્યું બંધાય જ નહિ. હોડી સીડીની પાસે જાય ને સરકી જાય. સ્ટીમર ઉપડવાની પહેલી સીડી થઈ. હું ગભરાયો. કમાન ઉપરથી જોઈ રહ્યો હતો. તેણે પાંચ મિનિટ સ્ટીમર થોભાવવા કહ્યું. સ્ટીમરની પાસે એક મજબૂત હતો તેને દસ રૂપિયા આપી મારે સાથે એક મિત્રે લાડે કર્યો ને તે મજબૂતે પેલી હોડીમાંથી મને ઊંચકી લીધો. સ્ટીમરની સીડી ઉપડી ગઈ હતી. દોરડાથી મને ઉપર ખેંચી લીધો, ને સ્ટીમર ચાલતી થઈ! બીજા ઉતાર્યો રહી ગયા. કમાને આપેલી ચેતવણીનો અર્થ હવે સમજ્યો.

લામુથી મોઝ્યાસા ને ત્યાંથી ઝાંઝીબાર પહોંચ્યા. ઝાંઝીબારમાં તો બહુ જ રોકાવાનું હતું—આઠ કે દસ દિવસ. અહીં નવી સ્ટીમરમાં બદલવાનું હતું.

કમાનના પ્રેમનો કંઈ પાર નહોતો. આ પ્રેમે મારે સાથે ઉલટું સ્વરૂપ પકડ્યું. તેણે મને પોતાની સાથે સહેલ કરવા જવા નોતર્યો. એક અંગ્રેજ મિત્રને પણ નોતર્યો હતો. અમે ત્રણે કમાનના મજબૂતમાં ઉતર્યા. આ સહેલનો મર્મ હું મુશ્કેલ નહોતો સમજ્યો. કમાનને શી બબર કે હું આવી બાબતોમાં છોક અજાણ્યો હોઈશ? અમે તો હબસી આરતોના વાડામાં પહોંચ્યા. એક દલાલ અમને ત્યાં લઈ ગયેલો. દરેક એક એક કેટડીમાં પૂરાયા. પણ હું તો શરમનો માર્યો કેટડીમાં પૂરાઈ જ રહ્યો. પેલી બાઈ બિચારીને શા વિચાર આવ્યા હશે એ તો તે જ જાણે. કમાને ખૂબ મારી. હું તો જેવો અંદર દાખલ થયો હતો તેવો જ બહાર નીકળ્યો. કમાન માફ બોળપણ સમજી ગયો. પ્રથમ તો

મને બહુ જ ભોંકપ લાગી. પણ આ કાર્ય કોઈ રીતે હું પસંદ કરી શકું તેમ નહોતું જ, તેથી તરત જ તે જતી રહી, ને મેં ઈશ્વરનો પાડ માન્યો કે પેલી બહેનને જોઈ મને વિકાર સરખો પણ પેદા ન થયો. મને મારી નબળાઈ તરફ તિરસ્કાર ઊપજ્યો કે હું કોટડીમાં પૂરાવાની જ ના પાડવાની હિંમત ન કરી શક્યો.

આ મારી જિંદગીની આવા પ્રકારની ત્રીજી કસોટી હતી. કેટલાયે જીવાનિયા પ્રથમ નિર્દોષ હોવા છતાં ખોટી સરમથી દોષમાં પડતા હશે. માફ બચવું મારા પુરુષાર્થને આભારી નહોતું. જો મેં કોટડીમાં પૂરાવાની ચોખ્ખી ના પાડી હોત તો તે પુરુષાર્થ ગણાત. મારા બચવાને સાફ મારે તો પાડ કેવળ ઈશ્વરનો જ માનવાનો રહ્યો છે. પણ આ કિસ્સાથી મારી ઈશ્વર ઉપરની આસ્થા વધી ને ખોટી સરમ છોડવાની હિંમત પણ કંઈક શીખ્યો.

ઝાંઝીબારમાં એક અઠવાડિયું ગાળવાનું હતું. તેથી હું એક મકાન ભાડે લઈ શહેરમાં રહ્યો. શહેર ખૂબ ફરીફરીને જોયું. ઝાંઝીબારની લીક્ષતરીનો ખ્યાલ માત્ર મલબારમાં જ આવી શકે. ત્યાંનાં વિશાળ ઝાડો, ત્યાંનાં મોટાં ઝળો, ઇત્યાદિ જોઈ હું તો ચકિત થઈ ગયો.

ઝાંઝીબારથી મોઝાંબિક ને ત્યાંથી મેં માસની લગભગ આખરે નાતાલ પહોંચ્યો.

અનુભવોની વાનગી

ના તાલનું બંદર ડરબન કહેવાય છે અને નાતાલ બંદરને નામે પણ ઓળખાય છે. મને લેવાને અબદુલ્લા શેઠ આવ્યા હતા. સ્ટીમર ડક્કામાં આવી અને નાતાલના લોકો સ્ટીમર ઉપર પોતાના મિત્રોને લેવા આવ્યા ત્યાં જ હું સમજી ગયો કે અહીં હિંદીને બહુ માન નથી. અબદુલ્લા શેઠને ઓળખનારા જે પ્રમાણે તેમની સાથે વર્તતા હતા તેમાંયે એક પ્રકારની તોછડાઇ હું જોઇ શકતો હતો જે મને ડંખતી હતી. અબદુલ્લા શેઠને આ તોછડાઇ સહી ગઇ હતી. મને જેઓ જોતા હતા તે કંઇક કુતૂહલથી નિહાળતા હતા. મારા પોશાકથી હું બીજા હિંદીઓમાંથી કંઇક તરી આવતો હતો. મેં તે વેળા ફ્રાંકફોર્ટ વગેરે પહેર્યાં હતાં અને માથે બંગાળી ઘાટની પાઘડી પહેરી હતી.

મને ઘેર લઇ ગયા. પોતાની કોટડીની પડખે એક કોટડી હતી તે મને અબદુલ્લા શેઠે આપી. તે મને ન સમજે, હું તેમને ન સમજું. તેમના બાઇએ આપેલાં કાગળિયાં તેમણે વાંચ્યાં ને વધારે ગભરાયા. તેમને લાગ્યું કે બાઇએ તો તેમને ત્યાં સફેદ હાથી બાંધ્યો. મારી સાહેબશાહ રહેણી તેમને ખર્યાળ લાગી. મારે સારૂ ખાસ કામ તે વખતે નહોતું. તેમનો કેસ તો ટ્રાન્સવાલમાં ચાલતો હતો. તુરત મને ત્યાં મોકલીને શું કરે? વળી મારી હોશિયારીનો કે પ્રામાણિકપણનો વિશ્વાસ પણ કેટલી હદ

સુધી કરાય? પ્રિટોરિયામાં પોતે મારી સાથે હોય જ નહિ. પ્રતિવાદી પ્રિટોરિયામાં જ હોય, તેની મારા ઉપર અયોગ્ય અસર થાય તો? જો મને આ કેસનું કામ ન સોંપે તો બીજું કામ તો તેના મહેતા મારા કરતાં ઘણું સારું કરી શકે. મહેતા બૂલ કરે તો તેને ઠપકો દેવાય. હું બૂલ કંઈ તો? કાં તો કેસનું કાં તો મહેતાગીરીનું; આ ઉપરાંત ત્રીજું કામ ન મળે. એટલે જો કેસનું કામ ન સોંપાય તો મને ઘેરબેઠાં ખવડાવવું રહ્યું.

અબદુલ્લા શેઠનું અક્ષરજ્ઞાન ઘણું ઓછું હતું, પણ અનુભવજ્ઞાન પુષ્કળ હતું. તેમની યુદ્ધિ તીવ્ર હતી અને એ વાતનું તેમને પોતાને જ્ઞાન હતું. અંગ્રેજી જ્ઞાન કેવળ વાતચીત પૂરતું મહાવરાથી મેળવી લીધું હતું. પણ એવા અંગ્રેજી મારફત પોતાનું બધું કામ ઉકેલી શકતા. બંકના મેનેજર સાથે વાતો કરે, મુશ્કેલીઓ વેપારીઓ સાથે સોદા કરી આવે, વઢીલોને પોતાના કેસ સમજાવી શકે. હિંદીઓમાં તેમનું જ્ઞાન ખૂબ હતું. તેમની પેઢી તે વેળા બધી હિંદી પેઢીઓમાં મોટી હતી અથવા મોટીમાંની એક તો હતી જ. તેમની પ્રકૃતિ વહેમી હતી.

તેમને ઇસ્લામનું અભિમાન હતું. તત્ત્વજ્ઞાનની વાતોને શોખ રાખતા. અરબી ન આવડતું, છતાં કુરાન સરીફની અને સામાન્ય રીતે ઇસ્લામી ધર્મસાહિત્યની માહિતી સારી ગણાય. દૃષ્ટાંતો તો હાજર જ હોય. તેમના સહવાસથી મને ઇસ્લામનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન ઠીક મળ્યું. અમે એક-બીજાને ઓળખતા થયા ત્યારપછી તે મારી સાથે ધર્મચર્ચા પુષ્કળ કરતા.

બીજા કે ત્રીજા દિવસે મને ડરખાનની કારટ જોવાને લઈ ગયા. ત્યાં કેટલીક ઓળખાણો કરાવી. કારટમાં પોતાના વફાલની પાસે મને બેસાડ્યો. માનિસ્ટ્રેટ મારી સામું જોયાં કરે. તેણે મને મારી પાધડી ઉતારવા કહ્યું. મેં ઉતારવાની ના પાડી, ને કારટ છોડી.

મારે નસીબે તો અહીં પણ લડાઈ જ હતી.

પાધડી ઉતારવાનો ભેદ અબદુલ્લા શેઠે સમજાવ્યો. મુસલમાની પોશાક જેણે પહેર્યો હોય તે પોતાની મુસલમાની પાધડી પહેરી શકે. બીજા હિંદીઓએ કારટમાં દાખલ થતાં પોતાની પાધડી ઉતારવી જોઈએ.

આ જીણો ભેદ સમજાવવા સાર કેટલીક હકીકતમાં મારે ઉતરવું પડશે.

મેં આ બેત્રણ દિવસમાં જ જોઈ લીધું હતું કે હિંદીઓ પોતપોતાના વાડા રચીને બેસી ગયા હતા. એક ભાગ મુસલમાની વેપારીનો — તેઓ પોતાને ‘અરબ’ને નામે ઓળખાવે. બીજા ભાગ હિંદી કે પારસી મહેતાઓનો. હિંદુ મહેતા અદ્દર લટકે. કોઈ ‘અરબ’માં જાય. પારસી પરિચય તરીકે ઓળખાવે. આ ત્રણને વેપારની બહારનો અરસપરસ સંબંધ ઓછાવતા પ્રમાણમાં ખરો. એક ચોથો ને મોટો વર્ગ તે તામિલ, તેલુગુ ને ઉત્તર તરફના ગિરમીટિયાનો અને ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓનો. ગિરમીટ એટલે જે કરાર કરીને પાંચ વર્ષની મજૂરી કરવા ગરીબ હિંદીઓ તે વેળા નાતાલ જતા તે કરાર અથવા ઍગ્રીમેંટ. ઍગ્રીમેંટનું અપભ્રંશ ગિરમીટ, અને તે ઉપરથી ગિરમીટિયા થયું. આ વર્ગની સાથે બીજાનો વ્યવહાર માત્ર કામપૂરતો

જ રહેતો. આ ગિરમીટિયાને અંગ્રેજો 'ફૂલી' તરીકે ઓળખે. અને તેમની સંખ્યા મોટી તેથી ખીજા હિંદીઓને પણ ફૂલી જ કહે. ફૂલીને બદલે 'સામી' પણ કહે. સામી એ ધણી તામિલ નામને છેડે આવતો પ્રત્યય. સામી એટલે સ્વામી. સ્વામીનો અર્થ તો ધણી થયો. તેથી કોઈ હિંદી સામી શબ્દથી ચીડાય ને તેનામાં કંઈ હિંમત હોય તો પેલા અંગ્રેજને કહે: 'તમે મને 'સામી' કહો છો પણ બહો છો કે 'સામી' એટલે ધણી? હું કંઈ તમારો ધણી નથી.' આવું સાંભળી કોઈ અંગ્રેજ શરમાય ને કોઈ ખીજાય ને વધારે ગાળ દે, અને બહો હોય તો મારે પણ ખરો. કેમકે તેને મન તો 'સામી' શબ્દ નિંદા-સૂચક જ હોય. તેનો અર્થ ધણી કરવો તે તેનું અપમાન કર્યા બેરોબર જ થયું.

તેથી હું ફૂલી ખારીસ્ટર જ કહેવાયો. વેપારીઓ ફૂલી વેપારી કહેવાય. ફૂલીનો મૂળ અર્થ મનૂર એ તો જુલાઈ ગયો. વેપારી આ શબ્દથી ગુસ્સે થાય ને કહે: 'હું ફૂલી નથી. હું તો અરબ છું.' અથવા 'હું વેપારી છું.' જરા વિનમી અંગ્રેજ હોય તો એવું સાંભળે ત્યારે ખાશી પણ મારે.

આ સ્થિતિમાં પામડી પહેરવાનો પ્રથમ મોટો ચંપ પચો. પામડી ઉતારવી એટલે માનભંગ સહન કરવું. મેં તો વિચાર્યું કે હું. હિંદુસ્તાની પામડીને રંગ આવું અને અંગ્રેજ ટોપી પહેરે, જેથી તે ઉતારવામાં માનભંગ ન બાજે ને હું ઝમઝમાંથી બચી જાઉં.

અબદુલ્લા શેહને એ સૂચના ન મળી. તેમણે કહ્યું: 'જો તમે આ વેળા એવો ફેરફાર કરો તો તેનો અર્થ

આદ્યમંથર

થશે. બીજાઓ દેશની જ પાધડી પહેરવા માગતા હશે તેમની સ્થિતિ કફોડી થશે. વળી આપણા દેશની પાધડી જ તમને તો દીપે. તમે અંગ્રેજ ટોપી પહેરશો તો તમે ‘વેટર’ માં ખપશો.’

આ વાક્યોમાં દુન્યવી ડહાપણ હતું, દેશાભિમાન હતું ને કંઈક સાંકડાપણું પણ હતું. દુન્યવી ડહાપણુ તો સ્પષ્ટ જ છે. દેશાભિમાન વિના પાધડીનો આગ્રહ ન હોય. સાંકડાપણુ વિના ‘વેટર’ ની ટીકા ન હોય. ગિરમીટિયા હિંદીમાં હિંદુ, મુસલમાન ને ખ્રિસ્તી એવા ત્રણ ભાગ હતા. ખ્રિસ્તી તે ગિરમીટિયા હિંદી જે ખ્રિસ્તી થયેલા તેની પ્રજા. આ સંખ્યા ૧૮૬૩માં પણ મોટી હતી. તેઓ બધા અંગ્રેજ પોશાક જ પહેરે. તેમાંનો સારો ભાગ હોટેલોમાં નોકરી કરીને આજીવિકા પેદા કરે. આ ભાગને ઉદ્દેશીને અંગ્રેજ ટોપીની ટીકા અબદુલ્લા શેઠનાં વાક્યોમાં હતી. હોટેલમાં ‘વેટર’ તરીકે ખપવામાં હલકાઈ એ માન્યતા તેમાં રહેલી હતી. આજ પણ એ ભેદ તો ધણીને વસે.

મને અબદુલ્લા શેઠની દલીલ એકંદરે ગમી. મેં પાધડીના કિસ્સા ઉપર મારા ને પાધડીના બચાવનો કાગળ છાપાંમાં લખ્યો. છાપાંમાં મારી પાધડીની ખૂબ ચર્ચા થઈ. ‘અનવેલકમ વિઝિટર’ — ‘વણુનોતર્યો પરાણો’ — એવા મથાળાથી હું છાપે ચડ્યો, ને ત્રણચાર દિવસની અંદર જ અનાયાસે મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાહેરાત મળી. કોઈએ મારો પક્ષ લીધો, કોઈએ મારી ઉદ્દતાઈની ખૂબ નિંદા કરી.

મારી પાધડી તો લગભગ છેવટ લગી રહી. મ્યારે ગઈ તે આપણે અંતના ભાગમાં જોઈશું.

મિટોરિયા જતાં

રૂપનમાં રહેતા ખ્રિસ્તી હિન્દીઓના સંબંધમાં પણ હું તુરત આવ્યો. ત્યાંની કોરટના કુલાશિયા મિ. પૌલ રોસન કૅથલિક હતા. તેમની ઓળખાણ કરી ને પ્રોટેસ્ટન્ટ મિશનમાંના શિક્ષક મરહુમ મિ. સુભાન ઝાંડકેની પણ ઓળખાણ કરી. એમના જ પુત્ર જેમ્સ ઝાંડકે જાહી દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી પ્રતિનિધિમંડળમાં ગયે વર્ષે આવ્યા હતા. આ જ દિવસોમાં મરહુમ પારસી રસ્તમજીની ઓળખાણ થયું. અને તે જ વેળા મરહુમ આદમજી મિયાંખાનની ઓળખાણ કરી. આ બધા બાઇઓ કાચપ્રસાંમ સિવાય એકબીજાને ન મળતા. તે હવે પછી મળતા થવાના છે.

આમ હું પરિચયો કરી રહ્યો હતો તેવામાં પેઢીના વડીલ તરફથી કામળ મળ્યો કે કેસને સારૂ તૈયારી થવી જોઈએ. ને અબદુલ્લા શેઠે પોતે મિટોરિયા જતું જોઈએ અથવા કોઈને ત્યાં મોકલવો જોઈએ.

આ કાગળ અબદુલ્લા શેઠ મને વંચાવ્યો ને પૂછ્યું, 'તમે પ્રિટોરિયા જશો?' મેં કહ્યું, 'મને કેસ સમજાવો તો હું કહી શકું. અત્યારે તો હું ન જાણું કે ત્યાં શું કરવાનું છે.' તેમણે તેમના મહેતાઓને કેસ સમજાવવામાં રોક્યા.

મેં જોયું કે મારે તો એકડેએકથી શરૂ કરવું પડશે. ઝાંઝીઝારમાં હું ઉતર્યો ત્યારે ત્યાંની અદાલતનું કામ જોવા ગયેલો. એક પારસી વકીલ કોઈ સાક્ષીની જુગાની લઈ રહ્યા હતા ને જમેઉધારના સવાલો પૂછતા હતા. મને તો જમેઉધારની ખબર જ ન પડે. નામું નહોતો શીખ્યો નિશાળમાં કે નહોતો શીખ્યો વિદ્યાલયમાં.

મેં જોયું કે આ કેસનો આધાર ચોપડાઓ ઉપર છે. નામાનું જ્ઞાન હોય તે જ કેસ સમજી સમજાવી શકે. જમે ઉધારની વાતો મહેતો કરે ને હું ચલરાઉં. પી. નોટ એટલે શું એ ન જાણું. શબ્દકોષમાં એ શબ્દ મળે નહિ. માફ અજ્ઞાન મેં મહેતાની આગળ ઉઘાડું કર્યું ને તેની પાસેથી જાણ્યું કે પી. નોટ એટલે પ્રોમિસરી નોટ. નામાની ચોપડી ખરીદી ને તે વાંચી ગયો. કંઈક આત્મવિશ્વાસ આવ્યો. કેસની સમજણ પડી. મેં જોયું કે અબદુલ્લા શેઠ નામું લખી ન જાણતા પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાન એટલું બધું મેળવી લીધું હતું કે નામાના કોયડા અપાટાળધ ઉકેલી શકે. મેં તેમને જણાવ્યું, 'હું પ્રિટોરિયા જવા તૈયાર છું.'

'તમે ક્યાં ઉતરશો?' શેઠે પૂછ્યું.

'તમે જ્યાં કહો ત્યાં,' મેં જવાબ આપ્યો.

'ત્યારે હું મારા વકીલને લખીશ. તે તમારે સાથે ઉતારાનો બદોબસ્ત કરશે. પ્રિટોરિયામાં મારા મેમ્બર દોરતો

છે તેમને હું લખીશ ખરો, પણ તમે તેમને ત્યાં ઉતરો તે સાઈ નહિ. ત્યાં સામાવાળાની વગ ઘણી છે. તમારી ઉપર મારા ખાનગી કાગળો વગેરે આવે તે બધું તેમનામાં કાઢવાંચે તો આપણા કેસને નુકસાન પહોંચે. તેમની સાથે જેમ એછો સંબંધ હોય તેમ સાઈ.’

મેં કહ્યું, ‘તમારા વકીલ ન્યાં રાખશે ત્યાં હું રહીશ. અથવા હું કાઢ નોખું થર શોધી લઇશ. તમે નિમિત્ત રહેજો; તમારી એક પણ ખાનગી વાત બહાર નહિ જાય. પણ હું મળતોહળતો તો બધાને રહીશ. મારે તો સામાવાળા સાથે પણ મિત્રાચારી સાધવી છે. મારાથી બને તો હું તો આ કેસ ધરમેળે પતે એવું પણ કરું. છેવટ તો તૈયબ શેઠ તમારા સમાજ છે ના?’

પ્રતિસ્પર્ધી મરહુમ તૈયબ હાજી ખાનમહમદ અબદુલ્લા શેઠના નજીકના સમાજ હતા.

અબદુલ્લા શેઠ કંઈક અમકયા એમ મેં જોયું. પણ આ વાત થઈ ત્યારે મને ડરખાનમાં પહોંચ્યાને છ સાત દિવસ થઈ ગયા હતા. અમે એકબીજાને જાણતા ને સમજતા થઈ ગયા હતા. હું ‘સફેદ હાથી’ લગભગ મરી ગયો હતો. તે બોલ્યા:

‘હા...આ...આ. જો સમાધાની થાય તો એના જેવું તો કંઈ જ રહે નહિ. પણ અમે તો સમાજ છીએ, એકલે એકબીજાને બરાબર જાણીએ. તૈયબ શેઠ ઝડ માને એવા નથી. આપણે બોળા થઈએ તો આપણા પેટની વાત કઢાવે ને પછી આપણને ફાવે. મારે જે કરો તે એલીને કરજો.’

હું બોલ્યો, ‘તમે મુશ્કેલ દિવસ ન કરજો. મારે કેસની વાત તૈયબ શેઠ કે કોર્ટની પ્રસે કરવાઈ જ નહોતી. હું તો

એટલું જ કહું કે બન્ને ધરમેળે કેસ સમજી શો તો વકીલોનાં ઘર ભરવાં ન પડે.’

સાતમે કે આઠમે દહાડે હું ડરબનથી રવાના થયો. મારે માર પહેલા વર્ગની ટિકિટ કઢાવી. ત્યાં સવાની પથારી નેઈએ તો પાંચ શિલિંગની નોખી ટિકિટ કઢાવવી પડતી હતી. અબદુલ્લા શેઠે તે કઢાવવા આમ્રહ કર્યો, પણ મેં હઠમાં, મદમાં ને પાંચ શિલિંગ બચાવવા પથારીની ટિકિટ કઢાવવાની ના પાડી.

અબદુલ્લા શેઠે મને ચેતવ્યો, ‘જો જો. આ મુલક બુદો છે, હિંદુસ્તાન નથી. ખુદાની મહેરબાની છે. તમે પૈસાની કંજૂસાઈ ન કરજો. જોઈતી સગવડ મેળવી લેજો.’

મેં આભાર માન્યો ને તેમને ચિંતા ન કરવા કહ્યું. નાતાલની રાજધાની મૅરીતસબર્ગમાં ટ્રેન નવેક વાગે પહોંચી. અહીં પથારી આપવામાં આવતી હતી. કોઈ રેલવેના નોકરે આવી પૂછ્યું, ‘તમારે પથારી જોઈએ છે?’

મેં કહ્યું, ‘મારી પાસે મારી પથારી છે.’

તે ચાલ્યો ગયો. દરમ્યાન એક ઉતાડ આવ્યો. તેણે મારી સામે જોયું. મને લાતીગર જોઈ મૂંઝાયો. બહાર નીકળ્યો. એકબે અમલદારોને લઈ આવ્યો. કોઈએ મને કંઈ ન કહ્યું. છેવટે એક અમલદાર આવ્યો. તેણે કહ્યું, ‘આમ આવો. તમારે છેલ્લા ડબ્બામાં જવાનું છે.’

મેં કહ્યું, ‘મારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે.’

તેણે જવાબ આપ્યો, ‘તેની ફિકર નહિ. હું તમને કહું છું કે તમારે છેલ્લા ડબ્બામાં જવાનું છે.’

‘હું કહું છું કે મને આ ડબ્બામાં ડરબનથી બેસાડવામાં આવ્યો છે, ને હું તેમાં જ જવા ધાંડું છું.’

અમલદાર બોલ્યો, ‘એમ નહિ બને. તમારે ઉતરવું પડશે ને નહિ ઉતરો તો સિપાઇ ઉતારશે.’

મેં કહ્યું; ‘ત્યારે બલે સિપાઇ ઉતારે, હું મારી મેળે નહિ ઉતરું.’

સિપાઇ આવ્યો. તેણે હાથ પકડ્યો ને મને ધકકા મારીને નીચે ઉતાર્યો. મારો સામાન ઉતારી લીધો. મેં બીજા ડબ્બામાં જવાની ના પાડી. ટ્રેન રવાના થઇ. હું વેટિંગ રૂમમાં પેઠો. મારી હાથપાકીટ સાથે રાખી. બાકી સામાનને હું ન અડક્યો. રેલવેવાળાએ સામાન ક્યાંક મૂક્યો.

આ મોસમ સિયાળાની હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો સિયાળો જિયાણુના ભાગોમાં બહુ સખત હોય છે. મેરીતસબર્ગ જિંયા પ્રદેશમાં હતું તેથી ટાઢ ખૂબ લાગી. મારો એવરકોટ મારા સામાનમાં હતો. સામાન માગવાની હિમ્મત ન આવી. ફરી અપમાન થાય તો? ટાઢે ટકર્યો. કોટડીમાં દીવો નહોતો. મધરાતને મુમારે એક ઉતાર આવેલો. તે કંઈ વાત કરવા માગતો હોય એમ લાગ્યું, પણ હું વાત કરવાની મનોદસામાં નહોતો.

મેં મારો ધર્મ વિચાર્યો: ‘કાં તો મારે મારા હકોને સાફ લડવું, અથવા પાછા જવું, નહિ તો જે અપમાનો થાય તે સહન કરવાં ને ત્રિટોરિયા પહોંચવું, અને કેસ પૂરો કરીને દેશ જવું. કેસ પડતો મૂકીને ભાગવું એ તો નામદી ગણાય. મારા ઉપર કુખ પડ્યું તે તો ઉપરચોટિયું દરદ હતું; જીડે

આત્મકથા

રહેલા એક મહારોગનું તે લક્ષણ હતું. આ મહારોગ તે રંગદ્રેષ. એ ઊંડો રોગ નાબૂદ કરવાની શક્તિ હોય તો તે શક્તિનો ઉપયોગ કરવો. તેમ કરતાં જાત ઉપર દુઃખ પડે તે બધાં સહન કરવાં. અને તેનો વિરોધ રંગદ્રેષ દૂર કરવા પૂરતો જ કરવો.'

આવો નિશ્ચય કરી બીજી ટ્રેનમાં ગમે તે રીતે પણ આગળ જવું જ એમ નિશ્ચય કર્યો.

સવારના પહોરમાં મેં જનરલ મેનેજરને ફરિયાદનો લાંબો તાર કર્યો. દાદા અબદુલ્લાને પણ ખબર આપ્યા. અબદુલ્લા શેઠ તુરત જનરલ મેનેજરને મળ્યા. જનરલ મેનેજરે પોતાના માણસોના વર્તનનો ખ્યાલ કર્યો, પણ જણાવ્યું કે મને વગર હરકતે મારે સ્થળે પહોંચાડવા સ્ટેશન માસ્તરને લલામણુ કરી છે. અબદુલ્લા શેઠે મેંરીત્સબર્ગના હિંદુ વેપારીઓને પણ મને મળવા ને મારી ખરદાસ કરવા તાર કર્યો ને બીજા સ્ટેશનોએ પણ તેવા તારો મોકલ્યા. તેથી વેપારીઓ અને સ્ટેશન ઉપર મળવા આવ્યા. તેમણે પોતાની ઉપર પડતાં દુઃખોનું વર્ણન મારી પાસે કર્યું અને મને કહ્યું કે તમારા ઉપર વીત્યું તે કંઈ નવાબની વાત નથી. પહેલા બીજા વર્ગમાં હિંદીઓ મુસાફરી કરે તેને અમલદારો તેમજ મુસાફર તરફથી અડચણ તો પહોંચે જ. આવી વાતો સાંભળવામાં દિવસ ગયો. રાત પડી. ટ્રેન આવી. મારે સાફ જગ્યા તૈયાર જ હતી. જે પથારીની ટિકિટ લેવા મેં ડરખાનમાં ના પાડી હતી તે મેંરીત્સબર્ગમાં લીધી. ટ્રેન મને ચાલ્સ્ટાઉન લઈ ચાલી.

વધુ હાડમારી

ચાલ્સર્સ્ટાઉન ટ્રેન સવારે પહોંચે. ચાલ્સર્સ્ટાઉનથી ન્નેહાનિસબર્ગ સુધી પહોંચવાને સાર તે કાળે ટ્રેન નહોતી પણ ઘોડાની સિગરામ હતી, અને વચમાં સ્ટેડનમાં એક રાત રહેવાનું હતું. મારી પાસે સિગરામની ટિકિટ હતી. એ ટિકિટ કાંઈ હું એક દિવસ મોડો પહોંચે તેથી રદ થતી નહોતી. વળી અબદુલ્લા શેઠે ચાલ્સર્સ્ટાઉન સિગરામવાળા ઉપર તાર પણ મોકલાવ્યો હતો. પણ એને તો બહાનું જ કાઢવું હતું તેથી મને કેવળ અળપ્યો બાણી કહ્યું, 'તમારી ટિકિટ તો રદ થઈ છે.' મેં યોગ્ય જવાબ આપ્યો. ટિકિટ રદ થઈ છે એમ મને કહેવાનું કારણ તો જુદું જ હતું. ઉતારિઓ બધા સિગરામની અંદર જ બેસે. પણ હું તો 'ફલી' ગણાઉં, અળપ્યો લાગું, તેથી મને ગોરા ઉતારિઓની પાસે બેસાડવો ન પડે તો સાફ, એવી સિગરામવાળાની દાનત. સિગરામની બહાર એટલે હાંકનારને પડખે ડાબી અને જમણી બાજુએ એમ બે બેઠકો હતી. તેમાંની એક બેઠક ઉપર સિગરામની કંપનીનો એક મુખ્ય ગોરા બેસતો. એ અંદર બેઠો અને મને હાંકનારની પડખે બેસાડ્યો. હું સમજી ગયો કે આ કેવળ અન્યાય જ છે, અપમાન છે. પણ મેં એ અપમાનને પી જવું યોગ્ય ધાર્યું. મારાથી બળજબરી કરીને અંદર બેસી શકાય એવું તો નહોતું જ. હું તકરારમાં ઉતરું તો સિગરામ બચ અને

વળી મારે એક દિવસની ખોટી થાય; ને બીજે દિવસે વળી શું થાય એ તો દેવ જાણે. એટલે હું ડાહ્યો થઇને બહાર બેસી ગયો. મનમાં તો ખૂબ કાચવાયો.

ત્રણેક વાગે સિગરામ પારડીકાપ પહોંચ્યો. હવે પેલા જોરા મુખીને હું જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં બેસવાની ઇચ્છા થઈ. તેને બીડી પીવી હતી. જરા હવા પણ ખાવી હશે. એટલે એણે એક મેલુંસરખું ગુણિયું પડયું હતું તે પેલા હાંકનારની પાસેથી લઈ પગ રાખવાના પાટિયા ઉપર પાથર્યું ને મને કહ્યું, ‘સામી, તું અહીંઆં બેસ, મારે હાંકનારની પાસે બેસવું છે.’ આ અપમાન સહન કરવા હું અસમર્થ હતો. તેથી મેં બીતાં બીતાં તેને કહ્યું, ‘તમે મને અહીં બેસાડ્યો, એ અપમાન મેં સહન કરી લીધું; મારી જગ્યા તો અંદર બેસવાની, પણ તમે અંદર બેસીને મને અહીં બેસાડ્યો. હવે તમને બહાર બેસવાની ઇચ્છા થઈ છે અને બીડી પીવી છે, તેથી તમે મને તમારા પગ આગળ બેસાડવા ઇચ્છો છો. હું અંદર જ્યાં તૈયાર છું, પણ હું તમારા પગની પાસે બેસવા તૈયાર નથી.’

આટલું હું માંડ કહી રહ્યું તેટલામાં તો મારા ઉપર તમાચાનો વરસાદ વરસ્યો અને પેલાએ માંડ આવડું જાણીને મને નીચે ધસડવા માંડ્યો. મેં બેઠકની પાસેના પિત્તળના સળિયા હતા તે ઝોડની જેમ પકડી રાખ્યા, અને કાંડું ખડે તોયે સળિયા નથી છોડવા એમ નિશ્ચય કર્યો. મારા ઉપર વીતી રહી હતી તે પેલા ઉતાર્યો જોઈ રહ્યા હતા. પેલો મને ગાળો કાઢી રહ્યો હતો, ખેંચી રહ્યો હતો ને મારી પણ રહ્યો હતો અને હું ચૂપ હતો. પેલો બળવાન ને હું બળહીન.

ઉતાર્યોમાંના કેટલાકને દયા આવી અને તેમનામાંના કોઇ બોલી ગઇયા: ‘અધ્યા એ, એ બિચારાને ત્યાં બેસવા દે; તેને નકામો માર નહિ. તેની વાત સાચી છે. ત્યાં નહિ તો તેને અમારી પાસે અંદર બેસવા દે.’ પેલો બોલી ગઇયા: ‘કદી નહિ.’ પણ જરા બોઠો પડ્યો ખરો, તેથી મને તેણે મારવાનું બંધ કર્યું. માફ આવડું છોડ્યું. બેચાર ગાળો તો વધારે દીધી, પણ એક હાંટે-ટાંટ નોકર પેલી બાબુએ હતો તેને પોતાના પગ આગળ બેસાડ્યો અને પોતે બહાર બેઠો. ઉતાર્યો અંદર બેઠો. સીટી વાગી. સિંગરામ ચાલ્યો. મારી જાતી તો થડકતી જ હતી. હું જીવતો મુંકામે પહોંચીશ કે નહિ એ વિષે મને શક હતો. પેલો મારી સામે ડોળા કાઢ્યાં જ કરે. આંગળી બતાવી બબજાં કરે: ‘યાદ રાખ, સ્ટેડરટન પહોંચવા દે, પછી તને ખબર પાડીશ.’ હું તો મૂંગો જ રહ્યો અને મારી વહાર કરવા પ્રભુને અરજી કરતો રહ્યો.

રાત પડી. સ્ટેડરટન પહોંચ્યા. કેટલાક હિંદી ચહેરા બોળ્યા. મને કંઈક શાંતિ વળી. નીચે ઉતરતાં જ હિંદીઓએ કહ્યું: ‘અમે તમને ઇસા શેઠની દુકાને લઇ જવાને જ બિલા છીએ. અમારા ઉપર દાદા અબદુલ્લાનો તાર છે.’ હું બહુ રાજ થયો. તેમની સાથે શેઠ ઇસા હાજી સુમારની દુકાને ગયો. મારી આસપાસ શેઠ અને તેમના વાણીતરો વીંટળાઇ વળ્યા. મારા ઉપર જે વીલી હતી તેની વાત કરી. તેઓ બહુ દિલગીર થયા અને પોતાના કડવા અનુભવો વર્ણવી મને આશ્વાસન આપ્યું. મારે તો સિંગરામ કંપનીના એજન્ટને મારા ઉપર વીતેલી જણાવવી હતી. મેં એજન્ટ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી, પેલા

માણસે ધમકી આપી હતી તે પણ જણાવ્યું, અને સવારે આગળ મુસાફરી થાય ત્યારે મને અંદર ખીજા ઉતાર્યોને પડખે જગ્યા મળે એવી ખાતરીની માગણી કરી. ચિટ્ટી એજન્ટને મોકલી. એજન્ટે મને સંદેશો મોકલ્યો: ‘સ્ટેડરટનથી મોટો સિગરામ હોય છે અને હાંકનારા વગેરે બદલાય છે. જેની સામે તમે ફરિયાદ કરી છે તે માણસ આવતી કાલે નહિ હોય. તમને ખીજા ઉતાર્યોની પડખે જ જગ્યા મળશે.’ આ સંદેશાથી મને કાંઈક નિરાંત વળી. પેલા મારનારની ઉપર કાંઈ પણ કામ ચલાવવાનો વિચાર તો મેં કર્યો જ નહોતો, એટલે આ મારનું પ્રકરણ અહીં જ બંધ રહ્યું. સવારે મને ઈસા શેઠના માણસો સિગરામ પર લઇ ગયા. મને યોગ્ય જગ્યા મળી. કાંઈ જાતની હલાકી વિના તે રાત્રે જોહાનિસબગ પહોંચ્યો.

સ્ટેડરટન નાનકડું ગામ. જોહાનિસબગ વિશાળ શહેર. ત્યાં પણ અબદુલ્લા શેઠે તાર તો કર્યો જ હતો. મને મહમદ કાસમ કમરૂદ્દીનની દુકાનનાં નામદામ પણ આપ્યાં હતાં. તેમનો માણસ જ્યાં સિગરામ ઊભો રહેતો હતો ત્યાં આવેલ, પણ ન મેં તેને જોયો, ન માણસ મને ઓળખી શક્યો. મેં હોટેલમાં જવાનો વિચાર કર્યો. એચાર હોટેલનાં નામ જણી લીધાં હતાં. ગાડી કરી. ઍડ નેશનલ હોટેલમાં હાંકી જવા તેને કહ્યું. ત્યાં પહોંચતાં મેનેજરની પાસે ગયો. જગ્યા માગી. મેનેજરે ક્ષણવાર મને નિહાળ્યો. વિવેકની ભાષા વાપરી. ‘હું દિલ્લીર છું, બધી કાટડીઓ ભરાઇ ગઈ છે,’ આમ કહી મને વિદાય કર્યો! એટલે મેં ગાડીવાળાને મહમદ કાસમ કમરૂદ્દીનની દુકાને

હાંડી જવાને કહ્યું. ત્યાં તો અબદુલ ગની શેઠ મારી રાહ જ નેંધે રહ્યા હતા; તેમણે મને વધાવી લીધો. હોટેલમાં મારા ઉપર વીતેલી વાત તેમને કહી બતાવી. તેઓ ખડખડ હસી પડ્યા. ‘હોટેલમાં તે વળી આપણને ઉતરવા દે કે?’

મેં પૂછ્યું: ‘કેમ નહિ?’

‘એ તો બ્યારે તમે થોડા દિવસ રહેશો ત્યારે જાણશે. આ દેશમાં તો અમે જ રહી શકીએ કારણ અમારે પૈસા કમાવા છે. એટલે ધણાંય અપમાનો સહન કરીએ છીએ, અરે પગ્યા છીએ.’ એમ કહી તેમણે ટ્રાંસવાલમાં પડતાં દુઃખોનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો.

આ અબદુલ ગની શેઠનો પરિચય આપણે આગળ જતાં વધારે કરવો પડશે. તેમણે કહ્યું, ‘આ મુલક તમારા જેવાને સારું નથી. જુઓને, તમારે કાલે પ્રિટોરિયા જવું છે. તેમાં તમને તો ત્રીજા વર્ગમાં જ જગ્યા મળશે. ટ્રાંસવાલમાં નાતાલ કરતાં વધારે દુઃખ. અહીં આપણા લોકોને પહેલા કે બીજા વર્ગમાં ટિકિટ આપતા જ નથી.’

મેં કહ્યું, ‘તમે એનો પૂરો પ્રયત્ન નહિ કર્યો હોય.’

અબદુલ ગની શેઠ બોલ્યા, ‘અમે કાગળવહેવાર તો ચલાવ્યો છે, પણ આપણા માણસો ધણા પહેલા બીજા વર્ગમાં એસવા ઇચ્છે પણ શાના?’

મેં રેલવેના કાયદા માગ્યા. તે જોયા. તેમાં ખારી હતી. ટ્રાંસવાલના અસલી કાયદાઓ ખારીકીધી નહોતા ખડાતા. રેલવેના ધારાનું તો પૂછવું જ શું હોય?

મેં શેઠને કહ્યું, ‘હું તો દરદર કલાસમાં જ જઈશ

અને તેમ નહિ જવાય તો પ્રિટોરિયા અહીંથી સાડત્રીસ જ માઇલ છે. ત્યાં હું ઘોડાગાડી કરીને જઈશ.’

અબદુલ ગની શેઠે તેમાં થતા ખર્ચ અને લાગતા વખત તરફ માફ ધ્યાન ખેંચ્યું. પણ મારી સૂચનાને અનુકૂળ થયા, અને સ્ટેશન માસ્તર ઉપર ચિઠ્ઠી મોકલી. ચિઠ્ઠીમાં હું ખારીસ્ટર છું એમ તેને જણાવ્યું, હમેશા પહેલા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરું છું એમ પણ જણાવ્યું, પ્રિટોરિયા તુરત પહોંચવાની આવશ્યકતા તરફ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું, અને તેને લખ્યું કે તેના જવાબની રાહ જોવા જેટલો મને વખત નહિ રહે તેથી એ ચિઠ્ઠીનો જવાબ લેવા હું પંડે જ સ્ટેશન ઉપર પહોંચીશ અને પહેલા વર્ગની ટિકિટ મેળવવાની આશા રાખીશ. આમાં મારા મનમાં થોડોક પેચ હતો. મેં એમ ધાર્યું હતું કે સ્ટેશન માસ્તર લખિતવાર જવાબ તો ‘ના’નો જ આપશે. વળી ‘ફૂલી’ ખારીસ્ટર કોણ જાણે કેવાયે રહેતા હશે એ પણ એ કાંઈ વિચારી ન શકે. તેથી હું અણીશુદ્ધ અંગ્રેજી પોશાકમાં તેની સામે જઈ ગિભો રહીશ, અને તેની સાથે વાતો કરીશ એટલે સમજી જઈ તે કદાચ મને ટિકિટ આપશે. તેથી હું ફ્રાંકફોર્ટ, નેકટાઇ વગેરે ચડાવીને સ્ટેશને પહોંચ્યો. માસ્તરની સામે ગીની કાઢીને મૂકી અને પહેલા વર્ગની ટિકિટ માગી.

તેણે કહ્યું, ‘તમે જ મને ચિઠ્ઠી લખી છે કે ?’

મેં કહ્યું, ‘એ જ હું. મને તમે ટિકિટ આપશો તો હું આલારી થઈશ. મારે પ્રિટોરિયા આજે પહોંચવું જોઈએ.’

સ્ટેશન માસ્તર હસ્યો. તેને દયા આવી. તે બોલ્યો, ‘હું ટ્રાંસવાલર નથી. હું હૉલેન્ડર છું. તમારી લાગણી સમજી

શકું છું. તમારા તરફ મારી દિલસોજી છે. હું તમને ટિકીટ આપવા ઇચ્છું છું. પણ એક શરતે — જો તમને રસ્તામાં ગાર્ડ ઉતારી પાડે અને ત્રીજા વર્ગમાં બેસાડે તો તમારે મને સંડોવવો નહિ, એટલે કે તમારે રેલવે ઉપર દાવો ન કરવો. હું ઇચ્છું છું કે તમારી મુસાફરી નિર્વિધને પાર ઉતરે. તમે સંજ્ઞન છો એમ હું જોઈ શકું છું.’ આમ કહી તેણે ટિકીટ કાપી. મેં તેનો ઉપકાર માન્યો અને તેને નિશ્ચિંત કર્યો. અબદુલ ગની શેઠ વળાવવા આવ્યા હતા. આ કૌતુક જોઈ તેઓ રાજી થયા, આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ મને એતવ્યો: ‘પ્રિટોરિયા સાંગોપાંગ પહોંચો એટલે પત્યું. મને ધારતી છે કે ગાર્ડ તમને પહેલા વર્ગમાં મુખે બેસવા નહિ દે. અને ગાર્ડ બેસવા દેશે તો ઉતારી દેશે. બેસવા દે.’

હું તો પહેલા વર્ગના ડબ્બામાં બેઠો. ટ્રેન ચાલી. જર્મીસ્ટન પહોંચી ત્યાં ગાર્ડ ટિકીટ તપાસવા નીકળ્યો. મને જોઈને જ ચીડાયો. આંગળી વતી ઇસારો કરીને કહ્યું: ‘ત્રીજા વર્ગમાં જા.’ મેં મારી પહેલા વર્ગની ટિકીટ બતાવી. તેણે કહ્યું, ‘તેનું કંઈ નહિ; જા ત્રીજા વર્ગમાં.’

આ ડબ્બામાં એક જ અંગ્રેજ ઉતાર હતા. તેણે પેલા ગાર્ડને ધમકાવ્યો: ‘તું આ ગૃહસ્થને કેમ પજવે છે? તું જોતો નથી કે એની પાસે પહેલા વર્ગની ટિકીટ છે? મને તેના બેસવાથી જરાયે અડચણ નથી.’ એમ કહીને તેણે મારી સામું જોઈ અને તેણે કહ્યું: ‘તમે તારે નિરાંતે બેઠા રહો.’

ગાર્ડ બબડ્યો: ‘તમારે ફૂલીની જોડે બેસવું હોય તો મારે શું?’ એમ કહીને ચાલતો થયો.

રાતના આઠેક વાગે ટ્રેન પ્રિટોરિયા પહોંચી.

પ્રિટોરિયામાં પહેલો દિવસ

પ્રિટોરિયા સ્ટેશને દાદા અબદુલ્લાના વકીલ તરફથી કોઈક માણસ મને મળશે એવી મેં આશા રાખી હતી. કોઈ હિંદી તો મને લેવા ન જ આવ્યા હોય એ હું જાણતો હતો, અને કોઈ પણ હિંદીને ત્યાં રહેવા ન જવાના વચનથી બંધાયો હતો. વકીલે કોઈ માણસને સ્ટેશન પર નહોતો મોકલ્યો. પાછળથી હું સમજી શક્યો કે હું પહોંચ્યો તે દિવસ રવિવાર હોવાથી, કંઈક અગવડ બોગવ્યા વિના એ કોઈને મોકલી શકે એમ નહોતું. હું મૂંઝાયો. ક્યાં જવું એના વિચારમાં પડ્યો. કોઈ હોટેલ મને નહિ સંધરે એવી મને ધારતી હતી. ૧૮૯૩ ની સાલનું પ્રિટોરિયા સ્ટેશન ૧૯૧૪ ના પ્રિટોરિયા સ્ટેશન કરતાં જુદું જ હતું. ઝાંખી ઝાંખી બત્તીઓ બળતી હતી. ઉતારોએ પણ ધણા નહોતા. મેં બધા ઉતારોએ જવા દીધા અને વિચાર્યું કે જરા નવરો થાય એટલે ટિકીટ કલેક્ટરને મારી ટિકીટ આપીશ અને એ મને કોઈ નાનકડી હોટેલ અથવા એવું કોઈક મકાન બતાવે તો ત્યાં જઈશ, અથવા તો રાત સ્ટેશન ઉપર પડ્યો રહીશ. આટલું પૂછવા પણ મન નહોતું વધતું, કેમકે અપમાન થવાનો ડર હતો.

• સ્ટેશન ખાલી થયું. મેં ટિકીટ કલેક્ટરને ટિકીટ આપી ને પૂછવાનું શરૂ કર્યું. તેણે વિનયપૂર્વક જવાબો આપ્યા. પણ મેં જોયું કે તે બહુ મદદ કરી શકે એમ નહોતું. તેને પડખે એક અમેરિકન લગ્નસી ગૃહસ્થ ઉભો હતો. તેણે મારી સાથે વાત શરૂ કરી :

‘હું જોઈ છું કે તમે તદ્દન અબળપ્રયા છો અને તમારે કાંઈ મિત્ર નથી. મારી સાથે આવો તો હું તમને એક નાનકડી હોટેલ છે ત્યાં લઈ જાઉં. તેનો માલેક અમેરિકન છે અને તેને હું સારી રીતે જાણ્યું છું. મને લાગે છે કે એ તમને સંધરશે.’

મને કંઈક શક તો આવ્યો, પણ મેં આ ગૃહસ્થનો ઉપકાર માન્યો અને તેની સાથે જવાનું કખૂલ કર્યું. તે મને જૉન્સ્ટનની ફ્રેમિલી હોટેલમાં લઈ ગયો. પ્રથમ તેણે મિ. જૉન્સ્ટનને એક કોરે લઈ જઈ થોડી વાત કરી. મિ. જૉન્સ્ટને મને એક રાતને સારૂ રાખવાનું કખૂલ કર્યું, તે પણ એવી શરતે કે મને ખાવાનું મારી કોટડીમાં પહોંચાડે.

‘હું તમને ખાતરી આપું છું કે મને તો કાળા ઘોળાનો મુદ્દલ બેદ નથી. પણ મારી ધરાકી કેવળ ગેરાઓની જ છે. અને જો તમને હું ખાણાધરમાં ખાવા દઉં તો મારા ધરાકો કોચવાય અને કદાચ જતા રહે.’ મિ. જૉન્સ્ટને કહ્યું.

મેં જવાબ આપ્યો, ‘મને તમે એક રાતને સારૂ સંધરો એ પણ હું તો તમારો ઉપકાર સમજું. આ મુલકની સ્થિતિથી હું કંઈક કંઈક વાકેફ થયો છું. તમારી મુશ્કેલી હું સમજી શકું છું. મને તમે સુખેથી મારી કોટડીમાં પીરસજો.

આવતી કાલે તો હું બીજો બંદોબસ્ત કરી લેવાની ઉમેદ રાખું છું.’

મને કોટડી આપી. હું તેમાં પેટો, એકાંત મળ્યે ખાણુની રાહ જોતો વિચારગ્રસ્ત થયો. આ હોટેલમાં ધણુ ઉતાડ્યો નહોતા રહેતા. થોડી વારમાં ખાણું લઇને વેટરને આવતો જોવાને બદલે મેં મિ. જોન્સ્ટનને જોયા. તેણે કહ્યું, ‘મેં તમને અહીં પીરસાશે એમ કહ્યું એની મને શરમ લાગી. તેથી મેં મારા ધરાકોને તમારે વિષે વાત કરી ને તેઓને પૂછ્યું. તેમને તમે ખાણુધરમાં જમો એ સામે કશા વાંધો નથી. વળી તમે અહીંયાં ગમે તેટલી મુદત રહો તેમાંયે તેમને અડચણ નથી. એટલે હવે તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે ખાણુધરમાં આવો અને તમારી મરજીમાં આવે ત્યાં લગી અહીં રહેજો.’

‘મેં ફરી ઉપકાર માન્યો. અને હું ખાણુના આરડામાં ગયો. નિશ્ચિંતાણે ખાણું.

બીજો દિવસ મવારે વકીલને ત્યાં ગયો. તેમનું નામ એ. જી. ડુ. એકર. તેમને મળ્યો. અબદુલ્લા શેઠે તેમનું કંઈક વર્ણન મને આપ્યું હતું એટલે અમારી પહેલી મુલાકાતથી મને કંઈ આશ્ચર્ય ન લાગ્યું. તે મને ભાવથી ભેટ્યા ને મારે વિષે થોડી હકીકત પૂછી, જે મેં તેમને કહી. તેમણે કહ્યું, ‘બારીસ્ટર તરીકે તો તમારો ઉપયોગ અહીંયાં કંઈ જ થાય એમ નથી. અમે સારામાં સારા બારીસ્ટરોને આ કેસમાં રોકી લીધેલા છે. કેસ લાંબો અને ગૂંચવાડા-ભરેલો છે, એટલે તમારી પાસેથી તો મને જોઈતી હકીકત વગેરે મળી શકે એટલું જ કામ હું લઈ શકીશ. પણ મારા

અસીલ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાનું હવે મને સહેલું થઈ પડશે અને જે હકીકત તેમની પાસેથી જોઈશે તે તમારી મારફતે હું મંગાવી શકીશ એ કાયદો છે ખરો. તમારે સાડ ઘર તો હજી સુધી મેં નથી શોધ્યું. તમને જોયા પછી શોધવું એમ મેં વિચાર રાખ્યો હતો. અહીં રંગબેદ બહુ છે, એટલે ઘર શોધવું સહેલું નથી. પણ એક બાઇને હું જાણું છું. તે ગરીબ છે. ભટ્ટિયારાની સ્ત્રી છે. મને લાગે છે કે એ તમને રાખશે. એને પણ કંઈક મદદ થશે. ચાલો આપણે તેને ત્યાં જઈએ.’

આમ કહીને મને ત્યાં લઈ ગયા. બાઇની સાથે મિ. બેકરે એક બાળુએ જઈ થોડી વાત કરી અને તેણે મને સંઘરવાનો સ્વીકાર કર્યો. અઠવાડિયાના ૩૫ શિબિંગથી મને ત્યાં રાખ્યો.

મિ. બેકર વકીલ તેમજ ધર્મચ્યુસ્ત પાદરી હતા. હજી તેઓ હયાત છે ને હાલ કેવળ પાદરીનું જ કામ કરે છે. વકીલાતનો ધંધો છોડી દીધો છે. પૈસેટકે સુખી છે. તેમણે હજી મારી સાથે પત્રવ્યવહાર કાયમ રાખ્યો છે. કાગળોનો વિષય એક જ હોય છે. જુદીજુદી રીતે ખ્રિસ્તી-ધર્મની ઉત્તમતા વિષે પોતાના કાગળમાં મારી સાથે ચર્ચા કરે છે, અને ઈશુને ઈશ્વરના એકમાત્ર પુત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા વિના અને તેને તારણહાર માન્યા વિના પરમ શાંતિ મળવાની નથી એ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરે છે.

અમારી પહેલી જ મુલાકાત દરમ્યાન મિ. બેકરે ધર્મ સંબંધી મારી મનોદશા જાણી લીધી. મેં તેમને કહી દીધું: ‘હું જન્મે હિંદુ છું. એ ધર્મનું પણ મને બહુ જ્ઞાન નથી.

ખીજ ધર્મોનું ઓછું જ્ઞાન છે. હું ક્યાં છું, હું શું માનું છું, મારે શું માનવું જોઈએ, એ બધું હું જાણતો નથી. મારા પોતાના ધર્મનું ઊંડાણથી નિરીક્ષણ કરવા ઇચ્છું છું. ખીજ ધર્મોનો પણ અભ્યાસ યથાશક્તિ કરવાનો મારો ઇરાદો છે.’

આ બધું સાંભળી મિ. બેકર રાજ થયા અને મને કહ્યું, ‘હું પોતે સાઉથ આફ્રિકા જનરલ મીશનનો એક ડિરેક્ટર છું. મારે પોતાને ખરેખર મેં એક દેવળ બાંધ્યું છે. તેમાં વખતોવખત હું ધર્મનાં વ્યાખ્યાનો આપું છું. હું રંગભેદ માનતો નથી. મારી સાથે કેટલાક સાથીઓ પણ કામ કરનારા છે. અમે હમેશાં એક વાગે થોડી મિનિટ મળીએ છીએ અને આત્માની શાંતિ તેમજ પ્રકાશ (જ્ઞાનના ઉદય)ને ખાતર પ્રાર્થના કરીએ છીએ. એમાં તમે આવશે તો હું રાજ થઈશ. ત્યાં મારા સાથીઓની પણ તમને ઓળખાણ કરાવીશ. તેઓ બધા તમને મળીને ખુશી થશે. અને તમને પણ તેમનો સમાગમ ગમશે એવી મારી ખાતરી છે. હું કેટલાંક ધર્મપુસ્તકો પણ તમને વાંચવા આપીશ. પણ ખરું પુસ્તક તો બાઈબલ જ છે. તે વાંચવા મારી તમને ખાસ લલામણ છે.’

મેં મિ. બેકરનો ઉપકાર માન્યો અને એક વાગે તેમના મંડળમાં પ્રાર્થનાને સારૂ બની શકે ત્યાં લગી જવાનું કબૂલ કર્યું.

‘ત્યારે આવતી કાલે એક વાગે અહીં જ આવજો અને આપણે સાથે પ્રાર્થનામંદિરમાં જઈશું.’

અમે છૂટા પડ્યા. ઘણા વિચારો કરવાની હજી મને નવરાશ ન હતી. મિ. જૉન્સ્ટન પાસે ગયો. બિલ ચૂકવ્યું.

નવા ધરમાં ગયો. ત્યાં જમ્યો. ધરધણી ખાઈ લક્ષી હતી. તેણે મારે સારૂ અનાહાર તૈયાર કર્યો હતો. આ કુટુંબમાં અંદર તુરત લળા જતાં મને વાર ન લાગી. ખાઈ-પરવારીને દાદા અબ્બુદુલાના જે મિત્ર ઉપર મને કાગળ હતો તેમને મળવા ગયો. તેમની ઓળખાણ કરી. તેમની પાસેથી હિંદીઓની હાડમારીની વિશેષ વાતો જાણી. તેમણે પોતાને ત્યાં રહેવાનો મને આગ્રહ કર્યો. મેં ઉપકાર માન્યો અને મારે સારૂ જે વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી તેની વાત કરી. જેમનું કારવતું માગી લેવા તેમણે મને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું.

સાંજ પડી વાળુ કર્યું, ને હું તો મારી કોટડીમાં જઈ વિચારના વમળમાં પડ્યો. મેં મારે સારૂ તુરત કંઈ કામ જેયું નહિ. અબ્બુદુલા શહેને ખબર આપી. મિ. બેકરની મિત્રાચારીનો શો અર્થ હોઈ શકે? એમના ધર્મખંડુઓ પાસેથી હું શું મેળવીશ? મારે ખ્રિસ્તીધર્મના અભ્યાસમાં ક્યાં સુધી જવું? હિંદુધર્મનું સાહિત્ય ક્યાંથી મેળવવું? તે જાણ્યા વિના ખ્રિસ્તીધર્મનું સ્વરૂપ મારાથી કેમ જાણી શકાય? એક જ નિર્ણય કરી શક્યો. મારે જે અભ્યાસ પ્રાપ્ત થાય તે નિષ્પક્ષપાતપણે કરવો અને મિ. બેકરના સમુદાયને તે તે વખતે ઈશ્વર સૂઝાડે તે જવાબ આપી દેવો. મારો ધર્મ હું પૂરો સમજી ન શકું ત્યાં લગી મારે ખીજા ધર્મોનો સ્વીકાર કરવાનો વિચાર ન કરવો. આમ વિચાર કરતાં હું નિદ્રાવશ થયો.

ખ્રિસ્તી સંબંધો

બી જે દિવસે એક વાગે હું મિ. બેકરની પ્રાર્થના-સમાજમાં ગયો. ત્યાં મિસ હૅરિસ, મિસ ગેબ, મિ. કોર્સ આદિની ઓળખાણ થઈ. બધાંએ ધુંટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરી. મેં પણ તેમનું અનુકરણ કર્યું. પ્રાર્થનામાં જેની જે ઇચ્છામાં આવે તે ઈશ્વર પાસે માગે. દિવસ શાંતિથી જતો, ઈશ્વર અમારા હૃદયનાં દ્વાર ખોલો, ઇં તો હોય જ. મારે સાડ પણ પ્રાર્થના થઈ. ‘અમારી વચ્ચે જે નવો લાઇ આવ્યો છે તેને તું માર્ગ બતાવજે. જે શાંતિ તેં અમને આપી છે તે તેને પણ આપજે. જે ઈશુએ અમને મુક્ત કર્યા છે તે તેને પણ મુક્ત કરો. આ બધું અમે ઈશુને નામે માગીએ છીએ.’ આ પ્રાર્થનામાં ભજન કીર્તન નહિ. માત્ર કંઈક પણ ખાસ માગણી ઈશ્વર પાસે કરવી ને નોખા પડવું. સહુને બપોરનું ખાણું ખાવાનો આ વખત, એટલે સહુ આમ પ્રાર્થના કરી પોતપોતાનાં ખાણા સાડ જાય. પ્રાર્થનામાં પાંચ મિનિટથી વધારે ન જ જાય.

મિસ હૅરિસ અને મિસ ગેબ એ બે પીઠ કુમારિકાઓ હતી. મિ. કોટ્સ કંવેકર હતા. આ બે બાઇઓ સાથે રહેતી. તેમણે મને દર રવિવારે તેમને ત્યાં ચારવાગ્યાની આ લેવાને સારૂ નોતર્યો. મિ. કોટ્સ મને ત્યારે દર રવિવારે મારે તેમને અઠવાડિયાની ધાર્મિક રાજનિશી સંભળાવવાનું હોય. શાં શાં પુસ્તકો વાંચ્યાં, મારા મન ઉપર તેની શી અસર થઇ, એ ચર્ચા કરીએ. આ બાઇઓ પોતાના મીઠા અનુભવો સંભળાવે અને પોતાની પરમ શાંતિની વાત કરે.

મિ. કોટ્સ એક નિખાલસ મનના ચુસ્ત જુવાન કંવેકર હતા. તેમની સાથે મારે સંબંધ ગાઢ થયો. અમે ધણી વેળા ફરવા પણ જઈએ. તે મને બીજા ખ્રિસ્તીઓને ત્યાં લઈ જાય.

કોટ્સે મને પુસ્તકોથી લાદ્યો. જેમ જેમ તે મને ઓળખતા જાય તેમ તેમ તેમને યોગ્ય લાગે તે પુસ્તકો વાંચવા મને આપે. મેં પણ કેવળ શ્રદ્ધાથી તે તે પુસ્તકો વાંચવાનું કબૂલ કર્યું. આ પુસ્તકોની અમે ચર્ચા પણ કરીએ.

આવાં પુસ્તકો મેં સન ૧૮૮૩ ના વર્ષમાં ધણાં વાંચ્યાં. તેમાંનાં બધાંનાં નામ તો મને યાદ નથી. પણ તેમાં સિટિ ટેમ્પલવાળા દાં પારકરની ટીકા, પિયર્સનનાં ‘મૅનિ ઇનફોલિયલ પ્રૂફ્સ,’ બટલરની ‘એનેલોજી’ ઇત્યાદિ હતાં. આમાંનું કેટલુંક ન સમજાય, કેટલુંક ગમે, કેટલુંક ન ગમે. આ બધું કોટ્સને હું સંભળાવું. ‘મૅનિ ઇનફોલિયલ પ્રૂફ્સ’ એટલે ધણી સચોટ પૂરાવા; એટલે કે બાઇબલમાં જે ‘ધર્મ’ કર્તાએ જોયો તેના સમર્થનના પૂરાવા. આ પુસ્તકની મારા ઉપર

કંઈ જ છાપ ન પડી. પારકરની રીકા નીતિવર્ધક ગણી શકાય, પણ જેને ખ્રિસ્તીધર્મની ચાલુ માન્યતાઓ વિષે શંકા હોય તેને મદદ કરે તેવી નહોતી. બટલરની ‘એનેલોજી’ બહુ ગંભીર ને કઠણ પુસ્તક લાગ્યું. તે પાંચ સાત વાર વાંચવું જોઈએ. તે નાસ્તિકને આસ્તિક બનાવવા સારૂ લખાયેલું પુસ્તક જણાયું. તેમાંની ઈશ્વરની હસ્તી વિષે રજુ કરવામાં આવેલી દલીલનો મને ઉપયોગ નહોતો; કેમકે આ સમય મારો નાસ્તિકતાનો નહોતો. પણ જે દલીલો ઇશુના અદ્વિતીય અવતાર વિષે ને તેના મનુષ્ય અને ઈશ્વર વચ્ચે સંધિ કરનાર હોવા વિષે હતી તેની છાપ મારા પર ન પડી.

પણ કોર્સ કંઈ હારે એમ નહોતો. તેમની માયાનો પાર નહોતો. તેમણે મારા ગળામાં વૈષ્ણવની કંડી જોઈ. તેમને આ વહેમ લાગ્યો, ને તે જોઈ દુઃખ થયું. ‘આ વહેમ તારા જેવાને ન શોભે, લાવ તે તોડું.’

‘એ કંડી ન તૂટે; માતૃશ્રીની પ્રસાદી છે.’

‘પણ તમે તેને માનો છો?’

‘એનો ગૂઢાર્થ હું જાણતો નથી. એ ન પહેરું તો માંડ અનિષ્ટ થાય એવું મને નથી લાગતું. પણ જે માળા અને માતૃશ્રીએ પ્રેમપૂર્વક પહેરાવી, જે પહેરાવવામાં તેણે માંડ શ્રેય માન્યું, તેનો વિના કારણ હું ત્યાગ નહિ કરું. કાળે કરીને તે જીર્ણ થઈ તૂટી જશે ત્યારે ખીજ મેળવી પહેરવાનો મને લોભ નહિ રહે. પણ આ કંડી ન તૂટે.’

કોર્સ મારી દલીલની કદર ન કરી સમ્મા કેમકે તેમને તો મારા ધર્મને વિષે જ અનાસ્થા હતી. તે તો મને અજ્ઞાનરૂપમાંથી ઉગારવાની આશા રાખતા હતા. અન્ય

ધર્મોમાં બલે કંઈક સત્ય હોય પણ પૂર્ણ સત્યરૂપ ખ્રિસ્તીધર્મના સ્વીકાર વિના મને મોક્ષ ન જ મળે, અને ઇશુની દરમ્યાનગીરી વગર પાપપ્રક્ષાલન થાય જ નહિ, ને પુણ્યકર્મો બધાં નિર્રથક છે એ તેમને બતાવવું હતું. કોટ્સે જેમ પુસ્તકોનો પરિચય કરાવ્યો તેમ જેમને તે ધર્મચુસ્ત ખ્રિસ્તી માનતા હતા તેમનો પરિચય પણ કરાવ્યો. આ પરિચયોમાં એક ‘ક્ષીમથ બ્રધર્સ’નું કુટુંબ હતું.

‘ક્ષીમથ બ્રધર્સ’ નામનો એક ખ્રિસ્તી સંપ્રદાય છે. કોટ્સે કરાવેલા ધણા પરિચયો મને સારા લાગ્યા. તે માણુઓ ઇશ્વરથી ડરનારા હતા એમ લાગ્યું. પણ આ કુટુંબમાં મારી સાથે આવી દલીલ થઈ: ‘અમારા ધર્મની ખૂબી જ તમે ન સમજી શકો. તમારા બોલવા ઉપરથી હું જોઉં છું કે તમારે હમેશાં ક્ષણે ક્ષણે તમારી બૂલનો વિચાર કરવો રહ્યો, હમેશાં તેને સુધારવી રહી, ન સુધરે તો તમારે પ્રત્યાક્તાપ કરવો રહ્યો, પાપશ્રિત્ત કરવું રહ્યું. આ ક્રિયાકાંડમાંથી તમે ક્યારે મુક્તિ પામો? તમને શાંતિ તો ન જ મળે. આપણે પાપી છીએ એ તો તમે કબૂલ કરો જ છો. હવે જુઓ અમારી માન્યતાની પરિપૂર્ણતા. આપણે પ્રયત્ન ફેાગટ છે. છતાં મુક્તિ તો જોઈએ જ. પાપનો બોબો કેમ ઉપડે? આપણે તે ઇશુ ઉપર ઢોળીએ. તે તો ઇશ્વરનો એકમાત્ર નિષ્પાપ પુત્ર છે. તેનું વરદાન છે કે જેઓ તેને માને તેનાં પાપ તે ધૂએ છે. ઇશ્વરની આ અમાથ ઉદારતા છે. ઇશુની આ મુક્તિની યોજનાનો અમે સ્વીકાર કર્યો છે તેથી અમને અમારાં પાપ વળગતાં નથી. પાપ તો થાય જ. આ જગતમાં પાપ વિના કેમ રહેવાય?

આરંભકથા

તેથી જ ઈશુએ આખા જગતના પાપનું એકી વખતે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. જેને તેના મહાબલિદાનનો સ્વીકાર કરવો હોય તે તેમ કરીને શાંતિ મેળવી શકે છે. ક્યાં તમારી અશાંતિ ને ક્યાં અમારી શાંતિ !’

મને આ દલીલ મુદ્દલ ગળે ન ઉતરી. મેં નમ્રતાપૂર્વક જવાબ વાળ્યો : ‘જો સર્વમાન્ય ખ્રિસ્તીધર્મ આ હોય તો તે મારે ન ખપે. હું પાપના પરિણામથી મુક્ત નથી માગતો, હું તો પાપવૃત્તિમાંથી, પાપી કર્મમાંથી મુક્તિ માગું છું. તે ન મળે ત્યાં લગી મારી અશાંતિ મને પ્રિય રહેશે.’

પ્લીમથ પ્રધરે ઉત્તર આપ્યો : ‘હું તમને ખાતરી આપું છું કે તમારો પ્રયત્ન ફાગટ છે. માફ કરેલું ફરી વિચારજો.’

અને આ ભાષણે જેવું કહ્યું તેવું પોતાના વર્તનમાં કરી પણ બતાવ્યું. ધરાદાપૂર્વક અનીતિ કર્યાનું દર્શન કરાવ્યું.

પણ કંઈ બધા ખ્રિસ્તીની આવી માન્યતા ન હોય, એટલું તો હું આ પરિચયો પૂર્વે જ જાણી શક્યો હતો. કોર્સ પોતે જ પાપથી ડરીને ચાલનાર હતા. તેનું હૃદય નિર્મળ હતું. તે હૃદયશુદ્ધિની શક્તિ માનનાર હતા. પેલી બહેનો પણ તેવી જ હતી. મારા હાથમાં આવેલાં પુસ્તકોમાંનાં કેટલાંક લક્ષિપૂર્ણ હતાં. તેથી આ પરિચયથી કોર્સને થયેલો ગભરાટ મેં શાંત પાડ્યો ને ખાતરી આપી કે એક પ્લીમથ પ્રધરની અનુચિત માન્યતાથી હું ખ્રિસ્તીધર્મ સામે ભરમાધ જાઉં તેમ નથી. મારી મુશ્કેલીઓ તો બાઈબલ વિષે ને તેના ૩૬ અર્થ વિષે હતી.

હિંદીઓનો પરિચય

પ્રિસ્તી સંબંધોને વિષે વધારે લખું તે પહેલાં તે જ કાળના બીજા અનુભવોની નોંધ લેવી આવશ્યક છે.

નાતાલમાં જે સ્થાન દાદા અબ્દુલ્લાનું હતું તે સ્થાન પ્રિટોરિયામાં શેઠ તૈયબ હાજી ખાનમહમદનું હતું. તેમના વિના એક પણ જાહેર પ્રવૃત્તિ ન ચાલી શકે. તેમની ઓળખ મેં પહેલે જ અઠવાડિયે કરી લીધી. પ્રિટોરિયાના દરેક હિંદીના સંબંધમાં આવવાનો મારો વિચાર મેં તેમને જણાવ્યો. હિંદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાની મારી ઇચ્છા પ્રગટ કરીને મેં આ બધા કાર્યમાં તેમની મદદ માગી. તેમણે ખુશીથી મદદ આપવાનું કબૂલ કર્યું.

મારૂં પ્રથમ પગલું તો બધા હિંદીઓની એક સભા ભરી તેમની આગળ સ્થિતિનો ચિતાર મૂકવાનું હતું. શેઠ હાજી મહસદ હાજી બુસબ જેમની ઉપર મને લલામણુ-પત્ર મળ્યો હતો તેમને ત્યાં આ સભા ભરાઈ. તેમાં મુખ્ય-ભાગે મેમણુ વેપારીઓ હાજર હતા. થોડા હિંદુ પણ હતા. પ્રિટોરિયામાં હિંદુઓની વસ્તી જ મણી થોડી હતી.

આ મારૂં જિંદગીનું પહેલું ભાષણ ગણાય. મેં તૈયારી ઠીક કરી હતી. મારે સત્ય વિષે બોલવું હતું. વેપારમાં

સત્ય ન ચાલે એવું હું વેપારીઓને મોઢેથી સાંભળતો આવ્યો હતો. એ વાત હું ત્યારે નહોતો માનતો. આજ પણ નથી માનતો. વેપારને અને સત્યને ન અને એમ કહેનારા વેપારી મિત્ર આજ પણ પડ્યા છે. તેઓ વેપારને વ્યવહાર કહે છે, સત્યને ધર્મ કહે છે, અને દલીલ કરે છે કે વ્યવહાર એક વસ્તુ છે, ધર્મ બીજી. વ્યવહારમાં શુદ્ધ સત્ય ન જ ચાલે. તેમાં તો યથાશક્તિ જ સત્ય બોલાય ચલાય એવી તેઓની માન્યતા. આ સ્થિતિનો મેં મારા ભાષણમાં સારી પેઠે વિરોધ કર્યો ને વેપારીઓને તેમની એવડી ફરજનું ભાન કરાવ્યું. પરદેશમાં આવવાથી તેમની જવાબદારી દેશમાં હોય તેના કરતાં વધી, કેમકે ખોખા જેટલા હિંદીઓની રહેણીકરણી ઉપરથી હિંદના કરોડોનું માપ થતું હતું.

અંગ્રેજોની રહેણીની સરખામણીમાં આપણી રહેણીમાં રહેલી ગંદકી હું જોઈ ગયો હતો તે તરફ પણ ધ્યાન ખેંચ્યું.

હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી અથવા ગુજરાતી, મદ્રાસી, પંજાબી, સિંધી, કચ્છી, સુરતી વગેરે બેદો બૂલી જવા ઉપર ભાર મૂક્યો.

ને છંવટમાં એક મંડળ સ્થાપી હિંદીઓને પડતી હાડમારીઓનો ઇલાજ અમલદારોને મળી અરજીઓ કરીને કરવો જોઈએ એમ સૂચવ્યું ને તેમાં મને મળે તેટલો વખત વગર વેતને આપવાનું મેં જણાવ્યું.

સભામાં અસર ઠીક થઈ એમ મેં જોયું.

ચર્ચા થઈ. કેટલાકે હકીકતો મારી પાસે મૂકવાનું કહ્યું. મને હિમ્મત આવી. મેં જોયું કે આ સભામાં અંગ્રેજ જાણનારા થોડા જ હતા. આવા પરમુલકમાં અંગ્રેજ જ્ઞાન

હોય તો સાઈ એમ મને લાગ્યું. તેથી મેં જેને નવરાશ હોય તેને અંગ્રેજી લખવાની લલામણુ કરી. મોટી ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી પણ અભ્યાસ કરાય એમ કહી તેવા અભ્યાસ કરનારનાં દષ્ટાંતો આપ્યાં. મેં પોતે એક વર્ગ નીકળે તો તેને અથવા છૂટાછવાયા લખનારા નીકળે તો તેમને લખાવવાનું માથે લીધું વર્ગ તો ન નીકળ્યો પણ ત્રણ જણ પોતાની સગવડે ને તેમને ઘેર લખાવવા જાઉં તો લખવા તૈયાર થયા. આમાં બે મુસલમાન હતા. તેમાંનો એક હજમ હતો, એક કારકુન હતો. એક હિંદુ નાનકડો દુકાનદાર હતો. બધાને હું અનુકૂળ થયો. મારી શીખવવાની શક્તિ વિષે તો મને મુદ્દલ અવિશ્વાસ હતો જ નહિ. મારા શિષ્યો થાક્યા ગણીએ તો થાક્યા કહેવાય, પણ હું ન થાક્યો. કોઈ વેળા તેમને ત્યાં જાઉં ત્યારે તેઓને નવરાશ ન હોય. મેં ધીરજ ન ખોધ. આમાંના કોઈને અંગ્રેજીનો જાંડો અભ્યાસ તો નહોતો જ કરવો, પણ બેએ આઠેક માસમાં સારી પ્રગતિ કરી ગણાય. બેને નામું માંડવાનું ને સામાન્ય કાગળો લખવાનું જ્ઞાન મળ્યું. હજમને તો તેના ધરાકની સાથે બોલવાળેગું જ શીખવું હતું. બે જણ પોતાના અભ્યાસને લીધે ઠીક કમાવાની શક્તિ પણ મેળવી શક્યા.

સભાના પરિણામથી મને સંતોષ થયો. આવી સભા દર માસે કે દર અઠવાડિયે ભરવાનો નિશ્ચય થયો. ઓછીવત્તી નિયમિત રીતે એ સભા ભરાતી ને વિચારોની આપણે થતી. પરિણામે પ્રિટોરિયામાં લાગ્યે કોઈ હિંદી રહ્યો હશે જેને હું ઓળખતો નહિ થયો હોઈ, અથવા તો જેની સ્થિતિથી હું વાકેફ નહિ થયો હોઈ. હિન્દીઓની સ્થિતિનું આખું જ્ઞાન મેળવવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે મને પ્રિટોરિયામાં રહેતા

આત્મકથા

બ્રિટિશ એજન્ટની ઓળખાણ કરવાની ઇચ્છા થઈ. હું મિ. જેકોબ્સ ડિવેટને મળ્યો. તેમની લાગણી હિંદીઓ તરફ હતી. તેમની વગ ઓછી હતી; પણ તેમણે બનતી મદદ કરવા અને જ્યારે મળવું હોય ત્યારે મળવા મને કહ્યું. રેલવે સત્તાવાળાઓ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો ને તેમના જ કાયદા પ્રમાણે હિંદીને મનાઈ ન થઈ શકે એમ મેં સૂચવ્યું. પરિણામે સારાં કપડાં પહેરેલાં હોય તેવા હિંદીને ઉપલા વર્ગની રેલવે ટિકીટ દેવામાં આવશે એવો કાગળ મળ્યો. એથી પૂરી સગવડ તો ન મળી. સારાં કપડાં કાણે પહેર્યો ગણાય એ તો સ્ટેશન માસ્તર જ ઠરાવે ના?

બ્રિટિશ એજન્ટે મને તેની વચ્ચે થયેલા પત્રવ્યવહાર વિષે કેટલાંક કાગળિયાં વાંચવા આપ્યાં. તૈયબ શેઠે પણ આપ્યાં હતાં. તેમાંથી ઓરેંજ ફ્રી સ્ટેટમાંથી હિંદીનો પગ કેવી નિર્દયતાથી કાઢી નાંખવામાં આવ્યો હતો તે મેં જાણ્યું. દૂકામાં ટ્રાન્સવાલના ને ફ્રી સ્ટેટના હિંદીઓની આર્થિક, સામાજિક અને રાજપ્રકરણી સ્થિતિનો જોડો અભ્યાસ હું પ્રિટોરિયામાં કરી શક્યો. આ અભ્યાસનો પાછળ જતાં મને પૂરો ઉપયોગ થવાનો છે એની મને મુદ્દલ ખબર ન હતી. મારે તો એક વર્ષને અંતે અથવા કેસ વહેલો પૂરો થાય તો તે પહેલાં દેશ જતું રહેવું હતું.

પણ ઇશ્વરે બીજું જ ધાર્યું હતું.

કૂચીપણ્ડાનો અનુભવ

ટ્રાન્સવાલ અને ઔરંજ ફ્રી સ્ટેટના હિંદીઓની હાલતનો પૂરો ચિતાર આપવાનું આ સ્થાન નથી. તેનો પૂરો ખ્યાલ મેળવવા ઇચ્છનારે ‘દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ’ વાંચવો જોઈએ. પણ તેની રૂપરેખા આપવી આવશ્યક છે.

ઔરંજ ફ્રી સ્ટેટમાં તો એક કાયદો કરી સન ૧૮૮૮ માં કે તે પૂર્વે હિંદીઓના બધા હક છીનવી લેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં માત્ર હોટેલના વેટર તરીકે કે એવી કાંઈ મજૂરીમાં રહેવા જેટલી હિંદીઓને છૂટ રહી. જે હિંદી વેપારીઓ હતા તેમને નામનો અવેજ આપી કાઢી મેલ્યા. હિંદી વેપારીઓએ અરજી વગેરે તો કર્યા પણ તેમની તૂટીને જવાળ કાણુ સાંભળે ?

ટ્રાન્સવાલમાં ૧૮૮૫ માં સખ્ત કાયદો થયો. ૧૮૮૬ માં કંઈક સુધારો થયો. તેને પરિણામે હિંદીમાત્ર દાખલ શ્રીના

ત્રણ પાઉંડ આપે એમ હતું. જમીનની માલેકી તેઓ માત્ર તેમને સારૂ નીમેલા વાડામાં જ ધરાવી શકે. આમાંયે માલેકી તો મળી જ નહિ. એમને મતાધિકાર તો ન જ હોય. આ તો ખાસ એશિયાવાસીઓને લગતા કાયદા. વળી જે કાયદા શ્યામવર્ણના લોકોને લાગુ પડે તે પણ એશિયાવાસીઓને લાગુ ખરા જ. તે મુજબ હિંદીઓ પગથી (ફૂટપાથ) ઉપર લકપૂર્વક ન ચાલી શકે, રાતના નવ વાગ્યા પછી પરવાના વિના બહાર ન નીકળી શકે. આ છેલ્લા કાનૂનનો અમલ હિંદીઓ સામે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં થતો. જેઓ આરબ તરીકે ખપતા તેઓને મહેરબાની દાખલ આમાં ન ગણવામાં આવે. એટલે આવી રાહત પોલીસની ઇચ્છા ઉપર રહે.

આ બંને નિયમોની અસર મારે પોતાને વિશે તપાસવી પડી હતી. મિ. કોટ્સની સાથે ધણીવેળા હું રાતે ફરવા નીકળતો. ઘેર જતાં દસ પણ વાગે. એટલે મને પોલીસ પકડે તો? આ ધાસ્તી મને હતી તેના કરતાં કોટ્સને વધારે હતી. કેમકે પોતાના લબ્ધીઓને તો તે જ પરવાના આપે. મને શી રીતે પરવાનો આપી શકે? પરવાનો પોતાના નોકરને જ આપવાનો શેઠને અધિકાર હતો, હું લેવા માગું ને કોટ્સ દેવા તૈયાર થાય તોયે તે ન જ આપી શકાય, કેમકે તે દગો ગણાય.

તેથી કોટ્સ કે પછી તેમના કોઈ મિત્ર મને ત્યાંના સરકારી વકીલ દા. કાઉઝેની પાસે લઇ ગયા. અમે બંને એક જ 'ઇન'ના બારીસ્ટર નીકળ્યા. રાતે નવ વાગ્યા પછી બહાર નીકળવાને સારૂ મારે પરવાનો લેવો

જોઈએ એ વાત તેમને અસહ્ય લાગી. તેમણે મારા તરફ દિલસોજી બતાવી. મને પરવાનો આપવાને બદલે પોતાના તરફથી એક કાગળ આપ્યો. તેની મતલબ એ હતી કે હું ગમે તે વખતે ગમે ત્યાં નીકળું તેમાં પોલીસે મારી વચ્ચે ન પડવું. આ કાગળિયો હંમેશ મારી સાથે રાખીને હું ફરતો. તેનો ઉપયોગ કોઈ દિવસ કરવો નહોતો પડ્યો. પણ એ કેવળ અકસ્માત જ ગણાવો જોઈએ.

દા. કાઉંએ મને પોતાને ઘેર જવાનું નિમંત્રણ આપ્યું. અમારી વચ્ચે મિત્રાચારી બંધાઈ એમ કહું તો ચાલે. કોઈ કોઈ વેળા તેમને ત્યાં જતો થયો. તેમની મારફતે તેમના વધારે પ્રખ્યાત ભાઈની મારે ઓળખાણ થઈ. એ જોહાનિસબર્ગમાં પબ્લિક પ્રેસિડ્યુટર નીમાયા હતા. તેમના ઉપર બોઅર લડાઈ વખતે અંગ્રેજ અમલદારનું ખૂન કરાવવાનું કાવતરું કરવા બાબત કામ પણ ચાલ્યું હતું ને તેમને સાત વર્ષની જેલ મળી હતી. તેમની સનદ પણ બેન્ચરોએ છીનવી લીધી હતી. લડાઈ પૂરી થયા પછી આ દા. કાઉંએ જેલમાંથી છૂટ્યા, માન સહિત ટ્રાંસવાલની કેરટમાં પાછા દાખલ થયા ને પોતાને ધંધે વળગ્યા. આ સંબંધોનો મને પાછળથી જાહેર ઉપયોગ થઈ શક્યો હતો અને મારું કેટલુંક જાહેર કામ સરળ થઈ શક્યું હતું.

પગથી ઉપર ચાલવાનો પ્રશ્ન મારે સારું જરા ગંભીર પરિણામવાળો નીવડ્યો. હું હંમેશાં પ્રેસિડેન્ટ સ્ટ્રીટમાં થઈને એક ખુલા મેદાનમાં ફરવા જતો. આ મહોલ્લામાં પ્રેસિડેન્ટ કુગરનું ઘર હતું. એ ઘરને વિષે આડંબર જરાયે ન હતો. તેને ફરતો કંપાઉડ પણ ન હતો. બીજાં પડખેનાં ઘરોમાં

અને આમાં કશો તકાવત માલમ ન પડે. લક્ષ્યાધિપતિઓનાં ધણાનાં ઘર ટ્રિટોરિયામાં આ ઘર કરતાં ધણાં મોટાં શોભીતાં ને વાડવાળાં હતાં. પ્રેસિડેન્ટની સાદાઈ પ્રખ્યાત હતી. આ ઘર કોઈ અમલદારનું છે એમ તેની સામે એક સિપાઈ ફરતો હોય તે ઉપરથી જ જણાય. આ સિપાઈની લગોલગ થઈને જ લગલગ દમેશાં હું જાઉં. પણ સિપાઈ મને કંઈ ન કરે. સિપાઈ વખતોવખત બદલાય. એક વેળા એક સિપાઈએ એતવ્યા વિના, પગથી પરથી ઉતરી જવાનું કહ્યા વિના, મને ધકકો માર્યો, લાત મારી ને ઉતારી મૂક્યો. હું તો વિમાસણમાં જ પડ્યો. લાત મારવાનું કારણ હું પૂછવા જાઉં તે પહેલાં તો કોર્ટસ જે ઘોડેસવાર થઈ તે જ વેળા ત્યાંથી પસાર થતા હતા તેમણે મને પોકારીને કહ્યું :

‘ગાંધી, મેં બધું જોયું છે. તારે કેસ કરવો હોય તો હું સાક્ષી આપીશ. મને બહુ દિલગીરી થાય છે કે તારી ઉપર આવી રીતે હુમલો થયો.’

મેં કહ્યું, ‘તેમાં દિલગીરીનું કારણ નથી. સિપાઈ ખિચારો શું જાણે? તેને મન તો કાળા એટલા કાળા જ. તે હબસીઓને પગથી ઉપરથી આમ જ ઉતારતો હશે એટલે તેણે મને પણ ધક્કો માર્યો. મેં તો નિયમ જ કર્યો છે કે મારી જાત ઉપર વીતે તેને સારૂ મારે અદાલતે ન જ ચડવું. એટલે મારે કેસ નથી કરવો.’

‘એ તો તેં તારા સ્વભાવ પ્રમાણે જ વાત કરી પણ તું ફરી વિચારી જોજો. આવા માણસને કંઈક પાઠ તો શીખવવો જ જોઈએ.’ આટલું બોલી પેલા સિપાઈની સાથે વાત કરી તેને ઠપકો આપ્યો. હું બધી વાત તો ન સમજી

શક્યો. સિપાઈ ડચ હતો ને તેની સાથે વાત ડચમાં થઈ. સિપાઈએ મારી માશી માગી. હું તો માશી આપી જ ચૂક્યો હતો.

પણ મેં ત્યારથી આ શેરીનો ત્યાગ કર્યો. ખીજા સિપાઈને આ બનાવની શી ખબર હોય? મારે લાથે કરીને ફરી લાત શા સારૂ વહોરવી? એટલે મેં ફરવા જવાને સારૂ ખીજા શેરી પસંદ કરી.

આ બનાવે હિંદી નિવાસીઓ પ્રત્યેની મારી લાગણી વધારે તીવ્ર કરી. આ ધારાઓ વિષે બ્રિટિશ એજન્ટની સાથે ચર્ચા કરીને પ્રસંગ આવે તો તે વિષે એક 'ટેસ્ટ' (નમૂના દાખલ) કેસ કરવાની વાત હિંદીઓ જોડે ચર્ચા.

આમ મેં હિંદીઓની હાડમારીઓનો વાંચીને, સાંભળીને અને અનુભવીને અભ્યાસ કર્યો. મેં જોયું કે સ્વમાન જાળવવા ઇચ્છનાર હિંદીને સારૂ દક્ષિણ આફ્રિકા યોગ્ય મુલક નથી. આ સ્થિતિ કેમ બદલી શકાય એ વિચારોમાં માફ મન વધારે ને વધારે રોકાવા લાગ્યું. પણ હજી મારો મુખ્ય ધર્મ તો દાદા અબ્દુલ્લાના કેસને જ સંભાળવાનો હતો.

કેસની તૈયારી

પ્રિ ટોરિયામાં મને જે એક વર્ષ મળ્યું તે મારા જીવનમાં અમૂલ્ય હતું. જાહેર કામ કરવાની મારી શક્તિનું કંઈક માપ મને અહીં મળ્યું, તે શીખવાનું અહીં મળ્યું. ધાર્મિક ભાવના એની મેળે તીવ્ર થવા લાગી અને ખરી વકીલાત પણ અહીં જ શીખ્યો એમ કહેવાય. નવો બારીસ્ટર પુરાણા બારીસ્ટરની ઑફિસમાં રહી જે વસ્તુ શીખે છે તે વસ્તુ હું અહીં શીખી શક્યો. વકીલ તરીકે હું તદ્દન નાલાયક નહિ રહું એવો વિશ્વાસ મને અહીં આવ્યો. વકીલ થવાની ચાવી પણ મને અહીં જ હાથ લાગી.

દાદા અબદુલ્લાનો કેસ નાનો ન હતો. દાવો ૪૦,૦૦૦ પાઉન્ડનો એટલે રૂપિયા છ લાખનો હતો. તે વેપારને અંગે હોય તેમાં નામાની ગૂંચવણો ઘણી હતી. કેટલોક ભાગ પ્રોમિસરી નોટ ઉપર ને કેટલોક ભાગ પ્રોમિસરી નોટ આપવાનું વચન પળાવવા ઉપર હતો. બચાવ એ હતો કે

કેસની તૈયારી

પ્રામિસરી નોટ ફરેઅથી લેવામાં આવી હતી અને પૂરે આવેજ નહોતો મળ્યો. આમાં હકીકત અને કાયદાની ખારીઓ પુષ્કળ હતી. નામાની ગૂંચો પણ ઘણી હતી.

બન્ને પક્ષે સારામાં સારા સોલિસિટરો ને ખારીસ્ટરો રોકવામાં આવ્યા હતા. આથી મને તેઓના બન્નેના કામનો અનુભવ મેળવવાની સુંદર તક મળી. વાદીનો કેસ સોલિસિટરને સારૂ તૈયાર કરવાનો ને હકીકતો શોધવાનો બધો બોલો મારા ઉપર હતો. તેમાંથી સોલિસિટર કેટલું રાખે છે ને સોલિસિટર તૈયાર કરેલામાંથી ખારીસ્ટર કેટલાનો ઉપયોગ કરે છે તે મને જોવા મળતું હતું. હું સમજી ગયો કે આ કેસ તૈયાર કરવામાં મારી અહલ્યુશક્તિનું ને ગોઠવણની શક્તિનું માપ મને ઠીક મળી રહેશે.

મેં કેસમાં પૂરે રસ લીધો. તેમાં હું તન્મય થયો. આગળ પાછળનાં બધાં કાગળિયાં વાંચી ગયો. અસીલના વિશ્વાસનો ને તેની હોંશિયારીનો પાર નહોતો. તેથી માફ કામ ઘણું સરળ થઈ પડ્યું. મેં નામાનો ઝીણવટથી અભ્યાસ કરી લીધો. ઘણા ગુજરાતી કાગળો હતા તેના તરબુમા પણ મારે જ કરવા પડતા. તેથી તરબુમા કરવાની શક્તિ વધી.

મારો ઉદ્દેશ ખૂબ હતો. જોકે ઉપર લખી ગયો તેમ ધાર્મિક ચર્ચા વગેરેમાં ને જાહેરકામમાં મને ખૂબ રસ હતો, અને તેમાં વખત આપતો, છતાં એ વસ્તુ મારે મન ગૌણ હતી. કેસની તૈયારીને હું પ્રધાનપદ આપતો હતો. તેને અંગે કાયદાનું વાચન કે જે કંઈ બીજું વાંચવું પડે તે હું હમેશાં પહેલું કરી લેતો. પરિણામે કેસની હકીકત ઉપર

મેં એટલો કાણુ મેળવ્યો કે તેટલું જ્ઞાન વાદી પ્રતિવાદીને પણ કદાચ ન હોય. કેમકે મારી પાસે તો બંનેનાં કાગળિયાંઓ હોય.

મને મરહૂમ મિ. પિકટના શબ્દો યાદ આવ્યા. તેનું વધારે સમર્થન પાછળથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના સુપ્રસિદ્ધ ખારીસ્ટર મરહૂમ મિ. લૅનર્ડે એક પ્રસંગે કહ્યું હતું. ‘હકીકત એ ત્રણચતુર્થાશ કાયદો છે’ એ મિ. પિકટનું વચન હતું. એક કેસને પ્રસંગે હું જાણતો હતો કે ન્યાય કેવળ અસીલ તરફ હતો પણ કાયદો વિરુદ્ધ જતો જણાયો. હું નિરાશ થઈ મિ. લૅનર્ડની મદદ લેવા ધાયો. તેમને પણ હકીકતે કેસ મજબૂત લાગ્યો. તે બોલી બાંધ્યા, ‘ગાંધી હું એક વાત શીખ્યો છું કે જો આપણે હકીકત ઉપર બરાબર કાણુ મેળવીએ તો કાયદો એની મેળે આપણને મળી રહેશે. આ કેસની હકીકત આપણે જાણીએ.’ આમ કહી તેમણે મને ફરી એકવાર હકીકત પચાવવા ને ત્યારપછી ફરી મળવાનું સૂચવ્યું. એ જ હકીકતને ફરી તપાસતાં, તેનું મનન કરતાં, મેં તેને જુદી રીતે જોઈ અને તેને લગતો દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલો એક જૂનો કેસ પણ હાથ લાગ્યો. હું હર્ષભેર મિ. લૅનર્ડને ત્યાં પહોંચ્યો. તે રાજ થયા ને બોલ્યા: ‘જા, આપણે એ કેસ જીતવો જોઈએ. કયા જજ બેંચ ઉપર હશે તે જરા ધ્યાનમાં રાખવું પડશે.’

દાદા અબદુલ્લાના કેસની તૈયારી કરતો હતો ત્યારે હકીકતનો મહિમા હું આટલે દરજ્જે નહોતો પારખી શક્યો. હકીકત એટલે સત્ય વાત. સત્ય વાતને વળગી રહેતાં કાયદા એની મેળે આપણી મદદમાં ગોઠવાઈ જાય છે.

મેં તો અસીલના કેસને અંતે જોઇ લીધું કે તેનો કેસ ઘણો મજબૂત છે. કાયદો તેની મદદે પહોંચવો જ જોઇએ.

પણ કેસ લડતાં, બન્ને સગા, એક જ શહેરમાં રહેનારા ખુવાર થઇ જશે એ મેં જોયું. કેસનો અંત કોઈ જોઈ ન શકે. કોર્ટમાં રહે તો કેસ ધમ્મમાં આવે તેટલો લંબાવી શકાય. લંબાવવામાં બેમાંથી એકને કાયદો ન થાય. આથી કેસનો અંત થતો હોય તો તે બેઉ જણ ધમ્મતા જ હતા.

તૈયબ શેઠને મેં વીનવ્યા. ધરમેળે પતાવવાની સલાહ આપી. તેમના વકીલને મળવાનું મેં સૂચવ્યું. બન્નેને વિશ્વાસ આવે તેવા પંચને તેઓ નીમે તો કેસ ઝટ પતી જાય. વકીલોનાં ખર્ચ એટલાં બધાં ચડતાં હતાં કે તેમાં મોટા વેપારી પણ ખપી જાય. બન્ને એટલી ચિંતાથી કેસ લડતા હતા કે એકે નિરાંતે બીજું કશું કામ ન કરી શકે. દરમ્યાન વેર પણ વધ્યે જ જતાં હતાં. મને વકીલાત ઉપર તિરસ્કાર છૂટ્યો. વકીલ તરીકે તો બન્નેના વકીલોએ એકબીજાને જીતવાની કાયદાની બારીએ જ શોધી દેવાની રહી. જીતનારને બધું ખર્ચ કોઇ દિવસ નથી મળી શકતું એ મેં આ કેસમાં પ્રથમ જાણ્યું. પક્ષકારની પાસેથી લઇ શકાય એવી પીનો એક આંકડો હોય, ને તે ઉપરાંત અસીલ વકીલ વચ્ચેના બીજા આંકડો હોય. આ બધું મને અસહ્ય લાગ્યું. મને તો લાગ્યું કે મારો ધર્મ બન્નેની મિત્રતા કરવાનો હતો. બન્ને સગાને મેળવવાનો હતો. મેં સમાધાનીને સારૂ કાળજીવૂટ મહેનત કરી. તૈયબ શેઠ માન્યા. છેવટે પંચ નીમાયા. કેસ ચાલ્યો. કેસમાં દાદા અબદુલ્લા જીત્યા.

આદ્યમંડળ

પણ એટલેથી મને સંતોષ ન થયો. જો પંચના ઠરાવની બજાવણી થાય તો તૈયબ હાજી ખાનમહમદ એટલા પૈસા એકાએક ન જ આપી શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા પોરબંદરના મેમ્બરોમાં એક ધરમેજેનેા અલિખિત કાયદો હતો કે પોતે મરે પણ દેવાળું ન કાઢે. તૈયબ શેઠ ૩૭,૦૦૦ પાઉન્ડ ને ખર્ચ એકાએક ન જ આપી શકે. તેમને એક દમડી ઓછી નહોતી આપવી. દેવાળું નહોતું જ કાઢવું. રસ્તો માત્ર એક જ હતો કે દાદા અબ્દુલ્લાએ તેમને પૂરતો વખત આપવો. દાદા અબ્દુલ્લાએ ઉદારતા વાપરી ને ખૂબ લાંબો વખત આપ્યો. પંચ નીમાવવામાં મને જેટલી મહેનત પડી તેના કરતાં આ લાંબા હમ્મ કરાવવામાં વધારે મહેનત કરવી પડી. બન્ને પક્ષ રાજ થયા. બન્નેની પ્રતિષ્ઠા વધી. મારા સંતોષનો પાર ન રહ્યો. હું ખરી વકીલાત શીખ્યો. મનુષ્યની સારી બાબુ બોળી કાઢતાં શીખ્યો, મનુષ્યહૃદયમાં પ્રવેશ કરતાં શીખ્યો. મેં જોયું કે વકીલનું કર્તવ્ય પક્ષકારોની વચ્ચે પડેલી તૂટ સાંધવાનું છે. આ શિક્ષણે મારા મનમાં એવી જડ ધાલી કે મારી વીસ વર્ષની વકીલાતનો મુખ્ય કાળ મારી ઑફિસમાં બેઠાં સેંકડો કેસોની સમાધાનીઓ કરાવવામાં જ ગયો. તેમાં મેં બોયું નહિ. દ્રવ્ય બોયું એમ પણ ન કહેવાય. આત્મા તો ન જ બોયો.

ધાર્મિક મંથન

 વે પાછો ખ્રિસ્તી મિત્રા સાથેનો સંબંધ વિચારવાનો સમય આવ્યો છે.

મારા ભવિષ્યને વિષે મિ. બેકરની ચિંતા વધતી જતી હતી. તે મને વેલિંગ્ટન કન્વેન્શનમાં લઇ ગયા. પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીઓમાં થોડે થોડે વર્ષે ધર્મજગૃતિ એટલે આત્મશુદ્ધિને સારૂ વિશેષ પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે. આને ધર્મની પુનઃપ્રતિષ્ઠા અથવા ધર્મના પુનરુદ્ધારને નામે આપણે ઓળખીએ. તેવું સંમેલન વેલિંગ્ટનમાં હતું. તેના સભાપતિ ત્યાંના પ્રખ્યાત ધર્મનિષ્ઠ પાદરી રેવરંડ એન્ડ્રુ મરે હતા. મિ. બેકરને એવી આશા હતી કે આ સંમેલનમાં થનારી જગૃતિ, ત્યાં આવનારા લોકોનો ધાર્મિક ઉત્સાહ, તેમની નિખાલસતા મારા હૃદય ઉપર એવી ઊંડી છાપ પાડશે કે હું ખ્રિસ્તી થયા વિના નહિ રહી શકું.

પણ મિ. બેકરનો અંતિમ આધાર પ્રાર્થનાની શક્તિ ઉપર હતો. પ્રાર્થનાને વિષે તેમને ખૂબ શ્રદ્ધા હતી. અંતઃકરણપૂર્વક થયેલી પ્રાર્થના ઈશ્વર સાંભળે જ છે એવો તેમનો વિશ્વાસ હતો. પ્રાર્થનાથી જ મુક્તર (એક પ્રખ્યાત ભાવિક ખ્રિસ્તી) જેવા માણસો પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતા તેનાં દૃષ્ટાંતો તે મને આપતા. પ્રાર્થનાના મહિમા વિષે મેં

બધું તટસ્થપણે સાંભળ્યું. ખ્રિસ્તી થવાનો અંતર્નાદ આવે તો તેનો સ્વીકાર કરતાં કોઇપણ વસ્તુ મને આડે આવે તેમ નહોતી એમ મેં તેમને કહ્યું. અંતર્નાદને વશ થવાનું તો હું આ અગાઉ કેટલાંક વર્ષ થયાં શીખી ચૂક્યો હતો. તેને વશ થવામાં મને આનંદ આવતો. તેની વિરુદ્ધ જવું મને કઠિન અને દુઃખરૂપ હતું.

અમે વેલિંગ્ટન ગયા. મને 'સ્થામળા સાથી'ને સાથે લેવો એ મિ. બેકરને ભારે પડ્યું. અનેક વેળા મારે ખાતર તેમને અગવડ બોગવવી પડતી. રસ્તામાં અમારે મુકામ કરવાનો હતો, કેમકે મિ. બેકરનો સંધ રવિવારે મુસાફરી ન કરે, અને વચ્ચે રવિવાર આવતો હતો. વચ્ચે તેમજ સ્ટેશને હોટેલમાં મને દાખલ કરવાની અને રકઝક બાદ દાખલ કર્યા પછી ખાણાધરમા જમવા દેવાની હોટેલના માલિકે ના પાડી. પણ મિ. બેકર એમ નમતું મેલે તેમ નહોતા. તેઓ હોટેલમાં ઉતરનારના લોક ઉપર કાયમ રહ્યા. પણ તેમની મુશ્કેલીઓ હું કળી શક્યો. વેલિંગ્ટનમાં મારો ઉતારો તેમની સાથે જ હતો. ત્યાં પણ ઝીણી ઝીણી અગવડો તે ઢાંકવાના તેમના શુભ પ્રયત્ન છતાં હું જોઈ જતો હતો.

સંમેલનમાં ભાવિક ખ્રિસ્તીઓનો મેળાપ થયો. તેમની શ્રદ્ધા જોઈ હું રાજ થયો. મિ. મરેની મુલાકાત કરી. મારે સારૂ ધણા પ્રાર્થના કરના હતા એમ મેં જોયું. તેમનાં કેટલાંક ભજનો મને બહુ મીઠાં લાગ્યાં.

સંમેલન ત્રણ દિવસ ચાલ્યું. સંમેલનમાં આવનારાંની ધાર્મિકતા હું સમજી શક્યો, તેની કદર કરી શક્યો. પણ

મને મારી માન્યતામાં — મારા ધર્મમાં — ફેરફાર કરવાનું કારણ ન મળ્યું. હું મને ખ્રિસ્તી કહેવડાવીને જ સ્વર્ગે જઈ શકું કે મોક્ષ મેળવી શકું એવું મને ન જણાયું. આ વાત મેં જ્યારે જાણી ખ્રિસ્તી મિત્રોને કહી ત્યારે તેમને આઘાત તો પહોંચ્યો પણ હું લાચાર હતો.

મારી મુશ્કેલીઓ ઊંડી હતી. ‘ઇશુ ખ્રિસ્ત એ જ એક ઈશ્વરનો પુત્ર છે, તેને જે માને તે તરે’ એ વાત મને ગળે ન ઉતરે. ઈશ્વરને જો પુત્રો હોય શકે તો આપણે બધા તેના પુત્રો છીએ. ઇશુ જો ઈશ્વરસમ હોય, ઈશ્વર જ હોય તો મનુષ્ય માત્ર ઈશ્વરસમ છે; ઈશ્વર થઈ શકે. ઇશુના મૃત્યુથી ને તેના લોહીથી જગતમાં પાપ ધોવાય એ અક્ષરશઃ અર્થમાં માનવા બુદ્ધિ તૈયાર જ ન થાય. રૂપક તરીકે તેમાં સત્ય લલે હો. વળી ખ્રિસ્તી માન્યતા મુજબ મનુષ્યને જ આત્મા છે, બીજા જીવોને નથી ને દેહના નાશની સાથે તેમનો સર્વથા નાશ થઈ જાય છે; ત્યારે મારી માન્યતા આથી વિરુદ્ધ હતી. ઇશુને એક ત્યાગી, મહાત્મા, દૈવી શિક્ષક તરીકે હું સ્વીકારી શકતો હતો, પણ તેને અદ્વિતીય પુરુષરૂપે નહોતો સ્વીકારી શકતો. ઇશુના મૃત્યુથી જગતને ભારે દષ્ટાંત મળ્યું, પણ તેના મૃત્યુમાં કંઈ ગુણ અમલકારી અસર હતી એમ માઈ હેલ્થ સ્વીકારી નહોતું શકતું. ખ્રિસ્તીઓના પવિત્ર જીવનમાંથી મને એવું ન મળ્યું કે જે બીજા ધર્મીઓના જીવનમાંથી નહોતું મળતું. તેમનાં પરિવર્તન જેવાં જ પરિવર્તન બીજાના જીવનમાં થતાં મેં જોયાં હતાં. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ ખ્રિસ્તી સિદ્ધાંતોમાં મેં અલૌકિકતા ન જાણી. ત્યાગની દૃષ્ટિએ હિંદુધર્મીઓનો ત્યાગ મને અડતો

જણાવો. ખ્રિસ્તીધર્મને હું સંપૂર્ણ અથવા સર્વોપરિ ધર્મ તરીકે ન સ્વીકારી શક્યો.

આ હૃદયમંથન મેં પ્રસંગે આવતાં ખ્રિસ્તી મિત્રાની પાસે મૂક્યું. તેનો જવાબ તેઓ મને સંતોષે તેવો ન આપી શક્યા.

પણ જેમ હું ખ્રિસ્તીધર્મનો સ્વીકાર ન કરી શક્યો, તેમ હિંદુધર્મની સંપૂર્ણતા વિષે અથવા તેના સર્વોપરિપણા વિષે પણ હું ત્યારે નિશ્ચય ન કરી શક્યો. હિંદુધર્મની ત્રુટિઓ મારી નજર આગળ તર્યો કરતી હતી. અસ્પૃશ્યતા, જે હિંદુધર્મનું અંગ હોય તો તે સહેલું ને વધારાનું અંગ જણાયું. અનેક સંપ્રદાયો, અનેક નાતગ્નતોની હસ્તી હું સમજી ન શક્યો. વેદ જ ઈશ્વરપ્રણીત એટલે શું? વેદ ઈશ્વરપ્રણીત તો બાઈબલ અને કુરાન કાં નહિ?

જેમ ખ્રિસ્તી મિત્રો મારા ઉપર અસર કરવા મથી રહ્યા હતા તેમ મુસલમાન મિત્રોનો પણ પ્રયત્ન હતો. અબ્દુલ્લા શેઠ મને ઈસ્લામનો અભ્યાસ કરવા લલચાવી રહ્યા હતા. તેની ખુબીઓની ચર્ચા તો કર્યો જ કરે.

મેં મારી મુસીબતો રાયચંદલાલ આગળ મૂકી. હિંદુસ્તાનના બીજા ધર્મશાસ્ત્રીઓ સાથે પણ પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમના જવાબ ફરી વળ્યા. રાયચંદલાલના પત્રથી મને કંઈક શાંતિ થઈ. તેમણે મને ધીરજ રાખવા ને હિંદુધર્મનો જાંડો અભ્યાસ કરવા લલામણુ કરી. તેમના એક વાક્યનો ભાવાર્થ આ હતો : ‘હિંદુધર્મમાં જે સૂક્ષ્મ અને ગૂઢ વિચારો છે, આત્માનું નિરીક્ષણ છે, દયા છે, તેવું બીજા ધર્મમાં નથી એવી નિબ્બક્ષપાતપણે વિચારતાં મને પ્રતીતિ થઈ છે.’

મેં સેલનું કુરાન ખરીદી તે વાંચવાનું શરૂ કર્યું. બીજાં પણ ઇસ્લામી પુસ્તકો મેળવ્યાં. વિલાયતના ખ્રિસ્તી મિત્રો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તેમાંના એકે એડવર્ડ મેટલેન્ડની સાથે ઓળખ કરાવી. તેમની સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. તેમણે એના કિંગ્સફર્ડની સાથે મળીને ‘પરફેક્ટ વે’ (ઉત્તમ માર્ગ) નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું તે મને વાંચવા મોકલ્યું. પ્રચલિત ખ્રિસ્તીધર્મનું તેમાં ખંડન હતું. ‘બાઇબલનો નવો અર્થ’ નામનું પુસ્તક પણ તેમણે મને મોકલ્યું. આ પુસ્તકો મને ગમ્યાં. તેમાંથી હિંદુમતને પુષ્ટિ મળી. ટૉર્સ્ટૉયના ‘વૈકુંઠ તમારા હૃદયમાં છે’ નામના પુસ્તકે મને ઘેર્યો. તેની છાપ મારા ઉપર બહુ ઊંડી પડી. આ પુસ્તકની સ્વતંત્ર વિચારશૈલિ, તેની પ્રૌઢ નીતિ, તેના સત્ય આગળ મિ. કોટ્સે આપેલાં બધાં પુસ્તકો શુંબક લાગ્યાં.

આમ મારો અભ્યાસ ખ્રિસ્તી મિત્રો ન ઇચ્છે તે દિશામાં મને લઇ ગયો. એડવર્ડ મેટલેન્ડ સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ઠીક લાંબાયો. કવિ (રાયચંદલાઇ) ની સાથે તો છેવટ સુધી ટક્યો. તેમણે કેટલાંક પુસ્તકો મોકલ્યાં તે પણ મેં વાંચ્યાં. તેમાં ‘પંચાકરણ’ ‘મણિરત્નમાળા’ યોગવાસિષ્ઠનું ‘મુમુક્ષુ પ્રકરણ’ હરિભદ્રસૂરીનું ‘પદ્ધર્શન સમુચ્ચય’ ઇ. ૦ હતાં.

આમ જોકે હું ખ્રિસ્તી મિત્રોએ ન ધારેલે માર્ગે ચલ્યો છતાં તેમના સમાગમે મારામાં જે ધર્મજિજ્ઞાસા જાગૃત કરી તેને સારૂ તો હું તેમનો સહાયનો પ્રયત્ન બન્યો. એ મારો સંબંધ મને હમેશાં યાદ રહી જશે. તેવા મીઠા અને પવિત્ર સંબંધો ભવિષ્યમાં વધતા ગયા પણ થયા નહિ.

૧૬

કો જાને કલ કી ?

ખબર નહિ ઈસ જુગમે પલ કી
સમજ મન ! કો જાને કલ કી ?

કેસ પૂરે થયો એટલે પ્રિટોરિયામાં રહેવાનું મને
પ્રયોજન ન રહ્યું. હું ડરબન ગયો. ત્યાં જઈ
હિંદુસ્તાન પાછા જવાની તૈયારી કરી. અબદુલ્લા શેક મને
માનપાન વિના જવા દે તેમ નહોતું. તેમણે સિડનહમમાં
મારે સાડા ખાનપાનનો મેળાવડો કર્યો. ત્યાં આખો દિવસ
ગાળવાનો હતો.

મારી પાસે કેટલાંક છાપાં પજાં હતાં. તે હું જોઈ રહ્યો
હતો. તેના એક ખૂણામાં મેં એક નાનકડો ફકરો જોયો.
મથાળું ‘ઇડિયન ફ્રેન્ચાઇઝ’ હતું. તેનો અર્થ ‘હિંદી
મતાધિકાર’ થયો. ફકરાની મતલબ એ હતી કે હિંદીઓને
નાતાલની ધારાસભામાં સભ્યોની ચૂંટણી કરવાના હક હતા
તે લઈ લેવા. આને લગતો કાયદો ધારાસભામાં ચર્ચાઈ
રહ્યો હતો. હું આ કાયદાથી અગ્રણ્યો હતો. મિજલસમાંના
કાંઈને હિંદીઓના હક લઈ લેનારા આ ખરડા વિષે કંઈ
ખબર નહોતી.

કેા જાને કલ કી ?

મેં અબદુલ્લા શેઠને પૂછ્યું. તેમણે કહ્યું, ‘આવી બાબતમાં અમે શું જાણીએ? અમને તો વેપાર ઉપર કંઈ આકૃત આવે તો તેની ખબર પડે. જુઓની, ઔરેંજ ક્વી સ્ટેટમાં અમારા વેપારની જડ ઉખડી ગઈ. તે બાબત અમે મહેનત કરી. પણ અમે તો અપંગ રહ્યા. છાપાં વાંચીએ તોયે ભાવતાલ જેટલું સમજીએ. કાયદાની વાતોની શી ખબર પડે? અમારાં આંખકાન અમારા ગોરા વઢીલો.’

‘પણ અહીં જન્મેલા ને અંગ્રેજી લણેલા આટલા બધા નૌજવાન હિંદીઓ આપણે ત્યાં છે તેનું શું?’ મેં પૂછ્યું.

‘અરે ભાઈ, અબદુલ્લા શેઠે કપાળે હાથ મૂક્યો, ‘તેમની પાસેથી તે શું મળે? તે બિચારા આમાં શું સમજે? તેઓ અમારી પાસે પણ ન ફરકે, ને સાચું પૂછાવો તો અમે પણ તેમને ન ઓળખીએ. એ રહ્યા ખ્રિસ્તી એટલે પાદરીઓના પંજમાં. અને પાદરીઓ ગોરા, તે સરકારને તાબે!’

મારી આંખ ઉઘડી. આ વર્ગને અપનાવવો જોઈએ. ખ્રિસ્તીધર્મનો આ જ અર્થ? તેઓ ખ્રિસ્તી એટલે દેશના મદદચા? ને પરદેશી થયા?

પણ મારે તો દેશ પાછા ફરવું હતું એટલે ઉપરનાં વિચારોને મેં મૂર્તિમંત ન કર્યા. અબદુલ્લા શેઠને પૂછ્યું:

‘પણ આ કાયદો જો એમ ને એમ પસાર થાય તો તમને ભારે પડવાનો. આ તો હિંદીઓની હસ્તીના નાશનું પહેલું પગથિયું છે. આમાં સ્વમાનની હાનિ છે.’

‘તે હોય. પણ તમને હું આ ફરેંચાઈઝ (આમ અંગ્રેજી ભાષાના ધણા શબ્દો પલટાઈને દેશીઓમાં રૂઢ થઈ

ગયા હતા. ‘મતાધિકાર’ કહો તો કોઈ ન સમજે.) નો ઇતિહાસ કહું. અમે તો એમાં કંઈ જ ન સમજીએ. પણ આપણો મોટો વકીલ મિ. એસ્કંબ છે એ તો તમે જાણો જ છો. એ જળરો લડવૈયો છે. તેની ને અહીંના પુરજના એંજીનિયરની વચ્ચે ખૂબ લડાઈ ચાલે છે. મિ. એસ્કંબને ધારાસભામાં જવામાં આ લડાઈ આડે આવતી હતી. તેણે અમને અમારી સ્થિતિનું લાન કરાવ્યું. તેના કહેવાથી અમે અમારાં નામ મતાધિકાર પત્રમાં નોંધાવ્યાં ને તે બધા મત મિ. એસ્કંબને આપ્યા. હવે તમે જ્નેશો કે અમે આ મતની કિંમત તમે આંકો છો તેવી કેમ નથી આંકી. પણ તમે કહો છો તે હવે અમારાથી સમજી શકાય છે. વાર, ત્યારે તમે શી સલાહ આપો છો?’

આ વાત બીજા મહેમાનો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી રહ્યા હતા. તેમાંના એકે કહ્યું, ‘હું તમને સાચી વાત કહું? જો તમે આ સ્ટીમરમાં ન જાઓ ને મલિનોમાસ રોકાઈ જાઓ તો અમે કહો તે પ્રમાણે લડીએ.’

બીજા બોલી બેઠા :

‘એ ખરી વાત છે. અબદુલ્લા શેઠ, તમે ગાંધીભાઈને રોકી રાખો.’

અબદુલ્લા શેઠ ઉસ્તાદ હતા. તે બોલ્યા, ‘હવે તેમને રોકવાનો મારો આધિકાર નથી. અથવા તો મને તેટલો તમને. પણ તમે કહો છો તે બરાબર છે. આપણે બધા તેમને રોકીએ. પણ એ તો બારીસ્ટર છે, એમની શીનું શું?’

હું હુલાયો ને વચ્ચે પડ્યો :

‘અબદુલ્લા શેઠ, આમાં મારી શીની વાત હોય જ નહિ. જાહેર સેવામાં શી કેવી ? હું રોકાઉં તો એક સેવક તરીકે રોકાઈ શકું. આ લાઘવોને બધાને હું બરોબર ન ઓળખું. પણ તમે માનતા હો કે બધા મહેનત કરશે તો હું એક મહિનો રોકાઈ જવા તૈયાર છું. એટલું ખર્ચ કે જોડે તમારે મને કંઈ આપવાનું નથી જતાં આવાં કામ તદ્દન વગર પૈસે તો ન જ થાય. આપણે તારો કરવા પડે, કંઈ છપાવવું પડે. જ્યાં ત્યાં જવું જોઈએ તેનાં ગાડીલાડાં થાય. વખતે આપણે સ્થાનિક વકીલનીયે સલાહ લેવી પડે. મને અહીંના કાયદાની ખબર ન હોય. કાયદાનાં પુસ્તકો તપાસવાં જોઈએ. વળી આવાં કામ એક લાથે ન થાય. ઘણાએ તેમાં લગવું જોઈએ.’

ઘણા અવાજ એકસાથે સંભળાયા. ‘ખુદાની મહેર છે. પૈસા તો ભેળા થઈ રહેશે. માણસો પણ છીએ. તમે રહેવાનું કબૂલ કરો એટલે બસ.’

મિજલસ મટી ને કાર્યવાહક સમિતિ થઈ પડી. ખાવાપીવાનું વહેલું ઉકેલી ઘેર પહોંચવાનું મેં સૂચવ્યું. લડતની રૂપરેખા મેં મનમાં ગોઠવી. મતાધિકાર કેટલાને છે વગેરે જાણી લીધું. મેં એક માસ રહી જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા સ્થાયી રહેઠાણનો પાયો ધર્મિરે રચ્યો ને સ્વમાનની લડતનું બીજ રોપાયું.

૧૭

રહ્યો

સન ૧૮૯૩ ની સાલમાં નાતાલમાં હિંદી કોમના અગ્રગણ્ય નેતા શેઠ હાજી મહમદ હાજી દાદા ગણુતા. સાંપત્તિક સ્થિતિમાં શેઠ અબદુલ્લા હાજી આદમ મુખ્ય હતા, પણ તેઓ તેમજ ખીજા જાહેર કામમાં શેઠ હાજી મહમદને જ પ્રથમ સ્થાન આપતા. એટલે તેમના પ્રમુખપણા નીચે અબદુલ્લા શેઠના મકાનમાં એક સલા ભરાઈ. તેમાં ફ્રેંચાઇઝ બિલની સામે થવાનો ઠરાવ થયો. સ્વયંસેવકો નોંધાયા. આ સલામાં નાતાલમાં જન્મેલા હિંદીઓ એટલે ખ્રિસ્તી જીવાનિયાને પણ એકઠા કર્યા હતા. મિ. પૉલ ડરબનની કોરટના દુભાષિયા હતા. મિ. મુહાન ગૌડકે મિશન સ્કુલના હેડમાસ્તર હતા. તેમણે પણ સલામાં હાજરી આપી ને તેમની અસરથી તે વર્ગના જીવાનિયા સારી સંખ્યામાં આવ્યા હતા. આ બધા સ્વયંસેવક તરીકે જોડાયા. વેપારી તો ધણા હતા જ. તેમાંનાં જાણવાજોગ નામ શેઠ દાઉદ મહમદ, મહમદ કાસમ કમરૂદ્દીન, શેઠ આદમજી મિયાંખાન, એ. કાલંદાવેલ્લુ પીલે,

સી. લક્ષીરામ, રંગસામી પડિયાચી, આમદ જીવા, વગેરે હતા. પારસી રસ્તમજી તો હોય જ. મહેતાવર્ગમાંથી પારસી માણેકજી, જોશી, નરસીરામ, વગેરે દાદા અબ્દુલ્લા ધંની મોટી, પેટીઓના નોકરો હતા. આ બધાને જાહેરકામમાં જોડાવાથી આશ્ચર્ય લાગ્યું. આમ જાહેરકામમાં નોતરાવાનો ને ભાગ લેવાનો તેમનો આ પ્રથમ અનુભવ હતો. આવી પડેલા દુ.ખની સામે નીચકીચ, નાનામોટા, શેઠનોકર, હિંદુમુસલમાન, પારસી, ઇસાઈ, ગુજરાતી, મદ્રાસી, સિંધી વગેરે ભેદ ભૂલાઈ ગયા હતા. સહુ હિંદનાં સંતાન અને સેવક હતા.

બિલની બીજી સુનાવણી થઈ ગઈ હતી કે થવાની હતી. તે વખતે થયેલાં ધારાસભાનાં ભાષણોમાં એવી ટીકા હતી કે કાયદો આવો સખત હતો છતાં હિંદીઓ તરફથી કશો વિરોધ ન હતો. તે હિંદી કામની બેદરકારી અને તેની મતાધિકાર ભોગવવાની નાલાયકીનો પૂરાવો હતો.

મેં વસ્તુસ્થિતિ સભાને સમજાવી. પ્રથમ કાર્ય તો એ થયું કે ધારાસભાના પ્રમુખને તાર મોકલવો કે તેમણે બિલનો વધુ વિચાર મુલતવી રાખવો. એવો જ તાર મુખ્ય પ્રધાન સર જૉન રૉબિન્સનને પણ મોકલ્યો, ને બીજો દાદા અબ્દુલ્લાના મિત્ર તરીકે મિ. એસ્કંબને. આ તારનો જવાબ ફરી વળ્યો કે બિલની ચર્ચા બે દિવસ મુલતવી રહેશે. સહુ રાજી થયા.

અરજી ઘડાઈ. તેની ત્રણ નકલ મોકલવાની હતી. પ્રેસને સારૂ પણ નકલ તૈયાર કરવાની હતી. અરજીમાં બની શકે તેટલી સહીઓ લેવાની હતી. આ કામ બધું એક

પાતમાં પૂરૂં કરવાનું હતું. પેલા શિક્ષિત સ્વયંસેવકો અને મીઠા લગભગ આખી રાત જાગ્યા. સારા અક્ષર લખનાર તેમાંના એક મિ. આર્થર બુટ્ટા હતા. તેમણે સુંદર અક્ષરે અરજીની નકલ કરી. બીજાઓએ તેની બીજી નકલો કરી. એક બેલે ને પાંચ લખતા જાય. એમ પાંચ નકલ એક સાથે થઈ. વેપારી સ્વયંસેવકો પોતપોતાની ગાડીઓ લઈ કે પોતાને ખર્ચે ગાડીઓ ભાડે કરી સહીઓ લેવા નીકળી પડ્યા.

અરજી ગઈ. છાપાંઓમાં છપાઈ. તેને વિષે અનુકૂળ દીકાઓ થઈ. ધારાસભા ઉપર પણ અસર સારી થઈ. તેની ચર્ચા પણ ખૂબ થઈ. અરજીમાં આપેલી દલીલના રદિયા અપાયા પણ તે આપનારને પણ લૂલા લાગ્યા. બિલ તો પાસ થયું.

આ પરિણામ આવશે એમ સહુ જાણતા હતા. પણ કોમમાં નવજીવન રેડાયું. એક કોમ છીએ, માત્ર વેપારી હકોને જ સાફ નહિ પણ કોમી હકોને સાફ લડવાનો પણ સહુનો ધર્મ છે એમ સહુ સમજ્યા.

આ સમયે લૉર્ડ રિપન સંસ્થાનોના પ્રધાન હતા. તેમને એક જગી અરજી કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ અરજીમાં જેટલાની અને તેટલાની સહીઓ લેવાની હતી. એ કામ એક દલાડામાં ન જ થાય. સ્વયંસેવકો નીમાયા ને કામ ઉકેલવાનું સહુએ હાથ લીધું.

અરજીની પાછળ મેં બહુ મહેનત લીધી. મારે હાથ આવ્યું તે બધું સાહિત્ય વાંચી લીધું. હિંદુસ્તાનમાં આપણે એક પ્રકારનો મતાધિકાર ભોગવીએ છીએ એ સિદ્ધાંતની

દલીલને, અને હિંદીઓની વસ્તી જૂજ છે એ વ્યાવહારિક દલીલને મેં મધ્યખિંદુ બનાવ્યું.

અરજીમાં દસ હજાર સહીઓ થઈ. એક પખવાડિયામાં અરજી મોકલવા જોગી સહીઓ મળી રહી. આટલા સમયમાં નાતાલમાં દસ હજાર સહીઓ લેવી એને વાંચનાર નાનીસૂતી વાત ન સમજે. સહીઓ આખા નાતાલમાંથી લેવાની હતી. માણસો આવા કામથી અળણ્યા હતા. શેમાં સહી કરે છે તે સમજે નહિ ત્યાંસુધી સહી ન લેવાનો નિશ્ચય હતો, તેથી મુદ્દામ સ્વયંસેવકોને મોકલીને જ સહી લેવાય તેમ હતું. ગામડાંઓ દૂરદૂર હતાં. એટલે ઘણા કામ કરનારા ચીવટથી કામ કરે તો જ આવાં કામ શીઘ્રતાથી થઈ શકે. તેમ જ થયું. આમાં બધાએ ઉત્સાહપૂર્વક કામ કર્યું. આમાંના શેઠ દાઉદ મહમદ, પારસી રસ્તમજી, આદમજી મિયાંખાન અને આમદ જીવાની મૂર્તિઓ અત્યારે પણ મારી નજરે તરે છે. તેઓ ઘણી સહીઓ લાવ્યા હતા. દાઉદ શેઠ આખો દહાડો પોતાની ગાડી લઈ નીકળી પડતા. કોઈએ ખીસાખચર્ય સુદ્ધાં ન માગ્યું.

દાદા અબ્દુલ્લાનું મકાન ધર્મશાળા કે જાહેર ઑફિસ જેવું થઈ પડ્યું હતું. શિક્ષિત લાઘવો તો મારી પાસે જ હોય. તેઓનું અને બીજા કામદારોનું ખાવાનું દાદા અબ્દુલ્લાને ત્યાં જ થાય. આમ સહુ ખૂબ ખચમાં ઉતર્યા.

અરજી ગઈ. તેની એક હજાર નકલ છપાવી હતી. તે અરજીએ હિંદુસ્તાનની જાહેર પ્રજાને નાતાલનો પહેલો પરિચય કરાવ્યો. જેટલાં છાપાંનાં અને જાહેર આગેવાનોનાં નામ હું જાણુતો હતો તેટલાંને તે અરજીની નકલો મોકલી.

‘ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા’એ તે ઉપર અગ્રલેખ લખ્યો ને હિંદીઓની માગણીને સરસ ટેકો આપ્યો. વિલાયતમાં પણ અરજીની નકલ બધા પક્ષના આગેવાનોને મોકલવામાં આવી હતી. ત્યાં લંડનના ‘ટાઇમ્સ’નો ટેકો મળ્યો. એટલે ખિલને મંજૂરી ન મળવાની આશા બંધાઇ.

હવે મારાથી નાતાલ છોડાય એવું ન રહ્યું. લોકોએ મને ચોમેરથી ઘેર્યો ને નાતાલમાં જ સ્થાયી રહેવાનો અતિશય આગ્રહ કર્યો. મેં મારી મુશ્કેલીઓ જણાવી. મારા મનની સાથે મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે મારે જાહેર ખર્ચે ન જ રહેવું. નોખું ઘર માંડવાની મેં આવશ્યકતા જોઇ. ઘર પણ સાફ અને સારા લક્ષણોમાં લેવું જોઇએ એમ મેં તે વેળા માન્યું. બીજા બારીસ્ટરો રહે તેમ મારે રહેવામાં કામનું માન વધે એમ મેં વિચાર્યું. આવું ઘર હું વર્ષના ૩૦૦ પાર્સિંગ વિના ન જ ચલાવી શકું એમ મને લાગ્યું. તેટલા પૈસાની વકીલાતની બાબત મળી શકે તો જ રહેવાય એમ મેં નિશ્ચય કર્યો ને તે કામને જણાવ્યો.

‘પણ એટલા પૈસા તમે જાહેર કામને સાફ ર્યો તે અમને પરવડે તેમ છે, ને તેટલા એકઠા કરવા એ અમારે સાફ સહેલું છે. વકીલાત કરતાં મળે તે તમારું.’ આમ સાથીઓએ દલીલ કરી.

‘મારાથી એમ પૈસા લેવાય નહિ. મારા જાહેર કામની હું એટલી કિંમત ન ગણું. મારે કંઈ તેમાં વકીલાત ડોળવાની નથી, મારે તો લોકોની પાસેથી કામ લેવાનું રહ્યું છે. તેના પૈસા કેમ લેવાય? વળી મારે તમારી પાસેથી જાહેર કામને અર્થે પૈસા કઢાવવા રહ્યા. જો હું મારે સાફ

પૈસા લઉં તો તમારી પાસેથી મોટી રકમો કઢાવતાં મને સંકોચ થાય ને છેવટે આપણું વહાણ અટકે. કોમની પાસે તો હું દર વર્ષે ૩૦૦ પાઉન્ડ કરતાં વધારે જ ખરચ કરાવવાનો.' મેં જવાબ આપ્યો.

‘પણ તમને અમે ઝોળખતા થઈ ગયા છીએ. તમારે ક્યાં તમારે સારૂં પૈસા માગવા છે? તમારે રહેવાનો ખરચ તો અમારે આપવો જોઈએ ના?’

‘એ તો તમારો સ્નેહ અને તાત્કાલિક ઉત્સાહ બોલાવે છે. આ જ ઉત્સાહ ને આ જ સ્નેહ સદાય ટકે એમ આપણે કેમ-માની લઈએ? મારે તો તમને કોઈ વેળા કડવાં વેણ પણ કહેવાં પડે. ત્યારે પણ તમારો સ્નેહ હું જાળવી શકું કે નહિ એ તો દૈવ જાણે. પણ મૂળ વાત એ છે કે જાહેર સેવાને સારૂં મારે પૈસા ન જ લેવા. તમે બધા તમારું વકીલકામ મને આપવા બંધાઓ એટલું મારે સારૂં બસ છે. આટલું પણ તમને કદાચ ભારે પડે. હું કંઈ ગોરો બારીસ્ટર નથી. કોર્ટ મને દાદ આપે કે નહિ એ હું શું જાણું? મને વકીલાત કરતાં કેવું આવડશે તે પણ હું ન જાણું. એટલે મને પહેલેથી વકીલ-શી આપવામાં પણ તમારે જોખમ ખેડવાનું છે. છતાં તમે મને વકીલ-શી આપો એ તો કેવળ મારી જાહેર સેવાને લીધે જ ગણાય ના?’

આમ ચર્ચા કરતાં છેવટ એ આવ્યું કે વીસેક વેપારીઓએ મને એક વર્ષનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. તે ઉપરાંત દાદા અબદુલ્લા મને વિદાયગીરી વખતે બેટ આપવાના હતા તેને બદલે તેમણે મને જોઈતું ફરનીયર લઈ આપ્યું ને હું નાતાલમાં રહ્યો.

કાળો કાંઠલો

અદાલતોનું ચિહ્ન ત્રાજવું છે. તેને ઝાલનાર એક નિષ્પક્ષપાતી, આંધળા પણ ડાહી ડોશી છે. તેને વિધિએ આંધળા ધડી છે, જેથી તે મેં જોઈને ટીકું ન કરે પણ જે ગુણે યોગ્ય હોય તેને જ ટીકું કરે. આથી ઉલટું, નાતાલની અદાલત પાસે તો મેં જોઈને ટીકું કરાવવા ત્યાંની વકીલસભા નીકળી પડી હતી. અદાલતે આ પ્રસંગે પોતાના ચિહ્નને શોભાવ્યું.

મારે વકીલાતની સનદ લેવાની હતી. મારી પાસે મુંબઈની વડી અદાલતનું પ્રમાણપત્ર હતું. વિલાયતનું મુંબઈની અદાલતને દફતરે હતું. દાખલ થવાની અરજીની સાથે સારા વર્તનનાં બે પ્રમાણપત્રોની જરૂર ગણાતી. મેં ધાર્યું કે આ પ્રમાણપત્ર ગોરાઓનાં હશે તો ઠીક ગણાશે તેથી અબદુલ્લા શેઠની મારફતે મારા સંબંધમાં આવેલા બે પ્રાસદ ગોરા

વેપારીનાં પ્રમાણપત્રો લીધાં હતાં. અરજ કોઇ વકીલ મારફત થવી જોઇએ, ને સામાન્ય નિયમ એ હતો કે આવી અરજ ઍટર્ની-જનરલ વગર શીએ કરે. મિ. એસ્કંબ ઍટર્ની-જનરલ હતા. અબદુલ્લા શેહના તે વકીલ હતા એ તો આપણે જાણીએ છીએ. તેમને હું મળ્યો ને તેમણે ખુશીથી મારી અરજ રજુ કરવાનું સ્વીકાર્યું.

એવામાં ઓચિંતી વકીલસભા તરફથી મને નોટીસ મળી. નોટીસમાં મારા દાખલ થવા સામે વિરોધ જાહેરવામાં આવ્યો હતો. એમાં એક કારણ એ બતાવ્યું હતું કે મેં વકીલાત સારૂ કરેલી અરજ સાથે અસલ પ્રમાણપત્ર જોડ્યું નહોતું. પણ વિરોધનો મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે અદાલતમાં વકીલોને દાખલ કરવાના ધારા ઘડાયા ત્યારે કોઈ પણ કાળો કે પીળો માણસ અરજ કરે એવો સંભવ પણ માનવામાં ન આવેલો હોવો જોઇએ. નાતાલ ગોરાઓના સાહસથી બનેલું હતું ને તેથી તેમાં ગોરાઓને જ પ્રધાનપદ હોવું જોઇએ. જો કાળો વકીલ દાખલ થાય તો ધીમેધીમે ગોરાઓનું પ્રધાનપદ જાય ને તેમની રક્ષાની વાડ ભાંગી પડે.

આ વિરોધની હિમાયત કરવા વકીલસભાએ એક પ્રખ્યાત વકીલને રોક્યા હતા. આ વકીલને પણ દાદા અબદુલ્લા સાથે સંબંધ હતો. તેમની મારફતે તેમણે મને બોલાવ્યો. તેમણે મારી સાથે નિખાલસપણે વાત કરી. તેમણે મારો ઇતિહાસ પૂછ્યો. મેં તે આપ્યો. પછી તે બોલ્યા :

‘મારે તો તમારી સામે કંઈ કહેવાનું નથી. મને બય એ હતો કે રખેને તમે અહીં જન્મેલા કોઈ ધૂર્ત હો ! વળી

તમારી પાસે અસલ પ્રમાણપત્ર નથી. તેથી મારા શકને ટેકા મળ્યો. એવા પણ માણસ પડ્યા છે જે પારકાં પ્રમાણપત્રોનો ઉપયોગ કરે છે. તમે ગોરાઓનાં પ્રમાણપત્ર રજુ કર્યા છે તેની મારા ઉપર અસર નથી થઈ. તેઓ તમને શું જાણે? તમારી સાથે તેઓની ઓળખાણ કેટલી?’

‘પણ અહીં તો મને બધા જ નવા છે. અબદુલ્લા શેઠે પણ મને તો અહીં જ ઓળખ્યો.’ હું વચ્ચે બોલ્યો.

‘હા; પણ તમે તો કહો છો કે એ તમારા ગામના છે. અને તમારા બાપ ત્યાંના દીવાન હતા તેથી તે તમારા કુટુંબને તો ઓળખે જ ના? તેમનું સોગનનામું તમે રજુ કરે! તો મારે તો કંઈ કહેવાપણું નહિ રહે. હું વકીલસભાને લખી મોકલીશ કે મારાથી તમારો વિરોધ નહિ કરી શકાય.’

મને ક્રોધ આવ્યો, તે મેં રોક્યો. મને થયું, ‘જે મેં અબદુલ્લા શેઠનું જ પ્રમાણપત્ર રજુ કર્યું હોત તો તેની અવગણના થાત ને ગોરાની ઓળખાણ માગત. વળી મારા જન્મની સાથે મારી વકીલાતની લાયકાતને શો સંબંધ હોય? હું દુષ્ટ કે કંગાળ માખાપનો દીકરો હોઉં તો મારી લાયકાત તપાસવામાં તે મારી સામે શા સાર વપરાય?’ પણ આ બધા વિચારોને રોકી મેં જવાબ આપ્યો:

‘જેકે આવી હકીકત માગવાનો વકીલસભાને અધિકાર છે એમ હું કબૂલ નથી કરતો, છતાં તમે ઇચ્છો છો તેવું સોગનનામું મેળવવા હું તૈયાર છું.’

અબદુલ્લા શેઠનું સોગનનામું ધડયું, ને તે વકીલને આપ્યું. તેણે સંતોષ જાહેર કર્યો. પણ વકીલસભાને સંતોષ ન થયો. તેણે તો મારા દાખલ થવા સામેનો વિરોધ

અદાલત આગળ રજુ કર્યો. અદાલતે મિ. એસ્કંબનો જવાબ પણ સાંભળ્યા વિના સભાનો વિરોધ રદ કર્યો. વડા ન્યાયાધીશે કહ્યું:

‘અરજદારે અસલ પ્રમાણપત્ર રજુ નથી કર્યું એ દલીલમાં વળુદ નથી. જો તેણે જૂઠા સોગન ખાધા હશે તો તેના ઉપર જૂઠા સોગનની ફોજદારી ચાલી શકશે ને તેનું નામ વકીલોમાંથી ખાતલ થશે. અદાલતના ધારાઓમાં કાળાઘોળાનો ભેદ નથી. અમને મિ. ગાંધીને વકીલાત કરતાં રોકવાનો અધિકાર નથી. અરજી મંજૂર કરવામાં આવે છે. મિ. ગાંધી તમે સોગન લઇ શકો છો.’

હું બેઠો. રજીસ્ટ્રાર આગળ સોગન લીધા. લીધા કે તુરત વડા જડજે કહ્યું: ‘હવે તમારે તમારી પાઘડી ઉતારવી જોઈએ. વકીલ તરીકે વકીલોને લગતો પોશાક વિષેનો અદાલતી નિયમ તમારે પણ પાળવો રહ્યો છે!’

હું મારી મર્યાદા સમજ્યો. ઇરબનના માજીસ્ટ્રેટની કચેરીમાં જે પાઘડી પહેરી રાખવાનો મેં આગ્રહ રાખ્યો હતો તે મેં અહીં ઉતારી. ઉતારવાની સામે દલીલ તો હતી જ. પણ મારે તો મોટી લડતો લડવી હતી. પાઘડી પહેરી રાખવાની હા કરવામાં મારી લડવાની કળાની સમાપ્તિ નહોતી. કદાચ તેને જાંખપ લાગત.

અબદુલ્લા શેઠ અને બીજા મિત્રોને મારી નરમાશ (કે નબળાઈ?) ન ગમી. મારે વકીલ તરીકે પણ પાઘડી પહેરી રાખવાનો આગ્રહ રાખવો જોઈતો હતો એમ તેમને લાગ્યું. મેં તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. ‘દેશ તેવો વેશ’ એ કહેવતનું રહસ્ય સમજાવ્યું. હિંદુસ્તાનમાં પાઘડી

આત્મકથા

ઉતારવાની ફરજ ગોરા અમલદાર કે જડજ પાડે તો તેની સામે થવાય. નાતાલ જેવા દેશમાં અને તે અદાલતના એક હોદ્દેદાર તરીકે મને અદાલતના રિવાજનો એવો વિરોધ કરવો શોભે નહિ.

આ અને આવી દલીલોથી મેં મિત્રોને કંઈક શાંત તો કર્યા, પણ હું નથી માનતો કે એક જ વસ્તુને જુદા સંજોગોમાં જુદી રીતે જોવાની યોગ્યતા આ પ્રસંગે હું તેઓને સંતોષ વળે તેમ ઠસાવી શક્યો. પણ મારા જીવનમાં આગ્રહ અને અનાગ્રહ દ્વેષો સાથે સાથે સાથે જ ચાલતાં આવ્યાં છે. સત્યાગ્રહમાં આ અનિવાર્ય છે એમ મેં પાછળથી અનેક વેળા અનુભવ્યું છે. આ સમાધાનવૃત્તિને સારૂ મારે જીવનું જોખમ અને મિત્રોનો અસંતોષ ઘણી વેળા ખેડવાં પડ્યાં છે. પણ સત્ય વજ્ર જેવું કટણ છે ને કમળ જેવું કામળ છે.

વકીલસલાના વિરોધે દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારી બીજી જાહેરખબરની ગરજ સારી. ધણાંખરાં છાપાંઓએ મારી સામેના વિરોધને વખોડ્યો ને વકીલો ઉપર ઇર્ષાના આરોપ મૂક્યો. આ જાહેરાતથી મારું કામ કેટલેક અંશે સરળ થયું.

નાતાલ ઇંડિયન કૌંગ્રેસ

વકીલનો ધંધો કરવો એ મારે સારૂ. ગૌણ વસ્તુ હતી ને હમેશાં ગૌણ જ રહી. મારૂં નાતાલમાં રહેવું સાર્થક કરવા સારૂ તો મારે જાહેર કામમાં તન્મય થવું જોઈએ. હિંદી મતાધિકાર પ્રતિબંધના કાયદાની સામે માત્ર અરજી કરીને તો ન જ બેસી રહેવાય. તે વિષે પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે તો જ સંસ્થાનોના પ્રધાન ઉપર અસર પડે. આને સારૂ એક સંસ્થાની સ્થાપના કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. તેથી અબદુલ્લા શેઠ સાથે મસલત કરી. ખીજા સાથીઓને મળ્યો ને એક જાહેર સંસ્થા બનાવવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો.

તેનું નામ પાડવામાં કંઈક ધર્મસંકટ હતું. આ સંસ્થાને કોઈ પક્ષનો પક્ષપાત નહોતો કરવો. મહાસભા (કૌંગ્રેસ) નું કામ કનઝરવેટીવ (પ્રાચીન) પક્ષમાં અળખામણું હતું, એ હું જાણતો હતો. પણ મહાસભા હિંદનો પ્રાણ હતી. તેની શક્તિ વધવી જ જોઈએ. તે નામ છૂપાવવામાં

અથવા ધારણ કરતાં સંકોચ રાખવામાં નામદર્દીની ગંધ આવતી હતી. તેથી મેં મારી દલીલો રજુ કરીને સંસ્થાને 'કૉંગ્રેસ' નામ જ આપવા સૂચવ્યું, ને ૧૮૯૪ ના મે માસની ૨૨ મી તારીખે 'નાતાલ ઇડિયન કૉંગ્રેસ'નો જન્મ થયો.

દાદા અબ્દુલ્લાનો મેડો ભરાઇ ગયો હતો. લોકોએ આ સંસ્થાને ઉત્સાહપૂર્વક વધાવી લીધી. ખંધારણ સાદું રાખ્યું હતું. લવાજમ આકરું હતું. દર માસે ઓછામાં ઓછા પાંચ શિલિંગ આપે તે જ સમ્ય થઇ શકે. વધારેમાં વધારે જેટલું ધનિક વેપારી પાસેથી તેમને રીઝવીને લઇ શકાય તે લેવું. અબ્દુલ્લા શેઠની પાસે દર માસે એ પાઉન્ડ લખાવ્યા. ખીજા પણ એ ગૃહસ્થાના તેટલા લખાવ્યા. મેં પોતે વિચાર્યું કે મારાથી સંકોચ કરાય જ નહિ. તેથી મેં દર માસનો એક પાઉન્ડ લખાવ્યો. આ જરા મારે વિમો કરવા જેવું હતું. પણ મેં વિચાર્યું કે જો મારું ખર્ચ ચાલવાનું જ હશે તો મને દર માસે એક પાઉન્ડ વધારે નહિ પડે. ઇશ્વરે મારું ગાડું રેડવ્યું. એક પાઉન્ડવાળાની સંખ્યા ઠીક થઇ. દશ શિલિંગવાળા તેથી વધારે. આ ઉપરાંત સમ્ય થયા વિના બેટ તરીકે તો હરકોઇ ઇચ્છા પ્રમાણે આપે તે લેવાનું હતું.

અનુભવે જોયું કે કોઈ ઉધરાણી કર્યા વિના લવાજમ ભરે તેમ ન હતું. ડરખત બહારનાને ત્યાં વખતોવખત જવું અસંભવિત હતું. 'આરંભે શૂરા'નો દોષ તુરત પ્રગટ થયો. ડરખતમાં પણ ઘણા ફેરા ખવાય ત્યારે પૈસા મળે. હું મંત્રી હતો. પૈસા ઉધરાવી લેવાનો બોજો મારે માથે હતો. મારે મારા મહેતાને લગલગ આપો દહાડો ઉધરાણાના કામમાં જ

રોકવાનો પ્રસંગ આવી પડ્યો. મહેતો પણ કાયર થયો. મને લાગ્યું કે માસિક નહિ પણ વાર્ષિક લવાજમ હોવું જોઈએ. ને તે સહુએ અગાઉથી જ આપવું જોઈએ. સભા બોલાવી. સહુએ સૂચના વધાવી લીધી ને ઓછામાં ઓછા ત્રણ પાઉન્ડ વાર્ષિક લવાજમ લેવાનું હતું ને ઉધરાણાનું કામ સરળ થયું.

આરંભમાં જ મેં શીખી લીધું હતું કે જાહેર કામ કદી કરજ કરીને કરવું નહિ. લોકોનો બીજાં કામો વિષે ભલે વિશ્વાસ કરાય, પણ પૈસાના વાયદાનો વિશ્વાસ ન કરાય. ભરાવેલી રકમ આપવાનો ધર્મ લોકો ક્યાંયે નિયમિત રીતે પાળતા નથી એમ મેં જોઈ લીધું હતું. નાતાલના હિંદીઓ અપવાદરૂપે ન હતા. તેથી 'નાતાલ ઇડિયન કૌઝેસ' કદી કરજ કરીને કામ કર્યું જ નથી.

સખ્યો બનાવવામાં સાથીઓએ અસીમ ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો. તેમાં તેમને રસ આવતો હતો. તેમાં અમૂલ્ય અનુભવ મળતો હતો. ઘણા લોકો રાજ થઈને નામ નોંધાવતા ને તુરત પૈસા આપી દેતા. દૂરદૂરનાં ગામોમાં જરા મુશ્કેલી આવતી. જાહેર કામ શું તે લોકો નહોતા સમજતા. ઘણી જગ્યાએ તો લોકો પોતાને ત્યાં આવવાનાં આમંત્રણ મોકલે, અગ્રેસર વેપારીને ત્યાં ઉતારો ગોઠવે. પણ આ મુસાફરીઓમાં એક જગ્યાએ આરંભમાં જ અમને મુશ્કેલી આવી. ત્યાં છ પાઉન્ડ મળવા જોઈતા હતા, પણ તે વેપારી ત્રણથી આગળ ન જ વધે. જો તેટલા લેવાય તો બીજાઓ પાસેથી વધુ ન મળે. ઉતારો તેમને ત્યાં જ હતો. અમે બધા ભૂખ્યા હતા. પણ લવાજમ ન મળે ત્યાં લગી ખવાય કેમ? આ ભાઈને ખૂબ વીનવ્યા,

એકના એ થાય જ નહિ. ગામના ખીજા વેપારીઓએ તેમને સમજાવ્યા. આખી રાત રકઝકમાં ગઈ. ક્રોધ તો સાથીઓને ચડ્યો, પણ ક્રોધએ વિનય ન છોડ્યો. સવારે આ ભાઈ પીગળ્યા ને છ પાઉંડ આપ્યા. જ જમાડ્યા. આ બનાવ ટોંગાટમાં બનેલો. આની : ઉત્તર કિનારા પર છેક સ્ટેંગર સુધી ને અંદર છેક ચા ટાઉન સુધી પડી. ઉધરાણાનું અમાઈ કામ સરળ થઈ પ પણ પૈસા જ એકઠા કરવા એ મતલબ તો ન જ જોઈએ તે કરતાં વધારે પૈસા ન રાખવા એ તત્ત્વ હું સમજી ગયો હતો.

સભા દર અઠવાડિયે કે દર માસે જરૂર પ્રમાણે તેમાં આગલી સભાનો હેવાલ વંચાય ને અનેક પ્રકારની થાય. ચર્ચા કરવાની, અને દૂંકું ને મુદાસર બોલવાનું તો લોકોને ન જ હતી. લોકો ઉભા થઈને બોલતાં સંકો સભાના નિયમે સમજાવ્યા ને લોકોએ તેને માન જ તેમને થતો ફાયદો તેઓ જોઈ શક્યા ને જેઓને જાહેરમાં બોલવાની ટેવ નહોતી તે જાહેર કામે વિષે જે ને વિચાર કરતા થયા.

જાહેર કામ ચલાવતાં ઝીણો ખર્ચ ઘણા પૈસા લઈ છે એ પણ હું જાણતો હતો. આરંભમાં તો રસી સુધ્ધાં ન જપાવવાનો નિશ્ચય મેં રાખ્યો હતો. ઑફિસમાં સાઈકલોસ્ટાઈલ રાખ્યું હતું તેમાં પહોંચે જ રિપોર્ટ પણ તેવી જ રીતે જપાવતો. જ્યારે તિજોરીમ દીક આવ્યો, સબ્યો વધ્યા, કામ વધ્યું ત્યારે જ ધત્યાદિ જપાવવાનું રાખ્યું. આવી કરકસર દરેક સં

આવશ્યક છે, છતાં તે હમેશાં નથી જળવાતી એમ હું જાણું છું. તેથી આ નાનકડી ઉગતી સંસ્થાના ઉછેરકાળની વિગતમાં ઉતરવું મેં દુરસ્ત ધાર્યું છે. લોકો પહોંચતી દરકાર ન રાખતા, છતાં તેમને આગ્રહપૂર્વક પહોંચ અપાતી. આથી હિસાબ પ્રથમથી જ પાછા પાછો ચોખ્ખો રહ્યો. ને હું માનું છું કે આજે પણ નાતાલ કૌંગ્રેસના દફતરમાં ૧૮૯૪ના સંપૂર્ણ વિગતવાળા ચોપડા મળી આવવા નેહએ. દરકાઈ સંસ્થાનો ઝીણવટથી રખાયેલો હિસાબ તેનું નાક છે. તેના વિના તે સંસ્થા છેપટે ગંદી ને પ્રતિષ્ઠારહિત થઈ જાય છે. શુદ્ધ હિસાબ વિના શુદ્ધ સત્યની રખેવાળી અસંભવિત છે.

કૌંગ્રેસનું બીજું અંગ સંસ્થાનમાં જન્મેલ લણેલા હિંદીઓની સેવા કરવાનું હતું. તેને અર્થે ‘કોલોનિયલ ઍર્ન્ ઇંડિયન એજ્યુકેશનલ એસોસિયેશન’ની સ્થાપના કરી. તેમાં આ નવયુવકો જ મુખ્યત્વે સભ્ય હતા. તેમણે આપવાનું લવાજમ જૂજ હતું. આ સભ્ય વાટે તેઓની લાજતો જણાય, ને તેઓની વિચારશક્તિ વધે, તેઓનો વેપારીઓ સાથે સંબંધ બંધાય ને તેઓને પોતાને પણ સેવાનું સ્થાન મળે. આ સંસ્થા ચર્ચાસમાજ જેવી હતી. તેની નિયમસર સભા થાય, તેમાં તેઓ જુદાજુદા વિષય ઉપર ભાષણો કરે, નિબંધો વાંચે. તેને અંગે એક નાનું પુસ્તકાલય પણ સ્થપાયું.

કૌંગ્રેસનું ત્રીજું અંગ બાહ્ય પ્રવૃત્તિ. આમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજોમાં તેમજ બહાર ઇંગ્લંડમાં ને હિંદુસ્તાનમાં ખરી સ્થિતિ પ્રગટ કરવાનું કામ હતું. એ હેતુથી મેં બે ચોપાનિયાં લખ્યાં. પ્રથમ ચોપાનિયું ‘દક્ષિણ આફ્રિકામાં

આત્મકથા

વસતા દરેક અંગ્રેજને વિનંતિ' એ નામનું હતું. તેમાં નાતાલવાસી હિંદીઓની સામાન્ય સ્થિતિનું દિગ્દર્શન પૂરાવાઓ સહિત હતું. બીજું 'હિંદી મતાધિકાર--એક વિનંતિ' નામનું ચોપાનિયું જેમાં હિંદી મતાધિકારનો ઇતિહાસ આંકડાઓ અને પૂરાવા સહિત આપવામાં આવ્યો હતો. આ બન્ને ચોપાનિયાંની પાછળ ખૂબ મહેનત અને અભ્યાસ હતાં. તેનું ફળ પણ તેવું જ આવ્યું. તેનો બહોળો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. આ પ્રવૃત્તિને અંગે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના મિત્રા ઉત્પન્ન થયા. ઇંગ્લંડમાં ને હિંદુસ્તાનમાં બધા પક્ષ તરફથી મદદ મળી, અને કાર્ય લેવાનો માર્ગ મળ્યો ને અંકાયો.

બાલાસુંદરમ

જેની જેવી ભાવના તેવું તેને થાય, એ નિયમ મારે વિષે લાગુ પડતો મેં અનેક વેળા જોયો છે. લોકની એટલે ગરીબની સેવાની મારી પ્રબળ ઇચ્છાએ ગરીબોની સાથે માફ અનુસંધાન સ્વયં અનાયાસે કરી આપ્યું છે.

‘નાતાલ ઇન્ડિયન કૉંગ્રેસ’માં જોકે સંસ્થાનોના જન્મ પામેલા હિંદીઓએ પ્રવેશ કર્યો હતો, મહેતા વર્ગ દાખલ થયો હતો, છતાં તેમાં છેક મજૂર, ગિરમીટિયા વર્ગે પ્રવેશ નહોતો કર્યો. કૉંગ્રેસ તેમની નહોતી થઈ. તેઓ તેમાં લવાજમ ભરી દાખલ થઈ તેને અપનાવી શકતા ન હતા. તેઓને કૉંગ્રેસ પ્રત્યે ભાવ પેદા ત્યારે જ થાય જ્યારે કૉંગ્રેસ તેમને સેવે. એવો પ્રસંગ એની મેળે આવ્યો, અને તે એવે વખતે કે જ્યારે હું પોતે અથવા તો કૉંગ્રેસ ભાગ્યે જ તૈયાર હતાં. કેમકે હજી મને વકીલાત શરૂ કર્યાને બેચાર માસ ભાગ્યે થયા હતા. કૉંગ્રેસની પણ ખાળ વય હતી. તેટલામાં એક દિવસ એક

ફાટેલાં કપડાં પહેરેલો, ધૂળતો, મોઢેથી લોહી ઝેરતો, જેના આગલા બે દાંત પડી ગયા હતા એવો, મદ્રાસી હિંદી ફેટો હાથમાં રાખીને રોતો રોતો મારી સમક્ષ આવી ઉભો. તેને તેના માલીકે સખત માર માર્યો હતો. મારો મહેતો જે તામિલ જાણતો હતો તેની મારફત મેં તેની સ્થિતિ જાણી. બાલાસુંદરમ્ એક પ્રતિષ્ઠિત ગોરાને ત્યાં મજૂરી કરતો હતો. માલીકને કંઈ ગુસ્સો ચઢ્યો હશે, તે લાન ભૂલ્યો ને તેણે બાલાસુંદરમ્ને સારી પેઠે માર માર્યો. પરિણામે બાલાસુંદરમ્ના બે દાંત તૂટી ગયા.

મેં તેને દાક્તરને ત્યાં મોકલ્યો. તે કાળે ગોરા દાક્તરો જ મળતા. ઈજ્જત વિધેના પ્રમાણપત્રની મને ગરજ હતી. તે મેળવી હું બાલાસુંદરમ્ને માશુસ્ટ્રેટ પાસે લઈ ગયો. ત્યાં બાલાસુંદરમ્નું સોગનનામું રજુ કર્યું. એ વાંચી માશુસ્ટ્રેટ માલીક ઉપર ગુસ્સે થયો. તેના ઉપર તેને સમન કાઢવાનો હુકમ કર્યો.

મારી નેમ માલીકને સજા કરાવવાની નહોતી. મારે તો બાલાસુંદરમ્ને તેની પાસેથી છોડાવવો હતો. હું ગિરમીટિયાને લગતો કાયદો તપાસી ગયો. સામાન્ય નોકર જે નોકરી છોડે તો શેઠ તેના ઉપર દીવાની દાવો માંડી શકે, તેને ફોજદારીમાં ન લઈ જઈ શકે. ગિરમીટ અને સામાન્ય નોકરીમાં ઘણો ભેદ હતો, પણ મુખ્ય ભેદ એ હતો કે ગિરમીટિયો શેઠને છોડે તો તે ફોજદારી ગુન્હો ગણાય ને તેને સાડ તેને કેદ ભોગવવી પડે. આથી જ સર વિલયમ વિલ્સન હંટરે આ સ્થિતિને લગભગ ગુલામીના જેવી ગણી. ગુલામની જેમ ગિરમીટિયો શેઠની મિલકત ગણાય. બાલાસુંદરમ્ને

છોડાવવાના બે જ ઇલાજ હતા: કાં તો ગિરમીટિયાને અંગે નીમાયેલો અમલદાર, જે કાયદામાં તેમના રક્ષક તરીકે ઓળખાતો હતો, ગિરમીટ રદ કરે અથવા બીજાને નામે ચડાવી આપે, અથવા માલીક પોતે તેને છોડવા તૈયાર થાય. હું માલીકને મળ્યો. તેને કહ્યું, ‘મારે તમને સજા નથી કરાવવી. આ માણસને સખત માર પડ્યો છે એ તો તમે જાણો જ છો. તમે તેનું ગિરમીટ બીજાને નામે ચડાવવામાં સંમત થાઓ તો મને સંતોષ છે.’ માલીકને તો એ જ જોઈતું હતું. પછી હું રક્ષકને મળ્યો. તેણે પણ સંમત થવાનું કબૂલ કર્યું, પણ એ શરતે કે બાલાસુંદરમને સારૂ નવો શેઠ મારે શોધી કાઢવો.

મારે નવો અંગ્રેજ માલીક શોધવાનો હતો. હિંદીઓને ગિરમીટિયા રાખવા નહોતા દેતા. હું હજી થોડા જ અંગ્રેજોને ઓળખતો હતો. તેમાંના એકને મળ્યો. તેમણે મારા ઉપર મહેરબાની કરી બાલાસુંદરમને રાખવાનું સ્વીકાર્યું. મેં મહેરબાનીનો સ્વીકાર કર્યો. માજીસ્ટ્રેટે માલીકને ગુન્હેગાર ઠરાવી તેણે બાલાસુંદરમની ગિરમીટ બીજાને નામે ચડાવી આપવા કબૂલ્યાની નોંધ કરી.

બાલાસુંદરમના કેસની વાત ગિરમીટિયામાં ચોમેર ફેલાઈ ને હું તેમને બંધુ ઠર્યો. મને આ વાત ગમી. મારી આંકિસે ગિરમીટિયાઓની સેર શરૂ થઈ ને તેમનાં સુખદુઃખ જાણવાની મને ભારે સગવડ મળી.

બાલાસુંદરમના કેસના લાણુકારા છેક મદ્રાસ ઇલાકા સુધી સંભળાયા. એ ઇલાકાના જે જે પ્રદેશોમાંથી લોકો નાતાલની ગિરમીટમાં જતા તેમને ગિરમીટિયાઓએ જ આ કેસની જાણ

આદ્યમંડલા

કરી. કેસમાં એવું મહત્ત્વ નહોતું, પણ લોકોને નવાઈ લાગી કે તેમને સારૂ જાહેર રીતે કામ કરનાર કોઈ નીકળી પડ્યું છે. આ વાતથી તેમને હુંફ મળી.

હું ઉપર જણાવી ગયો કે બાલાસુંદરમ પોતાનો ફેંટા ઉતારી તે પોતાના હાથમાં રાખી દાખલ થયો હતો. આ વાતમાં બહુ કરુણરસ લયો છે; તેમાં આપણી નામોશી ભરેલી છે. મારી પાઘડી ઉતારવાનો કિસ્સો તો આપણે જોઈ ગયા. ગિરમીટિયા તેમજ બીજા અજાણ્યા હિંદી કોઈ પણ ગોરાને ત્યાં દાખલ થાય ત્યારે તેના માનાર્થ પાઘડી ઉતારે — પછી તે ટોપી હો કે બાંધેલી પાઘડી હો કે વીંટળેલો ફેંટો. એ હાથે સલામ ભરે તે બસ ન થાય. બાલાસુંદરમે વિચાર્યું કે મારા આગળ પણ તેમ જ અવાય. મારી સામે બાલાસુંદરમનું આ દૃશ્ય એ પહેલો અનુભવ હતો. હું શરમાયો. મેં બાલાસુંદરમને ફેંટો બાંધવા કહ્યું. બહુ સંકોચથી તેણે ફેંટો બાંધ્યો પણ તેથી તેને થયેલી ખુશાલી હું વરતી શક્યો. બીજાને નામોશ કરી મનુષ્યો પોતે કેમ માન માની શકતાં હશે એ કોયટો હતો લગી હું ઉકેલી નથી શક્યો.

પણ પાઉન્ડનો કર

બા લાસુંદરમૂના કિસ્સાએ મને ગિરમીટિયા હિંદી-
ઓના સંબંધમાં જ્ઞેઓ. પણ તેમના ઉપર કર
નાંખવાની જે હીલચાલ ચાલી તેને પરિણામે મારે તેમની
સ્થિતિનો ઊંડો અભ્યાસ કરવો પડ્યો.

આ ૧૮૯૪ની જ સાલમાં ગિરમીટિયા હિંદીઓ ઉપર
દર વર્ષે પાઉન્ડ ૨૫ નો એટલે ૩૧. ૩૭૫ નો કર નાંખવાનો
ખરડો નાતાલની સરકારે તૈયાર કર્યો. આ ખરડો વાંચીને હું
તો દિગ્બૂદ જ બની ગયો. મેં તે સ્થાનિક કોંગ્રેસ પાસે
રજુ કર્યો; કોંગ્રેસે તે બાબત જે હીલચાલ કરવી જોઈએ તે
કરવાનો ઠરાવ કર્યો.

આ કરની હકીકત થોડી સમજાએ.

સુમારે ૧૮૬૦ માં જ્યારે નાતાલમાં શેરડીનો સારો પાક
થઈ શકે એમ છે એવું ત્યાં વસતા ગોરાઓએ જોયું ત્યારે

તેમણે મજૂરોની જોજ કરવા માંડી. મજૂર ન મળે તો શેરડી પાકે નહિ, સાકરખાંડ થાય નહિ. નાતાલના હબસીઓ આ મજૂરી કરે તેમ નહોતા. તેથી નાતાલવાસી ગોરાઓએ હિંદી સરકાર સાથે મસલત ચલાવીને હિંદી મજૂરને નાતાલ જવા દેવાની રજા મેળવી. તેમને પાંચ વર્ષ મજૂરી કરવાની બંધણી, ને પાંચ વર્ષને અંતે સ્વતંત્ર રીતે નાતાલમાં વસવાની છૂટ, એવી લાલચો આપવામાં આવી હતી. તેમને જમીનની માલેકી ધરાવવાના પૂરા હક પણ રાખ્યા હતા. તે વખતે ગોરાઓ ઈચ્છતા હતા કે હિંદી મજૂર પોતાનાં પાંચ વર્ષ પૂરાં કર્યા પછી જમીન ખેડે ને પોતાના ઉઘમનો લાલ નાતાલને આપે.

આ લાલ હિંદી મજૂરે ધાર્યા ઉપરાંત આવ્યો. શાક-લાઝ પુષ્કળ વાવ્યાં. હિંદુસ્તાનનાં કેટલાંક મીઠાં શાકો વાવ્યાં. જે શાક થનાં હતાં તે સોંધાં કર્યા. હિંદુસ્તાનથી આવેલાવીને વાવ્યો. પણ તેની સાથે તેણે તો વેપાર પણ કરવા માંડ્યાં. ઘર બાંધવાને સાફ જમીનો ખરીદી ને મજૂર મટી ઘણા સારા જમીનદાર અને ધરધણી થયા. મજૂરમાંથી થયેલા આવા ધરધણીઓની પાછળ સ્વતંત્ર વેપારીઓ પણ આવ્યા. તેમાંના મરહૂમ શેઠ અણુબકર આમદ પ્રથમ દાખલ થનાર હતા. તેમણે પોતાનું કામ ખૂબ જમાવ્યું.

ગોરા વેપારી ચમક્યા. તેમણે પહેલાં હિંદી મજૂરને વધાવ્યા ત્યારે તેમને તેઓની વેપારશક્તિનો ખ્યાલ નહોતો આવ્યો. તેઓ ખૂબ તરીકે સ્વતંત્ર રહે ત્યાં લગી તો તેઓને તે વખતે દરકત નહોતી. પણ વેપારમાં તેમની હરીફાઈ અસહ્ય લાગી.

આ હિંદીઓ સામેના વિરોધનું મૂળ.

તેમાં ખીજ વસ્તુઓ લળી. આપણી નોખી રહેણીકરણી, આપણી સાદાઇ, આપણને ઓછા નફાથી થતો સંતોષ, આરોગ્યના નિયમો વિષે આપણી બેદરકારી, ધરઆંગણાને સાફ રાખવાનું આળસ, તેને સમારવામાં કંબુસાઇ, આપણા જુદા ધર્મ — આ બધું વિરોધને ઉત્તેજન આપનાર નીવડ્યું.

તે વિરોધ પેલા મતાધિકારને ખૂંચવી લેવા રૂપે ને ગિરમીટિયા ઉપર કર નાંખવા રૂપે કાયદામાં મૂતિ મંત થયો. કાયદાની બહાર તો નાના પ્રકારની ખણખોદ ચાલુ થઈ જ ચૂકી હતી.

પ્રથમ સૂચના તો એ હતી કે ગિરમીટ પૂરી થવા આવે એટલે હિંદીઓને જબરજસ્તીથી પાછા મોકલવા, એવી રીતે કે તેનો કરાર હિંદુસ્તાનમાં પૂરો થાય. આ સૂચના હિંદી સરકાર કબૂલ રાખે તેમ ન હતું. એટલે એવી સૂચના થઈ કે :

૧. મજૂરીનો કરાર પૂરો થયે ગિરમીટિયો પાછો હિંદુસ્તાન જાય. અથવા

૨. બગ્ગે વર્ષની ગિરમીટ નવેસર કરાવ્યાં કરે ને તેવી દર વેળાએ તેને પગારમાં કંઈક વધારો મળે.

૩. જો પાછા ન જાય, ને ફરી મજૂરીનું કરારનામું પણ ન કરે તો તેણે દર વર્ષે પાઉન્ડ ૨૫ કરના આપવા.

આ સૂચના કબૂલ કરાવવા સાફ સર હેનરી ખીન્સ તથા મિ. મેસનનું ડેપ્યુટેશન હિંદુસ્તાન મોકલવામાં આવ્યું. લૉર્ડ એલિંગન વાયસરૉય હતા. તેમણે પચીસ પાઉન્ડનો કર તો નામંજૂર કર્યો; પણ તેવા દરેક હિંદી પાસેથી પાઉન્ડ ત્રણનો કર લેવો એમ સ્વીકાર્યું. મને ત્યારે લાગેલું ને હજી લાગે છે કે

વાસઇરૌયની આ ગંભીર ભૂલ હતી. તેમણે આમાં હિંદુસ્તાનનું હિત મુદ્દલ ન વિચાર્યું. નાતાલના ગોરાઓને આવી સગવડ કરી આપવાનો તેમનો મુદ્દલ ધર્મ નહોતો. ત્રણ ચાર વર્ષ બાદ આ કર તેવા હિંદીની સ્ત્રી પાસેથી અને તેમના દરેક ૧૬ વર્ષ અને તેથી વધુ ઉમ્મરના દરેક પુત્ર ને ૧૩ અને તેથી વધુ વર્ષની ઉમ્મરની દરેક પુત્રી પાસેથી પણ લેવાનું હતું. આમ પતિપત્ની અને એ બાળકોનું કુટુંબ, — જેમાંથી પતિને બાગ્યે બહુબહુ તો માસિક ૧૪ શિલિંગ મળતા હોય, — તેની પાસેથી પાઉન્ડ ૧૨ એટલે ૩. ૧૮૦ કર લેવો એ મહા બુદ્ધિમંત ગણાય. આવો કર દુનિયામાં ક્યાંયે આવી સ્થિતિના ગરીબ માણસો પાસેથી લેવાતો નહોતો.

આ કરની સામે સખત લડત મંડાઈ. જે નાતાલ ઇન્ડિયન કૌન્સિલ નરક્ષી. મુદ્દલ પોકાર ન થયો હત તો વાઈસરૌય કદાચ ૨૫ પાઉન્ડ પણ કબૂલ કરત. પાઉન્ડ ૨૫ ના પાઉન્ડ ૩ થયા, તે પણ કૌન્સિલની હીલચાલના જ પ્રતાપ હોવાનો પૂરો સંભવ છે. પણ આ કલ્પનામાં મારી ભલે ભૂલ થતી હોય. એવો ભલે સંભવ હોય કે હિંદી સરકારે ૨૫ પાઉન્ડની વાતનો પ્રથમથી જ ઈન્કાર કર્યો હોય ને ભલે તે કૌન્સિલના વિરોધ વિના પણ પાઉન્ડ ૩ નો જ કર સ્વીકારત. તોયે તે હિંદુસ્તાનના હિતનો ભંગ તો હતો જ. હિંદુસ્તાનના હિતરક્ષક તરીકે આવો અમાનુષી કર વાઈસરૌયે કદી કબૂલ કરવો નહોતો જોઈતો.

પચીશના ત્રણ પાઉન્ડ (૩. ૩૭૫ ના ૩. ૪૫) થવાને સાડ કૌન્સિલ શો જશ લે? કૌન્સિલ ગિરમીટિયાના હિતની પૂરી રક્ષા ન કરી શકી એ જ તેને તો સાધ્યું. ને ત્રણ

પાઉન્ડનો કર કોઇ દિવસે તો જવો જ જોઇએ એ નિશ્ચય કૌંઝેસે કહી જતો નહોતો કર્યો. એ નિશ્ચય પાર પડતાં ૨૦ વર્ષ વીત્યાં. તેમાં નાતાલના જ નહિ પણ આખા દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓને સંડોવાવું પડ્યું. તેમાં ગોખલેને નિમિત્ત થવું પડ્યું. તેમાં ગિરમીટિયા હિંદીઓને પૂરો ભાગ લેવો પડ્યો. તેને અંગે કેટલાકને ગોળીબારથી મરવું પડ્યું. દશ લગ્નરથી ઉપરાંત હિંદીઓને જેલ ભોગવવી પડી.

પણ અંતે સત્યનો જય થયો. હિંદીઓની તપશ્ચર્યામાં સત્ય મૂર્તિમંત થયું. તેને સાર અડગ શ્રદ્ધાની, ધીરજની અને સતત પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા હતી. જે કોમ હારીને બેસી જત, કૌંઝેસ લડતને બૂલી જત, ને કરને અનિવાર્ય સમજ તેને શરણુ થાત તો એ કર આજલગી ગિરમીટિયા હિંદીની પાસેથી લેવાતો હોત, અને એની નામોશી સ્થાનિક હિંદીઓને તેમજ સમસ્ત હિંદુસ્તાનને લાગત.

૨૨

ધર્મનિરીક્ષણ

આ મ જે હું કેમ સેવામાં આવેલા તથા ગયો હતો. તે તેનું કારણ આત્મદર્શનની અભિલાષા હતું. ઈશ્વરની ઓળખ સેવાથી જ થશે એમ ધારી સેવાધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો. હિંદની સેવા કરતો હતો કેમકે તે સેવા મને સદજ પ્રાપ્ત હતી, તેની મને આવડત હતી. તેને મારે શોધવા નહોતું જવું પડ્યું. હું તો મુસાફરી કરવા, કાઠિયાવાડની ખટપટમાંથી છૂટવા અને આશ્વિકા શોધવા દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો હતો. પણ પડી ગયો ઈશ્વરની શોધમાં — આત્મદર્શનના પ્રયત્નમાં. ખ્રિસ્તી લાઇઓએ મારી જિજ્ઞાસા બહુ તીવ્ર કરી મૂકી હતી. તે કેમે શમે તેમ નહોતી; ન ખ્રિસ્તી લાઇઓએ હું શાંત થવા માગું તોયે થવા દે તેમ હતું. કેમકે ડરબનમાં મિ. સ્પેન્સર, વૉલ્ટન જે દક્ષિણ આફ્રિકાના મિશનના મુખી હતા તેમણે મને ઓળા કાઢ્યો. તેમના ઘરમાં હું કુટુંબી જેવો થઇ પડ્યો.

ધર્મનિરીક્ષણ

આ સંબંધનું મૂળ પ્રિટોરિયામાં થયેલા સમાગમ હતા. મિ. વૉલ્ટનની શૈલી કંઈક જુદા પ્રકારની હતી. તેમણે મને ખ્રિસ્તી થવા નોતર્યો હોય એવું યાદ નથી. પણ પોતાના જીવનને તેમણે મારી આગળ મૂકી દીધું ને પોતાની પ્રવૃત્તિઓ મને જોવા દીધી. તેમની ધર્મપત્ની અતિ નમ્ર પણ તેજસ્વી બાઈ હતી.

મને આ દંપતીની પદ્ધતિ પસંદ પડતી હતી. અમારી વચ્ચે રહેતા મૌલિક બેદો અમે બન્ને જાણતાં હતાં. એ બેદો ચર્ચા કરી જૂંસી શકાય તેવું નહોતું. જ્યાં જ્યાં ઉદાહરતા, સહિષ્ણુતા અને સત્ય છે ત્યાં બેદો પણ લાભદાયક નીવડે છે. મને આ દંપતીનાં નમ્રતા, ઉદ્યમ, કાર્યપરાયણતા પ્રિય હતાં. તેથી અમે વખતોવખત મળતાં.

આ સંબંધે મને જાગૃત રાખ્યો. ધાર્મિક વાચનને સારૂ જે નવરાશ મને પ્રિટોરિયામાં મળી ગઈ તે તે હવે અશક્ય હતી, પણ જે કંઈ વખત બચતો તેનો ઉપયોગ હું તેવા વાચનમાં કરતો. મારો પત્રવ્યવહાર જારી હતો. રાયચંદલાઈ મને દોરી રહ્યા હતા. કોઈ મિત્રે મને નર્મદાશંકરનું ‘ધર્મવિચાર’ પુસ્તક મોકલ્યું. તેની પ્રસ્તાવના મને મદદ રૂપ થઈ પડી. નર્મદાશંકરના વિલાસી જીવનની વાતો મેં સાંભળી હતી. તેમના જીવનમાં થયેલ ફેરફારના પ્રસ્તાવનામાં કરેલા વર્ણન મને આકર્ષ્યો, ને તેથી તે પુસ્તક પ્રત્યે મને આદર થયો. હું તે ધ્યાનપૂર્વક વાંચી ગયો. મેક્સમુલરનું પુસ્તક ‘હિંદુસ્તાન શું શીખવે છે?’ એ મેં બહુ રસપૂર્વક વાંચ્યું. થિયોસોફિકલ સોસાયટીએ પ્રગટ કરેલ ઉપનિષદનું ભાષાંતર વાંચ્યું. મારો હિંદુધર્મ

પ્રત્યેનો આદર વધ્યો. તેની ખૂબી હું સમજવા લાગ્યો. પણ ખીજા ધર્મો પ્રત્યે મને અભાવ ન થયો. વૉશિંગ્ટન અરવિંગકૃત મહામદનું ચરિત્ર અને કાર્લાઇલની મહામદસ્તુતિ વાંચ્યાં. પેગંબર પ્રત્યે માફ માન વધ્યું. ‘જરથુસ્તનાં વચનો’ નામનું પુસ્તક પણ વાંચ્યું.

આમ મેં જુદા જુદા સંપ્રદાયોનું ઓછુંવતું જ્ઞાન મેળવ્યું. આત્મનિરીક્ષણ વધ્યું. જે વાંચવું ને પસંદ કરવું તેનો અમલ કરવો એ ટેવ દઢ થઇ, તેથી હિંદુધર્મમાં સચવેલી પ્રાણાયામ વિષેની કેટલીક ક્રિયાઓ જેવી હું પુસ્તક-માંથી સમજી શક્યો તેવી મેં શરૂ કરી. પણ મારો મેળ ન જામ્યો. હું તેમાં આગળ ન વધી શક્યો. હિંદુસ્તાન પાછો જઈ ત્યારે તેનો અભ્યાસ કોઇ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે કરવાનો ધરાદો રાખ્યો. તે કદી પાર પડી ન શક્યો.

ટૉલ્સ્ટૉયનાં પુસ્તકોનું વાચન વધારી મૂક્યું. તેનું ‘ગૉસ્પેલ્સ ઇન ડ્રિફ્ટ’ (નવા કરારનો સાર), ‘વૉટ ટુ ડુ’ (ત્યારે કરીશું શું?) વિં પુસ્તકોએ મારા મન ઉપર ગંડી છાપ પાડી. વિશ્વપ્રેમ મનુષ્યને ક્યાં લગી લઈ જઈ શકે છે એ હું વધારે ને વધારે સમજવા લાગ્યો.

આ જ સમયે એક ખીજા ખ્રિસ્તી કુટુંબ સાથે મારે સંબંધ બંધાયો. તેની ઇચ્છાથી હું વેરિલયન દેવળમાં દર રવિવારે જતો. બહેનભાગે દર રવિવારે સાંજે તેને ઘેર જમવાનું પણ મને હોય. વેરિલયન દેવળની મારા ઉપર સારી અસર ન પડી. ત્યાં અપાતાં પ્રવચનો મને શુષ્ક લાગ્યાં. પ્રેક્ષકોમાં મેં ભક્તિભાવ ન લાળ્યો. આ અગિયાર વાંચ્યાની મંડળી મને ભક્તોની ન લાગી, પણ કંઈક વિનોદ

કરવા ને કંઈક રિવાજને વશ થઈને આવેલાં સંસારી જીવેની જણાઈ. કોઈ કોઈ વેળા આ સલામાં અનિચ્છાએ મને ઝેલાં આવતાં. હું શરમાતો. પણ મારી આસપાસના પણ કોઈને ઝેલાં ખાતાં જોઈ તેથી મારી શરમ હળવી પડે. મારી આ સ્થિતિ મને ન ગમી. છેવટે મેં આ દેવળમાં જવાનું મૂકી દીધું.

જે કુટુંબમાં હું દર રવિવારે જતો ત્યાંથી તો મને રજા જ મળી કહેવાય. ધરધણી બાધ ભોળી, ભલી પણ સાંકડા મનવાળા લાગી. તેમની સાથે દર વખતે કંઈક ને કંઈક ધર્મચર્યા તો થાય જ. તે વેળા હું ઘેર 'લાઇટ ઓફ એશિયા' વાંચી રહ્યો હતો. અમે જસસ અને જુહના જીવનની સરખામણીમાં પડ્યાં:

‘જીઓને ગૌતમની દયા. તે મનુષ્યજાતને ઓળંગી બીજાં પ્રાણીઓ સુધી ગઈ. તેના ખલા ઉપર રમતા ઘેટાનો ચિતાર આંખો સામે આવતાં જ તમારું હૃદય પ્રેમથી નથી ઉભરાતું? આ પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યેનો પ્રેમ હું ઈશુના ઇતિહાસમાં નથી જોતો.’

બહેનને દુઃખ લાગ્યું. હું સમજ્યો. મેં મારી વાત આગળ ન લંબાવી. અમે ખાવાના ઓરડામાં ગયાં. તેમનો પાંચેક વર્ષનો હસમુખો બાળક પણ અમારી સાથે હતો. છોકરાં મને મળે એટલે બીજું શું જોઈએ? તેની સાથે મેં દોસ્તી તો કરી જ હતી. મેં તેની થાળીમાં પડેલા માંસના ટુકડાની મજાક કરી, ને મારી રકાબીમાં શેલી રહેલા સફરજનની સ્તુતિ શરૂ કરી. નિર્દોષ બાળક પલળ્યો, ને સફરજનની સ્તુતિમાં લળ્યો.

આદ્યમકથા

પણુ માતા? તે ખિચારી દૂભાઇ.

હું ચેત્યો. ચુપ રહ્યો. વાતનો વિષય બદલ્યો.

ખીજે અઠવાડિયે સાવધાન રહી હું તેમને ત્યાં ગયો ખરો, પણુ મારો પગ ભારે થયો હતો. મારે જ ત્યાં જવાનું બંધ કરવું એ મને ન સૂઝ્યું, ન ઉચિત લાગ્યું. ભલી બહેને જ મારી મુશ્કેલીનો નિકાલ કર્યો. તે બોલી, ‘મિ. ગાંધી, તમે દુઃખ ન લગાડશો. પણુ મારે તમને કહેવું જોઈએ કે તમારી સોજતની મારા બાળક ઉપર માડી અસર થવા લાગી છે. હવે તે રોજ માંસ ખાવાની આનાકાની કરે છે ને પેલી તમારી ચર્ચા યાદ દેવડાવી ફળ માગે છે. મને આ ન પરવડે. મારો છોકરો માંસાહાર છોડે તો માંદો ન પડે તોયે નબળો તો થાય જ. એ મારાથી કેમ સહન થાય? તમે જે ચર્ચા કરો તે આપણી ધડાયેલાંની વચ્ચે શોભે. બાળકો ઉપર તેની ખરાબ જ અસર થાય.’

‘મિસિસ . . . હું દિલગીર છું. તમારી માતા તરીકેની લાગણી હું સમજી શકું છું. મારે પણુ છોકરાં છે. આ આપત્તિનો અંત સહેલાઈથી આવી શકે છે. હું બોલું તેની અસર થાય તેના કરતાં જે ખાઉં ન ખાઉં તે જોયાની અસર બાળક ઉપર ઘણી વધારે થાય. એટલે સારો રસ્તો એ છે કે મારે હવેથી તમારે ત્યાં રવિવારે ન આવવું. આપણી મિત્રતામાં તેથી કશી ખલેલ નહિ આવે!’

‘તમારો પાડ માનું છું,’ બાઈએ રાજી થઈને ઉત્તર આપ્યો.

ઘરકારભાર

મું બધાં અને વિલાયતમાં ઘર માંડીને હું બેઠો હતો. તેમાં ને નાતાલમાં ઘર માંડવું તેમાં બેઠ હતો. નાતાલમાં કેટલોક ખર્ચ કેવળ પ્રતિષ્ઠાને અર્થે રાખી રહ્યો હતો. નાતાલમાં હિંદી બારીસ્ટર તરીકે અને હિંદીઓના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે ઠીક ખર્ચ રાખવું જોઈએ એમ મેં માનેલું, તેથી સરસ લત્તામાં ને સાફ ઘર રાખ્યું હતું. ઘરનો શણગાર પણ સારો રાખ્યો હતો. ખાવાનું સાફ હતું. પણ અંગ્રેજ મિત્રોને નોતરવાનું રહેતું, તેમજ હિંદી સાથીઓને પણ નોતરતો તેથી સહેજે તે ખર્ચ પણ વધ્યું.

નોકરની બીડ તો બધે જણાય જ. કોઇને નોકર તરીકે રાખતાં મને આવડ્યું જ નથી.

મારી સાથે એક સાથી હતો. એક રસોયો રાખ્યો હતો. તે કુટુંબી રૂપ બન્યો. આફ્રિકામાં જે મહેતા રાખ્યા હતા તેમાંથી પણ જેમને રાખી શકાય તેમને ઘરમાં રાખ્યા હતા.

આ અખતરો દીક ફળ્યો ગણું છું. પણ તેમાંથી મને સંસારના કડવા અનુભવો પણ મળ્યા.

પેલો સાથી બહુ હોંશિયાર ને મારી સમજ પ્રમાણે વફાદાર હતો. પણ હું તેને ન ઓળખી શક્યો. ઑકિસના એક મહેતાને મેં ધરમાં રાખ્યા હતા. તેની આ સાથીને અદેખાઈ થઈ. તેણે એવી જાળ રચી કે જેથી હું આ મહેતા ઉપર શક લાવું. આ મહેતા બહુ સ્વતંત્ર સ્વભાવના હતા. તેમણે ધર અને ઑકિસ બન્ને છોડ્યાં. મને દુઃખ થયું. તેમને અન્યાય થયો હશે તો? આ વિચાર મને ઠારી રહ્યો હતો.

તેવામાં જે રસોયાને મેં રાખ્યો હતો તેને 'કંઈ કારણસર ખીજે જવું પડ્યું'. મેં તેને મિત્રની સારવારને સાર રાખ્યો હતો. એટલે તેને બદલે ખીજા રસોયાને રાક્યો. આ માણસ ઊડતાં પંખી પાડનાર હતો એમ મેં પાછળથી જોયું. પણ મને કેમ જાણે તેવાની જ જરૂર ન હોય તેમ તે મને ઊપયોગી થઈ પડ્યો.

આ રસોયાને રાખ્યાને બે કે ત્રણ દિવસ ભાગ્યે થયા હશે, તેવામાં તેણે મારા ધરમાં મારી જાણ બદાર ચાલતો સડો જોઈ લીધો ને મને ચેતવવાનો નિશ્રય કર્યો. હું વિશ્વાસશીલ અને પ્રમાણમાં સારો છું એવી માન્યતા લોકોમાં ફેલાઈ હતી. તેથી આ રસોયાને મારા જ ધરમાં ચાલતી ગંદકી બચાવક જણાઈ.

હું ઑકિસેથી બપોરના ખાણાને સાર એક વાગે ઘેર જતો. બારેક વાગ્યાનો સુમાર હતો, એવામાં આ રસોયો હાંફતો હાંફતો આવ્યો ને મને કહ્યું, 'તમારે કંઈક જોવું હોય તો ઉભે પગે ઘેર ચાલો.'

મેં કહ્યું, ‘આનો શો અર્થ? મને તારે કહેવું જોઈએ કે શું કામ છે. આવે ટાણે મારે ઘેર આવવાનું ને જોવાનું શું હોય?’

‘નહિ આવો તો પસ્તાશો. હું તમને આથી વધારે કહેવા નથી માગતો,’ રસોયો બોલ્યો.

તેની દબ્બતાથી હું તણાવ્યો. મારા મહેતાને સાથે લઈને હું ઘેર ગયો. રસોયો આગળ ચાલ્યો.

ઘેર પહોંચતાં તે મને મેડી ઉપર લઈ ગયો. જે કોટડીમાં પેલો સાથી રહેતો હતો તે બતાવીને બોલ્યો, ‘આ કોટડી ઉઘાડીને જુઓ.’

‘હું હવે સમજ્યો. મેં કોટડીનો દરવાજો ઠોક્યો. જવાળા શાનો મળે! મેં ઘણા જોરથી દરવાજો ઠોક્યો. દિવાલ ધ્રૂજી. દરવાજો ઉઘડ્યો. અંદર એક બદચાલ ચોરત જોઈ. મેં તેને કહ્યું, ‘બહેન, તું તો અહીંથી ચાલી જ જા. હવે કદી ફરી આ ઘરમાં પગ ન મૂકજે.’

સાથીને કહ્યું, ‘આજથી તમારો ને મારો સંબંધ બંધ છે. હું ખૂબ ઠગાયો ને મૂરખ બન્યો. મારા વિશ્વાસનો આ બદલો નહોતો ઘટતો.’

સાથી વિક્કર્યો. માફ બધું ઉઘાડું પાડવાની મને ધમકી આપી.

‘મારી પાસે કંઈ છૂપું છે જ નહિ. મેં જે કંઈ કર્યું હોય તે તમે સુખેથી જાહેર કરજો. પણ તમારી સાથેનો સંબંધ બંધ છે.’

સાથી વધારે તપ્યો. મેં નીચે ઉભેલા મહેતાને કહ્યું, ‘તમે જાઓ. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને મારા સલામ કહો ને

કહો કે મારા એક સાથીએ મને દગો દીધો છે. તેને હું મારા ઘરમાં રાખવા નથી માગતો, છતાં તે નીકળવાની ના પાડે છે. મહેરબાની કરીને મને મદદ મોકલો.’

ગુન્હો રાંક છે. મેં આમ કહ્યું તેવો જ સાથી મોળો પડ્યો. તેણે મારી માગી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ત્યાં માણસ ન મોકલવા આજીજી કરી ને તુરત ઘર છોડી જવાનું કબૂલ કર્યું. ઘર છોડ્યું.

આ બનાવે મારી જિંદગીની દીક ચોખ્ખવટ કરી. આ સાથી મારે સાફ મોહરૂપ અને અનિષ્ટ હતો, એમ હું હવે જ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો. આ સાથીને રાખવામાં મેં સાફ કરવા સાફ ખૂરા સાધનને સહ્યું હતું. મેં કડવીની વેલમાં મોગરાની આશા રાખી હતી. સાથીની ચાલચલણ સારી ન હતી છતાં મારા પ્રત્યેની તેની વફાદારી મેં માની લીધી હતી. તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું પોતે લગભગ ખરડાયો હતો. મારા હિતેચ્છુઓની સલાહનો મેં અનાદર કર્યો હતો. મોહો મને આંધળોભીંત બનાવ્યો હતો.

જો મજકુર અકસ્માતથી મારી આખ ઉધડી ન હોત, મને સત્યની ખજાર ન પડી હોત, તો સંભવ છે કે જે સ્વાપર્ણુ હું કરી શક્યો છું તે કરવા હું કદી સમર્થ ન થાત. મારી સેવા હમેશાં અધુરી રહેત, કેમકે તે સાથી મારી પ્રગતિને અવશ્ય રોકત. તેને મારે મારો કેટલોક વખત દેવો પડત. મને અંધારામાં રાખવાની ને આડે દોરવાની તેની શક્તિ હતી.

પણ જેને રામ રાખે તેને કાણુ ચાખે? મારી નિષ્ઠા શુદ્ધ હતી. તેથી મારી જૂલો છતાં હું ઉગર્યો ને મારા પ્રાથમિક અનુભવે મને સાવધાન કર્યો.

પેલા રસોયાને કેમ જાણે ઈશ્વરે જ પ્રેર્યો હોય નહિ ! તેને રસોઇ આવડતી નહોતી. તે મારે ત્યાં રહી ન શકત. પણ તેના આવ્યા વિના મને ખીજું કોઇ જગૃત ન કરી શકત. પેલી બાઇ કંઈ મારા ઘરમાં પહેલી જ આવી હતી એમ નહોતું. પણ આ રસોયા જેટલી ખીજની હિંમત ચાલે જ શાની ? સાથીના ઉપરના મારા અનહદ વિશ્વાસથી સહુ વાકેફગાર હતા.

આટલી સેવા કરી રસોયે તે જ દહાડે ને તે જ ક્ષણે રજા માગી :

‘હું તમારા ઘરમાં નહિ રહી શકું. તમે ભોળા રહ્યા. માફ અહીં કામ નહિ.’

મેં આગ્રહ ન કર્યો.

પેલા મહેતાની ઉપર શક ઉપજવનાર આ સાથી જ હતો એ મને હવે જ જણાયું. તેને ન્યાય દેવા મેં બહુ પ્રયત્ન કર્યો. પણ હું કદી તેને સંપૂર્ણ સંતોષ ન આપી શક્યો. એ મને સદાય દુઃખની વાત રહી. તૂટયું વાસણ ગમે તેવું મજબૂત સાંધો છતાં તે સાંધેલું જ ગણાશે, આખું કદી નહિ થાય.

દેશ ભણી

 વે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રણ વર્ષ રહી ચૂક્યો હતો. લોકોને હું ઓળખતો થયો હતો. તેઓ મને ઓળખતા થયા હતા. સને ૧૮૯૬ની સાલમાં મેં છ માસને સારૂ દેશ જવાની પરવાનગી માગી. મેં જોયું કે મારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં લાંબી મુદત રહેવું જોઈશે. મારી વકીલાત ઠીક ચાલતી હતી એમ કહેવાય. જાહેર કામમાં મારી હાજરીની જરૂર લોકો જોતા હતા. હું પણ જોતો હતો. તેથી મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં કુટુંબ સહિત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે સારૂ દેશ જઈ આવવું દુરસ્ત ધાર્યું. વળી જો દેશ જાઉં તો કંઈક જાહેર કામ પણ થઈ શકે એમ જોયું. દેશમાં લોકમત કેળવી આ પ્રશ્નમાં વધારે રસ ઉત્પન્ન કરાય એમ જણાયું. ત્રણ પાર્ટીઓ કર ભરનીંગણ હતું. તે નાખૂદ ન થાય ત્યાં લગી શાંતિ હોય નહિ.

પણ જો હું દેશ જાઉં તો કૅંગ્રેસનું ને કેળવણીમંડળનું કામ કોણ ઉપાડે? એ સાથીઓ ઉપર દૃષ્ટિ પેડી. આદમજી મિયાંખાન અને પારસી રસ્તમજી. વેપારીવર્ગમાંથી ધણા કામ કરનાર તરી આવ્યા હતા. પણ મંત્રીનું કામ ઉપાડે એવા નિયમિત કામ કરવાવાળા અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલા હિંદીઓનું મન હરણુ કરનારા આ એ પ્રથમ પંક્તિમાં મૂકી શકાય તેવા હતા. મંત્રીને સામાન્ય અંગ્રેજ જ્ઞાનની જરૂર તો હતી જ. આ એમાંથી મરહૂમ આદમજી મિયાંખાનને મંત્રીપદ આપવાની ભલામણ કૅંગ્રેસને કરી ને તે કબૂલ રહી. અનુભવે આ પસંદગી ધણી સરસ નીવડી. ખાંત, ઉદારતા, મીઠાશ ને વિવેકથી શેઠ આદમજી મિયાંખાને સહુને સંતોષ્યા; ને સહુને વિશ્વાસ આવ્યો કે મંત્રીનું કામ કરવાને સારૂ વકીલ બારીસ્ટરની કે ડિગ્રી લીધેલા બહુ અંગ્રેજ ભણેલાની જરૂર નહોતી.

૧૮૯૬ ના મધ્યમાં હું દેશ જવા પોંગોલા સ્ટીમરમાં ઉપડ્યો. આ સ્ટીમર કલકત્તે જનારી હતી.

સ્ટીમરમાં ઉતાર ધણા ઓછા હતા. એ અંગ્રેજ ઑફિસર હતા. તેમની સાથે મને સોળત થઇ. એકની સાથે હમેશાં એક કલાક શેત્રંજ રમવામાં ગાળતો. સ્ટીમરના દાકતરે મને એક તામિલશિક્ષક આપ્યું. એટલે મેં તેનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

નાતાલમાં મેં જોયું હતું કે મારે મુસલમાનોની સાથે વધારે નિકટ સંબંધમાં આવવા સારૂ ઉર્દુ શીખવું જોઇએ. ને મદ્રાસી હિંદીઓની સાથે તેવો સંબંધ બાંધવા સારૂ તામિલ શીખવું જોઇએ.

ઉર્દુને સાર પેલા અંગ્રેજ મિત્રની માગણીથી મેં કેકના ઉતાડોમાંથી એક સુંદર મુનશી શોધી કાઢ્યો ને અમારો અભ્યાસ સરસ ચાલ્યો. પેલો અંગ્રેજ અમલદાર પોતાની યાદશક્તિમાં મારાથી ચડી જતો હતો. ઉર્દુ અક્ષરો ઉકેલતાં મને મુસીબત આવતી, પણ તે તો એક વખત શબ્દ જુએ પછી ભૂલે નહિ. મેં મારો ઉદ્યમ વધાર્યો પણ હું તેને ન પહોંચી શક્યો.

તામિલ અભ્યાસ પણ હીક ચાલ્યો. તેમાં મદદ નહોતી મળી શકતી. પુસ્તક પણ એવી રીતે લખાયું હતું કે મદદની જરૂર બહુ ન પડે.

મારી ઉમેદ હતી કે આ આરંભેલો અભ્યાસ હું દેશ પહોંચ્યા પછી જરૂરી રાખી શકીશ. પણ તે તો ન જ બન્યું. ૧૮૯૩ની સાલ પછીનું મારું વાચન ને મારો અભ્યાસ મુખ્યત્વે તો જેલમાં જ થયાં. આ બંને લાખાનું જ્ઞાન મેં આગળ વધાર્યું ખરું. પણ તે બધું જેલમાં જ. તામિલનું દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલમાં ને ઉર્દુનું ચેરવડામાં. પણ તામિલ ભોલતાં કદી ન શીખ્યો, ને વાંચતાં હીક હીક શીખ્યો હતો તે મલાવરને અભાવે કટાણું જાય છે. આ અભાવનું દુઃખ મને હજુ સામે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના મદ્રાસી હિંદીઓ પાસેથી મેં પ્રેમરસનાં કૂંડા પીધાં છે. તેમનું સ્મરણ મને પ્રતિક્ષણ રહે છે. તેમની શ્રદ્ધા, તેમનો ઉદ્યોગ, તેમનાં માંનાં ધણાને નિઃસ્વાર્થ ત્યાગ કાર્ય પણ તામિલ તેલુગુને હું જોઉં છું ત્યારે મને યાદ આવ્યા વિના રહેતો જ નથી. અને આ બધા લગભગ નિરક્ષર ગણાય. જેવા પુરુષો તેવી સ્ત્રીઓ હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાની લગાઇ જ નિરક્ષરોની હતી, ને

તેમાં નિરક્ષર લડવૈયા હતા. ગરીબોની હતી, ને ગરીબો તેમાં જૂઝ્યા.

આ ભોળા ને ભલા હિંદીઓનું ચિત્ત ચોરવામાં મને ભાષાનો અંતરાય કદી આવ્યો નથી. તેમને દૂરી હિંદુસ્તાની આવડે, દૂરી અંગ્રેજી આવડે ને અમારું ગાડું ચાલે. પણ હું તો એ પ્રેમના બદલારૂપે તામિલ તેલુગુ શીખવા માગતો હતો. તામિલ તો કંઈક ચાલ્યું. તેલુગુ ઝીલવાનો પ્રયાસ હિંદુસ્તાનમાં કર્યો, પણ કઠ્ઠાને બેઈ લેવા ઉપરાંત આગળ ન ચાલી શક્યો.

મેં તામિલ તેલુગુ તો ન કર્યા. હવે ભાગ્યે જ થઈ શકે. તેથી આ દ્રાવિડ ભાષાભાષીઓ હિંદુસ્તાની શીખશે એવી આશા હું રાખી રહ્યો છું. દક્ષિણ આફ્રિકાના દ્રાવિડ ‘મદ્રાસી’ તો અવશ્ય થોડુંધણું હિંદી બોલે છે. મુસ્કેલી અંગ્રેજી ભણેલાની છે. કેમ જાણે અંગ્રેજીનું જ્ઞાન આપણને આપણી ભાષાઓ શીખવામાં અંતરાયરૂપે ન હોય !

પણ આ તો વિષયાંતર થયું. આપણે મુસાફરી પૂરી કરીએ.

હજી પોંગોલાના નાખુદાની ઓળખાણ કરાવવી બાકી છે. અમે મિત્ર બન્યા હતા. આ ભક્ષો નાખુદા ખ્લીમથ બ્રધરના સંપ્રદાયનો હતો. તેથી વહાણવિદ્યાની વાતોના કરતાં આધ્યાત્મિક વિદ્યાની જ વાતો અમારી વચ્ચે વધારે થઈ. તેણે નીતિ અને ધર્મશ્રદ્ધા વચ્ચે ભેદ પાડ્યો. તેની દૃષ્ટિએ બાઈબલનું શિક્ષણ રમતવાત હતી. તેની ખૂબી જ તેની સહેલાઈમાં હતી. બાળકો, સ્ત્રીપુરુષો બધાં ઇશુને અને તેના બલિદાનને માને એટલે તેમનાં પાપ ધોવાય. આ ખ્લીમથ

આત્મકથા

અધરે મારે પ્રિટોરિયાના અધરનો પરિચય તાજો કર્યો. નીતિની ચોકી જેમાં કરવી પડે એ ધર્મ તેને નીરસ લાગ્યો. મારે અનાહાર આ મિત્રતા અને આ આધ્યાત્મિક ચર્ચાના મૂળમાં હતો. હું કેમ માંસ ન ખાઉં, ગોમાંસમાં શો દોષ હોય, ઝાડપાલાની જેમ પશુપક્ષીઓને ઈશ્વરે મનુષ્યના આનંદ તેમજ આહારને સાર સરજેલાં નથી શું? આવી પ્રશ્નમાળા આધ્યાત્મિક વાર્તાલાપ ઉત્પન્ન કર્યા વિના ન જ રહે.

અમે એકબીજાને સમજાવી ન શક્યા. હું મારા વિચારમાં દબ થયો કે ધર્મ અને નીતિ એક જ વસ્તુના વાચક છે. કમ્પ્રાઇઝ પોતાના અભિપ્રાયના સત્ત્વને વિષે શંકા મુદ્દલ નહોતી.

ચોવીસ દિવસને અંતે આ આનંદદાયક મુસાફરી પૂરી થઈ ને હુગલીનું સૌંદર્ય નિહાળતો હું કલકત્તા ઉતર્યો. તે જ દિવસે મેં મુંબઈ જવાની ટિકીટ કપાવી.

હિંદુસ્તાનમાં

ૐ લકત્તેથી મુંબઈ જતાં પ્રયાગ વાટમાં આવતું હતું. ત્યાં ટ્રેન ૪૫ મિનિટ રોકાતી હતી. તે દરમ્યાન મેં શહેરમાં જરા આંટો મારી આવવા ધાર્યું. મારે કેમિસ્ટને ત્યાંથી દવા પણ લેવી હતી. કેમિસ્ટ ઊંઘતો બહાર નીકળ્યો. દવા આપતાં ફીક વખત લીધો. હું સ્ટેશને પહોંચ્યો તેવી જ ગાડી ચાલતી જોઈ. બહાર સ્ટેશન માસ્તરે ગાડી એક મિનિટ રોકેલી, પણ મને પાછો આવતો ન જોતાં મારે સામાન ઉતારી લેવાની તેણે કાળજી લીધી.

મેં કેલનરની હોટેલમાં ઉતારે રાખ્યો ને અહીંથી જ માઈ કામ આદરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અહીંના 'પાયોનિયર' પત્રની ખ્યાતિ મેં સાંભળી હતી. પ્રજાની આકાંક્ષાઓ સામે તેનો વિરોધ હું જાણતો હતો. તે વેળા નાના મિ. ચેઝની અધિપતિ હતા એવો મને ખ્યાલ છે. મારે તો બધા પક્ષને મળી દરેકની મદદ મેળવવી હતી. તેથી મિ. ચેઝનીને મેં મુલાકાત સારૂ ચિઠ્ઠી લખી ટ્રેન ખોયાનું જણાવ્યું, ને વળતે દહાડે મારે પ્રયાગ છોડવાનું હતું એમ લખ્યું. જવાબમાં તેમણે મને તરત મળવા જણાવ્યું. હું રાજ થયો. તેમણે મારી વાત ખ્યાનપૂર્વક સાંભળી. હું કંઈ પણ લખું તો પોતે તેની તુરત નોંધ લેશે એમ કહ્યું, ને ઉમેર્યું: 'પણ તમારી બધી માગણીનો હું સ્વીકાર કરી જ શકીશ એમ

તમને નથી કહી શકતો. કૉલોનિયલ દષ્ટિબિંદુ પણ અમારે તો સમજવું ને જોવું જોઈએ.’

મેં ઉત્તર આપ્યો, ‘તમે આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરશો ને ચર્ચાશો એટલું મને ખસ છે. હું શુદ્ધ ન્યાય સિવાય બીજું કશું માગતો કે ઇચ્છતો નથી.’

બાકીનો દિવસ પ્રયાગના લગ્ન ત્રિવેણી સંગમના દર્શનમાં ને મારી પાસે રહેલા કામના વિચારમાં ગાળ્યો.

આ આકસ્મિક મુલાકાતે મારા ઉપર નાતાલમાં થયેલા હુમલાનું બીજ રાખ્યું.

મુખ્યમથી વગર રોકતે રાજકોટ ગયો ને એક ચોપાનિયું લખવાની તૈયારી કરી. ચોપાનિયું લખવામાં ને છપાવવામાં લગભગ મહિનો થઈ ગયો. એને લીધું પૂરું કરાવ્યું હતું, તેથી પાછળથી એ ‘લીલા ચોપાનિયા’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના હિન્દીઓની સ્થિતિનો ચિતાર મેં ઇરાદાપૂર્વક લખ્યો કર્યો હતો. નાતાલમાંનાં એ ચોપાનિયાં, જેનો ઇશારો હું આગળ કરી ગયો છું તેમાં મેં જે ભાષા વાપરી હતી તેનાથી અહીં લખવી વાપરી, કેમકે હું જાણતો હતો કે નાનું દુઃખ પણ દૂરથી જોતાં મોટું જણાય છે.

લીલા ચોપાનિયાની દસ હજાર નકલ છપાવી હતી, ને તે આખા હિંદુસ્તાનમાં છાપાંઓને અને જાણીતા બધા પક્ષના લોકોને મોકલી. ‘પાયોનિયર’માં તેના ઉપર સૌ પહેલો લેખ પ્રગટ થયો. તેનું તારણ વિલાયત ગયું, ને એ તારણનું તારણ પાછું રૉઈટર મારફતે નાતાલ ગયું. એ તાર તો ત્રણ લીટીનો હતો. તેમાં નાતાલમાં હિંદીઓ ઉપર કેવી વર્તણૂક ચાલે છે તેના મેં આપેલા ચિત્રની નાની આવૃત્તિ હતી. તે મારા શબ્દોમાં

નહોતી. તેની જે અસર થઇ તે હવે પછી જોઇશું. ધીમે ધીમે બધાં અગત્યનાં છાપાઓમાં આ ગ્રન્થની બહોળી નોંધ લેવાઈ.

આ ચોપાનિયાને ટપાલને સાફ તૈયાર કરાવવાં એ મુશ્કેલીનું, ને જો પૈસે કરાવું તો ખરચાળ કામ હતું. મેં સહેલી યુક્તિ શોધી કાઢી. શેરીનાં બધાં છોકરાંને બેળાં કર્યાં ને તેમના સવારના ભાગના બે ત્રણ કલાક જેટલા આપી શકે તેટલા માગ્યા. છોકરાંઓએ ખુશીથી આટલી સેવા કબૂલ કરી. મારા તરફથી મેં તેમને મારી પાસે બેળી થતી વપરાયેલી ટપાલટિકીટો આપવાનું ને તેમને આશીર્વાદ આપવાનું કબૂલ્યું. છોકરાંઓએ રમતવાતમાં માફ કામ પૂરું કરી દીધું. છેક બાળકોને આમ સ્વયંસેવક બનાવવાનો મારો આ પહેલો અખતરો હતો. આ બાળકો-માંના બે આજે મારા સાથી છે.

આ જ અરસામાં મુંબઈમાં પહેલવહેલી મરફી ફાટી નીકળી. ચોમેર ગભરાટ ફેલાઈ રહ્યો હતો. રાજકોટમાં પણ મરફી ફેલાવાનો ડર હતો. મને લાગ્યું કે મને આરોગ્યખાતામાં કામ કરતાં આવડે ખરું. મેં મારી સેવા સ્ટેટને આપવાનું લખ્યું. સ્ટેટ કમિટી નીમી ને તેમાં મને દાખલ કર્યો. પાયખાનાંઓની સ્વચ્છતા ઉપર મેં ભાર મૂક્યો ને કમિટીએ શેરીએ શેરીએ જઈને પાયખાનાં તપાસવાનો નિશ્ચય કર્યો. ગરીબ લોકોએ પોતાનાં પાયખાનાં તપાસવા દેવામાં મુદ્દલ આનાકાની ન કરી. એટલું જ નહિ, પણ તેમને સૂચવ્યા તે સુધારા પણ તેમણે કર્યા. પણ જ્યારે અમે મુસદ્દીવર્ગનાં ઘરો તપાસવા નીકળ્યા, ત્યારે ફેટલીક જગ્યાએ તો અમને પાયખાનાં તપાસવાની પણ

પરવાનગી ન મળતી. સુધારાની તો વાત જ શી? અમારો સામાન્ય અનુભવ એ થયો કે ધનિકવર્ગનાં પાયખાનાં વધારે ગંદાં જેવામાં આવ્યાં. તેમાં અંધારૂં, બદબો અને પાર વિનાની ગંદકી. બેઠક ઉપર કીડા બદબદે. જીવતે નરક-વાસમાં રોજ પ્રવેશ કરવા જેવું એ હતું. અમે સૂચવેલા સુધારા તદ્દન સાદા હતા. મેલું ભોંય ઉપર પડવા દેવાને બદલે ફૂંડામાં પડવા દેવું. પાણી પણ જમીનમાં સોસાવાને બદલે ફૂંડીમાં જાય તેમ કરવું. બેઠક અને બાંગીને આવવાની જગ્યા વચ્ચે જે દિવાલ રાખવામાં આવતી તે તોડવી કે જેથી બધો ભાગ બાંગી બરોબર સાફ કરી શકે તે પાયખાનાં પ્રમાણમાં મોટાં થઈ તેમાં હવા અજવાળું દાખલ થાય. મોટા લોકોએ આ સુધારો દાખલ કરવામાં બહુ વાંધા બઠાવ્યા ને છેવટે પૂરો તો ન જ કર્યો.

કમિટિને ઢેડવાડામાં પણ જવાનું તો હતું જ. કમિટીના સભ્યોમાંથી મારી સાથે માત્ર એક જ ત્યાં આવવા તૈયાર થયા. ત્યાં જવું ને વળી પાયખાનાં તપાસવાં? પણ મને તો ઢેડવાડો જોઈને સાનંદાશ્ચર્ય જ થયું. ઢેડવાડાની આ મારી તો જિંદગીમાં પહેલી જ મુલાકાત હતી. ઢેડ બાઇબહેનો અમને જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યાં. એમના પાયખાનાં જેવાની મેં માગણી કરી. તેમણે કહ્યું:

‘અમારે ત્યાં પાયખાનાં કેવાં? અમારાં પાયખાનાં જંગલમાં. પાયખાનાં તમારે મોટાં માણસને.’

‘ત્યારે તમારાં ઘર અમને જેવા દેશો?’ મેં પૂછ્યું.

‘આવોની બાઇ સાહેબ. તમારી મરજીમાં આવે ત્યાં જાઓ. અમારાં ઘર એવાં જ તો.’

હું અંદર ગયો ને ધરની તેમજ આંગણુની સફાઈ જોઈ ખુશ થઈ ગયો. ધરની અંદર બધું લીપેલું જોયું. આંગણું વાળેલું, અને જે જૂજ વાસણો હતાં તે સાફ અને ચકચકિત હતાં.

એમને ત્યાં માંદગીનો મને ભય નહોતો.

એક પાયખાનાની નોંધ કર્યા વિના રહેવાય તેમ નથી. દરેક ધરમાં મોરી તો હોય જ. તેમાં પાણી ઢોળાય ને લઘુશંકા પણ થાય; એટલે ભાગ્યે કોઈ કોટડી બદખો વિનાની હોય. પણ એક ધરમાં તો સૂવાની કોટડીમાં મોરી અને પાયખાનું બન્ને જોયાં, અને તે બધું મેલું નળી વાટે નીચે ઉતરે. એ કોટડીમાં ઉભયું બન્યું તેમ નહોતું. તેમાં ધરધણી કેમ સ્થિર શકતા તે તો વાંચનારે વિચારી જોવું.

કમિટીએ હવેલીની પણ મુલાકાત લીધી હતી. હવેલીના મુખિયાજીની સાથે ગાંધી કુટુંબને સારો સંબંધ હતો. મુખિયાજીએ હવેલી જોવા દેવાની અને બની શકે તેટલા સુધારા કરવાની હા પાડી. તેમણે પોતે તે ભાગ કોઈ દિવસ જોયો નહોતો. હવેલીમાં જે એકવાડ અને પત્રાવળાં થાય તે પાછળ રાંગ ઉપરથી ફેંકી દેવામાં આવતાં, ને તે ભાગ કાગડા સમડીઓનો વાસ થઈ પડ્યો હતો. પાયખાનાં તો ગંદાં હતાં જ. મુખિયાજીએ કેટલો સુધારો કર્યો એ જોવા હું ન પામ્યો. હવેલીની ગંદકી જોઈને દુઃખ તો થયું જ. જે હવેલીને આપણે પવિત્ર સ્થાન સમજીએ ત્યાં તો આરોગ્યના નિયમોનું ખૂબ પાલન થવાની આશા રખાય. સ્મૃતિકારોએ બાહ્યાંતર શૌચ ઉપર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે એ મારા ધ્યાન બહાર ત્યારે પણ નહોતું.

રાજનિષ્ઠા અને શુશ્રૂષા

શુદ્ધ રાજનિષ્ઠા મેં જેટલી મારે વિષે અનુભવી છે તેટલી લાગ્યે જ ખીખમાં મેં જોઈ હોય. એ રાજનિષ્ઠાનું મૂળ સત્ય ઉપરનો મારો સ્વાભાવિક પ્રેમ હતો એમ હું જોઈ શકું છું. રાજનિષ્ઠાનો કે ખીજ કોઈ વસ્તુનો ડાળ મારાથી કોઈ દિવસ કરી જ નથી શકાયો. નાનાલમાં જ્યારે હું કોઈ સભામાં જતો ત્યારે ત્યાં ‘ગૌડ સેવ ધ કિંગ’ તો ગવાય જ. મને લાગ્યું કે મારે પણ તે ગાવું જોઈએ. બ્રિટિશ રાજ્યનીતિમાં ખોડો ત્યારે પણ હું જોતો, છતાં એકંદરે મને તે નીતિ સારી લાગતી હતી. બ્રિટિશ અમલનું ને અમલદારોનું વલણ એકંદરે પ્રભુનું પોષક છે એમ હું ત્યારે માનતો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉલટી નીતિ જોતો, રંગદ્વેષ જોતો. તે દ્વેષાળ અને સ્થાનિક છે એમ માનતો. તેથી રાજનિષ્ઠામાં હું અંગ્રેજોની હરીફાઈ કરવા મથતો. ખંતથી અંગ્રેજોના રાષ્ટ્રગીત ‘ગૌડ સેવ ધ કિંગ’નો સૂર મેં શીખી લીધો. તે

રાજનિષ્ઠા અને શુદ્ધ

સલાઓમાં ગવાય તેમાં મારો સૂર બેળવતો. અને જે જે પ્રસંગો આડંબર વિના વફાદારી બતાવવાના આવે તેમાં હું ભાગ લેતો.

એ રાજનિષ્ઠાને મારી જિંદગીભરમાં મેં કોઈ દિવસ વટાવી નથી. મારો અંગત લાલ સાધવાનો મને વિચાર સરખોયે નથી થયો. વફાદારીને કરજ સમજી મેં સદાય તે અદા કરી છે.

જ્યારે હિંદુસ્તાન આવ્યો ત્યારે રાણીની ડાયમંડ જ્યુબ્લિની તૈયારીઓ શરૂ થઈ હતી. રાજકોટમાં પણ એક સમિતિ નીમાઈ. તેમાં મને આમંત્રણ થયું. મેં તે સ્વીકાર્યું. મને તેમાં દંભની ગંધ આવી. તેમાં દેખાવને સારૂ બહુ થતું મેં જોયું. એ જોઈ મને દુઃખ થયું. સમિતિમાં રહેવું કે નહિ એ પ્રશ્ન મારા આગળ ખડો થયો. અંતે મારા કર્તવ્યનું પાલન કરીને સંતોષ માનવાનો મેં ઠરાવ કર્યો.

વૃક્ષારોપણ કરવાની એક સૂચના હતી. આમાં હું દંભ જોઈ ગયો. વૃક્ષારોપણ કેવળ સાહેબલોકને પ્રસન્ન કરવા પૂરતું કરવાનું હતું એમ જણાયું. લોકોને મેં સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો કે વૃક્ષારોપણની કોઈ ફરજ નથી પાડતું, એ ભલામણ રૂપે છે. વાવવાં તો દિલ દબને વાવવાં અથવા તો મુદ્દલ નહિ. મને કંઈક સ્મરણ છે કે આમ કહેતો ત્યારે લોકો મારી વાત હસી કાઢતા. મેં મારા ભાગનું ઝાડ તો બરોબર વાવ્યું, ને તે ઉછર્યું એટલું મને યાદ છે.

‘ગોડ સેવ ધ કિંગ’ હું કુટુંબનાં બાળકોને શીખવતો. મેં ટ્રેનિંગ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને શીખવ્યાનું મને સ્મરણ છે. પણ તે આ જ પ્રસંગે કે સાતમા એડવર્ડના રાજ્યા-

રોહણ પ્રસંગે એ મને ખરોખર યાદ નથી. આગળ જતાં મને આ ગીત ગાવું ખટક્યું. અહિંસાના મારા વિચારો મારામાં જેમ પ્રબળ થતા ગયા તેમ મારી વાણી અને વિચારો ઉપર હું વધારે ચોકી કરવા લાગ્યો. એ ગીતમાં બે લીટી આ પણ છે:

તેના શત્રુઓનો નાશ કરજે,
તેમનાં કાવતરાંને નિષ્ફળ કરજે.

આ ગાવાનું મને ખટક્યું. મારા મિત્ર દા. ખૂશને મેં મારી મુશ્કેલીની વાત કરી. તેમણે પણ કબૂલ કર્યું કે એ ગાવું અહિંસક મનુષ્યને શોભે નહિ. શત્રુ કહેવાયા તે દગો જ કરે એમ કેમ માની લેવાય? શત્રુ માન્યા તે ખોટા જ હોય એમ કેમ કહેવાય? ઈશ્વરની પાસે તો ન્યાયની જ માગણી કરાય. દા. ખૂશે આ દલીલ સ્વીકારી. તેમણે પોતાના સમાજમાં ગાવા સાફ નવું જ ગીત રચ્યું. દા. ખૂશની વિશેષ ઓળખાણ હવે પછી કરીશું.

જેમ વફાદારીનો ગુણ મારામાં સ્વાભાવિક હતો તેમ શુશ્રૂયાનો. માંદાં, પછી સગાં હોય કે પરાયાં, તેમની સેવા કરવાનો મને શોખ હતો એમ કહી શકાય. રાજકોટમાં મારું દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ ચાલતું હતું તે દરમિયાન હું મુંબઈ જઈ આવ્યો. મુખ્ય શહેરોમાં સભાઓ ભરીને લોકમત વિશેષ કેળવવાનો ઇરાદો હતો. એને અંગે જ હું ગયેલો. પ્રથમ તો ન્યાયમૂર્તિ રાનડેને મળ્યો. તેમણે મારી વાત ધ્યાન દઇને સાંભળી ને મને સર ફિરોજશાને મળવાની સલાહ આપી. પછી હું જસ્ટિસ બદરૂદ્દીન તૈયબજીને મળ્યો. તેમણે પણ મારી વાત સાંભળીને તે જ સલાહ

આપી. 'જસ્ટિસ રાનડે અને હું તમને બહુ થોડા દોષ શકશું. અમારી સ્થિતિ તો તમે જાણો છો. અમારા જાહેરમાં ભાગ ન લઈ શકાય. પણ અમારી લાગણી તે તમારી સાથે છે જ. ખરા દોરનાર સર ફિરોજશા છે.'

સર ફિરોજશાને તો હું મળવાનો હતો જ. પણ આ બે વડીલોને મોઢેથી તેમની સલાહ પ્રમાણે ચાલવા સાંભળી સર ફિરોજશાના પ્રજા ઉપરના કાબુનું મને વિશે ભાન થયું.

સર ફિરોજશાને મળ્યો. હું તેમનાથી અંજવાને તે તૈયાર હતો જ. તેમને અપાતાં વિશેષણો સાંભળ્યાં જ હતાં 'મુંબઈના સિંહ,' 'મુંબઈના બેતાજ બાદશાહ'ને માં મળવાનું હતું. પણ બાદશાહે મને ડરાવ્યો નહિ. વડીલ જે પ્રેમથી પોતાના જીવાન દીકરાને મળે તેમ તે મળ્યા મારે તેમના ચેમ્બરમાં તેમને મળવાનું હતું. તેમની પાસે અનુયાયીઓનો ડાયરો તો જામેલો જ હોય. વાચ્છા હતા કામા હતા. તેમની સાથે મારી ઓળખાણ કરાવી. વાચ્છાનામ મેં સાંભળ્યું હતું જ. એ ફિરોજશાનો જમણો હાથ ગણાતા. આંકડાશાસ્ત્રી તરીકે વીરચંદ ગાંધીએ મને તેમન ઓળખ આપી હતી. તેમણે કહ્યું, 'ગાંધી આપણે પાછા મળશું.'

આ બધું થતાં તો ભાગ્યે બે મિનિટ થઈ હશે. સર ફિરોજશાએ મારી વાત સાંભળી લીધી. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે અને તૈયબજીને મળ્યો હતો તે પણ મેં તેમને જણાવ્યું 'ગાંધી, તારે સારૂ મારે જાહેર સભા કરવી પડશે. તને મદદ દેવી જોઈએ.' મુનશીની તરફ વળ્યા, ને તેને સભાનો દિવસ

આત્મકથા

મુકરર કરવાનું કહ્યું. દિવસ મુકરર કરી મને વિદાયગીરી આપી. સલાને આગલે દહાડે પોતાને મળવાનું ફરમાવ્યું. હું નિર્ભય થઇ મનમાં મલકાતો ઘેર ગયો.

મુંબઈની આ મુલાકાત દરમ્યાન મારા બંને બહેન મુંબઈમાં રહેતા તેમને હું મળવા ગયો. તે માંદા હતા. તેમની સ્થિતિ ગરીબ હતી. બહેન એકલી તેમની સારવાર કરી શકે તેમ નહોતું. માંદગી સખત હતી. મેં તેમને મારી બેડે રાજકોટ ચાલવા કહ્યું. તેઓ રાજી થયા. બહેન બંનેની લઈ હું રાજકોટ ગયો. માંદગી ધાર્યા કરતાં વધારે ગંભીર થઇ પડી. મેં તેમને મારી ઓરડીમાં રાખ્યા. આખો દિવસ હું તેમની પાસે જ રહેતો. રાતના પાણી બગવું પડતું. તેમની સેવા કરતાં દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ હું કરી રહ્યો હતો. બંનેની સ્વર્ગવાસ થયો. પણ તેમના છેલ્લા દિવસોમાં તેમની સેવા કરવાનો પ્રસંગ મને મળ્યો એથી મને ભારે સંતોષ થયો.

શુશ્રૂષાના મારા આ શોખે આગળ જતાં વિશાળ સ્વરૂપ પકડ્યું. તે એટલે સુધી કે તે કરવામાં હું મારો ધંધો છોડતો, મારી ધર્મપત્નીને રોકતો ને આખા ઘરને રાહી દેતો. આ વૃત્તિને મેં શોખ તરીકે ઓળખાવી છે, કેમકે હું જોઈ શક્યો છું કે આ ગુણો જ્યારે આનંદદાયક થઈ પડે છે ત્યારે જ નભી શકે છે. તાણીતૂશીને અથવા દેખાવ કે શરમને ખાતર થાય છે ત્યારે તે માણસને કચડી નાંખે છે ને તે કરતો છતો માણસ કરમાય છે. જે સેવામાં આનંદ નથી મળતો તે નથી સેવકને ફળતી, નથી સેવ્યને ભાવતી. જે સેવામાં આનંદ મળે છે તે સેવા આગળ એશઆરામ કે ધનોપાર્જન ઇન્દ્રિય પ્રવૃત્તિ તુચ્છ લાગે છે.

૨૭

મુંબઈમાં સભા

બનેવીના દેહાંતને બીજે જ દિવસે મારે મુંબઈની સભાને સારૂ જવાનું હતું. જાહેર સભાને સારૂ લાપણુ વિચારવા જેટલો મને વખત નહોતો મળ્યો. ઉત્તરગરાઓનો થાક લાગ્યો હતો. સાદુ ભારે થઈ ગયો હતો. ઈશ્વર જેમતેમ મને નિભાવી લેશે એમ મનમાં વિચારતો હું મુંબઈ ગયો. લાપણુ લખવાનું તો મને સ્વપ્નેય નહોતું.

સભાની તારીખને આગલે દહાડે સાંજે પાંચ વાગે હુકમ પ્રમાણે હું સર ફિરોજશાની ઑફિસે હાજર થયો.

‘ગાંધી, તમારું લાપણુ તૈયાર છે કે?’ તેમણે પૂછ્યું.

‘ના જી, મેં તો લાપણુ મોઢેથી જ કરવાનો વિચાર રાખ્યો છે,’ મેં બીતાં બીતાં ઉત્તર આપ્યો.

‘એ મુંબઈમાં નહિ ચાલે. અહીં રિપોર્ટિંગ ખરાબ છે, ને આ સભાથી આપણે કશો લાભ ઊઠાવવા માગતા

હોઈએ તો તમારું ભાષણ લખેલું જ હોવું જોઈએ ને તે રાતોરાત છપાવું જોઈએ. ભાષણ રાતોરાત લખી શકશો ના?

હું ગભરાયો. પણ મેં લખવાનો પ્રયત્ન કરવાની હા પાડી.

‘ત્યારે મુનશી તમારી પાસે ભાષણ લેવા ક્યારે આવે?’ મુંબઈના સિંદ બોલ્યા.

‘અગિયાર વાગે,’ મેં ઉત્તર આપ્યો.

સર ફિરોજશાએ મુનશીને તે કલાકે ભાષણ મેળવી રાતોરાત છપાવવા હુકમ કરી મને વિદાય કર્યો.

ખીજે દહાડે સભામાં ગયો. ભાષણ લખવાનું કહેવામાં કેટલું ડહાપણ હતું એ હું જોઈ શક્યો. ફરામજી કાસવજી ઈન્સ્ટીટ્યૂટના હોલમાં સભા હતી. મેં સાંભળેલું કે સર ફિરોજશા બોલવાના હોય તે સભામાં ઉભવાની જગા ન હોય. આમાં મુખ્યત્વે વિદ્યાર્થી વર્ગ રસ લેનારો હોય.

આવી સભાનો આ મારો પહેલો અનુભવ હતો. મારો સાદ કોઈ નહિ સાંભળી શકે એવી મારી ખાતરી થઈ. મેં ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં ભાષણ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. સર ફિરોજશા મને ઉત્તેજન આપતા જાય, ‘હજી જરા ઊંચે સાદે’ એમ કહેતા જાય. મને તો લાગે છે કે મારો સાદ તેમ તેમ નીચો પડતો જતો હતો.

પુરાણા મિત્ર કેશવરાવ દેશપાંડે મારી વહારે ધાયા. તેમના હાથમાં મેં ભાષણ મૂક્યું. તેમનો સાદ તો ખરોખર જ હતો. પણ પ્રેક્ષકગણ શેના સાંભળે? ‘વાચ્છા’ ‘વાચ્છા’થી હોલ ગાજી રહ્યો. વાચ્છા ઊઠ્યા. તેમણે દેશપાંડે પાસેથી કાગળ લીધો ને મારું કામ થયું. સભા

તુરત શાંત થઈ, ને અથથી ધતિ સુધી સભાએ ભાષણ સાંભળ્યું. શિરસ્તા મુજબ જોધએ ત્યાં 'શેમ શેમ' ને જોધએ ત્યાં તાળીઓ હોય જ. હું રાજ થયો.

સર ફિરોજશાને ભાષણ ગમ્યું. મને ગંગા નહાયા જેટલો સંતોષ થયો.

આ સભાને પરિણામે દેશપાંડે તેમજ એક પારસી ગૃહસ્થ પલળ્યા. પારસી ગૃહસ્થ આજે હોદ્દો ભોગવે છે, એટલે તેમનું નામ પ્રગટ કરતાં ડરું છું. તેમના નિશ્ચયને જજ ખરેશજોએ ડોલાવ્યો, ને તે ડોલવાની પાછળ એક પારસી બહેન હતી. વિવાહ કરે કે દક્ષિણ આફ્રિકા આવે? વિવાહ કરવાનું તેમણે વધારે યોગ્ય ધાર્યું. પણ આ પારસી મિત્રની વતી પારસી રસ્તમજોએ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું, ને પારસી બહેનની વતીનું પ્રાયશ્ચિત્ત બીજી પારસી બહેનો સેવિકાનું કામ કરી ખાદી પાછળ વૈરાગ લઇને કરી રહી છે. તેથી આ દંપતીને મેં મારી આપી છે. દેશપાંડેને પરણવાનું પ્રલોભન નહોતું પણ તે ન આવી શક્યા. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત તો તેઓ પોતે જ કરી રહ્યા છે. વળતાં ઝાંઝીબાર આવતું હતું ત્યાં એક તૈયબજીને મળેલો. તેમણે પણ આવવાની આશા આપેલી, પણ દક્ષિણ આફ્રિકા કંઈ એ આવે? આ ન આવવાના ગુન્હાનો બદલો અજબાસ તૈયબજી વાળી રહ્યા છે. પણ બારીસ્ટર મિત્રોને દક્ષિણ આફ્રિકા આવવા લલચાવવાના મારા પ્રયત્નો આમ નિષ્ફળ ગયા.

અહીં મને પેસ્તનજી પાદશાહ યાદ આવે છે. તેમની સાથે મને વિલાયતથી જ મીઠો સંબંધ હતો. પેસ્તનજીની ઓળખ મને લંડનની અમાહાર આપનારી વીશીમાં થયેલી. તેમના

ભાઈ ખરબેરજીની દીવાના તરીકેની ખ્યાતિ હું જાણતો હતો. મળ્યો નહોતો. પણ મિત્રમંડળ કહેતું કે તે ‘ચક્રમ’ છે. ઘોડાની દયા ખાઈ ટ્રામમાં ન બેસે, શતાવધાની જેવી સ્મરણ-શક્તિ છતાં ડિઝીઓ ન લે, મિળજે એવા સ્વતંત્ર કે કોઈની શેઠમાં ન આવે અને પારસી છતાં અન્નાહારી! પેસ્તનજી છેક તેવા ન ગણાતા, પણ તેમની હોંશિયારી પંકાયેલી હતી. તે ખ્યાતિ વિલાયતમાં પણ હતી. પણ અમારી વચ્ચેના સંબંધનું મૂળ તો તેમનો અન્નાહાર હતો. તેમની હોંશિયારીને પહોંચવું મારી શક્તિ બહાર હતું.

મુંબઈમાં પેસ્તનજીને ખોળી કાઢ્યા હતા. એ પ્રોથો-નોટરી હતા. હું મળ્યો ત્યારે બૃહદ્ ગુજરાતી શબ્દકોષનાં કામમાં રોકાયેલા હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના કામમાં મદદ માગવાની બાબતમાં એકે મિત્રને મેં છોડ્યા નહોતા. પેસ્તનજી પાદશાહે તો મને પણ દક્ષિણ આફ્રિકા ન જવાની સલાહ આપી! ‘મારાથી તમને મદદ તો શી થાય, પણ તમારું દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા જવું જ મને તો પસંદ નથી. અહીં આપણા દેશમાં જ ક્યાં એાછું કામ છે? જુઓની, આપણી ભાષાની જ સેવા ક્યાં એાછી કરવાની છે? મારે વિજ્ઞાનને લગતા શબ્દોના અર્થ કાઢવાના છે. આ તો એક જ ક્ષેત્ર. દેશની ગરીબાઈનો વિચાર કરો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા લોકોને મુશીબત છે, પણ તેમાં તમારા જેવા ખરચાઈ જાય એ હું સહન ન કરું. આપણે જો અહીંયાં આપણા હાથમાં રાજ્યસત્તા મેળવીએ તો ત્યાં એની મેળે મદદ થઈ રહે. તમને તો હું નહિ સમજાવી શકું, પણ તમારા જેવા ખીજ સેવકોને તમારો સાથ કરાવવામાં હું મદદ

તો નહિ જ કંઈ.' આ વચન મને ન ગમ્યાં, પણ પેસ્તનજી પાદશાહને વિષે મારું માન વધ્યું. તેમનો દેશપ્રેમ, ભાષાપ્રેમ જોઈ હું મોહિત થયો. અમારી વચ્ચેની પ્રેમગાંઠ આ પ્રસંગથી વધારે સજ્જ થઈ. તેમનું દષ્ટિબિન્દુ હું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ છોડવાને બદલે તેમની દષ્ટિએ પણ મારે તો તેને વધારે વળગી રહેવું જોઈએ એમ મને લાગ્યું. દેશપ્રેમી એક પણ અંગને બનેલાં લગી જતું ન કરે, ને મારે સારું તો ગીતાને શ્લોક તૈયાર જ હતો:

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ટિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥*

ચીડિયાતા પરધર્મ કરતાં ઉતરતો સ્વધર્મ સારો છે. સ્વધર્મમાં મોત પણ સારું, પરધર્મ એ બયકર્તા છે.

* અ. ૩, શ્લો. ૩૫.

પૂનામાં

સર ફિરોજશાએ મારો રસ્તો સરળ કરી મૂક્યો. મુંબઈથી હું પૂના ગયો. પૂનામાં એ પક્ષ હતો એ મને ખબર હતી. મારે તો બધાની મદદ જોઈતી હતી. લોકમાન્યને મળ્યો. તેમણે કહ્યું:

‘બધા પક્ષની મદદ મેળવવાનો તમારો વિચાર તદ્દન ખરોખર છે. તમારા પ્રશ્નને વિષે મતભેદ ન જ હોય. પણ તમારે સારૂ તટસ્થ પ્રમુખ જોઈએ. તમે પ્રોફેસર લાંડારકરને મળો. તેઓ આજકાલ કોઈ હીલચાલમાં લાગ નથી લેતા. પણ કદાચ આ કામને સારૂ બહાર પડે. તેમને મળ્યા પછી મને પરિણામ જણાવજો. હું તમને પૂરી મદદ * કરવા માગું છું. તમે પ્રોફેસર ગોખલેને તો મળશો જ. મારી પાસે જ્યારે આવવું હોય ત્યારે વિના સંકોચે આવજો.’

લોકમાન્યનાં આ મને પ્રથમ દર્શન હતાં. તેમની લોકપ્રિયતાનું કારણ હું તુરત સમજી શક્યો.

અહીંથી હું ગોખલે પાસે ગયો. તે ફરગ્યુસન કૉલેજમાં હતો. મને ખૂબ પ્રેમથી ભેટચા ને પોતાનો કરી લીધો. તેમનો પણ મને પહેલો જ પરિચય હતો. પણ કેમ 'જાણે અમે પૂર્વે મળ્યા ન હોઈએ તેમ લાગ્યું'. સર ફિરોજશા તો મને હિમાલય જેવા લાગ્યા. લોકમાન્ય સમુદ્ર જેવા લાગ્યા. ગોખલે ગંગા જેવા લાગ્યા. તેમાં હું નાહી શકું. હિમાલય ચડાય નહિ, સમુદ્રમાં ડૂબવાનો ભય રહે. ગંગાની તો ગોદમાં રમાય. તેમાં હોડકાં લઈને તરાય. 'ગોખલેએ મારી ઝીણવટથી તપાસ કરી, જેમ એક નિશાળિયો નિશાળમાં દાખલ થવા જાય તેની થાય તેમ. કોને કોને મળવું ને કેમ મળવું એ બતાવ્યું, ને માફ લાખણુ જેવા માગ્યું. મને કૉલેજની ગોદવણુ બતાવી. જ્યારે મળવું હોય ત્યારે ફરી મળવાનું કહી, દા. ભાંડારકરનો જવાબ સંભળાવવાનું કહી, મને વિદાય કર્યો. રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં જે સ્થાન ગોખલેએ જીવતાં મારા હૃદયમાં ભોગવ્યું ને સજી દેહાંત થયા છતાં ભોગવે છે તે કોઈ ભોગવી શક્યું નથી.

જેમ દીકરાને બાપ વધાવે તેમ રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે મને વધાવ્યો. તેમને ત્યાં ગયો ત્યારે મધ્યાહ્નકાળ હતો. આવે સમયે હું માફ કામ કરી રહ્યો હતો એ વસ્તુ જ આ ઉઘમી શાસ્ત્રજ્ઞને વહાલી લાગી ને તટસ્થ પ્રમુખ માટેનો મારો આગ્રહ સાંભળી 'ધર્મ ઇટ' 'ધર્મ ઇટ,' 'એ જ બરોબર,' 'એ જ બરોબર' ના ઉદ્દગાર તેમના મુખમાંથી સહેજે નીકળી ગયા.

વાતને અંતે તેઓ બોલ્યા, 'ગમે તેને પૂછશો તો તે તમને કહેશે કે હું લાલ કોઈ રાજ્યપ્રકરણી ક્રમમાં ભાગ

લેતો નથી. પણ તમને હું ન તરછોડી શકું. તમારો કેસ એવો મજબૂત છે ને તમારો ઉદ્ધમ એવો સ્તુત્ય છે કે મારાથી તમારી સલામાં આવવાની ના ન પડાય. રા. તિલક અને રા. ગોખલેને તમે મળ્યા એ સાં ર્થ કર્યું છે. તેઓને કહેજો કે હું ખુશીથી બન્ને પક્ષ બોલાવે તે સલામાં આવીશ ને પ્રમુખપદ લઈશ. વખતની બાબત મને પૂછવાની જરૂર નથી, જે વખત બન્ને પક્ષને અનુકૂળ હશે તેને હું અનુકૂળ થઈશ.’ આમ કહી મને ધન્યવાદ અને આશીર્વાદ આપી વિદાય કર્યો.

કશી હોદ્દા વિના, આડંબર વિના, એક સાદા મકાનમાં પૂનાના આ વિદ્વાન અને ત્યાગી મંડળે સલા ભરી ને મને સંપૂર્ણ પ્રોત્સાહન સાથે વિદાય કર્યો.

હું અહીંથી મદ્રાસ ગયો. મદ્રાસ તો ઘેલું થઈ ગયું. બાલાસુંદરમ્ના કિસ્સાની સલા ઉપર ઊંડી અસર પડી. માં ભાઈ ભાઈ મારે સાં પ્રમાણમાં લાંબું હતું. બધું જાપેલું હતું. પણ શબ્દે શબ્દે સલાએ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યો. સલાને અંતે ખેલા લીલા ચોપાનિયા ઉપર ધાડ પડી. મદ્રાસમાં સુધારાવધારા સહિત તેની બીજી આવૃત્તિ દસ હજારની જાપાવી. તેમાંનો ઘણો ભાગ ઉપડી ગયો. પણ મેં જોયું કે દસ હજારની જરૂર નહોતી. ઉત્સાહની મારી આંકણી વધારે પડતી હતી. મારા ભાઈભાઈની અસર તો અંગ્રેજી બોલનાર વર્ગ ઉપર જ પડી હતી. તે વર્ગમાંથી એકલા મદ્રાસમાં દસ હજાર નકલની જરૂર ન પડે.

અહીં મને મોટામાં મોટી મદદ સ્વ. પરમેશ્વરનું પિદ્ધેની મળી. તેઓ ‘મદ્રાસ સ્ટેન્ડર્ડ’ના અધિપતિ હતા.

તેમણે આ પ્રશ્નનો અભ્યાસ સારો કરી લીધો હતો. તેમની ઓફિસે મને વખતોવખત બોલાવે ને દોરે. ‘હિંદુ’ના જી. સુબ્રહ્મણ્યમને પણ મળ્યો હતો. તેમણે અને દા. સુબ્રહ્મણ્યમે પણ પૂરી દિલસોજી બતાવી હતી. પણ જી. પરમેશ્વરન પિલ્લેએ તો મને પોતાના છાપાનો આ કામને સારૂ જે ઉપયોગ કરવો હોય તે કરવા દીધો ને મેં તે છૂટથી કર્યો. સલા પાચ્યાપ્પા હોલમાં થયેલી ને તેમાં દા. સુબ્રહ્મણ્યમ પ્રમુખ થયા હતા એવો મને ખ્યાલ છે.

મદ્રાસમાં મેં ધણુઓનો પ્રેમ અને ઉત્સાહ એટલો બધો અનુભવ્યો કે જોકે ત્યાં સહુની સાથે મુખ્યત્વે અંગ્રેજીમાં જ બોલવાનું હતું છતાં મને ધર જેવું જ લાગ્યું. પ્રેમ કયાં બંધનોને તોડી શકતો નથી ?

‘જલદી પાછા ફરો’

મ દ્રાસથી કલકતા ગયો. કલકતામાં મને મુસ્કેલીઓનો પાર ન રહ્યો. ત્યાં ‘ગ્રેટ ઇસ્ટર્ન’ હોટેલમાં ઉતર્યો. કાંઈને ઓળખું નહિ. હોટેલમાં ‘ટેલી ટેલિગ્રાફ’ના પ્રતિનિધિ મિ. એલરથોર્પની ઓળખાણ થઈ. તે રહેતા હતા બંગાળ કલબમાં. ત્યાં મને તેમણે નોતર્યો. તે વખતે તેમને ખબર નહોતી કે હોટેલના દિવાનખાનામાં કાંઈ લિંદીને ન લઈ જઈ શકાય. પાછળથી તેમણે આ પ્રતિબંધ વિષે જાણ્યું. તેથી તે મને પોતાની કોટડીમાં લઈ ગયા. લિંદીઓ તરફના સ્થાનિક અંગ્રેજોના આ અણુગમાનો તેમને ખેદ થયો. મને દિવાનખાનામાં ન લઈ જવા સાર માંડી માગી.

‘બંગાળના દેવ’ સુરેદ્રનાથ ઐનરજીને તો મળવાનું હતું જ. તેમને મળ્યો. હું મળ્યો ત્યારે તેમની આસપાસ ખીજા મળનારાઓ હતા. તેમણે કહ્યું, ‘તમારા કામમાં લોકો રસ નહિ લે એવો મને લાગે છે. તમે તો જુઓ છો કે અહીં જ કંઈ થોડી વિટંબણાઓ નથી. છતાં તમારે તો બને તે કરવું જ. આ કામમાં તમારે મહારાજાઓની મદદ

જોઈશે. બ્રિટિશ ઇડિયા એસોસીએશનના પ્રતિનિધિઓને મળજો. રાજ સર પ્યારીમોહન મુકરજી અને મહારાજ ટાગોરને મળજો. બન્ને ઉદાર વૃત્તિના છે ને જાહેર કામમાં ઠીક ભાગ લે છે.’ હું આ ગૃહસ્થાને મળ્યો. ત્યાં મારી ચાંચ ન બૂઝી. બન્નેએ કહ્યું, ‘કલકત્તામાં જાહેર સભા કરવી સહેલું કામ નથી. પણ કરવી જ હોય તો ધણે આધાર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી ઉપર છે.’

મારી મુશ્કેલીઓ વધતી જતી હતી. ‘અમૃત બજાર પત્રિકા’ની આફિસે ગયો. ત્યાં પણ જે ગૃહસ્થો મને મળ્યા તેમણે મ્હાની લીધેલું કે હું કોઈ ભમતારામ હોવો જોઈએ. ‘બંગવાસી’ એ તો હદ વાળી. મને એક કલાક સુધી તો બેસાડી જ મૂક્યો. બીજાઓની સાથે અધિપતિ સાહેબ વાતો કરતા જાય; તેઓ જતા જાય, પણ પોતે મારી તરફ પણ ન જુઓ. એક કલાક રાહ જોઈને મેં મારો પ્રશ્ન છેડ્યો ત્યારે તેમણે કહ્યું, ‘તમે જોતા નથી અમને કેટલું કામ પડ્યું છે? તમારા જેવા તો ધણા અમારે ત્યાં ચાલ્યા આવે છે. તમે વિદાય થાઓ તેમાં જ સાઈ છે. અમારે તમારી વાત સાંભળવી નથી.’ મને ધડીબર દુઃખ તો થયું, પણ હું અધિપતિનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજ્યો. ‘બંગવાસી’ની ખ્યાતિ તો સાંભળી હતી. અધિપતિને ત્યાં માણસો આવતાજતા હતા તે હું જોઈ શક્યો હતો. તેઓ બધા તેમને ઓળખનારા. તેમનું છાપું તો ભરપૂર રહેતું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકાનું તે વેળા તો નામ પણ માંડ જણાયેલું. નતનવા માણસો પોતાનાં દુઃખ ઠલવવા ચાલ્યા જ આવે; તેમને તો પોતાનું દુઃખ મોઢામાં મોટા સવાલ હોય. પણ અધિપતિની

પાસે તો એવાં દુખિયાં થોકબંધ હોય. બધાંનું એ બાપડો શું કરે? વળી દુઃખીને મન જાપાના અધિપતિની સત્તા એટલે મોટી વાન હોય. અધિપતિ પોતે તો જાણતો હોય કે તેની સત્તા તેની કચેરીના દરવાજાનો ઉંબર પણ ન ઓળંગતી હોય.

હું હાર્યો નહિ. બીજા અધિપતિઓને મળવાનું ચાલુ રાખ્યું. મારા રિવાજ મુજબ અંગ્રેજોને પણ મળ્યો. 'સ્ટેટ્સમેન' અને 'ઇન્ડિયન' બન્ને દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલનું મહત્ત્વ જાણતાં હતાં. તેમણે લાંબી મુલાકાતો જાપી. 'ઇન્ડિયન'ના મિ. સૌડર્સને મને અપનાવ્યો. તેમની ઓફિસ મારે સાડ ખુલ્લી, તેમનું જાપું મારે સાડ ખુલ્લું. પોતાના અગ્રણ્યમાં સુધારાવધારો કરવાની પણ મને છૂટ આપી. અમારી વચ્ચે સ્નેહ બંધાયો એમ કહું તો અતિશયોક્તિ નથી. તેમણે જે મદદ થઈ શકે તે કરવાનું મને વચન આપ્યું. હું પાછો દક્ષિણ આફ્રિકા જઈ પછી પણ પોતાને પત્ર લખવા મને કહ્યું, ને પોતે પોતાથી બનતું કરશે એવું વચન આપ્યું. મેં જોયું કે આ વચન તેમણે અક્ષરશઃ પાળ્યું ને તેમની તબિયત ખરાબ થઈ ત્યાં લગી તેમણે મારી સાથે પત્રવ્યવહાર જારી રાખ્યો. મારી જિંદગીમાં આવા અણુધાર્યાં મીઠા સંબંધો અનેક બંધાયા છે. મિ. સૌડર્સને મારામાં જે ગમ્યું તે અતિશયોક્તિનો અભાવ અને સત્યપરાયણતા હતાં. તેમણે મારી ઉલટતપાસ કરવામાં કચાશ નહોતી રાખી. તેમાં તેમણે જોયું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓના પક્ષને નિષ્પક્ષપાતપણે મૂકવામાં ને તેની તુલના કરવામાં મેં ન્યૂનતા નહોતી રાખી.

મારો અતુલ્ય મને કહે છે કે સામા પક્ષને ન્યાય આપીને આપણે ન્યાય વહેલો મેળવીએ છીએ.

આમ મને અણુધારી મદદ મળવાથી કલકત્તામાં પણ જાહેર સભા ભરવાની આશા બંધાય. તેવામાં ડરબનથી તાર મળ્યો: ‘પાર્લામેન્ટ જનરવારીમાં મળશે. જલદી પાછા ફરો.’

આથી એક કાગળ છાપાંઓમાં લખી તુરત બેપડી જવાની અગત્ય જણાવી મેં કલકત્તા છોડ્યું ને પહેલી સ્ટીમરે જવાની ગોઠવણ કરવા દાદા અબદુલ્લાના મુંબઈના એજન્ટને તાર કર્યો. દાદા અબદુલ્લાએ પોતે ‘કુરલેંડ’ સ્ટીમર વેચાતી લીધી હતી. તેમાં મને તથા મારા કુટુંબને મફત લઇ જવાનો આગ્રહ થયો. મેં ઉપકાર સહિત તે સ્વીકાર્યો અને હું ડિસેમ્બરના આરંભમાં ‘કુરલેંડ’માં મારી ધર્મપત્ની, બે દીકરા ને મારા સ્વર્ગસ્થ બનેલીના એકના એક દીકરાને લઇને દક્ષિણ આફ્રિકા તરફ બીજીવાર રવાના થયો. આ સ્ટીમરની સાથે જ બીજી સ્ટીમર ‘નાદરી’ પણ ડરબન રવાના થઇ. તેના એજન્ટ દાદા અબદુલ્લા હતા. બન્ને સ્ટીમરમાં મળી આઠસેંક હિંદી ઉતાર્યો હશે. તેમાંનો અરધ ઉપરાંત બાગ ટ્રાંસવાલ જનારો હતો.

બાગ ૨ નો સંપૂર્ણ

સત્યના પ્રયોગો અથવા આત્મકથા

ભાગ ૩ નો

તોફાનના લાચુકારા

હું સહિત દરિયાની આ મારી પહેલી મુસાફરી હતી. મેં ધણીવેળા લખ્યું છે કે હિંદુ સંસારમાં વિવાહ બાળવયે થતા હોવાથી, અને મધ્યમ વર્ગના લોકોમાં મોટે ભાગે પતિ સાક્ષર અને પત્ની નિરક્ષર એવી સ્થિતિ હોય છે તેથી પતિપત્નીના જીવન વચ્ચે અંતર રહે છે અને પતિએ પત્નીના શિક્ષક બનવું પડે છે. મારે મારી ધર્મ-પત્નીના ને બાળકોના પોશાકની, ખાવાપહેરવાની તેમજ બોલ-ચાલની સંભાળ રાખવી રહી હતી. મારે તેમને રીતભાત શીખવવી રહી હતી. કેટલાંક સ્મરણો અને અત્યારેય હસાવે છે. હિંદુ પત્ની પતિપરાયણતામાં પોતાના ધર્મની પરાકાષ્ઠા માને છે; હિંદુ પતિ પોતાને પત્નીનો ઈશ્વર માને છે. એટલે પત્નીએ જેમ તે નચાવે તેમ નાચવું રહ્યું.

જે સમય વિશે હું લખી રહ્યો છું તે સમયે હું માનતો કે મુઘલોના ગણાવાને સારૂ અમારો બાબાચાર અને ત્યાં લગી

યુરોપીઅનને મળતો હોવો જોઈએ. આમ કરવાથી જ પો પડે ને પો પડ્યા વિના દેશસેવા ન થાય.

તેથી પત્નીનો અને બાળકોનો પોશાક મેં જ પસંદ કર્યો. બાળકો વગેરેને કાઠિયાવાડનાં વાણિયાં તરીકે ઓળખાવવાં તે કેમ સાઈ લાગે? પારસી વધારેમાં વધારે સુધરેલા ગણાય. એટલે જ્યાં યુરોપીઅન પોશાકનું અનુકરણ અઠીક જ લાગ્યું ત્યાં પારસીનું કયું. પત્નીને સારૂ સાડીઓ પારસી બહેનો પહેરે છે તેવી લીધી; બાળકોને સારૂ પારસી કોટપાટલૂન લીધાં. બધાંને બૂટમેળાં તો જોઈએ જ. પત્નીને તેમજ બાળકોને બન્ને વસ્તુ ધણા માસ લંગી ન ગમી. જોડા કઠે, મેળાં ગંધાય, પગ કુગાય. આ અડચણોના જવાબ મારી પાસે તૈયાર હતા. જવાબની ચોખ્ખતા કરતાં હુકમનું બળ તો વધારે હતું જ. એટલે લાચારીથી પત્નીએ તેમજ બાળકોએ પોશાકના ફેરફાર સ્વીકાર્યા. તેટલી જ લાચારીથી અને એથીયે વધુ અણગમથી ખાવામાં છરીકાંટાનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો. જ્યારે મારો મોહ ઉતર્યો ત્યારે વળી પાછો તેમણે બૂટમેળાં, છરીકાંટા ધોને ત્યાગ કર્યો. ફેરફારો જેમ દુઃખકર્તા હતા તેમ ટેવ પડ્યા પછી તેનો ત્યાગ પણ દુઃખકર હતો. પણ અત્યારે હું જોઉં છું કે અમે બધાં સુધારાની કાંચળી ઉતારીને હળવાં થયાં છીએ.

આ જ સ્ટીમરમાં કેટલાંક બીજાં સગાં તેમજ ઓળખીતાં પણ હતાં. તેમના તેમજ ડેકના બીજા ઉતાડોનો પરિચયમાં પણ હું ખૂબ આવતો. અસીલ ને વળી મિત્રની સ્ટીમર એટલે ધરના જેવી લાગતી અને હું હરજગ્યાએ છૂટથી ફરી શકતો.

સ્ટીમર બીજાં બંદરે કર્યા વગર નાતાલ પહોંચવાની હતી, એટલે માત્ર અઢાર દિવસની મુસાફરી હતી. કેમ જાણે અમને પહોંચતાંવેંત બાવી તોફાનની ચેતવણી આપવી ન હોય, તેમ અમારે પહોંચવાને ત્રણ કે ચાર દિવસ બાકી હતા એવામાં દરિયામાં ભારે તોફાન ઊપડ્યું. આ દક્ષિણના પ્રદેશમાં ડિસેમ્બર માસ ગરમીનો અને ચોમાસાનો સમય હોય છે, એટલે દક્ષિણ સમુદ્રમાં આ દિવસોમાં નાનાંમોટાં તોફાન હોય જ. તોફાન એવું તો સખત હતું અને એટલું લંબાયું કે મુસાફરો ગભરાયા.

આ દૃશ્ય ભવ્ય હતું. દુઃખમાં સૌ એક થઈ ગયા. બેઠ જૂલી ગયા. ઈશ્વરને હૃદયથી સંભારવા લાગ્યા. હિંદુમુસલમાન બધા સાથે મળી ઈશ્વરને યાદ કરવાં લાગ્યા. કોઈએ માનતાઓ માની. કમાન પણ ઉતાડ્યોની સાથે ભળ્યા ને સૌને આશ્વાસન આપી કહ્યું કે જોકે તોફાન તીખું ગણાય તેવું હતું, તોપણ તેના કરતાં ધણું વધારે તીખાં તોફાનોનો પોતાને અનુભવ થયો હતો. સ્ટીમર મજબૂત હોય તો એકાએક ડૂબતી નથી. ઉતાડ્યોને તેમણે આવું ધણું સમજાવ્યું, પણ એથી ઉતાડ્યોને કરાર ન વળે. સ્ટીમરમાં અવાજો તો એવા થાય કે જાણે હમણાં ક્યાંકથી તૂટશે, હમણાં ગાબડું પડશે. ગોથાં એવાં ખાય કે હમણાં ઊથલી પડશે એમ લાગે. કેક ઉપર તો કોઈ રહી જ શેતું શકે? ‘ઈશ્વર રાખે તેમ રહેવું’ એ સિવાય બીજો ઉદ્ધાર નહોતો સંભળાતો.

મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે આવી ચિંતામાં ચોવીસ કલાક વીત્યા હશે. છેવટે વાદળ પૂવીખરાયું. સૂર્યનારાયણે ફર્શન દીધાં. કમાને કહ્યું: ‘તોફાન ગયું છે.’

લોકોના ચહેરા ઉપરથી ચિંતા દૂર થઈ ને તેની જ સાથે ઈશ્વર પણ અલોપ થઈ ગયો! મોતનો ડર ભૂલાયો તેની જ સાથે ગાનતાન ખાનપાન શરૂ થયાં. માયાનું આવરણ પાછું ચડ્યું. નિમાજ રહ્યા, લજનો રહ્યાં, પણ તોફાનટાણે તેમાં જે ગાંભીર્ય દેખાયું હતું તે ગયું!

પણ આ તોફાને મને ઉતાડ્યોની સાથે ઓતપ્રોત કરી મૂક્યો હતો. એમ કહી શકાય કે મને તોફાનનો લય નહોતો અથવા તો ઓછામાં ઓછો હતો. લગભગ આવાં તોફાન મેં અગાઉ અનુભવ્યાં હતાં. મને દરિયો લાગતો નથી; ફેર આવતા નથી, તેથી હું ઉતાડ્યોમાં નિર્ભય થઈ ફરી શકતો હતો. તેમને આશ્વાસન આપી શકતો હતો અને કરાનના વર્તારા સંભળાવતો હતો. આ સ્નેહગાંઠ મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી.

અમે ૧૮ મી કે ૧૯ મી ડિસેમ્બરે ડરબનના બારામાં લાંગર કર્યું. ‘નાદરી’ પણ તે જ દહાડે પહોંચી.

ખરા તોફાનનો અનુભવ તો હજી હવે થવાનો હતો.

તોફાન

અ ઢારમી ડિસેમ્બરની આસપાસ બન્ને સ્ટીમરો નાંગરી. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બંદરોમાં ઉતારૂઓના આરોગ્યની પૂરી તપાસ થાય છે. જો રસ્તામાં કાઢને ચોપી રોગ લાગુ પડેલી હોય તો સ્ટીમરને સ્તકમાં — ક્વૉરંટીનમાં — રાખે છે. અમે મુંબઈ છોડ્યું ત્યારે ત્યાં મરફી તો ચાલતી જ હતી. તેથી અમને કંઈક સ્તક નડવાનો તો ભય હતો જ. બંદરમાં નાંગર્યા પછી સ્ટીમરને પ્રથમ તો પીળો વાવટો જ ચડાવેલો પડે છે. દાકતરી તપાસ પછી જ્યારે દાકતર મુક્તિ આપે ત્યારે પીળો વાવટો ઊતરે છે ને પછી ઉતારૂઓનાં સગાંસાંધ વગેરેને સ્ટીમર ઉપર આવવાની રજા મળે છે.

આ પ્રમાણે અમારી સ્ટીમર ઉપર પણ પીળો વાવટો ફરકતો હતો. દાકતર આવ્યા. તપાસ કરી પાંચ દિવસનું સ્તક નાંખ્યું. કેમકે મરફીનાં જંતુ ત્રેવીસ દિવસ સુધી દેખા દે છે એવી તેમની માન્યતા હતી. અને તેથી તેમણે મુંબઈ છોડ્યા પછી ત્રેવીસ દિવસ સુધી સ્ટીમરોને સ્તકમાં રાખવી એમ ઠરાવ્યું.

પણ આ સ્તકના હુકમનો હેતુ કેવળ આરોગ્ય નહોતો. અમને પાછા હાંકી કાઢવાની હીલચાલ ડરબનમાંના ગેરાર

શહેરીઓ કરી રહ્યા હતા, તે પણ આ હુકમમાં કારણ-
બૂત હતી.

દાદા અબદુલ્લા તરફથી અમને શહેરમાં ચાલી રહેલી
આ હીલચાલની ખબરો મળ્યાં કરતી હતી. ગોરાઓ
ઉપરાઉપર જંગી સલાઓ કરતા હતા. દાદા અબદુલ્લા
ઉપર ધમકીઓ મોકલતા હતા. તેમને લાલચ પણ દેતા
હતા. જો દાદા અબદુલ્લા બંને સ્ટીમરોને પાછી લઈ જાય
તો તેમને નુકસાની ભરી આપવા તૈયાર હતા. દાદા અબદુલ્લા
કાઠની ધમકીથી ડરે એવા નહોતા. આ વેળા ત્યાં શેઠ
અબદુલ કરીમ હાજી આદમ પેઢીએ હતા. તેમણે ગમે તે
નુકસાન વેડીને પણ સ્ટીમરને બંદર પર લાવવાની ને
ઉતારીએને ઉતારવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી. મારા ઉપર
હમેશાં તેમના વિગતવાર કાગળો આવતા. સારે નસીબે આ
વેળા મરહુમ મનસુખલાલ હીરાલાલ નાઝર મને મળવા
ડરબન આવી પહોંચ્યા હતા. તેઓ બાહોશ અને બહાદુર
હતા. તેમણે કોમને નેક સલાહ આપી. વકીલ મિ. લૉટન
હતા. તે પણ તેવા જ બહાદુર હતા. તેમણે ગોરાઓનું કામ
વખોટી કાઢ્યું ને આ વેળા કોમને જે સલાહ આપી તે
કેવળ વકીલ તરીકે પૈસા લઈને નહિ પણ એક સાચા
મિત્ર તરીકે આપી.

આમ ડરબનમાં દંડયુદ્ધ જામ્યું. એક તરફથી મૂઠીભર
ગરીબડા હિંદીઓ અને તેમના ગણ્યાગાંઠ્યા અંગ્રેજ મિત્રો;
બીજી તરફથી ધનબળ, બાહુબળ, અક્ષરબળ, ને સંખ્યા-
બળમાં પૂરા અંગ્રેજો. આ બળવાન પ્રતિપક્ષીને સત્તાબળ
પણ મળ્યું, કેમકે નાતાલની સરકારે ઉધાડી રીતે તેને

મદદ કરી. મિ. હૃરી એસ્કમ્પ જેઓ પ્રધાનમંડળમાં હતા તે તેમાં કર્તાહર્તા હતા તેમણે આ મંડળની સભામાં જાહેર રીતે ભાગ લીધો.

એટલે અમારૂં સૂતક કેવળ આરોગ્યના નિયમેને જ આભારી નહોતું. કેમે કરીને એજન્ટને અથવા ઉતારૂઓને દબાવીને અમને પાછા કાઢવા હતા. એજન્ટને તો ધમકી હતી જ. હવે અમારા ઉપર પણ ધમકીઓ આવી. ‘જો તમે પાછા નહિ જાઓ તો તમને દરિયામાં કુબાવી દેવામાં આવશે. પાછા જશો તો તમારૂં પાછા જવાનું બાકું પણ કદાચ તમને મળે.’ હું ઉતારૂઓમાં ખૂબ ફર્યો. તેમને ધીરજ આપી. ‘નાદરી’ના ઉતારૂઓને પણ ધીરજના સંદેશ મોકલ્યા. ઉતારૂઓ શાંત રહ્યા તે તેમણે હિંમત બતાવી.

ઉતારૂઓના વિનોદને સાફ સ્ટીમરમાં ગમતો ગોઠવવામાં આવી હતી. નાતાલના દિવસો આવ્યા. કમ્પાને તે સમયે પહેલા વર્ગના ઉતારૂઓને ખાણું આપ્યું. ઉતારૂઓમાં મુખ્યત્વે તો હું અને મારૂં કુટુંબ જ હતાં. ખાણા પછી બાપણો તો હોય જ. મેં પશ્ચિમના સુધારા ઉપર બાપણ કયું. હું જાણતો હતો કે આ અવસર ગંબીર બાપણનો ન હોય. પણ મારાથી બીજાં બાપણ થઈ શકે એમ નહોતું. વિનોદમાં હું ભાગ લેતો હતો પણ મારૂં દિલ તો ડરખનમાં આવી રહેલી લડતમાં જ હતું.

કેમકે આ હુમલામાં મધ્યબિંદુ હું હતો. મારા ઉપર બે તહોમત હતાં:

૧. મેં હિંદુસ્તાનમાં નાતાલવાસી ગેરાઓની અધદિત નિંદા કરી હતી;

૨. હું નાતાલને હિંદીઓથી ભરી દેવા માગતો હતો અને તેથી 'કુરલેડ' અને 'નાદરી' માં ખાસ નાતાલમાં વસાવવા ખાતર હિંદીઓને ભરી લાવ્યો હતો.

મને મારી જવાબદારીનું ભાન હતું. મારે લીધે દાદા અબદુલ્લા ભારે નુકસાનમાં ઊતર્યા હતા. ઉતારૂઓના જન જોખમમાં હતા ને મારા કુટુંબને સાથે લાવીને તેને પણ મેં દુઃખમાં હોમ્યું હતું.

વળી હું પોતે તદ્દન નિર્દોષ હતો. મેં કેાઇને નાતાલ જવા લલચાવ્યા નહોતા. 'નાદરી'ના ઉતારૂઓને હું ઓળખતો પણ નહોતો, 'કુરલેડ'માં મારા બે ત્રણ સગાઓ ઉગરાંતના સેંકડો ઉતારૂઓનાં હું નામદામ સરખાં જાણતો નહોતો. મેં હિંદુસ્તાનમાં નાતાલના અંગ્રેજોને વિષે એવો એક અક્ષર નહોતો કહ્યો કે જે હું નાતાલમાં ન કહી ચૂક્યો હોઉં, ને જે હું બોલ્યો હતો તેને સારૂ મારી પાસે પુષ્કળ પુરાવા હતા.

તેથી જે સુધારાની નાતાલના અંગ્રેજો નીપજ હતા, જેના તેઓ પ્રતિનિધિ અને હિમાયતી હતા, તે સુધારાને વિષે મને ખેદ ઊપજ્યો. હું તેનો જ વિચાર કર્યા કરતો હતો તેથી તેના જ વિચારો મેં આ નાનકડી સલા આગળ રજુ કર્યા ને શ્રોતાવર્ગે તે સહન કર્યા. જે ભાવથી મેં તે રજુ કર્યા તે જ ભાવથી કમાન ૪૦ એ તે ઝીલ્યા. તે ઉપરથી તેઓના જીવનમાં કંઈ ફેરફાર થયો કે નહિ તે હું નથી જાણતો. પણ આ ભાષણ પછી મારે કમાન તેમજ બીજા અમલદારો જોડે સુધારા વિષે બહુ વાતો થઈ. પશ્ચિમના સુધારાને મેં પ્રધાનપણે હિંસક તરીકે ઓળખાવ્યો; પૂર્વનાને

અહિંસક તરીકે. પ્રશ્નકારોએ મારા સિદ્ધાન્ત મને જ લાગુ પાડ્યા. ધણું કરીને કમાને જ પૂછ્યું:

‘ગોરાઓ જેવી ધમકી આપે છે તે જ પ્રમાણે જો તેઓ તમને ધળ કરે તો તમારા અહિંસાના સિદ્ધાન્તોનો તમે કેવી રીતે અમલ કરો?’

મેં જવાબ આપ્યો: ‘મારી ઉમેદ છે કે તેઓને માફ કરવાની અને તેમના ઉપર કામ ન ચલાવવાની દિમ્મત ને બુદ્ધિ ઈશ્વર મને આપશે. આજે પણ મને તેમના ઉપર રોષ નથી. તેઓના અજ્ઞાનનો, તેઓની સંકુચિત દષ્ટિનો મને ખેદ થાય છે. તેઓ જે કહી રહ્યા છે ને કરી રહ્યા છે એ યોગ્ય જો એમ તેઓ શુદ્ધ ભાવે માને છે એવું હું માનું છું. એટલે મને રોષનું કારણ નથી.’ પૂછનાર હસ્યો. માફ કહેવું તેણે કદાચ માન્યું નહિ હોય.

આમ અમારા દલાડા ગયા ને લાંબાયા. સૂતક બંધ કરવાની મુદત છેવટ લગી મુકરર ન રહી. આ ખાતાના અમલદારને પૂછતાં તે કહે, ‘મારી સત્તાની બહારની આ વાત છે. સરકાર મને હુકમ કરે ત્યારે હું ઊતરવા દઉં.’

છેવટે ઉતાડ્યો ઉપર અને મારા ઉપર અલ્ટીમેટમ આવ્યાં. બન્નેને જીવના જોખમની ધમકી આપવામાં આવી હતી. બન્નેએ નાતાલના બંદરમાં ઊતરવાના પોતાના હક વિષે લખ્યું, ને ગમે તે જોખમે તે હકને વળગી રહેવાનો પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો.

છેવટ ત્રેવીસ દલાડે એટલે ૧૮૯૭ ના જાનેવારીની ૧૩ મી તારીખે સ્ટીમરને મુક્તિ મળી ને ઉતાડ્યોને ઊતરવાનો હુકમ બહાર પડ્યો.

૩

કસોટી

આ ગળોટ પુરજ ઉપર આવી. ઊતાર્યો ઊતર્યા. પણ મારે માટે મિ. એસ્કમ્મે કમાનને કહેવડાવ્યું હતું: 'ગાંધીને તથા તેના કુટુંબને સાંજે ઉતારજો. તેની સામે ગોરાઓ બહુ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે ને તેનો જન જોખમમાં છે. પુરજનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ટૅટમ તેને સાંજે તેડી જશે.'

કમાને આ સંદેશાની મને ખબર આપી. મેં તે મુજબ કરવાનું કબૂલ કર્યું. પણ આ સંદેશો મળ્યાને અર્ધી કલાક પણ નહિ થયો હોય તેવામાં મિ. લોટન આવ્યા ને કમાનને મળી તેને કહ્યું, 'જો મિ. ગાંધી મારી સાથે આવે તો હું તેમને મારે જોખમે લઇ જવા ઇચ્છું છું. સ્ટીમરના એજન્ટના વકીલ તરીકે હું તમને કહું છું કે મિ. ગાંધીને લગતો જો સંદેશો તમને મળ્યો છે તે ખાખતમાં તમે મુક્ત છો.' કમાનની સાથે આમ વાતચીત કરી પોતે મારી પાસે આવ્યા, ને મને કંઈક આ પ્રમાણે કહ્યું: 'જો તમને જિંદગીનો ડર ન હોય તો હું ઇચ્છું છું કે મિસિસ ગાંધી અને બાળકો ગાડીમાં ફસતમજી શેઠને લાં જામ; અને તમે તથા

હું સરિયામ રસ્તે ચઢને ચાલતા જઈએ. તમે અંધારૂં થયે
જાનામાના શહેરમાં દાખલ થાઓ એ મને તો મુશ્કેલ રચતું
નથી. મને લાગે છે કે તમારો વાળ સરખો વાંકો નથી
થવાનો. હવે તો બધું શાંત છે, ગોરાઓ બધા વીખરાઈ
ગયા છે. પણ મને તેમ હોય તોયે તમારાથી છૂપી રીતે તો
પ્રવેશ ન જ થાય એવો મારો અભિપ્રાય છે.’

હું સંમત થયો. મારી ધર્મપત્ની ને બાળકો રસ્તમજ
શેઠને ત્યાં ગાડીમાં ગયાં ને સહીસલામત પહોંચ્યાં. હું
કપ્તાનની રજા લઈ મિ. લૉટનની સાથે ગિતર્યો. રસ્તમજ
શેઠનું ઘર લગભગ એ માઇલ દૂર હતું.

• અમે આગબોટમાંથી ગિતર્યો તેવો જ કેટલાક છોકરાઓએ
મને બોળખી કાઢ્યો, અને ‘ગાંધી, ગાંધી,’ એમ ખૂસ પાડી.
લાગલા જ એચાર માણસો એકઠા થયા ને ખૂસો વધી.
મિ. લૉટને જોયું ટોળું વધી જશે, તેથી તેમણે રક્ષા મંગાવી.
મને તો તેમાં બેસવાનું કદી ન ગમતું. આ મારો પહેલો જ
અનુભવ થવાનો હતો. પણ છોકરાઓ શાના બેસવા દે?
તેમણે રક્ષાવાળાને ધમકી આપી એટલે તે નાઠો.

અમે આગળ ચાલ્યા. ટોળું પણ વધતું ગયું. સારી
પેઠે બીડ થઈ. સૌ પહેલાં તો ટોળાએ મને મિ. લૉટનથી
નોંખો પાડ્યો. પછી મારા ઉપર ઠંકરાના, સડેલાં છાંના
વરસાદ વરસ્યા. મારી પાંધડી કાંઈએ ઉડાડી દીધી. લાતો
શરૂ થઈ.

મને તમ્મર આવી. મેં પડખેના ધરની જાળી પકડી
ખાસ આધી. ત્યાં બેસું રહેવાય એમ તો નહોતું જ.
તમારો પડવા લાગ્યા.

એટલામાં પોલીસના વડાની સ્ત્રી જે મને ઝોળખતી હતી તે આ રસ્તે થઇને જતી હતી. મને જોતાં જ તે મારે પડખે આવી ઊભી, ને જોકે તડકો નહોતો છતાં પોતાની છત્રી ઉઘાડી. આથી ટોળું કંધક નમ્યું. હવે ધા કરે તે મિસિસ અલેક્ઝાંડરને બચાવીને જ કરવા રહ્યા.

દરમ્યાન કોઈ હિંદી જુવાન મારા ઉપર માર પડતો જોઇ પોલીસ થાણા પર દોડી ગયેલો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અલેક્ઝાંડરે એક ટુકડી મને ઘેરી વળીને બચાવી લેવા મોકલી. તે વેળાસર પહોંચી. મારો રસ્તો પોલીસ થાણા પાસે થઇને જ જતો હતો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે મને થાણામાં આશ્રય લેવા સૂચવ્યું. મેં ના પાડી, ને કહ્યું, ‘જ્યારે લોકો પોતાની બૂલ જોશે ત્યારે શાંત થશે. મને તેમની ન્યાયશુદ્ધિમાં વિશ્વાસ છે.’

ટુકડીની સાથે રહીને હું સહીસલામત પારસી રસ્તમજીને ઘેર પહોંચ્યો. મને પીઠ ઉપર મૂઠ ધા પડ્યા હતા. એક જ જગ્યાએ થોડો છૂંદાયો હતો. સ્ટીમરના દાકતર દાદી બરબેર ત્યાં જ હાજર હતા. તેમણે મારી સારવાર સરસ કરી.

આમ અંદર શાંતિ હતી પણ બહાર તો ગોરાઓએ ધરને ઘેર્યું. સાંજ પડી ગઈ હતી. અંધારું થયું હતું. હજારો લોક બહાર કિકિયારીઓ કરતા હતા, ને ‘અમને ગાંધી સાંપી દો’ એવી ખૂમો ચાલી રહી હતી. સમય વરતીને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે અલેક્ઝાંડર ત્યાં પહોંચી ગયા હતા ને ટોળાને ધમકીથી નહિ પણ વિનોદથી વશ રાખી રહ્યા હતા.

છતાં તે ચિન્તામુક્ત નહોતા. તેમણે મને બચાવી મૂતલબનો સંદેશ મોકલ્યો: ‘જો તમે તમારા મિત્રના

મકાનને તેમજ માલને તથા તમારા કુટુંબને બચાવવા માગતા હો. તો તમારે હું સચવું તે રીતે આ ધરમાંથી છૂપી રીતે ભાગવું જોઈએ. ’

એક જ દહાડે મારે એકબીજાથી ઉલટાં બે કામ કરવા વખત આવ્યો. જ્યારે જનનો ભય માત્ર કાલ્પનિક લાગતો હતો ત્યારે મિ. લોટને મને ઉઘાડી રીતે બહાર નીકળવાની સલાહ આપી ને મેં તે માની. જ્યારે જોખમ પ્રત્યક્ષ મારી સામે ઊભું થયું, ત્યારે બીજા મિત્રે એથી ઉલટી સલાહ આપી ને તે પણ મેં માન્ય રાખી ! કોણ કહી શકે કે હું મારા જનના જોખમથી ડર્યો, કે મિત્રના જનમાલના જોખમથી, કે કુટુંબના, કે ત્રણેના ? કોણ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકે કે માફ રીઝર ઉપરથી હિંમત બતાવી ગિતરવું ને પછી જોખમની પ્રત્યક્ષ હસ્તી વેળાએ છૂપી રીતે ભાગી છૂટવું યોગ્ય હતું ? પણ બનેલા બનાવોને વિષે આવી ચર્ચા જ મિથ્યા છે. બનેલાને સમજી લઈએ, તેમાંથી શીખવાનું મળે તેટલું શીખી લઈએ, એટલું જ ઉપયોગી છે. અમુક પ્રસંગે અમુક મનુષ્ય શું કરશે એ નિર્ણયપૂર્વક કહી જ ન શકાય. તેમજ મનુષ્યના બાહ્યાચાર ઉપરથી તેના ગુણની જે પરીક્ષા થાય છે તે અધૂરી હોય અનુમાનમાત્ર હોય છે એમ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ગમે તેમ હો. ભાગવાના કાર્યમાં જૂંઘાતાં મારા જખમોને જૂલી ગયો. મેં હિંદી સિપાઈનો પહેરવેશ પહેર્યો. માથે કદાચ માર પડે તો તેમાંથી બચવા સાર એક પીતળની તાસક રાખી તે ઉપર મદ્રાસીનો મોટો ફેટો લપેટ્યો. સાથે બે ડિટેક્ટિવ હતા તેમાંના એકે હિંદી વેપારીનો પેસાક

પહેર્યો. પોતાનું મોઢું હિંદીના જેવું રંગ્યું. બીજાએ શું પહેર્યું એ હું જૂલી ગયો છું. અમે પડખેની ગલીમાં થઇને પડોશની એક દુકાનમાં પહોંચ્યા ને ગોદામમાં ખડકેલી ગૂણેની થપ્પીઓ અંધારામાં ટપીને દુકાનને દરવાજેથી ટોળામાં થઇ પસાર થયા. શેરીને નાકે ગાડી ઊભી હતી તેમાં બેસાડી મને પેલા થાણામાં, જ્યાં આશ્રય લેવાનું સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેકઝાંડરે સ્વયં હતું, તે જ થાણામાં હવે લઇ ગયા. મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેકઝાંડરનો તેમજ છૂપી પોલીસના અમલદારોનો ઉપકાર માન્યો.

આમ એક તરફ જ્યારે મને લઈ જતા હતા ત્યારે બીજી તરફ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેકઝાંડર ટોળાને ગીત ગવડાવી રહ્યા હતા. તે ગીતનો તરજુમો આ છે:

‘ચાલો આપણે ગાંધીને પેલે

આમલીના ઝાડે ફાંસી લટકાવીએ.’

જ્યારે હું સહીસલામત થાણે પહોંચ્યાની ખાતમી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેકઝાંડરને મળી ત્યારે તેમણે ટોળાને કહ્યું: ‘તમારો શિકાર તો આ દુકાનમાંથી સહીસલામત સટકી ગયેલ છે.’ ટોળામાંના કોઈ ગુસ્સે થયા, કોઈ હસ્યા. ધણાએ આ વાત માનવા ના પાડી.

‘ત્યારે તમારામાંથી જેને નીમો તેને હું અંદર લઈ જાઉં, ને તમે તપાસી જુઓ. જે તમે ગાંધીને શોધી કાઢો તો તેને તમારે હવાલે કરી, ન શોધી શકો તો તમારે વેરાઈ જવું. તમે પારસી રસ્તમજીનું મકાન તો નહિ જ બાળો અને ગાંધીનાં બૈરાંછોકરાંને ધજા નહિ કરો એ તો મારી ખાતરી જ છે.’ આમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેકઝાંડર બોલ્યા.

ટાળાએ પ્રતિનિધિ નીમ્યા. પ્રતિનિધિઓએ ટાળાને નિરાશાજનક ખબર આપ્યા. સહુ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાન્ડરની સમયસૂચકતા ને ચતુરાઈની સ્તુતિ કરતા, પણ કેટલાક ધૂંધવત્તા વીખરાયા.

મરહુમ મિ. ચેમ્બરલેને મારા ઉપર હુમલો કરનારાઓ પર કામ ચલાવવા ને મને ન્યાય મળે એમ થવા તાર કયો. મિ. એસ્કંએ મને યોતાની પાસે બોલાવ્યો. મને ધન્ય થઈ તે માટે. દલગીરી બતાવીને કહ્યું, ‘તમારો વાળ સરખો વાંકો થાય તેમાં હું રાજી ન જ હોઉં એ તો તમે માનશો જ. મિ. લૉટનની સલાહ માની તમે તુરત બિતરી જવાનું સાહસ કર્યું. તેમ કરવાનો તમને હક હતો. પણ મારા સંદેશાને માન આપ્યું હોત તો આ દુઃખદ બનાવ ન બનત. હવે જો તમે હુમલો કરનારાઓને ઓળખી શકો તો તેમને પકડાવવા તથા તેમના ઉપર કામ ચલાવવા હું તૈયાર છું. મિ. ચેમ્બરલેન પણ તેવી માગણી કરે છે.’

મેં જવાબ આપ્યો: ‘મારે કોઈના ઉપર કામ ચલાવવું નથી. હુમલો કરનારાઓમાંથી એકબેને કદાચ હું ઓળખું, પણ તેમને સજા કરાવવાથી મને શો લાભ? વળી હું હુમલો કરનારાઓને દોષિત પણ નથી ગણતો. તેમને તો એમ કહેવામાં આવ્યું કે મેં હિંદુસ્તાનમાં અતિશયોક્તિ કરી નાતાલના ગેરાઓને વગોવ્યા. આ વાત તેઓ માને ને ગુસ્સો કરે તેમાં નવાઈ શી? દોષ તો ઉપરીઓનો અને મને કહેવા દો તો, તમારો ગણાય. તમે લોકોને સીધી રીતે દોરી શકતા હતા. પણ તમે સુદ્ધાં રૉઈટરના તારને માન્યો ને મેં અતિશયોક્તિ કરી હશે એમ કદી લીધું.

કોઈકે કહે

મારે કોઈના ઉપર કામ ચલાવવું નથી. જ્યારે ખરી હકીકત જાહેર થશે ને કોડેા જાણશે ત્યારે તેઓ પસ્તાશે.’

‘ત્યારે તમે મને આ વાત લેખિતવાર આપશો ? મારે તેવો તાર મિ. એમ્પરલેનને મોકલવો પડશે. તમે ઉતાવળે કશું લખી આપો એમ હું નથી માગતો. તમે મિ. લૉટનને તથા તમારા બીજા મિત્રોને પૂછીને જે યોગ્ય લાગે તે કરો એમ હું ઇચ્છું છું. એટલું કબૂલ કરું છું કે જો તમે હુમલો કરનારાઓના ઉપર કામ નહિ ચલાવો તો બધું શાંત પાડવામાં મને મદદ બહુ મળશે ને તમારી પ્રતિષ્ઠા તો અવશ્ય વધશે જ.’ મેં જવાબ આપ્યો : ‘આ બાબતમાં મારા વિચાર ઘડાઈ ગયેલા છે. મારે કોઈના ઉપર કામ નથી ચલાવવું એ નિશ્ચય છે, એટલે હું અહીં જ તમને લખી દેવા ધારું છું.’

આમ કહી મેં ઘટતો કાગળ લખી આપ્યો.

૪ શાંતિ

હું મલા પછી એક દહાડે જ્યારે હું મિ. એસ્કંબને મળ્યો ત્યારે હજુ પોલીસ થાણામાં જ હતો. મારી સાથે રક્ષણને અર્થે એક બે સિપાઇ રહેતા. પણ વાસ્તવિક રીતે જ્યારે મને મિ. એસ્કંબની પાસે લઇ જવામાં આવ્યો ત્યારે રક્ષણની જરૂર રહી નહોતી.

જે દહાડે હું ઊતર્યો તે જ દહાડે, એટલે પીળા વાવટો ઊતર્યો કે દુરત 'નાતાલ એક્વરટાઇઝર' નો પ્રતિનિધિ મને મળી ગયો હતો. તેણે મને ખૂબ પ્રશ્નો પૂછ્યા, ને તેના ઉત્તરમાં હું એકેએક આરોપનો જવાબ સંપૂર્ણતાએ આપી શક્યો હતો. સર ફિરોજશાને પ્રતાપે હિંદુસ્તાનમાં તે વેળા મેં લખ્યા વિના તો એકે બાપણ આશું જ નહોતું. એ બધાં મારાં બાપણો અને ભેખોનો સંગ્રહ તો મારી પાસે હતો જ. મેં તે એને આપેલાં ને સાબીત કરી દીધેલાં કે મેં હિંદુસ્તાનમાં એવી એક પણ

વસ્તુ નહોતી કહી કે જે વધારે જલદ શબ્દોમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં ન કહી હોય. મેં એમ પણ બતાવી આપ્યું હતું કે ‘કુરલેડ’ તથા ‘નાદરી’ના ઉતાડ્યોને લાવવામાં મારો હાથ મુદ્દલ નહોતો. તેઓમાંના ધણા તો જૂના જ હતા, ને ધણા નાતાલમાં રહેનારા નહિ પણ ટ્રાન્સવાલ જનારા હતા. તે વેળા નાતાલમાં મંદી હતી. કમાણી ટ્રાન્સવાલમાં ધણી વધારે હતી. તેથી વધારે હિંદીઓ ત્યાં જ જવાનું પસંદ કરતા.

આ ખુલાસાની તેમજ હુમલો કરનારાઓ ઉપર ફરિયાદ માંડવાના મેં કરેલા ઇનકારની અસર એટલી બધી પડી કે ગોરાઓ શરમાયા. છાપાંઓએ મને નિર્દોષ ઠરાવ્યો ને હુલ્લડ કરનારાઓને નિંદ્યા. એમ પરિણામે તો મને લાલ જ થયો. અને મારો લાલ તે કાર્યનો જ લાલ હતો. હિંદી કેમની પ્રતિષ્ઠા વધી ને મારો માર્ગ વધારે સરળ થયો.

ત્રણ કે ચાર દિવસમાં હું મારે ઘેર ગયો ને થોડા દિવસમાં થાળે પડી ગયો. મારો વકીલ તરીકેનો ધંધો પણ ઉપરના બનાવથી વધ્યો.

પણ આમ જો હિંદીઓની પ્રતિષ્ઠા વધી તો તેમના પ્રત્યે દ્વેષ પણ વધ્યો. તેમનામાં દઢતાપૂર્વક લડવાની શક્તિ છે એવી ગોરાઓની ખાતરી થઇ તેની સાથે જ તેમનો ભય વધ્યો. નાતાલની ધારાસભામાં બે કાયદા દાખલ થયા જેથી હિંદીઓની હાડમારી વધી. એકથી હિંદી વેપારીઓના ધંધાને નુકસાન પહોંચ્યું, બીજીથી હિંદીઓની આવજા ઉપર સખત અંકુશ મુકાયો. ભાગ્યજોગે મતાધિકારની લડત વખતે ફેંસલો થઈ ગયો હતો કે હિંદીઓની સામે હિંદીઓ તરીકે

કાયદો ન હોય શકે, એટલે કે કાયદામાં રંગભેદ કે જાતિભેદ ન હોવા જોઈએ. તેથી ઉપરના બંને કાયદાઓ તેની ભાષા જેતાં તે બધાને લાગુ પડતા જણાતા હતા, પણ તેનો હેતુ કેવળ હિંદી કેમ ઉપર દાખ મૂકવાનો હતો.

આ કાયદાઓએ માફે કામ બહુ વધારી દીધું ને હિંદીઓમાં જગૃતિ વધારી. આ કાયદાઓની ત્રીણી બારી-કીઓથી પણ કેઈ હિંદી અજાણ્યા ન રહી શકે એવી રીતે કામને તે સમજાવવામાં આવ્યા, અને અમે તેના તરજુમા પ્રગટ કર્યાં. તકરાર છેવટે વિલાયત ગયું. પણ કાયદા નક્કમનૂર ન થયા.

મારો ધણોખરો સમય જાહેર કામમાં જ જવા લાગ્યો. મનસુખલાલ નાઝર નાતાલમાં હોવાનું હું લખી ગયો છું તે મારી સાથે રહ્યા. તેમણે જાહેર કામમાં વધારે ફાળો આપવા માંડ્યો ને માફે કામ કંઈક હળવું થયું.

મારી ગેરહાજરીમાં શેઠ આદમજી મિયાંખાને પોતાના મંત્રીપદને ખૂબ શોભાવ્યું હતું, સભ્યો વધાર્યા હતા ને લગભગ એક હજાર પાઉન્ડ સ્થાનિક કૌન્સિલના ખજાનામાં વધાર્યા હતા. ઉતારિઓ પરના હુમલાને લીધે તેમજ ઉપલા કાયદાઓને લીધે જે જગૃતિ થઈ તેથી મેં એ વધારામાંયે વધારો કરવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કર્યો, ને ખજાનામાં લગભગ ૫૦૦૦ પાઉન્ડ થયા. મારો લોભ એ હતો કે જે કૌન્સિલને સ્થાયી ફંડ હોય, તેની જમીન લેવાય ને તેનું લાફું આવે તો કૌન્સિલ નિર્ભય બને. જાહેર સંસ્થાનો આ મારો પહેલો અનુભવ હતો. મેં મારો વિચાર સાથીઓ આગળ મૂક્યો. તેઓએ તે વધાવી લીધી. મકાનો લેવાયાં ને તે બાડે

અપાયાં. તેનાં લાડાંમાંથી કૌંસનું માસિક ખર્ચ તો સહેજે ચાલવા લાગ્યું. મિલકતનું મજબૂત ટ્રસ્ટ થયું. આમ આ મિલકત આજે મોબૂદ છે પણ તે માંહોમાંહે કબ્જાનું મૂળ થઈ પડેલ છે ને મિલકતનું લાડું આજે અદાલતમાં જમે થાય છે.

આ દુઃખદ બનાવ તો મારા દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યા બાદ બન્યો. પણ જાહેર સંસ્થાઓને સાર સ્થાયી ફૂંડ રાખવા વિષે મારા વિચારો દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ બદલાયા. ધણી જાહેર સંસ્થાઓની ઉત્પત્તિને સાર તેમજ તેમના તંત્રને સાર જવાબદાર રહ્યા પછી મારો દૃઢ નિર્ણય એ થયો છે કે દોષ પણ જાહેર સંસ્થાએ સ્થાયી ફૂંડ ઉપર નભવાનો પ્રયત્ન ન કરવો જોઈએ. તેમાં તેની નૈતિક અધોગતિનું બીજ રહેલું હોય છે.

જાહેર સંસ્થા એટલે લોકોની મંજૂરી ને લોકોનાં નાણાંથી ચાલતી સંસ્થા. એ સંસ્થાને જ્યારે લોકોની મદદ ન મળે ત્યારે તેને હસ્તી ભોગવવાનો આધકાર જ નથી. સ્થાયી મિલકત ઉપર નભતી સંસ્થા લોકમતથી સ્વતંત્ર બની જતી જોવામાં આવે છે ને કેટલીકવેળા તો ઉલટાં આચરણ પણ કરે છે. આવો અનુભવ હિંદુસ્તાનમાં આપણને ડગલેડગલે થાય છે. કેટલીક ધાર્મિક ગણાતી સંસ્થાઓના હિસાબકિતાબનું ઠેકાણું જ નથી. તેના વાલીઓ તેના માલિક થઈ પડ્યા છે ને કોઈને જવાબદાર હોય તેમ નથી. જેમ કુદરત પોતે રોજનું પેદા કરી રોજનું જમે છે તેમ જાહેર સંસ્થાઓનું હોવું જોઈએ એ વિષે મને શંકા જ નથી. જે સંસ્થાને લોકો મદદ કરવા તૈયાર ન હોય

તેને જાહેર સંસ્થા તરીકે નબળાનો અધિકાર જ નથી. પ્રતિવર્ષ મળતો ફાળો તે તે સંસ્થાની લોકપ્રિયતાની અને તેના સંચાલકોની પ્રામાણિકતાની કસોટી છે, અને દરેક સંસ્થાએ એ કસોટી ઉપર ચડવું જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે.

આ લખાણની ગેરસમજ ન થાયો. ઉપરની ટીકા એવી સંસ્થાઓને લાગુ નથી પડતી કે જેને મહાન ઇત્યાદિની આવશ્યકતા હોય. જાહેર સંસ્થાઓનાં ચાલુ ખર્ચોનો આધાર લોકો પાસેથી મળતા ફાળા ઉપર રહેવો જોઈએ.

આ વિચારો દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના સમયમાં દૃઢ બન્યા. એ છ વર્ષની મહાન લડત સ્થાયી થાળા વિના ચાલી, જોકે તેને અંગે લાખો રૂપિયાની આવશ્યકતા હતી. એવા સમય મને યાદ છે કે જ્યારે આવતા દહાડાનું ખર્ચ ક્યાંથી મળશે તેની મને ખબર નહોતી. પણ હવે પછી આપવાની બીનાઓનો ઉલ્લેખ હું અહીં ન કરું. ઉપરના અભિપ્રાયનું સમર્થન આ કથામાં વાંચનારને તે તે સ્થળે યોગ્ય પ્રસંગે મળી રહેશે.

૫

બાળકેળવણી

સ ન ૧૮૬૭ના જાનેવારીમાં હું ડરબન ગિર્ત્યો ત્યારે મારી સાથે ત્રણ બાળક હતા. મારો બાણેજ દશેક વર્ષની ઉમ્મરનો, મારો મોટો દીકરો નવ વર્ષનો અને બીજો દીકરો પાંચ વર્ષનો. આ બધાને ક્યાં લણાવવા ?

ગોરાઓને સાફ જે નિશાળો હતી તેમાં હું મારા છોકરાઓને મોકલી શકતો હતો, પણ તે કેવળ મહેરબાની અને અપવાદ દાખલ. બીજાં બધાં હિંદી બાળકો ત્યાં લણી શકે તેમ નહોતું. હિંદી બાળકોને લણાવવા સાફ ખ્રિસ્તી મિશનની નિશાળો હતી. તેમાં હું મારા બાળકોને મોકલવા તૈયાર નહોતો. ત્યાં અપાતી કેળવણી મને ગમતી નહોતી. ગુજરાતી દ્વારા તો ત્યાં શિક્ષણ મળે જ ક્યાંથી ? અંગ્રેજી દ્વારા જ મળે અથવા બહુ પ્રયાસ કરીએ તો અશુભ તામિલ કે હિંદી દ્વારા. આ અને બીજી ખામીઓ હું જીરવી શકું તેમ નહોતું.

હું પોતે બાળકોને લણાવવા થોડોક પ્રયત્ન કરતો, પણ તે અત્યંત અનયમિત હતો. ગુજરાતી શિક્ષક મને અનુકૂળ આવે તેવો હું ન શોધી શક્યો.

હું મૂંઝાયો. મને રુચે તેવું શિક્ષણ બાળકોને મળે એવા અંગ્રેજી શિક્ષકને સારૂ મેં જાહેરખબર આપી. તેનાથી જે શિક્ષક મળી આવે તેની મારફતે થોડું નિયમિત શિક્ષણ આપવું, ને બાકી મારે પડે જેમતેમ ચલાવવું એમ ધાર્યું. એક અંગ્રેજ બાઈને સાત પાઉન્ડના પગારથી રોકી ને કંઈક આગળ ગાડું ચલાવ્યું.

મારો વ્યવહાર બાળકો સાથે કેવળ ગુજરાતીમાં જ રહેતો. તેમાંથી તેમને કંઈક ગુજરાતી મળી રહેતું. દેશ મોકલી દેવા હું તૈયાર નહોતો. મને તે વેળા પણ એમ લાગતું કે બાળક છોકરાંઓ માબાપથી વિખૂટાં ન રહેવાં જોઈએ. જે કેળવણી બાળકો સુવ્યવસ્થિત ઘરમાં સહેજે પામે છે તે છાત્રાલયોમાં ન પામી શકે. તેથી મોટેભાગે તેઓ મારી સાથે જ રહ્યા. બાણેજ અને મોટો દીકરો એ બેને થોડાક મહિના દેશમાં મેં જુદાંજુદાં છાત્રાલયોમાં મોકલેલા ખરા, પણ ત્યાંથી તેમને તુરત પાછા બોલાવી લીધા. પાછળથી મારો મોટો દીકરો દીક ઉમ્મરે પહોંચ્યા બાદ પોતાની ઇચ્છાએ અમદાવાદની હાઇસ્કૂલમાં ભણવા ખાતર દક્ષિણ આફ્રિકા છોડી આવેલો. મારા બાણેજને હું જે આપી શક્યો હતો તેથી તેને સંતોષ હતો એવો મને ખ્યાલ છે. તે ભરજીવાનીમાં થોડા જ દિવસની માંદગી બોગવી દેવલોક પામ્યો. બીજા ત્રણ દીકરા કદી કોઈ નિશાળે ગયા જ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકાના સલામતને અંગે મેં સ્થાપેલી શાળામાં તેઓ થોડો નિયમિત અભ્યાસ પામેલા.

મારા આ પ્રયોગો અપૂર્ણ હતા. બાળકોને હું પોતે આપવા માગતો હતો એટલો સમય નહોતો આપી શક્યો.

તથી અને બીજા અનિવાર્ય સંજોગોને લઈને હું ઇચ્છું તેવું અક્ષરજ્ઞાન હું તેમને ન આપી શક્યો. મારા બધા દીકરાઓની ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આ બાબતમાં મારી સામે ફરિયાદ પણ રહી છે. કારણ જ્યારે જ્યારે તેઓ 'બી. એ.' 'એમ. એ.' અને 'મેટ્રિક્યુલેટ'ના પણ પ્રસંગમાં આવે ત્યારે પોતે નિશાળમાં ન લખ્યાની ખામી જુએ.

આમ છતાં મારો પોતાનો એવો અભિપ્રાય છે કે જે અનુભવજ્ઞાન તેઓ પામ્યા છે, માતાપિતાનો જે સહવાસ તેઓ મેળવી શક્યા છે, સ્વતંત્રતાનો જે પદાર્થપાઠ તેમને શીખવા મળ્યો છે, તે જો મેં તેઓને ગમે તે રીતે નિશાળે મોકલવાનો આગ્રહ રાખ્યો હોત તો તેઓ ન પામત. તેઓને વિષે જે નિશ્ચિતતા મને આજે છે તે ન હોત, અને તેઓ જે સાદાર્થ અને સેવાભાવ શીખ્યા છે તે મારાથી વિખૂટા પડી વિલાયતમાં કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કૃત્રિમ કેળવણી પામ્યા હોત તો ન કેળવી શકત; બલ્કે તેઓની કૃત્રિમ રહેણી મારા દેશકાર્યમાં મને કદાચ વિઘ્નકર્તા થઈ પડત.

તથી જોકે હું તેઓને ઇચ્છું તેટલું અક્ષરજ્ઞાન નથી આપી શક્યો તોપણ મારાં પાંચલાં વર્ષોનો વિચાર કરું છું ત્યારે તેઓના પ્રત્યેનો મારો ધર્મ મેં યથાશક્તિ નથી બજાવ્યો એવો ખ્યાલ મને નથી આવતો, નથી મને પશ્ચાત્તાપ થતો. એથી ઉલટું મારા મોટા દીકરાને વિષે હું જે દુઃખદ પરિણામ જોઉં છું તે મારા અધકચરા પૂર્વકાળનો પ્રતિધ્વનિ છે એમ મને હમેશાં ભાસ્યું છે. તે કાળે તેની ઉમ્મર જેને મેં દરેક રીતે મારો મૂર્છાકાળ, વૈભવકાળ, માન્યો છે તેનું તેને સ્મરણ રહે તેવડી હતી. તે કેમ માને તે મારો

મૂર્છાકાળ હતો? તે કાં ન માને કે તે કાળ મારો જ્ઞાનકાળ હતો અને તે પછી થયેલાં પરિવર્તનો અયોગ્ય અને મોહજન્ય હતાં? તે કાં એમ ન માને કે તે કાળે હું જગતના ધોરી માર્ગે જતો હતો અને તેથી સુરક્ષિત હતો, અને ત્યારપછી કરેલા ફેરફારો મારા સૂક્ષ્મ અભિમાનની અને અજ્ઞાનની નિશાની હતા? જો મારા દીકરા બારીસ્ટર ઇત્યાદિ પદવી પામ્યા હોત તો શું ખોટું થાત? મને તેમની પાંખ કાપવાનો શો અધિકાર હતો? મેં કાં તેમને પદવીઓ લેવા દધ મનગમતો જીવનમાર્ગ પસંદ કરવાની સ્થિતિમાં નહીં મૂક્યા? આવી દલીલ મારા કેટલાક મિત્રોએ પણ મારી પાસે કરી છે.

મને આ દલીલમાં વજૂદ નથી લાગ્યું. હું અનેક વિદ્યાર્થીઓના પ્રસંગમાં આવ્યો છું. બીજા બાળકો ઉપર મેં બીજા અખતરા પણ કર્યા છે અથવા કરાવવામાં હું મદદગાર થયો છું. તેનાં પરિણામો પણ મેં જોયાં છે. એવાં બાળકો અને મારા દીકરાઓ આજે એક હોડીના છે. હું નથી માનતો કે તેઓ મારા દીકરાઓ કરતાં મનુષ્યત્વમાં ચડી જાય છે, અથવા તેઓની પાસેથી મારા દીકરાઓને ઝાઝું શીખવાપણું હોય.

છતાં મારા અખતરાનું છેવટનું પરિણામ તો બિવિધ્યમાં જ જણાય. આ વિષયને અહીં ચર્ચવાનું તાત્પર્ય તો એ છે કે મનુષ્યજાતિની ઉત્ક્રાન્તિનો અભ્યાસી, ગૃહકેળવણી અને નિશાળની કેળવણીના બેદનું અને પોતાની જિંદગીમાં માબાપોએ કરેલાં પરિવર્તનોની પોતાનાં બાળકો પર ચતી અસરનું યતિકૃતિત માપ કાઢી શકે.

આત્મકથા

વળી સત્યનો પૂજારી આ અખતરામાંથી સત્યની આરાધના તેને ક્યાં સુધી લઇ જાય છે એ જોઇ શકે, અને સ્વતંત્રતા દેવીનો ઉપાસક એ દેવી કેવા ભોગો માગે છે એ જોઇ શકે, એ પણ આ પ્રકરણનું તાત્પર્ય છે. બાળકોને મારી સાથે રાખ્યા છતાં જે મેં સ્વમાન જતું ક્યુ હોત, બીજાં હિંદી બાળકો ન પામી શકે તે મારાંને વિષે મારે ન ઇચ્છુ જોઇએ એ વિચારને મેં ન પોષ્યો હોત, તો હું મારા બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપી શકત ખરો. પણ ત્યારે તેઓ જે સ્વતંત્રતા અને સ્વમાનનો પદાર્થપાઠ શીખ્યા તે ન શીખી શકત. અને જ્યાં સ્વતંત્રતા અને અક્ષરજ્ઞાન વચ્ચે જ પસંદગી રહી છે ત્યાં કોણ કહેશે કે સ્વતંત્રતા અક્ષરજ્ઞાન કરતાં હજારગણી વધારે સારી નથી ?

જે નવજીવોને મેં ૧૯૨૦ ની સાલમાં સ્વતંત્રતાધાતક નિશાળો ને કોલેજો છોડવાનું નિમંત્રણ કર્યું, અને જેઓને મેં કહ્યું કે સ્વતંત્રતાને ખાતર નિરક્ષર રહી જાહેર રસ્તા પર પથ્થર ફેંડવા તે શુભામીમાં રહીને અક્ષરજ્ઞાન મેળવવા કરતાં સારું છે, તેઓ હવે મારા કથનનું મૂળ કદાચ સમજી શકશે.

૬

સેવાવૃત્તિ

મારો ધંધો તો ઠીક ચાલતો હતો પણ તેથી સંતોષ નહોતો રહેતો. જીવન વધારે સાદું થવું જોઈએ, કંઈક શારીરિક સેવાકાર્ય હોવું જોઈએ, એવી ગડમથલ મનમાં ચાલ્યાં જ કરતી.

એવામાં એક દિવસ એક અપંગ, રક્તપિત્તથી પીડાતો આણસ ઘેર આવી પહોંચ્યો. તેને ખાવાનું આપીને કાઢી મૂકતાં જીવ ન ચાલ્યો. તેને એક કોટડીમાં રાખ્યો. તેના ધા સાફ કર્યા ને તેની સેવા કરી.

પણ આમ લાંબો વખત ન ચાલી શકે. ઘરમાં હમેશને માટે તેને રાખવાની મારી પાસે સગવડ નહોતી, મારી હિમ્મત નહોતી. મેં તેને ગિરમીટિયાઓને અંગે ચાલતી સરકારી ઇસ્પીતાલમાં મોકલ્યો.

પણ મને આશ્વાસન ન મળ્યું. એવું કંઈક શુશ્રૂષાનું કામ હમેશાં કરૂં તો કેવું સારું! દા. જૂથ સેન્ટ ઑડમ્સ મિશનના ઊપરી હતા. તેઓ હમેશાં જે આવે તેને મશત દવા આપતા. બહુ બધા અને માયાળુ હતા. પારસી ફ્રેસ્તમજીની સખાવતને લીધે દા. જૂથના હાથ નીચે એક બહુ નાની ઇસ્પીતાલ ખુલી. આ ઇસ્પીતાલમાં નર્સ તરીકે કામ કરવાની મને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ. તેમાં દવા આપવાને અંગે

એકથી બે કલાકનું કામ રહેતું. તેને સારૂ દવા બનાવી આપનાર કોઈ પગારદાર માણસની અથવા સ્વયંસેવકની જરૂર હતી. આ કામ માથે લેવાનો ને તેટલો સમય મારા વખતમાંથી ખચાવવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. માફ વકીલાતનું ધણું કામ તો ઑફિસમાં બેઠા સલાહ આપવાનું ને દરતાવેજો ધડવાનું અથવા કબજા ચૂકવવાનું રહેતું. થોડા કેસ માજીસ્ટ્રેટની અદાલતમાં હોય. તેમાંના ધણા તો બિનતકરારી હોય. આવા કેસો જ્યારે હોય ત્યારે તે મિ. ખાન જે મારી પાછળ આવ્યા હતા અને જેઓ તે વેળા મારી સાથે જ રહેતા હતા તેમણે ચલાવી લેવાનું માથે લીધું, ને હું આ નાનકડી ઇસ્પીતાલમાં કામ કરતો થયો.

રોજ સવારના ત્યાં જવાનું રહેતું. આવતાં જતાં તેમજ ઇસ્પીતાલમાં કામ કરતાં હમેશાં લગભગ બે કલાક જતા. આ કામથી મને કંઈક શાંતિ થઈ. માફ કામ દરદીનો કેસ સમજી લઈ તે દાકતરને સમજાવવાનું અને દાકતર બતાવે તે દવા તૈયાર કરી દરદીને આપવાનું હતું. આ કામથી હું દુઃખી હિંદીઓના ગાઢ સંબંધમાં આવ્યો. તેમનામાંનો મોટો ભાગ તામિલ અથવા તેલગુ અગર તો ઉત્તર હિંદુસ્તાની ગિરમીટિયાઓનો હોય.

આ અનુભવ મને બવિષ્યમાં બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો. બોઅર લડાઈ વેળા ધાયલોની શુશ્રૂષાના કામમાં ને બીજા દરદીઓની માવજત કરવામાં મને તે ખૂબ ખપ લાગ્યો.

બાળકોના ઉછેરનો પ્રશ્ન તો મારી સામે હતો જ. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને બીજા બે પુત્ર થયા. તેમને ઉછેરને કેમ મોટા કરવા એ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં મને આ કામે

સારી મદદ આપી. મારે સ્વતંત્ર સ્વભાવ મને બહુ તાવતો ને હજુ તાવે છે. સુવાવડ વગેરે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પ્રમાણે કરવાં એમ અમે બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી જોકે દાકતર તેમજ નર્સની ગોઠવણ તો હતી જ, છતાં કદાચ ખરી ઘડીએ દાકતર ન મળે ને દાઢ ભાગે તો મારા શા હાલ થાય ? દાઢ તો હિંદી જ રાખવાની હતી. શીખેલી હિંદી દાઢ હિંદુસ્તાનમાં મુશ્કેલીથી મળે તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો વાત જ શી ? એટલે મેં બાળઉછેરનો અભ્યાસ કરી લીધો. ડા. ત્રિભુવનદાસનું ‘માને શિખામણ’ નામનું પુસ્તક વાંચ્યું. તેમાં સુધારાવધારા સાથે છેલ્લા બે બાળકોને મેં જાતે ઉછેર્યો એમ કહી શકાય. દાઢની મદદ દરેક વખતે થોડો જ સમય — બે માસથી વધારે તો નહિ જ — લીધેલી તે પણ મુખ્યત્વે ધર્મપત્નીની સેવાને ખાતર. બાળકોને નવડાવવા ધોવડાવવાનું કામ શરૂઆતમાં મારે હાથે થતું.

છેલ્લા બાળકના જન્મ વખતે મારી કસોટી પૂરેપૂરી થઇ. પ્રસૂતિની વેદના એકાએક શરૂ થઇ. દાકતર ઘેર નહિ. દાઢને તેડાવવાની હતી. તે પાસે હોત તોપણ તેનાથી પ્રસવ કરાવવાનું કામ ન થઇ શકત. પ્રસવ વખતનું બધું કાર્ય મારે હાથે જ કરવું પડ્યું. સદ્ભાગ્યે મેં આ વિષય ‘માને શિખામણ’ માંથી સૂક્ષ્મ રીતે વાંચી લીધો હતો તેથી મને ગંભીરતા ન થયો.

મેં જોયું કે પોતાનાં બાળકોને યોગ્ય રીતે ઉછેરવાં હોય તો મા અને બાપ બન્નેએ બાળકોના ઉછેર વગેરેનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઇએ. મેં તો મારી આ વિષયની કાળજીના લાભ ડગલેડગલે જોયા છે. જે સામાન્ય તંદુરસ્તી

આત્મકથા

મારા બાળકો આજે ભોગવે છે તે જો મેં તે વિષે સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી તેનો અમલ ન કર્યો હોત તો ન ભોગવી શકત. આપણામાં એવો વહેમ છે કે પહેલાં પાંચ વર્ષ બાળકને કેળવણી પામવાપણું હોતું નથી. ખરી વાત એ છે કે પહેલાં પાંચ વર્ષમાં બાળક જે પામે છે તે પછી પામતું જ નથી. બાળકની કેળવણી માતાના ઉદરમાંથી શરૂ થાય છે એમ હું અનુભવથી કહી શકું છું. ગર્ભાધાનકાળની માતાપિતાની શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિની અસર બાળક ઉપર પડે છે. ગર્ભકાળની માતાની પ્રકૃતિ, માતાના આહારવિહારનાં સારાંમાદાં ફળનો વારસો લઈ બાળક જન્મે છે. જન્મ્યા પછી તે માતાપિતાનું અનુકરણ કરતું થઈ જાય છે, અને જલદી અપંગ હોવાથી તેના વિકાસનો આધાર માતાપિતા ઉપર રહે છે.

આ વિચારો જે સમજી દંપતી કરશે તે તો કદી દંપતીસંગને વિષયવાસના સંતોષવાનું સાધન નહિ બનાવે. પણ જ્યારે તેમને સંતતિની ઇચ્છા થશે ત્યારે જ સંયમ કરશે. રતિસુખ એક સ્વતંત્ર વસ્તુ છે એમ માનવામાં અને તો ધોર અજ્ઞાન જ જણાય છે. જનનક્રિયા ઉપર સંસારની હસ્તીનો આધાર છે. સંસાર એ ઈશ્વરની લીલાનું સ્થાન છે, તેના મહિમાનું પ્રતિબિંબ છે. તેની સુવ્યવસ્થિત વૃદ્ધિને અર્થે જ રતિક્રિયા નિર્માયેલી છે એમ સમજનાર વિષયવાસનાને મહાપ્રયત્ન કરીને પણ રોકશે, અને રતિભોગને પરિણામે જે સંતતિ થાય તેની શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક રક્ષા કરવાને અંગે મેળવવું જોઈએ તે જ્ઞાન મેળવશે ને તેનો ઉપયોગ પોતાની પ્રજાને આપશે.

અહમચર્ય—૧

૬ વે અહમચર્ય વિષે વિચાર કરવાનો સમય આવ્યો છે. એકપત્નીવ્રતને તો વિવાહ થતાં જ મારા હૃદયમાં સ્થાન હતું. પત્ની પ્રત્યેની વશદારી મારા સત્યવ્રતનું અંગ હતું. પણ સ્વસ્ત્રી પ્રત્યે પણ અહમચર્યનું પાલન કરવું એ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ સ્પષ્ટ સમજાયું. કયા પ્રસંગથી અથવા કયા પુસ્તકના પ્રભાવથી એ વિચાર મને ઉદ્ભવ્યો એ અત્યારે મને યોગ્ય નથી યાદ આવતું. એટલું સ્મરણ છે કે એમાં રાયચંદલાઇની અસરનું પ્રાધાન્ય હતું.

તેમની સાથેનો એક સંવાદ મને યાદ છે. એક વેળા હું મિસીસ ઝેડરટનના ઝેડરટન પ્રત્યેના પ્રેમની સ્તુતિ કરતો હતો. આમની સભામાં પણ મિસીસ ઝેડરટન પોતાના પતિને ચા બનાવીને પાતાં, આ વસ્તુનું પાલન આ નિયમબદ્ધ દંપતીના જીવનનો એક નિયમ થઈ પડ્યો હતો, એ મેં કયાંક વાંચેલું. તે મેં કવિને વાંચી સંભળાવ્યું ને તેને અંગે મેં દંપતીપ્રેમની સ્તુતિ કરી. રાયચંદલાઇ બોલ્યા, ‘એમાં તમને મહત્ત્વનું શું લાગે છે, મિસીસ ઝેડરટનનું પત્નીપણું કે તેનો સેવાભાવ? જો તે બાદ ઝેડરટનનાં બહેન હોત તો? અથવા તેની વશદાર નોકર હોત ને તેટલા જ પ્રેમથી ચા આપત તો? એવી બહેનો, એવી નોકરોનાં દક્ષાંતો આપણને આજે નહિ મળે? અને નારીજાતિને બદલે એવો પ્રેમ નરજાતિમાં જોયો હોત તો તમને સાનંદાચર્ય ન થાત? હું કહું છું તે વિચારજો.’

રામચંદલાઈ પોતે વિવાહિત હતા. એ વેળા તો મને તેમનું વચન કઠોર લાગેલું એવું સ્મરણ છે, પણ તે વચને મને લોહચુંબકની જેમ પકડ્યો. પુરુષ ચાકરની એવી વફાદારીની કિંમત પત્નીની વફાદારીની કિંમત કરતાં તો હજારગણી ચડે. પ્રતિપત્ની વચ્ચે ઐક્ય હોય એટલે તેમની વચ્ચે પ્રેમ હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. નોકરશેઠ વચ્ચે તેવો પ્રેમ કેળવવો પડે. દિવસે દિવસે કવિના વચનનું બળ મારી આગળ વધતું જણાયું.

મારે પત્નીની સાથે કેવો સંબંધ રાખવો? પત્નીને વિષયબોગનું વાહન બનાવવી એમાં પત્ની પ્રત્યે ક્યાં વફાદારી આવે છે? હું બધા લગી વિષયવાસનાને આધીન રહું, ત્યાં લગી મારી વફાદારીની પ્રાકૃત કિંમત જ ગણાય. મારે અહીં કહેવું જોઈએ કે અમારી વચ્ચેના સંબંધમાં કોઈ દિવસ મને પત્ની તરફથી આક્રમણ થયું જ નથી. એ દષ્ટિએ હું બ્યારે ઇચ્છું ત્યારે મારે સારા બહાનુચર્યનું પાલન સુલભ હતું. મારી અશક્તિ અથવા આસક્તિ જ મને રોકી રહી હતી.

હું જાગૃત થયા પછી પણ એ વખત તો નિષ્ફળ જ થયો. પ્રયત્ન કરું પણ પડું. પ્રયત્નમાં મુખ્ય હેતુ જિંમો નહોતો. મુખ્ય હેતુ પ્રજોત્પત્તિ અટકાવવાનો હતો. તેના બાહ્યોપચારો વિષે કંઈક મેં વિલાયતમાં વાંચ્યું હતું. દા. એલિસનના એ ઉપાયોના પ્રચારનો હિતેષ હું અનાહારવાળા પ્રકરણમાં કરી ચૂક્યો છું. તેની કંઈક અને કૌશિક અસર મારા ઉપર થયેલી. પણ મિ. હિલ્સના તેના વિરોધની અને આંતર-સાધનના—સંયમના સમર્થનની અસર ઘણી પ્રધાન નીવડી અને અનુભવે ચિરસ્થાયી બની. તેથી પ્રજોત્પત્તિની અનાવશ્યકતા સમજતાં સંયમપ્રાસનનો પ્રયત્ન આદર્યો.

સંયમપાલનની મુશ્કેલીઓનો પાર નહોતો. નોખા ખાટલા રાખ્યા. રાત્રે થાકીને જ સૂવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ બધા પ્રયત્નનું બહુ પરિણામ હતું તુરત ન જોઈ શક્યો. પણ આજે જૂતકાળની કિપર આંખ ફેરવતાં જોઈ હું કે એ બધા પ્રયત્નોએ મને છેવટનું બળ આપ્યું.

અંતિમ નિશ્ચય તો છેક ૧૯૦૬ની સાલમાં જ કરી કરી શક્યો. તે વખતે સત્યાગ્રહનો આરંભ નહોતો થયો. તેનું મને સ્વપ્ન સરખું જ નહોતું. બોચર યુદ્ધ પછી નાતાલમાં બ્રહ્મ ‘બળવા’ થયો. એ વેળા હું જોહાનિસબર્ગમાં વકીલાત કરતો હતો. પણ મને લાગ્યું કે મારે તે બળવાને અંગે પણ મારી સેવા નાતાલ સરકારને અર્પવી જોઈએ. મેં તે અર્પી. તે કબૂલ થયું. તેનું વર્ણન હવે પછી આવશે. પણ આ સેવાને અંગે મને તીવ્ર વિચારો ઉત્પન્ન થયા. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મારા સાથીઓ જોડે મેં તેની ચર્ચા કરી. મને લાગ્યું કે પ્રજાસત્તા અને પ્રજાઉછેર જાહેરસેવાનાં વિરોધી છે. આ ‘બળવા’માં દાખલ થવા સાથે મારે મારું જોહાનિસબર્ગનું ઘર બીંખવું પડ્યું હતું. ટાપટીપટી વસાવેલા ઘરનો અને રાત્રચીલાનો તે વસાવ્યાં માંડ મહિનો થયો હશે તેટલામાં મેં ત્યાગ કર્યો. પત્નીને અને બાળકોને શ્રીનિકસમાં રાખ્યાં, ને હું બોહની ટુકડી લઈને નીકળી પડ્યો. કંઠણ ફેરો કરતાં મેં જોઈું કે જો મારે લોકસેવામાં જ તન્મય થઈ જવું હોય તો પુત્રેપણા તેમજ વિત્તેપણાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને વાનપ્રસ્થધર્મનું પાલન કરવું જોઈએ.

‘બળવા’માં તો મારે કોઈ મહિનાથી વધુ ન રોકાવું પડ્યું, પણ આ છ અઠવાડિયાં મારી જિંદગીનો અતિશય

કિંમતી કાળ હતો. પ્રતનું મહત્ત્વ હું ક્રિયા વેળા વધારેમાં વધારે સમજ્યો. મેં જોયું કે પ્રત બંધન નથી પણ સ્વતંત્રતાનું દાર છે. આજ લગી મારા પ્રયત્નોમાં ઘટતી સરળતા ન મળી કેમકે હું નિશ્ચયવાન નહોતો. મને મારી શક્તિનો અવિશ્વાસ હતો. મને ઈશ્વરકૃપાનો અવિશ્વાસ હતો. અને તેથી મારું મન અનેક તરંગો ને અનેક વિકારોને વશ વર્તતું હતું. મેં જોયું કે પ્રતથી ન બંધાવામાં મનુષ્ય મોહમાં પડે છે. પ્રતથી બંધાવું એ વ્યભિચારમાંથી નીકળી એક પત્નીનો સંબંધ બાંધવા જેવું છે. ‘હું પ્રયત્ન કરવામાં માતું છું, પ્રતથી બંધાવા નથી માગતો,’ એ નયન નિર્બળતાની નિશાની છે ને તેમાં સૂક્ષ્મ રીતે ભોગની ઇચ્છા છે. જે વસ્તુ ત્યાગ્ય છે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવામાં હાનિ કેમ હોઈ શકે? જે સરપ મને કરડવાનો છે તેનો હું નિશ્ચયપૂર્વક ત્યાગ કરું છું, ત્યાગનો માત્ર પ્રયત્ન નથી કરતો. હું જાણું છું કે માત્ર પ્રયત્ન પર રહેવામાં મરવું રહેલું છે. પ્રયત્નમાં સરપની વિકરાળતાના સ્પષ્ટ જ્ઞાનનો અભાવ છે. તે જ પ્રમાણે જે વસ્તુના ત્યાગનો આપણે માત્ર પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તે વસ્તુના ત્યાગની યોગ્યતાને વિષે આપણને સ્પષ્ટ દર્શન નથી થયું એમ સિદ્ધ થાય છે. ‘મારા વિચાર પાછળથી બદલાય તો?’ આવી સંકા કરીને ધણીવેળા આપણે પ્રત ભ્રેતાં ડરીએ છીએ. આ વિચારમાં સ્પષ્ટ દર્શનનો અભાવ જ છે. તેથી જ નિષ્કુળાનંદે કહ્યું છે કે ત્યાગ ન ટકે જે વૈરાગ્ય વિના.

જ્યાં અમુક વસ્તુને વિષે સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાં તેને વિષે પ્રત અનિવાર્ય વસ્તુ છે.

મારે તુરત જોહાનિસબગર્ગ જવાનું હતું. હું ત્યાં ગયો ને એક મહિનાની અંદર સત્યાગ્રહની લડતનો પાયો નાખ્યો. કેમ જાણે આ અહિંસાક્રમનું વ્રત તેને સાફ મને તૈયાર કરવા જ આવ્યું ન હોય ! સત્યાગ્રહની કલ્પના મેં કંઈ રચી નહોતી રાખી. તેની ઉત્પત્તિ અનામસે — અનિચ્છાએ થઈ. પણ મેં જોયું કે તે અગાહિનાં મારાં બધાં પગલાં—દીનિક્સ જવું, જોહાનિસબગર્ગનું મોટું ધરખર્ચ ઓછું કરી નાંખવું અને છેવટે અહિંસાક્રમ લેવું—જાણે તેની તૈયારીરૂપે હતાં.

અહિંસાક્રમનું સંપૂર્ણ પાલન એટલે અહિંસાદર્શન. આ જ્ઞાન મને સાત્ર મારફતે નહોતું થયું. એ અર્થ મારી આગળ ધીરેધીરે અનુભવસિદ્ધ થતો ગયો. તેને બજાતાં શાસ્ત્રવાક્યો મેં પાછળથી વાંચ્યાં. અહિંસાક્રમમાં શરીરરક્ષણ, શુદ્ધિરક્ષણ અને આત્માનું રક્ષણ છે એ હું વ્રત પછી દિવસેદિવસે વધારે અનુભવવા લાગ્યો. કેમકે હવે અહિંસાક્રમે એક ધોર તપશ્ચર્યારૂપ રહેવા દેવાને બદલે તેને રસમય બનાવવાનું હતું; તેની જ ઓથે નબળું રહ્યું હતું. એટલે હવે તેની ખૂબીઓનાં નિત્યનવાં દર્શન થવા લાગ્યાં.

પણ જો આમ હું આમાંથી રસ લઉંતો હતો તો તેની કઠિનતા નહોતો અનુભવતો એમ પણ કોઈ ન માને. આજે ૧૯૫૫નું વર્ષ પૂરું થયું છે, ત્યારે પણ તેની કઠિનતાને અનુભવ તો થાય જ છે. તે અસિધારાવ્રત છે એમ વધારે ને વધારે સમજું છું. નિરંતર જગતિની આવશ્યકતા જોઈ છે.

અહિંસાક્રમનું પાલન કરવું હોય તો સ્વાદેન્દ્રિય ઉપર કાબુ મેળવવો જ જોઈએ. જો સ્વાદને જીતાય તો અહિંસાક્રમ

અતિશય સહેલું છે એ મેં જાતે અનુભવ્યું. તેથી હવે પછીના મારા ખોરાકના પ્રયોગો કેવળ અભાહારની દૃષ્ટિએ નહિ પણ અહમદનું દૃષ્ટિએ થવા લાગ્યા. ખોરાક જોઈએ, સાદો, મસાલા વિનાનો ને કુદરતી સ્થિતિમાં આવે. જોઈએ એ મેં પ્રયોગો કરી અનુભવ્યું. અહમદારીનો ખોરાક વનપક ફળ છે એમ મારે અંગે તો મેં છ વર્ષનો પ્રયોગ કરીને જોયું. બ્યારે હું સૂકાં અને લીલાં વનપક ફળ ઉપર જ રહેતો ત્યારે જે નિર્વિકારપણું અનુભવતો તે મેં ખોરાકમાં ફેરફાર કર્યા પછી નથી અનુભવ્યું. ફળાહારને સમયે અહમદનું સહજ હતું, ફળાહારને અંગે તે કદાચ બન્યું છે. ફળાહારમાંથી ફળાહાર ઉપર કેમ જવું પડ્યું એનો વિચાર યોગ્ય સ્થળે થશે. અહીં તો એટલું જ કહેવું બસ છે કે અહમદારીને સારૂ ફળનો આહાર વિઘ્નકર્તા છે એ વિષે મને શંકા નથી. આમાંથી કોઈ એવો અર્થ ન કાઢે કે અહમદારીમાત્રે ફળનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે. ખોરાકની અસર અહમદનું ઉપર કેટલી પડે છે એ વિષયને અંગે ઘણા પ્રયોગોની આવશ્યકતા છે. ફળના જેવો સ્નાયુ બાંધનારો ને એટલી જ સહેલાઈથી પચનારો ફળાહાર હજી મારે હાથ નથી લાગ્યો, નથી કોઈ વેદ, હકીમ કે દાકતર તેવાં ફળ કે અન્ન ખતાવી શક્યા. તેથી ફળને વિકાર કરનારી વસ્તુ બન્યુંતાં છતાં હું તેના ત્યાગની બહામણ હાલ કોઈને નથી કરી શકતો.

બાલ ઉપચારોમાં જેમ ખોરાકની જાતની અને પ્રમાણની મર્યાદા આવશ્યક છે તેમ જ ઉપવાસનું સમજવું. છદ્વિયો એવી બળવાન છે કે તેને ચોમેરથી, ઉપરથી અને નીચેથી

એમ દર્શે દિશાએથી ઘેરવામાં આવે ત્યારે જ તે અંકુશમાં રહે છે. ખોરાક વિના તે કામ નથી કરી શકતી એ સહુ જાણે છે. એટલે ઇન્દ્રિયદમનના હેતુથી ઇચ્છાપૂર્વક કરેલા ઉપવાસની ઇન્દ્રિયદમનમાં બહુ મદદ મળે છે એ વિષે મને શંકા નથી. કેટલાક લોકો ઉપવાસ કરતાં છતાં નિષ્ફળ જાય છે તેનું કારણ એ છે કે ઉપવાસ જ બધું કરી શકશે એમ માની તેઓ માત્ર સ્થૂળ ઉપવાસ કરે છે ને મનથી છપ્પનભોગ આરોગે છે; ઉપવાસ દરમ્યાન ઉપવાસ છૂટચે શું ખાઈશું એના વિચારોનો સ્વાદ લીધાં કરે છે, ને પછી શરિયાદ કરે છે કે નથી સ્વાદેન્દ્રિયનો સંયમ થયો ને નથી થયો જનનેન્દ્રિયનો! ઉપવાસની ખરી ઉપયોગિતા ત્યાં જ હોય જ્યાં માણસનું મન પણ દેહદમનમાં સાથ આપે. એટલે કે મનને વિષયભોગ પ્રત્યે વૈરાગ આવ્યો હોવો જોઈએ. વિષયનાં મૂળિયાં મનમાં રહેલાં છે. ઉપવાસાદિ સાધનોની મદદ જોકે ધણી છતાં પ્રમાણમાં થોડી જ હોય છે. એમ કહી શકાય કે ઉપવાસ કરતો છતો મનુષ્ય વિષયાસક્ત રહી શકે છે ખરો. પણ ઉપવાસ વિના વિષયાસક્તિનો જડમૂળથી નાશ સંભવતો નથી. તેથી અહ્યયર્થના પાલનમાં ઉપવાસ અનિવાર્ય અંગ છે.

અહ્યયર્થનો પ્રયત્ન કરનારા ધણા નિષ્ફળ જાય છે કેમકે તેઓ ખાવાપીવામાં, જેવા ઇન્દ્રિયાં અહ્યયાર્થની જેમ રહેવા માગતાં છતાં અહ્યયર્થનું પાલન ઇચ્છે છે. આ પ્રયત્ન ઉપજી ઋતુમાં શીત ઋતુનો અનુભવ લેવાના પ્રયત્ન જેવો કહેવાય સંયમીના અને સ્વચ્છંદીના, ભોગીના અને ત્યાગીના જીવન વચ્ચે ભેદ હોવો જ જોઈએ. સામ્ય હોય છે તે

ઉપરથી દેખાતું જ. ભેદ ચોખ્ખો તરી આવવો જોઈએ. આખનો ઉપયોગ બંને કરે. પણ અહમદીયારી દેવદર્શન કરે, ભોગી નાટકચેટકમાં લીન રહે. બંને કાનનો ઉપયોગ કરે. પણ એક ઈશ્વરભજન સાંભળે, બીજો વિલાસી ચીતો સાંભળવામાં મોજ માણે. બંને જાગરણ કરે. પણ એક જાગૃતાવસ્થામાં હૃદયમંદિરમાં બિરાજતા રામને વીનવે, બીજો નાચરંગની ધૂનમાં સ્વાનું લાન ભૂલી જાય. બંને જમૈ. પણ એક શરીરરૂપી તીર્થક્ષેત્રને નભાવવા પૂરતું દેહને લાડું આપે, બીજો સ્વાદને ખાતર દેહમાં અનેક વસ્તુઓ ભરી તેને દુર્ગંધિત કરી મૂકે. આમ બંનેના આચારવિચારમાં ભેદ રહ્યાં જ કરે; અને એ અંતર દિવસેદિવસે વધે, ઘટે નહિ.

અહમદીય એટલે મનવચનકાયાથી સર્વ ઇદ્રિયોનો સંયમ. આ સંયમને સાફ ઉપર પ્રમાણે ત્યાગોની આવશ્યકતા છે એમ હું દિવસેદિવસે જોતો ગયો. આજે પણ જોઈ રહ્યો છું. ત્યાગના ક્ષેત્રને સીમા જ નથી, જેમ અહમદીયના મહિમાને નથી. આવું અહમદીય અલ્પ પ્રયત્ને સાધ્ય નથી. કરોડોને સાફ તો એ હમેશાં કેવળ આદર્શરૂપે જ રહેશે. કેમકે પ્રયત્નશીલ અહમદીયારી પોતાની જાણપોતું નિત્ય દર્શન કરશે, પોતાનામાં ખૂણેખોચરે છુપાઈ રહેલા વિકારોને ઓળખી લેશે ને તેમને કાઢવા સતત પ્રયત્ન કરશે. જ્યાં લગી વિચારો ઉપર એવો કાબુ નથી મળ્યો કે ઇચ્છા વિના એક પણ વિચાર ન આવે, ત્યાં લગી સંપૂર્ણ અહમદીય નથી. વિચારમાત્ર વિકાર છે. તેને વશ કરવા એટલે મનને વશ કરવું. અને મનને વશ કરવું તે વાસુને વશ કરવા કરતાંયે કઠિન

આત્મકથા

છે. આમ છતાં જો આત્મા છે તો આ વસ્તુ પણ સાધ્ય છે જ. આપણને મુશ્કેલીઓ આવી નડે છે તેથી તે અસાધ્ય છે એમ કોઈ ન માને. એ પરમ અર્થ છે. અને પરમ અર્થને સાર પરમ પ્રયત્નની આવશ્યકતા હોય એમાં શું આશ્ચર્ય?

પણ આવું બ્રહ્મચર્ય કેવળ પ્રયત્નસાધ્ય નથી એ મેં દેશમાં આવીને જોયું. ત્યાં લગી હું મૂર્છામાં હતો એમ કહી શકાય. રૂળાહારથી વિકાર જડમૂળથી નાબૂદ થાય એમ મેં માની લીધેલું ને હું અભિમાનથી માનતો કે હવે મારે કંઈ કરવાપણું નથી.

પણ આ વિચારના પ્રકરણને પહોંચવાને વાર" છે. દરમ્યાન એટલું કહી દેવું આવશ્યક છે કે ઈશ્વરસાક્ષાત્કાર કરવાને અર્થે મેં વ્યાખ્યા આપી છે તેવા બ્રહ્મચર્યનું જોએ પાલન ઇચ્છે છે તેઓ જો પોતાના પ્રયત્નની સાથે જ ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખનારા હોય તો તેમને નિરાશ થવાનું કશું કારણ નથી.

વિષયા વિનિવર્તેતે નિરાહારસ્ય દેહિનઃ ।

રસવર્જ રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટ્વા નિવર્તેતે ॥*

તેથી રામનામ ને રામકૃપા એ જ આત્માથી ને છેવટનું સાધન છે, એ વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર મેં હિંદુસ્તાનમાં જ કર્યો.

* નિરાહારીના વિષયો તો શાંત થાય છે, પણ રસ નથી શમતા; રસ પણ ઈશ્વરદર્શનથી શમે છે.

ગીતા, અ. ૨, શ્લોક ૫૬.

૯

સાદાઈ

ભો ગો ભોગવવાનો આરંભ તો કર્યો પણ તે ટકી ન શક્યો. રાત્રીચીલું વસાવતાં તો મને તે ઉપર મોહ ન જ ઉપજી શક્યો. એટલે ઘર વસાવ્યું તેવો જ મેં ખરચ ઓછું કરવાનો આરંભ કર્યો. ઘોળીનું ખરચ પણ વધારે લાગ્યું. અને વળી ઘોળી નિયમિતપણે કપડાં ન આપે તેથી બે ત્રણ ડઝન ખમીરથી ને તેટલા કૉલરથી પણ મારું ન નભે. કૉલર રોજ બદલવા; ખમીસ રોજ નહિ તો એકાંતરે બદલવાં. એટલે બે તરફથી ખરચ થાય. આ મને નકામું જણાયું. એટલે ઘોવાનો સરંજમ વસાવ્યો. ઘોવાની કળાની ચોપડી વાંચીને ઘોવાનું શીખ્યો. પત્નીને પણ શીખવ્યું. કંઈક બોળે તો વધ્યો જ, પણ નવું હતું એટલે વિનોદ થતો. મારો પહેલો હાથે ઘોયેલો કૉલર તો હું કદી બૂલું તેમ નથી. એમાં આર વધારે ચડેલ ને ઇસ્ત્રી પૂરી ગરમ નહોતી. વળી કૉલર દાઝી જવાની બીકે ઇસ્ત્રી બરોબર દાબી નહિ તેથી તે અકડ તો બન્યો પણ તેમાંથી આર ખર્ચાં કરતો હતો !

આવે હાલે હું કોરટમાં ગયો ને ખારીસ્ટરોને મળક કરવાનું સાધન બન્યો. પણ મારામાં આવી મળક સહન કરવાની શક્તિ તે કાળે પણ ઠીક હતી.

‘કોલર હાથે ધોવાનો આ પહેલો અખતરો છે એટલે તેમાંથી આર ખરે છે. મને એ અડચણકર્તા નથી ને વળી તમને બધાને આટલો વિનોદ પૂરો પાડું છું એ વધારાનો નફો.’ મેં ખુલાસો કર્યો.

‘પણ ધોખી ક્યાં નથી મળતા?’ એક મિત્રે પૂછ્યું.

‘અહીં ધોખીનો ખરચ મને તો અસહ્ય લાગે છે. કોલરની કિંમત જોટલી ધોલાઈ થાય અને એ આપતાં છતાં ધોખીની ગુલામી ભોગવવી. એના કરતાં હાથે ધોવું હું પસંદ કરું છું.’

આ સ્વાવલંબનની ખૂબી હું મિત્રોને ન સમજાવી શક્યો. મારે કહેવું જોઈએ કે છેવટે ધોખીના ધંધામાં મારા કામ પૂરતી કુશળતા મેં મેળવી લીધી હતી, અને ધોખીના ધોણ કરતાં ધરનું ધોણ મુદલ ઊતરતું નહોતું. કોલરનું અછડપણું તેમજ ચળકાટ ધોખીના ધોયેલ કોલર કરતાં ઊતરતાં નહોતાં. ગોખલેની પાસે સ્વ. મહાદેવ ગોવિંદ રાનડેની પ્રસાદીરૂપ એક ઉપરણો હતો. એ ઉપરણો ગોખલે અતિશય જતનથી રાખતા અને ખાસ પ્રસંગે જ વાપરતા. જોહાનિસ-બર્ગમાં તેમના માનમાં જે ખાણું આપવામાં આવ્યું હતું તે મેળાવડાનો પ્રસંગ મહત્ત્વનો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ તેમનું મોટામાં મોટું બાપણ હતું. તેથી તે પ્રસંગે તેમને ખેલો ઉપરણો વાપરવો હતો. તે જોળાયેલો હતો ને તેને ધૂમ્મી કરવાની જરૂર હતી. ધોખી મેળવી તેની પાસે દુરત

ધરતી કરાવવી એ અસંભવિત હતું. મને મોરી કળાનો ઉપયોગ કરવા દેવાની મેં માગણી કરી.

‘તારી વકીલાતનો હું વિશ્વાસ કરું, પણ આ ઉપરથી ઉપર તારી બેબીકળાનો ઉપયોગ કરવા હું ન હઉં. એ ઉપરથીને તું ડાઘ ખાડે તો? એની કિંમત તું જાણે છે?’

આમ કહી અતિ ઉદ્દાસથી પ્રસાદીની કથા મને સંભળાવી.

મેં વિનય કર્યો ને ડાઘ ન પડવા દેવાની બેબીકળા આપી. મને ધરતી કરવાની રજા મળી. મારી કુશળતાનું મને પ્રમાણપત્ર મળ્યા ચૂક્યું! હવે મને જગત પ્રમાણપત્ર ન આપે તો શું થયું?

• જેમ ધોળીની શુભામીમાંથી હું છૂટ્યા તેમ હળમની શુભામીમાંથી પણ છૂટવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હળમત તો વિલાયત જનારા સહુ હાથે કરતાં શીખેજ, પણ વાળ કાપવાનું કાઈ શીખતા હોય એવો મને ખ્યાલ નથી. ટ્રિટારિયામાં હું એકવેળા એક અંગ્રેજ હળમની દુકાને પહોંચ્યો. તેણે મારી હળમત કરવાની ધસીને ના પાડી, ને ના પાડવામાં જે તિરસ્કાર બતાવ્યો તે વધારાનો. મને દુઃખ થયું. હું પહોંચ્યો બજારમાં. વાળ કાપવાનો સંચો ખરીદ્યો ને અરીસાની સામે બેસી રહી વાળ કાપ્યા. વાળ જેમ તેમ કપાયા તો ખરા, પણ પાછળના કાપતાં બહુ મસ્કેલી પડી. સીધા તો ન જ કપાયા. કોરટમાં હસાહસ.

‘તારે માથે ઉંદર ફરી ગયા છે?’

મેં કહ્યું: ‘ના; મારા કાળા માથાનો સ્પર્શ ધોળા હળમ કેમ કરે? એટલે જેવાતેવા પણ હાથે કાપેલા વાળ મને વધારે ગ્રિમ છે.’

આ જવાબથી મિત્રોને આશ્ચર્ય ન થયું. ખરું જોતાં પેલા હનુમનો કશો દોષ નહોતો. જો તે શ્યામવર્ણ લોકોના વાળ કાપે તો તેની કમાણી જાય. આપણે કયાં આપણા અસ્પૃશ્યોના વાળ ઊંચવર્ણ હિંદુઓના હનુમ પાસે કપાવા દઈએ છીએ? એનો બદલો મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક નહિ પણ અનેકવેળા મળ્યો છે. અને આપણા દોષનું એ પરિણામ છે એવી મારી સમજ હોવાથી મને એ વાતનો કદી દોષ નથી ચડ્યો.

સ્વાવલંબન અને સાદાર્ધના મારા શોખે આગળ જતાં જે તીવ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું તેનું વર્ણન તો તેને સ્થળે આવશે. તે વસ્તુનું મૂળ તો અસહ્ય જ હતું. તેને ફાલવાને ઝાડ માત્ર સિંચનની આવશ્યકતા હતી. તે સિંચન અનાયાસે જ મળી રહ્યું.

બોઅર યુદ્ધ

સને ૧૮૯૭ થી '૯૯ દરમ્યાનના જિંદગીના બીજા અનેકે અનુભવો છોડીને હવે બોઅર યુદ્ધ ઉપર આવું છું. આ યુદ્ધ જ્યારે થયું ત્યારે મારી પોતાની લાગણી કેવળ બોઅરો તરફ હતી. પણ આવી બાબતમાં વ્યક્તિગત વિચારો મુજબ કામ કરવાનો અધિકાર મને હજી પ્રાપ્ત નથી થયો એમ હું માનતો હતો. આ બાબતની ગંભીરતાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાં કર્યું છે તેથી અહીં કરવા નથી ઇચ્છતો. જિંદગીમાં તે ઇતિહાસ વાંચી જવા સૂચવું છું. અહીં તો એટલું જ કહેવું 'અસ છે કે બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની મારી વશદારી મને તે યુદ્ધમાં લાગ લેવા બળાત્કારે ધસડી ગઈ. મને લાગ્યું કે જો હું બ્રિટિશ રાયત તરીકે હડતા માગી રહ્યો હતો, તો બ્રિટિશ રાયત તરીકે બ્રિટિશ રાજ્યના રક્ષણમાં લાગ આપવાનો મારો ધર્મ હતો. હિંદુસ્તાનની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં થઈ શકે એવો મારો અભિપ્રાય તે કાળે હતો.

તેથી જેટલા સાથીઓ મળ્યા તેટલા ગ્રેજીનો મને અનેક મુસીબતો વેડીને અમે ધાયલ થયેલાઓની મુશ્કેલી કરનારી એક ટૂંકડી ઊભી કરી. અત્યાર સુધી સામાન્ય રીતે અહીંના અંગ્રેજોમાં હિંદીઓ જોખમનાં કામ ન ખેડે, સ્વાર્થ ઉપરાંત બીજું કશું તેમને ન સૂઝે, એવી જ માન્યતા હતી. તેથી ધણી અંગ્રેજ મિત્રોએ મને નિરાશાના જ જવાબો

આપ્યા. માત્ર દા. જૂથે ખૂબ હિતેજન આપ્યું. તેમણે અમને ધાયલ થોદાઓની સારવાર કરવાની તાલીમ આપી. અમારી લાયકાતનાં દાક્તરનાં પ્રમાણપત્રો મેળવ્યાં. મિ. લૉટન તથા મરહુમ મિ. એસ્કંબે પણ આ પગલું પસંદ કર્યું. આખરે લડાઈમાં સેવા કરવા દેવાની અમે સરકારને અરજી કરી. જવાબમાં મરકારે ઉપકાર માન્યો, પણ અમારી સેવાની તે વેળા જરૂર નહોતી એમ અમને જણાવવામાં આવ્યું.

પણ મારે એવી 'ના' થી સંતોષ માની એસવું નહોતું. દા. જૂથની મદદ લઈ તેમની સાથે હું નાતાલના ખિશપને મળ્યો. અમારી ટ્રેકડીમાં ધણા ખ્રિસ્તી હિંદીઓ હતા. ખિશપને મારી માગણી બહુ ચમી. તેમણે મદદ કરવાનું વચન આપ્યું.

દરમ્યાન સંજોગો પોતાનું કામ કરી રહ્યા હતા. બોઅરોની તૈયારી દઢતા, વીરતા, ઇલાદિ ધાર્યા કરતાં વધારે તેજસ્વી નીવડ્યા. સરકારને ધણા રંગરોનો ખપ પડ્યો, અને અતે અમારી માગણીનો સ્વીકાર થયો.

આ ટ્રેકડીમાં લગભગ ૧૧૦૦ જણ હતા. તેમાં લંચલગ ૪૦ મુખી હતા. ખીજ ત્રણસેંક સ્વતંત્ર હિંદીઓ ભરતીમાં દાખલ થયા હતા. બાકીના ચિરમીટિયા હતા. દા. જૂથ પણ અમારી સાથે હતા. ટ્રેકડીએ કામ સરસ કર્યું નેકે તેને દાણોળાની બહાર કામ કરવાનું હતું અને તેને 'રેડક્રીસનું' રક્ષણ હતું. છતાં બીડને સમયે દાણોળાની હદની અંદર કામ કરવાની તક પણ અમને મળી. આવા

* એટલે લાલ સ્વસ્તિક. યુદ્ધમાં આ ચિહ્નવાળા પદા શુભૂપાનાં કામ કરનારને કાળે હાથે બાંધે છે. શત્રુ પણ તેમને ઇન ન કરી શકે એવો નિયમ હોય છે. વધુ વિગત માટે જુઓ 'દક્ષિણ આફ્રિકાનો સત્યાગ્રહ' ખંડ ૧, પૃ. ૬.

જોખમમાં ન જીતરવાનો કરાર સરકારે પોતાની ઇચ્છાથી અમારી જોડે કર્યો હતો. પણ સ્પીઆંકોપની હાર પછી સ્થિતિ બદલાઈ. તેથી જનરલ બુલરે સદેશો મોકલાવ્યો કે જોડે અમે જોખમ વહોરવાને અંધાયેલા નહોતા, છતાં જો અમે તેવું જોખમ વહોરીને ધાયલ સિપાઈઓને તેમજ અમલદારોને રણક્ષેત્રમાંથી ઊંચકી ડોળાઓમાં ખસેડી લઈ જવા તૈયાર થઈશું તો સરકાર ઉપકાર માનશે. અમે તો જોખમ વહોરવા તત્પર જ હતા. એટલે સ્પીઆંકોપના યુદ્ધ પછી અમે દાર્જીંગની હદની અંદર કામ કરતા થઈ ગયા.

આ દિવસોમાં બધાને ધ્રુવીવાર દહાડાની વીસપચીસ માઇલની મજલ કરવી પડતી અને એક વખત તો ધાયલોને ડોળામાં ઊંચકીને તેટલા માઇલ ચાલવું પડ્યું હતું. જે ધાયલ થયેલ થોડાઓને અમારે આમ ઊંચકીને જવાનું હતું તેમાં જનરલ વુડગ્રેટ વગેરે પણ હતા.

છ. અહવાડિયાંને અંતે અમારી ટૂંકડીને વિદાયગીરી પ્રાપ્તવામાં આવી. સ્પીઆંકોપ અને વાલકાનગની હાર પછી બેંડીસ્મિથ વગેરે સ્થળોને યોગ્યરેના ઘેરામાંથી મહાવેગે મુક્ત કરવાનો વિચાર બ્રિટિશ સેનાપતિએ માંડી વાળ્યો હતો, અને ઇસ્લાંડથી તથા હિંદુસ્તાનથી બીજા વધારે લશ્કરની રાહ જોવામાં તથા ધીમે કામ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો.

અમારા નાનકડા કામની તે વેળા તો બહુ સ્મૃતિ થઈ. એથી હિંદીઓની પ્રતિક્ષા વધી. 'હેવટ હિંદીઓ સાથેનાં બંધન વારસ તો છે જ' એવાં ગીતો ગવાયાં, જનરલ બુલરે અમારી ટૂંકડીના કાર્યની પોતાના ખરીતમાં તારીફ કરી. મુખીઓને લડાઈના ચાંદ પણ મળ્યા.

હિંદી કેમ વધારે સંગઠિત થઇ. હું મિત્રબાંધિયા હિંદીઓના પ્રસંગમાં બધો વધારે આવી સમ્યો. તેમનામાં વધારે જગૃતિ આવી, અને હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, મદ્રાસી, ગુજરાતી, સિંધી, બધા હિંદી છીએ એ સાગણી વધારે દઢ થઇ. સહુએ માન્યું કે હવે હિંદીઓ ઉપરનાં દુઃખ દૂર થવાં જ જોઇએ. ગોરાઓની વર્તણૂકમાં પણ તે વખતે તો યોગ્યો ફેરફાર જણાયો.

હાઠમાં જે ગોરાઓનો પ્રસંગ પડ્યો તે મીઠો હતો. હજારો 'ટોમી'ઓના સહવાસમાં અમે આવ્યા. તેઓ અમારી સાથે મિત્રભાવે વર્તતા ને અમે તેમની સેવા સારૂ હતા એ જણી ઉપકાર માનતા.

મનુષ્યસ્વભાવ દુઃખને સમયે કેવો પીગળે છે એનું એક મધુર સ્મરણ અહીં નોંધ્યા વિના ન રહી શકાય. અમે ગ્રીવલી છાવણી તરફ જતા હતા. આ એ જ ક્ષેત્ર હતું જ્યાં લૅડ રૅબર્ટ્સના પુત્ર લેફ્ટનન્ટ રૅબર્ટ્સને મરણુધા વાગ્યો હતો. લેફ્ટનન્ટ રૅબર્ટ્સના શબને લઈ જવાનું માન અમારી ટૂંકડી પામી હતી. વળતે દહાડે તાપ સખત હતો. અમે ફૂંચ કરી રહ્યા હતા. સહુ તરસ્યા હતા. પાણી પીવાને સારૂ રસ્તામાં એક નાનકડો ઝરો હતો. કેણું પહેલા પાણી પીએ? 'ટોમી'ઓ પી રહ્યા પછી આપણે પીશું એમ મેં ધાર્યું હતું. 'ટોમી'ઓએ અમને જોઈ તુરત અમને પહેલા પાણી પીવા દેવા આમ્રહ માંજો, ને એમ ધણીવાર સુધી અમારી વચ્ચે 'તમે પહેલા અમે પછી' એવી મીઠી તાણાતાણ ચાલી.

શહેરસુધરાઈ — દુકાળફાળો

સ માનનું એક પક્ષ અંગ અવાવર રહે એ મને હમેશાં ખૂંચું છે. પ્રજાના દોષો ઠાંકીને લેના બચાવ કરવો અથવા દોષો દૂર કર્યા વિના હકો મેળવવા એ મને હમેશાં અરુચિત લાગ્યું છે. તેથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓ ઉપરનું એક તહોમત જેમાં કંઈક વળુલ હતું તેનો ધ્યાન કરવાનું કાર્ય મારા ત્યાંના વસવાટના આરંભકાળમાં જ મેં ચોજ્યું હતું. હિંદીઓ પોતાનાં ધરખાર સ્વચ્છ નથી રાખતા ને બહુ મેલા રહે છે એ આજ વખતોવખત મૂકવામાં આવતું. આ આજને નાજીફ કરવા આરંભમાં કોમના મુખ્ય ગણાતા માણસોનાં ધરોમાં તો સુધારા શરૂ થઈ જ ગયા હતા. પણ ધરોધર ફરવાનું તો બ્યારે ડરખાનમાં ચરકીના પ્રવેશનો ભય લાગ્યો ત્યારે શરૂ થયું. આમાં મુનિસિપલિટીના અમલદારોનો પણ ભાગ હતો અને એમની સંમતિ હતી. અમીરી મહક મળવાથી લેમનું કામ હળવું થયું ને હિંદીઓની ઓછી હાકમારી વેઠવી પડી. કેમકે સામાન્ય રીતે બ્યારે ચરકી ઇન્ના કિપડવ થાય ત્યારે અમલદારો માંખા થાય છે, વધારેપડતા ઉપાયો યોજે છે, ને તેમની નજરમાં

જેઓ અળખામણા હોય તેઓની ઉપર તેમનો દાબ અસહ્ય થઈ પડે એવો નીવડે છે. આ સખ્તીમાંથી કામ પોતાની મેળે જ ચાંપતા ઉપાયો લેવાથી બચી જાય.

મને કેટલાક કડવા અનુભવો પણ થયા. મેં જોયું કે સ્થાનિક સરકાર પાસે હકોની માગણી કરવામાં જેટલી સહેલાઈથી હું કામની મદદ લઈ શકતો હતો તેટલી સહેલાઈથી લોકોની પાસે તેમની ફરજ અંદા કરાવવાના કામમાં મદદ મેળવી શક્યો નહિ. કેટલીક જગ્યાએ અપમાન થતાં, કેટલીક જગ્યાએ વિનયપૂર્વક બેદરકારી બતાવવામાં આવતી. મંદફી સાફ કરવાની તકલીફ લેવી એ વસમું લાગતું. પૈસા અરચવાનું તો બને જ કેમ? લોકોની પાસેથી કંઈ પણ કામ કરાવવું હોય તો ધીરજ રાખવી જોઈએ એ પાંઠ હું વધારે સારી રીતે શીખ્યો. સુધારાની ગરજ રહી સુધારકને પોતાને; જે સમાજમાં તે સુધારક પડ્યો છે ત્યાંથી તો તેણે વિદાયની, તિરસ્કારની, ને જાનના જોખમની પણ આશા રાખવી રહી. સુધારક જેને સુધારો માને તેને સમાજ કુધારો; કાં ન માને? અથવા કદાચ કુધારો ન માને તોપણ તે તરફ હિંમતી ન થાય? કાં ન રહે?..

આ આંદોલનનું પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદી સમાજમાં ધરખાર સ્વચ્છ રાખવાની અગત્યનો આજીવણ પ્રમાણમાં સ્વીકાર થયો. અમલદારવર્ગ આગળ માંસી શાંખ વધી. તેઓ સમજ્યા કે મારો ધંધો માને ફરિયાદો જ કરવાનો અથવા હકો જ માગવાનો નહોતો, પણ ફરિયાદ કરવામાં કે હકો માગવામાં હું જેટલો મદદ હતો તેટલો જ આંતરિક સુધારણાને સાફ પણ હિંમતી ને મદદ હતો.

પણ હજી સમાજની વૃત્તિને ખીજ એક દિશામાં ખીલવવાનું બાકી રહેતું હતું. આ સંસ્થાનવાસીઓએ ભારતવર્ષ પ્રત્યેનો પોતાનો ધર્મ પણ પ્રસંગ આવ્યે સમજવાનો અને પાળવાનો હતો. ભારતવર્ષ તો કંગાળ છે. લોકો ધન કમાવાને સારૂ પરદેશ વેઠે છે. તેમની કમાણીનો કંઈક ભાગ ભારતવર્ષને આપત્તિને સમયે મળવો જોઈએ. સન ૧૮૯૭માં દુકાળ હતો ને પાછો ખીજે સખત દુકાળ ૧૮૯૯ માં પડ્યો. આ બંને દુકાળને સમયે દક્ષિણ આફ્રિકાથી સારી મદદ મળેલી. પહેલા દુકાળ વખતે જે રકમ એકઠી થઈ નાકી હતી તેના કરતાં ખીજ દુકાળ વખતે ઘણી વધારે રકમ થઈ હતી. આ ઉધરાણામાં અંગ્રેજોની પાસે પણ અમે ફાળો માગેલો. અને તેમના તરફથી સારો જવાબ મળ્યો હતો. ગિરમીટિયા હિંદીઓએ પણ પોતાનો ફાળો ભર્યો હતો.

આમ આ બે દુકાળ વખતે જે પ્રથા પડી તે હજી સુધી કાયમ છે. અને આપણે જોઈએ છીએ કે ભારતવર્ષમાં સાર્વજનિક સંકટને સમયે દક્ષિણ આફ્રિકા તરફથી સારી રકમો ત્યાં વસતા હિંદીઓ હમેશાં મોકલે છે.

આ રીતે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સેવા કરતાં હું પોતે ઘણી વસ્તુઓ એક પછી એક અનાયાસે શીખી રહ્યો હતો. સત્ય એક વિશાળ વૃક્ષ છે. તેને જેમ સેવે તેમ તેમાંથી અનેક ફળો નીપજતાં જોવામાં આવે છે. તેને અંત જ હોતો નથી. જેમજેમ તેમાં જીંડે ગિતરીએ તેમતેમ તેમાંથી રત્નો મળ્યાં કરે છે, સેવાના પ્રસંગો જડ્યાં કરે છે.

દેશગમન

લ ડાઈના કામમાંથી છૂટા થયા પછી મને લાગ્યું કે હવે માફ કામ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી પણ દેશમાં છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બેઠાબેઠો હું કાંઈક સેવા તો જરૂર કરું, પણ ત્યાં મારો મુખ્ય બંધો તો પૈસા કમાવાનો જ થઈ પડે એમ મને લાગ્યું.

દેશથી મિત્રવર્ગની ખેંચ પણ દેશ આવવા તરફ ખાણ હતી. મને પણ ભાસ્યું કે દેશ જવાથી મારો ઉપમેગ વધારે થઈ શકશે. નાતાલમાં મિ. ખાન અને મનસુખલાલ નાજર હતા જ.

મેં સાથીઓ આગળ મુક્ત થવાની માગણી કરી. ધણી મુસીબતે એ માગણીનો સરતી સ્વીકાર થયો. સરત એ હતી કે એક વર્ષની અંદર જો કામને મારી જરૂર જણાય તો મારે પાછું દક્ષિણ આફ્રિકા જવું. મને આ સરત કહણ લાગી, પણ પ્રેમપાશથી હું બંધાયેલો હતો:

કાચે રે તાંતણે મને હરજીએ ખાંધી

જેમ તાણે તેમ તેમની રે

મને લાગી કટારી પ્રેમની

આ મીરાંબાઈની ઉપમા થોડેબધે અંશે મને લાગુ પડતી હતી. પંચ પણ પરમેશ્વર જ છે. મિત્રોના બોલને હું તરછોટી નહોતો શકતો. મેં વચન આપ્યું ને રજા મેળવી.

આ વેળા મારા નિકટ સંબંધ નાતાલ સાથે જ હતો એમ કહેવાય. નાતાલના દિવોએએ મને પ્રેમાચૂતથી નવડાવી મૂક્યા. ઠેકઠેકાણે માનપત્રો આપવાની સલાઓ થઈ અને દરેક ઠેકાણેથી કિંમતી ભેટો આવી.

૧૮૯૬માં જ્યારે હું દેશ આવેલો ત્યારે પણ ભેટો મળેલી, પણ આ વખતની ભેટોથી ને સલાઓનાં દૃશ્યથી હું અકળાયો. ભેટોમાં સોનાચાંદીની વસ્તુઓ તો હતી જ, પણ તેમાં હીરાની વસ્તુઓ પણ હતી.

આ બધી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાનો મને શો અધિકાર હોય ? એને સ્વીકાર કરું તો કેમની સેવા હું પૈસા લઈને નહોતો કરતો એમ મારા મનને કેમ મનાવું ? આ ભેટોમાં થોડી અસીલોની બાદ કરતાં બાકીની બધી કેવળ મારી જાહેર સેવાને જાગે જ હતી. વળી મારે મન તો અસીલો અને બીજા સાથીઓ વચ્ચે કરી બેઠો નહોતો. મુખ્ય અસીલો બધા જાહેર કામમાં પણ મદદ દેનારા હતા.

વળી આ ભેટોમાં એક પચાસ ગીનીનો હાર કસ્તુર-બાકને સાથે હતો. પણ એને મળેલી વસ્તુ પણ મારી સેવાને જાગે હતી એટલે તેને નોખી તારવી ન શકાય.

જે સાંજે આમાંની મુખ્ય ભેટો મળી હતી તે રાત્રિ મેં બાવરાની જેમ જાગીને ગાળી. મારા ઓરડામાં આંદા માર્યાં કર્યાં. પણ કંઈ મૂંઝવણ બિલકે નહિ. સેંકડોની ભેટો જતી કરવી એ બારે પડતું હતું, રાખવી એ વધારે બારે લાગતું હતું.

હું કદાચ ભેટો જીરવી શકું. પણ મારા બાળકોનું શું ? સ્ત્રીનું શું ? તેમને શિક્ષણ તો સેવાનું મળતું હતું.

સેવાનું દામ લેવાય નહિ એમ હમેશાં સમજાવવામાં આવતું હતું. ધરમાં કંમતી દાગીના, વગેરે હું નહોતો રાખતો. સાદાર્થ વધતી જતી હતી. આવી સ્થિતિમાં સોનાની ધડિયાળો કાણે વાપરવી? સોનાના અછોડા ને હીરાની વીંટીઓ કાણે પહેરવાં? ધરણ્યાંગાંઠાનો મોઢ તજવા ત્યારે પણ હું બીજાઓને કહેતો. હવે આ દાગીના ને ઝવેરાતનું મારે શું કરવું?

મારાથી આ વસ્તુઓ ન જ રખાય એવાં નિર્ણય કરી હું આવ્યો. પારસી રસ્તમજી ધોને આ દાગીનાઓના ટુકડાઓ નીમી તેમના પર લખવાનો કાગળ ધડ્યો ને સવારમાં સ્ત્રીપુત્રાદિની સાથે મસલત કરી મારો ભાર હળવો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ધર્મપત્નીને સમજાવવાનું મુશ્કેલ પડશે એ હું જાણતો હતો. બાળકોને સમજાવવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે એવી મને ખાત્રી હતી. તેમને વકીલ નીમવાનો વિચાર કર્યો.

બાળકો તો તુરત સમજ્યા. ‘અમારે એ દાગીનાઓનું કામ નથી, આપણે તે બધું પાછું જ આપવું. ને કદાચ આપણને એવી વસ્તુ જોઈતી હશે તો આપણે પોતે જ્યાં નથી લઈ શકતા?’ આમ તેઓ બોલ્યા.

હું રાજ થયો. ‘ત્યારે બાને તમે સમજાવશો ને?’ મેં પૂછ્યું.

‘જરૂર. જરૂર. એ અમારું કામ. એને જ્યાં એ દાગીના પહેરવા છે? એ તો અમારે સારું રાખવા ઇચ્છે. અમારે એ ન જોઈએ પછી એ શાની લઈ કરે?’

પણ કામ ધાર્યા કરતાં વસમું નીવડ્યું.

‘તમારે બહે ખપ ન હોય, તમારા છોકરાઓને બહે ન હોય. બાળકોને જેમ ચડાવો તેમ મરો. બહે મને પહેરવા ન દો, પણ મારી વહુઓનું શું? એમને તો ખપ આવશે? અને કાણ જાણે છે કે કાલે શું થશે? એટલાં હેતથી આપેલી વસ્તુઓ પાછી ન દેવાય.’ આમ વાગ્ધારા માલી ને તેની સાથે અશ્રુધારા મળી. બાળકો મહમ રહ્યા, મારે ડગવાપણું નહોતું.

મેં હજવેથી કહ્યું: ‘છોકરાઓ પરણે તો ખરા. આખણે ક્યાં બાળવયે પરણાવવા છે? મોટા થાય ત્યારે તો તે પોતે જ બહે કરવું હોય તે કરે. અને આપણે ક્યાં ધરણીની શોખીન વહુઓ ગોતવી છે? છતાં કંઈ કરાવવું જ પડે તો હું ક્યાં નથી બેઠો?’

‘જાણ્યા તમને. મારાં ધરણીં પણ લઈ લીધાં એ જ તમે ના? મને સુષે નથી પહેરવા દીધું એ તમે મારી વહુઓને સારું શું લેવાના હતા? છોકરાઓને આજથી વેરાગી બનાવી રહ્યા છો! એ દગીના નહિ પાછા અપાય. અને મારા હાર ઉપર તમારો શો હક?’

‘પણ એ હાર તારી સેવાને ખાતર કે મારી સેવાને ખાતર મળ્યો છે?’ મેં પૂછ્યું.

‘બહે ને. તમારી સેવા એટલે મારી પણ થઈ. મારી પાસે રાત દહાડો મજૂરી કરાવી એ સેવામાં નહિ ગણાતું હોય? રડાવીને પણ જેને ને તેને ધરમાં રાખ્યા ને ચાકરીઓ કરાવી તેનું શું?’

આ બધાં બાણ અણિયાળાં હતાં. એમાંનાં કેટલાંક વામતાં હતાં. પણ ધરણીં તો મારે પાછાં આપવાં જ હતાં,

આલેખકશ્રી

ધણી વાતોમાં હું જેવી તેવી સંમતિ લઈ શક્યો. ૧૮૯૬માં મળેલી ને ૧૯૦૧માં મળેલી ભેટો પાછી આપી. તેનું ટ્રસ્ટ બન્ધું ને તેનો જાહેર કામને સાફ ઉપયોગ મારી ઇચ્છા મુજબ અથવા ટ્રસ્ટીઓની ઇચ્છા મુજબ થાય એ શરતે તે બેંકમાં મૂકાઈ. એ ધરણી વેચવાને નિમિત્તે ધણીવેળા હું પૈસા એકઠા કરી શક્યો છું. આજે પણ આપત્તિશાળા તરીકે તે મોજૂદ છે ને તેમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ છે.

આ પગલાને વિષે મને કદી પશ્ચાત્તાપ થયો નથી. દિવસો જતાં કસ્તુરબાને પણ તેની યોગ્યતા જણાઈ ગઈ. અમે ધણી લાલચોમાંથી ઉગર્યા છીએ.

જાહેર સેવકને અંગત ભેટો ન હોય એવા અભિપ્રાય ઉપર હું આવેલો છું.

૧૩

દેશમાં

આ મ દેશ જવા વિદાય થયો. રસ્તામાં મોરીશ્વર આવતું હતું. ત્યાં સ્ટીમર લાંબો વખત રોકાઈ હતી. તેથી મોરીશ્વરમાં ગતર્યો તે ત્યાંની સ્થિતિનો કોઈ અનુભવ મેળવી લીધો. એક રાત ત્યાંના ગવર્નર સર ચાલ્સ જુસને ત્યાં પણ ગાળી હતી.

હિંદુસ્તાન પહોંચ્યા પછી થોડો સમય ફરવામાં ગાળ્યો આ સને ૧૯૦૧ ની સાલ હતી. એ વર્ષની મહાસળા કલકત્તા હતી. દીનશા એકલજી વાચ્છા પ્રમુખ હતા. મારે મહાસળામાં તો જવાનું હતું જ. મહાસળાનો મારો જ પહેલો અનુભવ હતો.

મુખ્યથી જે ગાડીમાં સર ફિરોજશા નીકળ્યા તે ગાડીમાં હું ગયો હતો. તેમની સાથે મારે દક્ષિણ આફ્રિકા વિવાત કરવાની હતી. મને તેમના ડબ્બામાં એક સ્ટેશન લગ જવાની આજ્ઞા હતી. તેમણે તો ખાસ સજ્જત રોક્યું હતું તેમના બાદશાહી ખરચથી ને દમામથી હું વાકેફ હતો. સ્ટેશને તેમના ડબ્બામાં જવાની મને આજ્ઞા હતી તે સ્ટેશન હું ગયો. તેમના ડબ્બામાં એ વખતે તે વેળાના દીનશા અને તે વેળાના સ્થિતિલાલ સેતલવાડ બેઠા હતા. તેમની સાથે રાજ્યપ્રકરણ ચાલી રહ્યું હતું. મને જોઈને સર ફિરોજશા બોલ્યા: 'માંધી, તમારું કામ સરવાળું નથી. તમે કહેશો કે હરાવ તો અમે પાસ કરી દઈશું, પણ આપણા દેશમાં આપણને શા હક મળે છે? હું તો માનું છું કે જ્યાં લગ

આપણા દેશમાં આપણને સત્તા નથી ત્યાં લગી સંસ્થાનામાં તમારી સ્થિતિ સુધરી નહિ શકે.’

હું તો આભો જ થઈ રહ્યો. સર ચીમનલાલે ટાપશી પૂરી. સર દીનશાએ મારી સામે દયામણી નજરે જોયું.

મેં સમજાવવા કંઈક પ્રયત્ન કર્યો. પણ મુંઝવણ બેતાજ આદર્શને મારા જેવો શું સમજાવી શકે? મને મહાસલામાં ઠરાવ રજૂ કરવા દેશે એટલાંથી મેં સંતોષ માન્યો.

‘ઠરાવ ઘડીને મને બતાવજો હોં, માંધી!’ સર દીનશા વાચ્યા અને ઉત્તેજન દેવા બોલ્યા.

મેં ઉપકાર માન્યો. બીજે સ્ટેશને જેવી ગાડી ઉભી રહી તેવો હું લાગ્યો ને મારા કબજામાં પેસી ગયો.

કલકત્તા પહોંચ્યા. શહેરીઓ પ્રમુખ વગેરે નેતાઓને ધામધૂમથી લઈ ગયા. મેં કોઈ સ્વયંસેવકને પૂછ્યું, ‘મારે ક્યાં જવું?’

તે મને રિપન કૉલેજમાં લઈ ગયો. તેમાં ઘણા પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ હતો. મારે સફલાગ્યે જે વિભાગમાં હું હતો તેમાં જ લોકમાન્યનો પણ ઉતારો હતો. તેઓ એક દિવસ પાછળથી આવેલા એવું મને સ્મરણ છે. જ્યાં લોકમાન્ય હોય ત્યાં નાનો સરખો દરબાર તો જામે જ. હું ચિતારો હોઉં તો જે ખાટલા ઉપર તે બેસતા તેનું ચિત્ર આજેપ્તી કાઢું. એટલું ચોખ્ખું તે જગ્યાનું ને તેમની બેઠકનું સ્મરણ મને હજી છે. તેમને મળવા આવનાર અસંખ્ય માણસોમાં એકનું જ નામ મને યાદ છે. ‘અમૃતબળર પત્રિકા’ના મોતીબાણુ. આ બેનું ખડખડાટ હસવું ને રાજકર્તાઓના અન્યાયની તેમની વાતો ન બૂલાય તેવાં છે.

પણ અહીંની ગોઠવણ જરા તપાસીએ.

સ્વયંસેવકો એકબીજા સાથે અથડાય. જે કામ જેને સોંપ્યો તે તેનું ન હોય. તે તુરત બીજાને બોલાવે; બીજાને ત્રીજાને. બાપડો પ્રતિનિધિ તો નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં ને નહિ છપ્પનના મેળમાં.

મેં કેટલાક સ્વયંસેવકો જોડે દોસ્તી કરી. તેમને કંઈક દક્ષિણ આફ્રિકાની વાત કરી. તેથી તેઓ જરા શરમાયા. મેં તેમને સેવાનો મર્મ સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. તે થોડું સમજ્યા. પણ સેવાની આવડત કંઈ બિલાડીના ટોપની પેઠે બગી નીકળતી નથી. તેને સારું ઇચ્છા જેમણે ને પછી મહાવરો. આ બોળા ને બહા સ્વયંસેવકોને ઇચ્છા તો ઘણીયે હતી. પણ તાલીમ ને મહાવરો ક્યાંથી મળે? મહાસભા વરસમાં ત્રણ દિવસ મળી સૂઈ જાય. દર વર્ષે ત્રણ દિવસની તાલીમથી કેટલું ધડતર થાય?

જેવા સ્વયંસેવક તેવા જ પ્રતિનિધિ. તેમને પણ તેટલા જ દહાડાની તાલીમ. પોતાને હાથે પોતે કશું જ ન કરે. બધી વાતમાં હુકમ. 'સ્વયંસેવક, આ લાવો' ને 'તે લાવો' ચાલ્યાં જ કરે.

અખા ભગતના 'અદકેરા અંગ'નો પણ ઠીક અનુભવ થયો. આભડછેટ ઘણાને લાગે. દ્રાવિડી રસોડું તો સાવ નિરાળું. આ પ્રતિનિધિઓને 'દષ્ટિદોષ' પણ લાગે! તેમને સારું કૌલેજના કમ્પાઉન્ડમાં સાદરીઓનું રસોડું બાંધવામાં આવ્યું હતું. માણસ ગૂંગળાઇ જાય એટલો તેમાં છુમાડો. ખાવાનું પીવાનું બધું તેમાં. રસોડું એટલે તિજોરી. ક્યાંયથી ઉધાડું ન જ હોવું જોઈએ!

• મને આ વર્ણધર્મ અવળો લાગ્યો. મહાસભામાં આવનારા પ્રતિનિધિઓ જે આટલા અભડાય તો તેમને મોકલનારા કેટલા અભડાતા હશે એમ ત્રિરાશિનો મેળ બાંધતાં જે જવાબ આવ્યો તેથી મેં નિસાસો મૂક્યો.

ગંદકીનો પાર નહોતો. બધે પાણી જ પાણી થઈ રહ્યું હતું. પાયખાનાં થોડાં જ હતાં. તેની દુર્ગંધનું સ્મરણ મને હજી પજવે છે. સ્વયંસેવકને મેં તે બતાવ્યું. તેણે ધસીને કહ્યું, ‘એ તો ભંગીનું કામ.’ મેં સાવરણ્યાની માગણી કરી. પેલો સામું જોઈ રહ્યો. મેં સાવરણી પેદા કરી લીધી. પાયખાનું સાફ કર્યું. પણ એ તો મારી સગવડ ખાતર. બીડ એટલી હતી ને પાયખાનાં એટલાં એમણાં હતાં કે દરેક ઉપયોગ પછી તે સાફ થવાં જોઈએ. તેમ કરવું મારી શક્તિ બહાર હતું. એટલે મેં મારા પૂરતી સગવડ કરી લઈ સંતોષ વાળ્યો. મેં જોયું કે બીજાઓને એ ગંદકી ખૂંચતી નહોતી.

પણ આટલેથી બસ નહોતું. રાતની વેળા કોઈ તો ઓરડાની ઓશરીનો જ ઉપયોગ કરી લેતા. સવારે સ્વયં-સેવકને મેં મેલું બતાવ્યું. સાફ કરવા કોઈ તૈયાર નહોતું. એ સાફ કરવાનું માન તો મેં જ ભોગવ્યું.

આજે આ બાબતોમાં જોકે ઘણો સુધારો થયો છે, છતાં અવિચારી પ્રતિનિધિઓ હજી મહાસભાની છાવણીને જ્યાં ત્યાં મળત્યાગ કરી બગાડે છે ને બધા સ્વયંસેવકો તે સાફ કરવા તૈયાર નથી હોતા.

મેં જોયું કે આવી ગંદકીમાં જે મહાસભાની એટક વા વખત ચાલુ રહે તો અવશ્ય રોગચાળો ફાટી નીકળે.

કારકુન અને 'ઝંરા'

મહાસભાને બરાવાને એકમે દિવસની વાર હતી. મેં નિશ્ચય કર્યો હતો કે મહાસભાના દફતરમાં જો મારી સેવાનો સ્વીકાર થાય તો મારે સેવા કરવી ને અનુભવ મેળવવો.

જે દિવસે અમે આવ્યા તે જ દિવસે નાહીપ્રોધને મહાસભાના દફતરમાં ગયો. શ્રી. ભૂપેન્દ્રનાથ બસુ અને શ્રી. ઘોષળ મંત્રી હતા. ભૂપેન્દ્રનાથની પાસે પહોંચ્યો. ને સેવા માંગી. તેમણે મારી સામે જોયું ને બોલ્યા:

‘મારી પાસે તો કંઈ કામ નથી, પણ કદાચ મિ. ઘોષળ તમને કંઈક સોંપશે. તેમની પાસે જાઓ.’

હું ઘોષળનાથ પાસે ગયો. તેમણે મને નિહાળ્યો. જરા હસ્યા ને પૂછ્યું:

‘મારી પાસે તો કારકુનનું કામ છે. તે કરશો?’

મેં જવાબ આપ્યો: ‘જરૂર કરીશ. મારી શક્તિ ઉપરાંત નહિ હોય તે બધું કરવા હું આપની પાસે આવ્યો છું.’

‘નવજુવાન, એ જ ખરી ભાવના છે.’

સ્વયંસેવકો તેમની પડખે ઊભા હતા તેમની તરફ જોઈ બોલ્યા:

‘તમે જુઓ છો કે આ જુવાન શું કહે છે?’

* અંગ્રેજી ‘ઝેરર’ શબ્દનો અપભ્રંશ. અંગ્રેસેવા કરનાર, બિજામત-માર. કલકત્તામાં ફરકોઈ ધરનોકરને માટે ‘ઝંરા’ શબ્દ વપરાય છે.

પછી મારા તરફ વળીને બોલ્યા :

‘ત્યારે આ રહ્યો કાગળનો ઢગલો ને આ મારી સામે ખુરશી. તે તમે લો. તમે જુઓ છો કે મારી પાસે સેંકડો માણસો આવ્યાં કરે છે. તેમને મળું કે આ નવરા કાગળ લખી રહ્યા છે તેમને જવાબ આપું? મારી પાસે કારકુનો એવા નથી કે તેમની પાસેથી હું આ કામ લઈ શકું. આ બધા કાગળોમાંના ઘણામાં તો કંઈ જ નહિ હોય. પણ તમે બધા જોઈ જાઓ. જેની પહેાંચ આપવી ઘટે તેની પહેાંચ આપજો, ને જેના જવાબ વિષે મને પૂછવું ઘટે તે વિષે મને પૂછજો.’ હું તો આ વિશ્વાસથી ખુશ ખુશ થઈ ગયો.

શ્રી. ઘોષણ મને ઓળખતા નહોતા. નામદામ જાણવાનું કામ તો તેમણે પાછળથી કર્યું. કાગળનો ઢગલો ઉકેલવાનું કામ મને બહુ સહેલું લાગ્યું. પડેલો ઢગલો તો મેં તુરત પૂરો કર્યો. ઘોષણઆણુ ખુશ થયા. તેમનો વાતો કરવાનો સ્વભાવ હતો. હું જેતો કે વાતોમાં પોતે બહુ સમય ગાળતા. મારે ઇતિહાસ જાણ્યા પછી તો મને કારકુનનું કામ સોંપ્યાની તેમને જરા શરમ લાગી. મેં તેમને નિશ્ચિંત કર્યા.

‘હું ક્યાં ને તમે ક્યાં? તમે મહાસભાના જૂના સેવક, મને તો વહીલ સમાન. હું રહ્યો બિનઅનુભવી નવજુવાન. આ કામ સોંપી મારા ઉપર તો તમે ઉપકાર જ કર્યો છે. કેમકે મારે મહાસભામાં કામ કરવું છે. તેનો કારભાર સમજવાનો અલબ્ધ અવસર તમે મને આપ્યો છે.’

‘ખરૂં પૂછાવો તો એ સાચી વૃત્તિ છે. પણ આજના જુવાનિયા એમ નથી માનતા. બાકી હું તો મહાસભાને

તેના જન્મથી જાણું છું. તેને જન્મ આપવામાં મિ. હુમની સાથે મારો પણ ભાગ હતો,' ઘોષણાઓ બોલ્યા.

અમારી વચ્ચે ઠીકઠીક ગાંઠ બંધાઈ. મને ખપોરના ખાણમાં પોતાની સાથે જ રાખ્યો. ઘોષણાઓનાં બટન પણ 'ઝરા' બીડતો. એ જોઈ 'ઝરા'નું કામ મેં જ લઈ લીધું. મને તે ગમતું. વડીલો તરફ મારો આદર ખુબ હતો. જ્યારે મારી વૃત્તિ તેઓ સમજી ગયા ત્યારે મને પોતાની અંગત સેવાનું બધું કામ કરવા દેતા. બટન બિડાવતાં મને મલકાઈને કહેતા: 'જુઓને, મહાસભાના સેવકને બટન બીડવાનો સમય ન મળે. કેમકે તે વખતે પણ કામ કરવાનું રહે!' આ ભોળપણ ઉપર મને હસવું તો આવ્યું. પણ આવી સેવા પ્રત્યે મનમાં મુદ્દલ અભાવ ન થયો. મને જે લાલ થયો તેની તો કિંમત અંકાય તેમ નથી.

થોડા જ દિવસમાં મહાસભાના તંત્રની મને ખબર પડી. ઘણા આગેવાનોની ભેટ થઈ. ગોખલે, સુરેન્દ્રનાથ, વગેરે ચોક્કસ આવળ કરે. તેમની રીતભાત હું જોઈ શક્યો. વખતની જે બરબાદી થતી હતી તેનું દર્શન પણ મને થયું અંગ્રેજી ભાષાનું પ્રાબલ્ય પણ જોયું. તેથી ત્યારે પણ દુઃખ થયો. એકથી થાય તે કામમાં એકથી વધારે રોકાતા હતા તે મેં જોયું, ને કેટલાંક અગત્યનાં કામ કોઈ જ નહોતું કરતું એ પણ જોયું.

મારું મન આ બધી સ્થિતિની ટીકા કર્યાં કરતું હતું પણ ચિત્ત ઉદાર હતું તેથી જે થાય છે તેમાં વધારે સુધારે અશક્ય હશે એમ માની લેતું હતું, ને કોઈના પ્રત્યે અણગમે નહોતો થતો.

મહાસભામાં

મહાસભા ભરાઇ. મંડપનો લવ્ય દેખાવ, સ્વયં-
સેવકોની હાર, માંચડા ઉપર વડીલવર્ગ વગેરેને જોઇ
હું ગભરાયો. આ સભામાં મારો પત્તો શો લાગી શકે એ
વિચારથી હું અકળાયો.

પ્રમુખનું ભાષણ તો એક પુસ્તક હતું. તે પૂરું વંચાય
એવી સ્થિતિ જ નહોતી. તેમાંના કોઇ કોઇ ભાગ જ વંચાયા.

પછી વિષયવિચારણી સમિતિના સભ્યો ચૂંટાયા.
તેમાં મને ગોખલે લઈ ગયા હતા.

સર ફિરોજશાએ મારો દરાવ લેવાની હા તો પાડી હતી.
પણ એ મહાસભાની વિષયવિચારણી સમિતિમાં કોણ રજુ
કરશે, ક્યારે કરશે, એ વિચારતો હું સમિતિમાં બેઠો હતો.
એકેએક દરાવની પાછળ લાંબાં ભાષણો. બધાં અંગ્રેજીમાં.
એકેએકની પાછળ જાણીતી વ્યક્તિઓ. આ નગારાં વચ્ચે
મારી તૂટીનો અવાજ કોણ સાંભળશે? રાત ચાલી જતી હતી
તેમ તેમ માઈ હૈયું ધડકતું હતું. છેવટના દરાવો હાલનાં
વિમાનની ગતિએ ચાલતા હતા એવું મને યાદ આવે છે.
સહુ ભાગવાની તૈયારીમાં છે. રાતના ૧૧ વાગ્યા છે. મારી
બોલવાની હિંમત ન મળે. મેં ગોખલેને મળી લીધું હતું.
તેમણે મારો દરાવ જોઈ લીધો હતો.

તેમની ખુરશીની પાસે જમને મેં ધીમેથી કહ્યું:

‘મારું કંઈક કરજો.’

તેમણે કહ્યું: ‘તમારો ઠરાવ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. અહીંની ઉતાવળ તમે જોઈ રહ્યા છો. પણ હું એ ઠરાવને જુલાવા નહિ દઉં.’

‘કેમ, હવે ખલાસ?’ સર ફિરોજશા બોલ્યા.

‘દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઠરાવ તો છે જ ના? મિ. ગાંધી ક્યારના વાટ જોઈ બેઠા છે,’ ગોખલે બોલી બેઠા.

‘તમે તે ઠરાવ જોઈ ગયા છો?’ સર ફિરોજશાએ પૂછ્યું.

• ‘અલબત્ત.’

‘તમને એ ગમ્યો?’

‘બરાબર છે.’

‘ત્યારે, ગાંધી, વાંચો.’

મેં ધ્રુજતાં વાંચી સંભળાવ્યો.

ગોખલેએ ટેકો આપ્યો.

‘એકમતે પસાર,’ સહુ બોલી બેઠા.

‘ગાંધી, તમે પાંચ મિનિટ લેજો,’ વાચ્છા બોલ્યા.

આ દૃશ્યથી હું ખુશી ન થયો. કોઈએ ઠરાવ સમજવાની તકલીફ ન લીધી. સહુ ઉતાવળમાં હતા. ગોખલેએ જોયું હતું એટલે બીજાઓને જોવા સાંભળવાની જરૂર ન જણાઈ.

સવાર પડ્યું.

મને તો મારા ભાષણની લાગી હતી. પાંચ મિનિટમાં શું બોલવું? મેં તૈયારી તો ઠીકઠીક કરી, પણ શબ્દો જોઈએ તે ન આવે. ભાષણ લખેલું નથી વાંચવું એવો

આત્મકથા -

નિશ્ચય હતો. પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભાષણ કરવાની છૂટ આવી હતી તે અહીં હું ખોધ બેડો હતો એમ લાગ્યું.

મારા ઠરાવનો સમય આવ્યો એટલે સર દીનશાએ માઈ નામ પોકાર્યું. હું ઊભો થયો. માથું ફરે. જેમતેમ ઠરાવ વાંચ્યો. કોઈ કવિએ પોતાનું કાવ્ય છપાવી બધા પ્રતિનિધિઓમાં વહેંચ્યું હતું. તેમાં પરદેશ જવાની ને દરિયો ખેડવાની સ્તુતિ હતી. તે મેં વાંચી સંભળાવ્યું ને દક્ષિણ આફ્રિકાનાં દુઃખોની કંઈક વાત કરી. તેટલામાં સર દીનશાની ઘંટડી વાગી. મારી ખાતરી હતી કે મેં હજુ પાંચ મિનિટ લીધી નહોતી. હું નહોતો જાણતો કે એ ઘંટડી તો મને ચેતવણી આપવા બે મિનિટ બાકી હતી ત્યારે જ વગાડવામાં આવી હતી. મેં ધણુઓને અરઘો અરઘો પોણો પોણો કલાક બોલતાં સાંભળ્યા હતા, ને ઘંટડી નહોતી વાગી. મને દુઃખ તો લાગ્યું. ઘંટડી વાગી એટલે બેસી જ ગયો. પણ પેલા કાવ્યમાં સર ફિરોજશાને જબાબ મળ્યો એમ મારી નાનકડી ખુદ્દિએ તે વેળા મानी લીધું.

ઠરાવ પાસ થવા વિષે તો પૂછવું જ શું? તે કાળે પ્રેક્ષક ને પ્રતિનિધિ એવો ભેદ લાગ્યે જ હતો. ઠરાવોનો વિરોધ કરવાપણું હોય જ નહિ. સહુ હાથ ઊંચો કરે જ. બધા ઠરાવ એકમતે પાસ થાય. મારા ઠરાવનુંયે તેમ જ થયું. એટલે મને ઠરાવનું મહત્ત્વ ન જણાયું. છતાં મહાસભામાં ઠરાવ પસાર થયો એ વાત જ મારા આનંદને સાફ બસ હતી. મહાસભાની જેના ઉપર મહોર પડી તેના ઉપર આખા ભારતવર્ષની મહોર છે એ જ્ઞાન કેને સાફ બસ ન થાય?

લોર્ડ કર્ઝનનો દરબાર

મહાસભા વીતી, પણ મારે તો દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને અંગે કલકત્તામાં રહી એમ્પર ઝૉફ કૉમર્સ ઇત્યાદિ મંડળોને મળવાનું હતું. તેથી હું કલકત્તામાં એક માસ રહ્યો. આ વેળા મેં હોટેલમાં બિતરવાને બદલે ઓળખાણ મેળવી ‘ઇડિયા ક્લબ’માં રહેવાનું ગોઠવ્યું. આ ક્લબમાં આગેવાન હિંદીઓનો ઉતારો રહેતો તેથી તેમના પ્રસંગમાં આવી તેમને દક્ષિણ આફ્રિકાના કામમાં રસ લેતા કરીશ એવો લોભ હતો. આ ક્લબમાં ગોખલે હમેશાં નહિ તો વખતોવખત બિલિયર્ડ રમવા આવતા. હું કલકત્તામાં રોકાવાનો હતો એ તેમના જાણવામાં આવતાં જ તેમણે મને પોતાની સાથે રહેવા આમંત્રણ આપ્યું. મેં તે આભારસહિત સ્વીકાર્યું. પણ મારે મારી મેળે ત્યાં જવું એ તો મને ફીક ન લાગ્યું. એકબે દિવસ રાહ જોઈ એટલામાં ગોખલે પોતાની સાથે જ મને લઈ ગયા. મારો સંકોચ જોઈ તેમણે

કહ્યું: 'ગાંધી, તમારે તો દેશમાં રહેવું છે એટલે આવી શરમ કામ નહિ આવે. જેટલાના સંબંધમાં અવાય તેટલાના સંબંધમાં તમારે આવવું જોઈએ. મારે તમારી પાસેથી મહાસલાનું કામ લેવું છે.'

ગોખલેને ત્યાં જતાં પહેલાં 'ઇડિયા ક્લબ'નો એક અનુભવ નોંધું.

આ જ અરસામાં લૉર્ડ કર્ઝનનો દરબાર હતો. તેમાં જનારા કોઈ રાજમહારાજ આ ક્લબમાં હતા. ક્લબમાં તો તેમને હું હમેશાં સુદર બંગાળી ઘોતી, પહેરણ તથા પછેડીના પોશાકમાં જોતો. આજે તેમણે પાટલૂન, ઝબ્બો, ખાનસામાની પાઘડી અને ચમકદાર ખૂટ પહેર્યાં. મને દુઃખ થયું ને મેં આવા ફેરફારનું કારણ પૂછ્યું:

'અમારું દુઃખ અમે જાણીએ. અમારા પૈસા ને અમારા ઇલ્કાઓ રાખવા સારૂ અમારે જે અપમાનો સહન કરવાં પડે છે તે તમે કંઈ રીતે જાણો?' જવાબ મળ્યો.

'પણ આ ખાનસામાશાઈ પાઘડી ને આ ખૂટ શાં?'

'અમારામાં ને ખાનસામામાં તમે શો ફેર બાળ્યો? તેઓ અમારા તો અમે લૉર્ડ કર્ઝનના ખાનસામા. હું લેવીમાંથી ગેરહાજર રહું તોપણ મારે સોસલું પડે. હું મારા સામાન્ય પોશાકમાં જાઉં તો એ ગુન્હો મળ્યામ. અને ત્યાં જઈને પણ મને કંઈ લૉર્ડ કર્ઝનની સાથે વાત કરવા મળવાની કે? મુદ્દલ નહિ.'

મને આ નિખાલસ બાધ ઉપર દયા આવી.

આવા જ પ્રસંગોના બીજો એક દરબાર મને યાદ આવે છે. જ્યારે કાશી હિંદુ વિદ્યાપીઠનો પાચો લૉર્ડ

હાર્ડિંગને હાથે નંખાયો ત્યારે તેમનો દરબાર હતો. તેમાં રાજમહારાજઓ તો હોય જ. ભારતભૂષણ માલવીજીએ મને પણ તેમાં હાજરી આપવાનો ખાસ આમ્રહ કર્યો હતો. હું ત્યાં ગયો હતો. રાજમહારાજઓના કેવળ ઓરતોને જ શોભે એવા પોશાક જોધ હું દુઃખી થયો. રેશમી ધનર, રેશમી અંગરખાં ને ડોકમાં હીરામોતીની માળાઓ ! હાથે બાજુબંધ ને પાધડી ઉપર હીરામોતીનાં લટકણિયાં ! આ બધાંની સાથે કેડે સેનનાની મૂંઢવાળી તલવાર લટકતી હોય. આ તેમના રાજ્યાધિકારની નહિ પણ તેમની ગુલામીની નિશાનીઓ હતી એમ કોઈએ કહ્યું. હું માનતો હતો કે આવાં નામદારનાં આભૂષણ તેઓ સ્વેચ્છાએ પહેરતા હશે. મને ખબર મળી કે આવા મેળાવડામાં રાજાઓએ પોતાનાં બધાં કીમતી ધરેણાં પહેરવાં જ જોઈએ એવી ફરજ હતી. મેં જાણી લીધું કે કેટલાકને તો એવાં ધરેણાં પહેરવાનો તિરસ્કાર હતો, ને આવા દરબારના પ્રસંગ સિવાય બીજો કોઈ વખતે તેઓ એવાં ધરેણાં પહેરતા નહોતા. આ હકીકત કેટલે અંશે સાચી હતી તે હું નથી જાણતો. તેઓ બીજે પ્રસંગે પહેરતા હોય તો ન પહેરતા હોય, વાઇસરોયના દરબારમાં શું કે બીજે શું, ઓરતોને જ શોભે એવાં આભૂષણો પહેરીને જવું પડે એ જ પૂરતો દુઃખદ પ્રસંગ છે. ધન, સત્તા અને માન મનુષ્યની પાસે કેટલાં પાપો ને અનર્થો કરાવે છે !

ગોખલે સાથે એક માસ — ૧

પહેલે જ દહાડેથી ગોખલેએ મને હું મહેમાન છું એવું ન ગણવા દીધું. હું તેમનો સગો નાનો ભાઈ હોઈ એમ મને રાખ્યો. મારી હાજતો બધી જાણી લીધી ને તેને અનુકૂળ થવાની તજવીજ કરી લીધી. સારે નસીબે મારી હાજતો થોડી હતી. બધું જાતે કરી લેવાની ટેવ મેં કેળવી હતી તેથી મારે થોડી જ સેવા લેવી રહેતી. સ્વાવલંબનની મારી આ ટેવની, મારી તે કાળની પોશાક વગેરેની સુધડતાની, મારા ઉઘમની ને મારી નિયમિતતાની તેમના ઉપર ઊંડી છાપ પડી, ને તેની હું અકળાઉં એટલી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા.

તેમને મારાથી જાનું એવું કશું હોય એમ મને ન ભાસ્યું. જે કોઈ મોટા માણસો તેમને મળવા આવતા તેમની મને ઓળખાણ કરાવતા. આવી ઓળખાણોમાં મારી નજર આગળ અત્યારે સહુથી વધારે તરી આવે છે દા. પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌય. તેઓ ગોખલેના મકાનની પાસે જ રહેતા ને લગભગ હમેશાં આવતા એમ કહી શકાય.

‘આ પ્રોફેસર રૌય, જેમને દર માસે આઠસો રૂપિયા મળે છે, અને જે પોતાના ખર્ચને સારૂ રૂ. ૪૦ રાખી બાકીના બધા જાહેરકામમાં આપી દે છે. તેઓ પરણ્યા નથી ને પરણવા માગતા નથી.’ આવા શબ્દોમાં ગોખલેએ મને તેમની ઓળખાણ કરાવી.

ગોખલે સાથે એક માસ—૬

આજના દા. રાયમાં ને ત્યારના પ્રો. રાયમાં હું થોડો જ ભેદ જોઈ છું. જેવી જાતનો પોશાક ત્યારે પહેરતા તેવો જ લગભગ આજે છે. હા, આજે ખાદી છે. ત્યારે ખાદી તો નહોતી જ. સ્વદેશી મીઠની બનાવટનાં કપડાં હશે. ગોખલેની અને પ્રો. રાયની વાતો સાંભળતાં હું તૃપ્ત જ ન થતો, કેમકે તેમની વાતો દેશહિતને જ લગતી હોય અથવા કોઈ જ્ઞાનવાર્તા હોય. કેટલીક વાતો દુઃખદ પણ હોય, કેમકે તેમાં નેતાઓની ટીકા હોય. જેમને હું મહાન યોદ્ધા ગણુતાં શીખ્યો હતો તેઓ નાના દેખાવા લાગ્યા.

● ગોખલેની કામ કરવાની પદ્ધતિથી મને જેટલો આનંદ થયો તેટલું જ શીખવાનું મળ્યું. તેઓ પોતાની એક પણ ક્ષણ નકામી ન જવા દેતા. તેમના બધા સંબંધો દેશકાર્યને અંગે જ હતા એમ મેં અનુભવ્યું. બધી વાતો પણ દેશકાર્યને ખાતર. વાતોમાં મેં ક્યાંયે મલિનતા, દંભ કે જૂઠું ન જોયાં. હિંદુસ્તાનની કંગાલિયત અને પરાધીનતા તેમને પ્રતિક્ષણ પૂંચતી. અનેક માણસો તેમને અનેક બાબતોમાં રસ લેવડાવવા આવે. તેમને એક જ જવાબ દેતા: ‘તમે એ કામ કરો. મને માફ કરવા દો. મારે તો દેશની સ્વાધીનતા મેળવવી છે. તે મળ્યા પછી મને ખીજું સૂઝશે. અત્યારે તો એ વ્યવસાયમાંથી મારી પાસે એક ક્ષણ પણ બાકી રહેતી નથી.’

રાનડે પ્રત્યેના તેમનો પૂજ્યભાવ તો વાતવાતમાં જોઈ શકાય. ‘રાનડે આમ કહેતા’ એ તો એમની વાતચીતમાં લગભગ ‘સત ઉવાચ્ય’ જેવું હતું. હું હતો તે દરમિયાન રાનડેની જમંતી (કે પુણ્યતિથિ એનું અત્યારે સ્મરણ નથી)

આવતી હતી. ગોખલે તે હમેશાં પાળતા હોય એમ લાગ્યું. તે વખતે મારા ઉપરાંત તેમના મિત્રા પ્રોફેસર કાયવટે અને બીજા એક સખજજ ગૃહસ્થ હતા. એમને તેમણે જ્યંતી જિજ્વવા નોતર્યા, અને તે પ્રસંગે તેમણે અમારી આગળ રાનડેનાં અનેક સ્મરણો કહ્યાં. રાનડે, તેલંગ અને મંડલિકની સરખામણી પણ કરી. તેલંગની ભાષાની સ્તુતિ કર્યાનું મને સ્મરણ છે. મંડલિકની સુધારક તરીકે સ્તુતિ કરી. પોતાના અસીલ પ્રત્યેની તેમની કાળજીના દૃષ્ટાંતમાં રોજની ટ્રેન ચૂકી જવાથી પોતે સ્પેશ્યલ ટ્રેન કરીને કેવા ગયેલા એ કિસ્સો સંભળાવ્યો. અને રાનડેની સર્વદેશી શક્તિનું વર્ણન કરી બતાવી તે કાળના અગ્રણીઓમાં તેમની સર્વોપરિતા બતાવી. રાનડે માત્ર ન્યાયમૂર્તિ નહોતા. તેઓ ઇતિહાસકાર હતા, અર્થશાસ્ત્રી હતા, સુધારક હતા. પોતે સરકારી જડજ હોવા છતાં પણ મહાસભામાં પ્રેક્ષક તરીકે નીડરપણે હાજરી આપતા. તેમ તેમના હાપણ ઉપર બધાને એટલો વિશ્વાસ હતો કે સહુ તેમના નિર્ણયોનો સ્વીકાર કરતા. આ વર્ણન કરતાં ગોખલેના હર્ષનો કંઈ પાર નહોતો.

ગોખલે ઘોડાગાડી રાખતા. મેં તેમની પાસે ફરિયાદ કરી. હું તેમની મુશ્કેલીઓ નહોતો સમજી શક્યો. ‘તમે કાં બધે ટ્રામમાં ન જઈ શકો? શું એથી નેતાવર્ગની પ્રતિષ્ઠા ઓછી થાય?’

જરા દિલગીર થઈને તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘તમે પણ મને ન સમજી શક્યા કે? મને વહી ધારાસભામાંથી જે મળે છે તે હું મારે સાર નથી વાપરતો. તમારી ટ્રામની

મુસાફરીની મને અહેખાઈ આવે છે. પણ મારાથી તેમ નથી થઈ શકતું. તમને જ્યારે મારા જેટલા જ લોકો ઓળખતા થશે ત્યારે તમારે પણ ટ્રામમાં ફરવું અસંભવિત નહિ તો મુશ્કેલ થઈ પડવાનું છે. નેતાઓ જે કંઈ કરે છે તે મોજશોખને જ સાર કરે છે એમ માનવાનું કશું કારણ નથી. તમારી સાદાઈ મને પસંદ છે. હું અને તેટલી સાદાઈથી રહું છું. પણ તમે જરૂર માનજો કે કેટલુંક ખર્ચ મારા જેવાને સાર અનિવાર્ય છે.’

આમ મારી એક ફરિયાદ તો બરોબર રહ થઈ. પણ બીજી ફરિયાદ મારે રજુ કરવી રહી હતી તેનો સંતોષકારક જવાબ તેઓ ન આપી શક્યા:

‘પણ તમે ફરવા પણ પૂરા નથી જતા. એટલે તમે માંદા રહો છો એમાં શી નવાઈ? શું દેશકાર્યમાંથી વ્યાયામને સાર પણ નવરાશ ન મળી શકે?’ મેં કહ્યું.

‘મને કયે વખતે તમે નવરો જુઓ છો જ્યારે હું ફરવા જઈ શકું?’ જવાબ મળ્યો.

મારા મનમાં ગોખલેને વિષે એવો આદર હતો કે હું તેમને પ્રત્યુત્તર ન આપતો. ઉપરના જવાબથી મને સંતોષ ન થયો, પણ હું ચૂપ રહ્યો. મેં માન્યું ને હજુ માનું છું કે ગમે તેવાં કામ છતાં જેમ આપણે ખાવાનો સમય કાઢીએ છીએ તેમ જ વ્યાયામનો કાઢવો જોઈએ. તેથી દેશની સેવા વધારે થાય પણ ઓછી નહિ એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

ગોખલે સાથે એક માસ—૨

ગોખલેની જાયા તજે રહી મેં બધા સમય ધરમાં બેસીને નૂં ગાળ્યો.

મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના મારા ખ્રિસ્તી મિત્રાને કહેલું કે હું હિંદુસ્તાની ખ્રિસ્તીઓને મળાશ, તેમની સ્થિતિ જાણીશ. કાલિયરણ બ્રેનરજીનું નામ મેં સાંભળ્યું હતું. તેઓ મહાસભામાં આગળ પડતો ભાગ લેતા તેથી તેમને વિષે મને માન હતું. સામાન્ય હિંદી ખ્રિસ્તીઓ મહાસભાથી તેમજ હિંદુમુસલમાનથી અળગા રહેતા. તેથી તેમને વિષે અવિશ્વાસ હતો, તે કાલિયરણ બ્રેનરજીને વિષે નહોતો. મેં તેમને મળવા જવા વિષે ગોખલેને વાત કરી. તેમણે કહ્યું: ‘ત્યાં જઈને તમે શું લેશો? એ બહુ બલા છે, પણ મને લાગે છે કે તેઓ તમને સંતોષ નહિ આપી શકે. હું તેમને સારી રીતે જાણું છું. છતાં તમારે જવું હોય તો સુખે જજો.’

મેં વખત માગેલો. તેમણે મને તુરત વખત આપ્યો ને હું ગયો. તેમને ઘેર તેમનાં ધર્મપત્ની મર પક્ષારીઓ

હતાં. તેમનું ઘર સાદું હતું. મહાસભામાં તેમને કાટ-પાટલૂનમાં જોયેલા. તેમના ઘરમાં તેમને બંગાળી ઘોતી મે કુડતામાં જોયા. આ સાદાઈ મને ગમી. તે વખતે જોકે હું તો પારસી કાટપાટલૂનમાં હતો છતાં મને આ પોશાક ને સાદાઈ બહુ ગમ્યાં. મેં તેમનો વખત ન ગુમાવતાં મારી ગૂંચવણો રજુ કરી.

તેમણે મને પૂછ્યું: ‘તમે માનો છો કે આપણે પાપ લઇને જનમીએ છીએ?’

મેં કહ્યું: ‘હા જી.’

‘ત્યારે એ મૂળ પાપનું નિવારણ હિંદુધર્મમાં નથી ને ખ્રિસ્તીધર્મમાં છે.’ આમ કહીને તેમણે કહ્યું: ‘પાપનો બદલો મોત છે. એ મોતમાંથી બચવાનો માર્ગ ઈશુનું શરણ છે એમ બાઈબલ કહે છે.’

મેં ભગવદ્ગીતાનો ભક્તિમાર્ગ રજુ કર્યો, પણ માફ બોલવું નિરર્થક હતું. મેં આ બધા પુરુષનો તેમની બલ-મનસાઈને સારૂ ઉપકાર માન્યો. મને સંતોષ ન થયો, છતાં આ મુલાકાતથી મને લાભ જ થયો.

આ જ માસમાં હું કલકત્તાની ગલીએ ગલી રખજો એમ કહું તો ચાલે. ધણુંખરૂં કામ પગપાળો કરતો. આ સમયમાં જ ન્યાયમૂર્તિ મિત્રને મળ્યો. સર ગુરુદાસ બેનરજીને મળ્યો. તેમની કુબક તો દક્ષિણ આફ્રિકાનાં કામ સારૂ જોઈતી હતી. રાજ સર પ્યારીમેહન મુકરજીનાં દર્શન પણ આ જ સમયે કર્યાં.

કાલિચરણ બેનરજીએ મને કાલિના મંદિરની વાત કરી જ હતી. તે મંદિર જોવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તેણે

વર્ણન મેં પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું. તેથી ત્યાં એક દિવસ જઈ ચઢ્યો. ન્યાયમૂર્તિ મિત્રનું મકાન તે જ લક્ષ્યાંક હતું. એટલે જ દહાડે તેમને મળ્યો તે જ દહાડે કાલિમંદિરે પણ ગયો. રસ્તે અભિદાનનાં ઘેટાંની તો હારની હાર ચાલી જતી હતી. મંદિરની ગલીમાં પહોંચતાં જ બિખારીઓની લંગાર લાગી રહેલી જોઈ. બાવાઓ તો હોય જ. મારો રિવાજ તે વખતે પણ હ્રષ્ટપુષ્ટ બિખારીને કશું ન આપવાનો હતો. બીજા માગનારા તો ખૂબ વળગ્યા હતા.

એક બાવાજી ઓટલા ઉપર બેઠા હતા. તેણે બોલાવ્યો: 'ક્યાં બેટા, ક્યાં જાતે હો?' મેં અનુકૂળ ઉત્તર વાળ્યો. તેણે મને અને મારા સાથીને બેસવા કહ્યું. અમે બેઠા.

મેં પૂછ્યું: 'આ ઘેટાંનો ભોગ તમે ધર્મ માનો છો?'

તેણે કહ્યું: 'જીવને હણવામાં ધર્મ કાણુ માને?'

'ત્યારે તમે અહીં બેસી લોકોને કેમ બોધ નથી દેતા?'

'અમારું એ કામ નથી. અમે તો બેસીને ભગવદ્ ભક્તિ કરીએ.'

'પણ તમને બીજી જગ્યા ન મળતાં આ જ મળી?'

'અમે જ્યાં બેસીએ ત્યાં સરખું. લોકો તો ઘેટાંનાં ટાળાં જેવા છે, જેમ મોટા દોરે તેમ દોરાય. તેમાં અમારે સાધુને શું?' બાવાજી બોલ્યા.

મેં સંવાદ આગળ ન વધાર્યો. અમે મંદિર પહોંચ્યા. સામે લોહીની નદી વહેતી હતી. દર્શન કરવા ઊભવાની મારી ઇચ્છા ન રહી. હું ખૂબ અકળાયો, બેચેન થયો. આ દૃશ્ય હું હજી લગી બૂલી શક્યો નથી. એક અંગાળી મિજબસમાં તે જ સમયે મને નોતડું હતું. ત્યાં મેં એક

ગૃહસ્થ પાસે આ ધાતકી પૂજની વાત કરી. તેમણે કહ્યું: ‘ત્યાં નગારાં વગેરે વાગે ને તેની ધૂતમાં ઘેટાંને ગમે તે રીતે મારો તોપણ તેને કંઈ ઇજા ન લાગે એમ અમારો અભિપ્રાય છે.’

મને આ અભિપ્રાય ગળે ન ગિતર્યો. ઘેટાંને વાચ્યા હોય તો નોખી જ વાત કરે એમ મેં આ ગૃહસ્થને જણાવ્યું. આ ધાતકી રિવાજ બંધ થવો જોઈએ એમ લાગ્યું. પેલી બુદ્ધદેવવાણી કથા યાદ આવી. પણ મેં જોયું કે આ કામ મારી શક્તિની બહાર હતું.

જે મેં ત્યારે ધાર્યું તે આજે પણ ધારૂં છું. મારે મન ઘેટાંના જીવની કિંમત મનુષ્યના જીવના કરતાં ઓછી નથી. મનુષ્યદેહને નિભાવવા હું ઘેટાંનો દેહ લેવા તૈયાર ન થાઉં. જેમ વધારે અપંગ જીવ તેમ તેને મનુષ્યના ધાતકીપણાથી બચવા મનુષ્યના આશ્રયનો વધારે અધિકાર છે એમ હું માનું છું. પણ તેવી ચોગ્યતા વિના મનુષ્ય આશ્રય આપવા પણ અસમર્થ છે. ઘેટાંને આ પાપી હોમમાંથી બચાવવા મારી પાસે છે તેના કરતાં અતિશય વધારે આત્મશુદ્ધિની અને ત્યાગની આવશ્યકતા છે. એ શુદ્ધ અને એ ત્યાગની અત્યારે તો ઝંખના કરતાં જ મારે મરવું રહ્યું છે એમ લાગે છે. એવો કોઈ તેજસ્વી પુરુષ કે એવી કોઈ તેજસ્વિની સતી પેદા થાઓ જે આ મહાપાતકમાંથી મનુષ્યને બચાવે, નિર્દોષ પ્રાણીઓની રક્ષા કરે ને મંદિરને શુદ્ધ કરે. એવી પ્રાર્થના તો નિરંતર કરું છું. જ્ઞાની, બુદ્ધિશાળી, ત્યાગવૃત્તિવાળું, ભાવનાપ્રધાન બંગાળ કેમ આ વધ સહન કરે છે ?

ગોખલે સાથે એક માસ — ૩

કલિ માતાને નિમિત્તે થતો વિકરાળ યજ્ઞ જોઈને બંગાળી જીવન જાણવાની મારી ઇચ્છા વધી. અહસમાજની વિષે તો ફીકફીક વાંચ્યું-સાંભળ્યું હતું. પ્રતાપચંદ્ર મહુમદારનું જીવનવૃત્તાંત થોડું જાણતો હતો. તેમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા ગયો હતો. તેમનું લખેલ કેશવચંદ્ર સેનનું જીવનવૃત્તાંત મેળવ્યું ને તે અતિ રસપૂર્વક વાંચી ગયો. સાધારણ અહસમાજ અને આદિ અહસમાજનો ભેદ જાણ્યો. પંડિત શિવનાથ શાસ્ત્રીનાં દર્શન કર્યાં. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં દર્શન કરવા પ્રો. કાથવટે અને હું ગયા. પણ તેઓ તે વેળા કાંઈને મળતા નહોતા, તેથી તેમનાં દર્શન ન થઈ શક્યાં. પણ તેમને ત્યાં અહસમાજનો ઉત્સવ હતો તેમાં જવા અમને નોતરેલા તેથી અમે ગયા હતા, ને ત્યાં ઊંચા પ્રકારનું બંગાળી સંગીત સાંભળવા પામ્યા. ત્યારથી જ બંગાળી સંગીત ઉપરનો મારો મોહ જામ્યો.

અહસમાજનું બની શકે તેટલું નિરીક્ષણ કર્યા પછી સ્વામી વિવેકાનંદનાં દર્શન ન કરીએમ તો બને જ કેમ ?

ગોખલે સાથે એક માસ — ૩

અતિ ઉત્સાહપૂર્વક હું બેલૂર મઠ લગી ધણેભાગે ચાલીને ગયો. પૂરો ચાલ્યો કે અરધો એ મને અત્યારે યાદ નથી. મઠનું એકાંત સ્થાન મને ગમ્યું. સ્વામીજી ખિમાર છે, તેમને મળાય એમ નથી અને એઓ પોતાને કલકત્તાને ઘેર છે એમ ખબર સાંભળી નિરાશ થયો. ભગિની નિવેદિતાના રહેઠાણના ખબર મેળવ્યા. ચોરંઘીના એક મહેલમાં તેમનાં દર્શન પામ્યો. તેમના દમામથી હું હેબતાઈ ગયો. વાતચીતમાં પણ અમારો મેળ બહુ ન જામ્યો. મેં આ વાત ગોખલેને કરેલી. તેમણે કહ્યું: 'એ જાણ બહુ તેજ છે, એટલે તમારો મેળ ન મળે એ હું સમજું છું.'

ફરી એકવાર તેમનો મેળાપ મને પેસ્તનજી પાદશાહને ઘેર થયેલો. પેસ્તનજીનાં વૃદ્ધ માતાને તે ઉપદેશ આપતાં હતાં તેવામાં હું તેમને ત્યાં જઈ પહોંચેલો. એટલે હું તેમની વચ્ચે દુભાષિયો બન્યો હતો. ભગિનીનો હિંદુધર્મ પ્રત્યેનો પ્રેમ ઊભરાઈ જતો હતો એટલું તો હું અમારો મેળ ન મળતા છતાં જોઈ શકતો હતો તેમનાં પુસ્તકોનો પરિચય પાછળથી કર્યો.

દિવસના મેં વિભાગ પાડ્યા હતા. એક ભાગ દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને અંગે કલકત્તામાં રહેતા આગેવાનોને મળવામાં ગાળતો, ને એક ભાગ કલકત્તાની ધાર્મિક સંસ્થાઓ અને ખીજી જાહેર સંસ્થાઓને જોવામાં. એક દિવસ મેં બોમ્બે લડાઈમાં હિંદી સારવાર-ટુકડીઓ જે કામ કર્યું હતું તે ઉપર દા. મલિકના પ્રમુખપણા હેઠળ લાપણ આપ્યું 'ઇન્ડિયન' સાથેનો મારો પરિચય આ વખતે પણ બહુ મહદગાર નીવડ્યો. મિ. સૉન્ડર્સ આ વેળા ખિમાર રહેતા

પણ તેમની મદદ તો ૧૮૯૬ની સાલમાં મળેલી તેટલી જ મળી. આ ભાષણ ગોખલેને ગમ્યું હતું. અને જ્યારે દા. રૉયે મારા ભાષણનાં વખાણ કર્યાં ત્યારે તે બહુ રાજી થયા.

આમ ગોખલેની છાયા નીચે રહેવાથી બંગાળમાં માફકામ બહુ સરળ થઇ પડ્યું. બંગાળનાં અગ્રગણ્ય કુટુંબોની માહિતી હું સહેજે પામ્યો ને બંગાળ સાથે મારો નિકટ સંબંધ થયો. આ ચિરસ્મણીય માસનાં ધણાં સ્મરણો મારે છોડવાં પડશે. તે માસમાં હું બ્રહ્મદેશ પણ દૂબકી મારી આવ્યો હતો. ત્યાંના યુગીઓની મુલાકાત કરી. તેમના આગસથી દુ.ખી થયો. સુવર્ણ પેગોડાનાં દર્શન કર્યાં. મંદિરમાં અસંખ્ય નાની મીણબત્તીઓ બળતી હતી તે ન ગમી. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ઉંદરોને ફરતા જોઇ સ્વામી દયાનંદનો અનુભવ યાદ આવ્યો. બ્રહ્મદેશની મહિલાઓની સ્વતંત્રતા, તેમનો ઉત્સાહ ને ત્યાંના પુરુષોની મંદતા જોઇ મહિલાઓ ઉપર મોહ પામ્યો ને પુરુષોને વિષે દુઃખ થયું. મેં ત્યારે જ જોયું કે જેમ મુંબઈ હિંદુસ્તાન નથી તેમ રંગુન બ્રહ્મદેશ નથી. અને જેમ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ વેપારીઓના આપણે કમિશન એજન્ટ બન્યા છીએ તેમ બ્રહ્મદેશમાં આપણે અંગ્રેજોની સાથે મળીને બ્રહ્મદેશવાસીઓને કમિશન એજન્ટ બનાવ્યા છે.

બ્રહ્મદેશથી પાછા ફરી મેં ગોખલે પાસેથી વિદાયગીરી લીધી. તેમનો વિયોગ મને સાહ્યો પણ માફક બંગાળનું—અથવા ખરી રીતે કલકત્તાનું—કામ પૂરું થયું હતું.

ધંધે વળતું તે પહેલાં મારો વિચાર હિંદુસ્તાનનો નાનકડો પ્રવાસ ત્રીજા વર્ગમાં કરી ત્રીજા વર્ગના મુસાફરોનો પરિચય .

કરવાનો અને તેમનાં દુઃખો જાણી લેવાનો હતો. ગોખલે આગળ મેં આ વિચાર મૂક્યો. તેમણે પ્રથમ તો તે હસી કાઢ્યો. પણ જ્યારે મેં મારી આશાઓનું વર્ણન કર્યું ત્યારે તેમણે ખુશીથી મારી યોજનાને સંમતિ આપી. મારે પહેલું તો કાશીજી જવાનું ને ત્યાં જઈ વિદુષી અંની બેસેન્ટનાં દર્શન કરવાનું હતું. તેઓ તે વખતે બિમાર હતાં.

આ મુસાફરીને સારૂ મારે નવો સામાન વસાવવાનો હતો. એક ડબ્બો પિત્તળનો ગોખલેએ જ આપ્યો ને તેમાં મારે સારૂ મગજના લાકુ અને પૂરી મુકાવ્યાં. એક બાર આનાની કંતાનની પાકીટ લીધી. છાયા (પોરબંદર નજીકનું ગામ) ની બિનનો ડગલો બનાવડાવ્યો હતો. પાકીટમાં એ ડગલો, ટુવાલ, પહેરણ અને ધોતિયું હતાં. ઓઢવાને સારૂ એક કામળી હતી. ઉપરાંત એક લોટો સાથે રાખ્યો હતો. આટલો સામાન લઈને હું નીકળ્યો.

ગોખલે અને દા. રૌય સ્ટેશન ઉપર મને વળાવવા આવ્યા. બન્નેને મેં ન આવવા વીનવ્યા. પણ બન્નેએ આવવાનો આગ્રહ પકડી રાખ્યો. ‘તમે પહેલા વર્ગમાં જાત તો કદાચ હું ન આવત, પણ હવે તો મારે આવવું જ છે,’ એમ ગોખલે બોલ્યા.

પ્લાટફોર્મ ઉપર જતાં ગોખલેને તો કોઈએ ન રોક્યા. તેમણે પોતાનો રેશમી ફેંટો ખાંધ્યો હતો ને ધોતિયું તથા કોટ પહેર્યો હતો. દા. રૌયે બંગાળી પોશાક પહેર્યો હતો. એટલે તેમને ટિકીટ માસ્તરે અંદર આવતાં પ્રથમ તો રોક્યા. પણ ગોખલેએ કહ્યું, ‘મારા મિત્ર છે’ એટલે દા. રૌય પણ હાથ લેવા. આમ બન્નેએ મને વિદાય આપી.

કાશીમાં

આ મુસાફરી કલકત્તેથી રાજકોટ સુધીની હતી. તેમાં કાશી, આગ્રા, જયપુર, પાલણપુર અને રાજકોટ એમ જવાનું હતું. આટલું જોવા ઉપરાંત વધારે વખત અપાય તેમ નહોતો. દરક જગ્યાએ એક એક દિવસ રહી હતો. પાલણપુર સિવાય બધે ધર્મશાળામાં અથવા ‘પંડા’-ઓને ઘેર જાત્રાળુઓની જેમ ઊતર્યો હતો. મને યાદ છે તે પ્રમાણે મને આટલી મુસાફરીમાં ગાડીભાડાં સહિત એકત્રીસ રૂપિયા ખર્ચ થયેલું. ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીમાં પણ ઘણેભાગે મેલગાડીને છોડી દેતો. કેમકે મને ખબર હતી કે તેમાં વધારે બીડ હોય છે. તેનું ભાડું પણ સામાન્ય ગાડીના ત્રીજા વર્ગને હિસાબે વધારે હતું એ વાંધો તો હતો જ.

ત્રીજા વર્ગના ડાબામાં ગંદકી અને પાવખાનાની ખૂંટી હાલત તો જેવાં આજે છે તેવાં તે વખતે હતાં.

આજે કદાચ સહેજ સુધારો થયો હોય તો લહે. પણ પહેલા અને ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે સગવડોનું અંતર લાડાના અંતર કરતાં ઘણું વધારે જણાયું. ત્રીજા વર્ગના ઉતારે એટલે ઘેટાં, ને તેમની સગવડ એટલે ઘેટાંના ડબ્બા. યુરોપમાં તો મેં ત્રીજા જ વર્ગમાં મુસાફરી કરેલી. અનુભવને ખાતર પહેલા વર્ગની મુસાફરી એકવાર કરેલી. ત્યાં મેં પહેલા અને ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે અહીંના જેવું અંતર ન જાણ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રીજા વર્ગના ઉતારેઓ મોટે ભાગે હાસીઓ જ હોય છે. છતાં ત્યાંના ત્રીજા વર્ગમાં પણ વધારે સગવડ છે. કેટલાક ભાગમાં તો ત્યાં ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં સૂવાની સગવડ પણ હોય છે, અને એઠકો ગાદીથી મઢેલી હોય છે. દરેક ખાનામાં બેસનાર ઉતારેઓની સંખ્યાની હદ જળવવામાં આવે છે. અહીં તો ત્રીજા વર્ગમાં સંખ્યાની હદ જળવાયાનો મને અનુભવ જ નથી.

રેલખાતા તરફની આ અગવડો ઉપરાંત મુસાફરોની કુટેવો સુધડ મુસાફરને સાર ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી સળ-રૂપ કરી નાંખે છે. ગમે ત્યાં થૂંકવું, ગમે ત્યાં કચરો નાંખવો, ગમે તેમ ને ગમે તે વખતે ખીડી ફૂંકવી, પાન જરહો ચાવવાં ને તેની પિચકારીઓ બેઠા હોય ત્યાં જ મારવી, એઠવાડ ભોંય ઉપર નાંખવો, ખરાડા પાડીને વાતો કરવી, જોડે બેઠેલાની દરકાર ન કરવી ને ભાષાની ગંદકી,—આ તો સાર્વાત્રિક અનુભવ છે.

ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીના મારા ૧૯૦૨ના અનુભવમાં ને ૧૯૧૫થી ૧૯૧૯ સુધીના મારા ખીજવારના એ જ અખંડ અનુભવમાં મેં બહુ તફાવત નથી અનુભવ્યો. આ મહાગ્યાધિને

ઉપાય મેં એક જ જાણ્યો છે. તે એ કે શિક્ષિત વર્ગ ત્રીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરવી ને લોકોની ટેવો સુધારવા પ્રયત્ન કરવો. સિવાય, રેલખાતાના અમલદારોને શરિયાદોથી પજવી મેલવા, પોતાની સગવડ મેળવવા કે જાળવવા લાંચચક્ષત ન આપવાં, ન એક પણ ગેરકાયદે વર્તણૂક જતી કરવી.

આમ કરવાથી ઘણો સુધારો થઈ શકે છે એવો મારો અનુભવ છે. મારી માંદગીને લીધે મારે ૧૯૨૦ની સાલથી ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી લગલગ બંધ રાખવી પડી છે એ મને હમેશાં દુઃખની અને શરમની વાત લાગી છે. અને તે પણ એવે અવસરે બંધ રાખવી પડી કે જ્યારે ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીની હાડમારીઓ દૂર કરવાનું કામ થાજે પડતું જતું હતું. રેલવે તેમજ સ્ટીમરોમાં ગરીબ વર્ગને પડતી અગવડો, તેમની પોતાની કુટેવોથી તેમાં થતો વધારો, વેપારને અંગે પરદેશી વેપારને સરકાર તરફથી મળતી અયોગ્ય સગવડો, વગેરે અત્યારે આપણા પ્રજાજીવનનો એક આખો નોખો અને અગત્યનો સવાલ છે, અને તેના ઉકેલ પાછળ એકબે બાહોશ અને ખંતીલા સજ્જન પોતાનો બધો વખત રોકે તો તે વધારે પડતું ન ગણાય.

પણ આ ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીની વાત હવે અહીંથી પડતી મેલી કાશીના અનુભવ ઉપર આવું. કાશી સવારનાં ઊતર્યો. મારે કેાઇ પંડાને ત્યાં જ ઊતરવું હતું. ઘણા બ્રાહ્મણોએ મને વીંટી લીધો. તેમાંથી મને જે કંઈક સુધડ અને સારો લાગ્યો તેનું ધર પસંદ કર્યું. મારી પસંદગી સરસ નીવડી. બ્રાહ્મણના આંગણામાં ગાય બાંધી હતી. ઉપર એક મેડી હતી ત્યાં મને ઉતારો આપ્યો. મારે

વિધિસર ગંગાસ્નાન કરવું હતું. ત્યાં લગી ઉપવાસ કરવો હતો. પંડાએ બધી તૈયારી કરી. મેં તેને કહી રાખ્યું હતું કે મારાથી સવારપિયા ઉપરાંત દક્ષિણા નહિ અપાય. એટલે તે જોગી તૈયારી કરે. પંડાએ વગરતકરારે મારી વિનંતિ કબૂલ રાખી. ‘અમે પૂજા તો એક જ સરખી ધનિક ગરીબ સહુને કરાવીએ, દક્ષિણા યજમાનની જેવી ઇચ્છા ને શક્તિ.’ પંડાજીએ પૂજાવિધિમાં કંઈ ગોટો વાળ્યો એમ મને ન લાગ્યું. બારેક વાગે પરવારીને હું કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરવા ગયો. ત્યાં જે જોયું તેથી દુઃખ જ પામ્યો.

મુખ્યમાં ૧૮૬૧ની સાલમાં જ્યારે હું વઢીલાત કરતો હતો. ત્યારે એકવાર પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં ‘કાશીની યાત્રા’ નામનું વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું હતું. એટલે કંઈક નિરાશાને સાર તો હું તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. પણ જે નિરાશા થઈ તે ધાર્યા ઉપરાંત હતી.

સાંકડી લપસણી ગલીમાં થઈને જવાનું. શાંતિનું નામ જ નહિ. માળીઓનો બળુબણાટ, મુસાફરો ને દુકાનદારોનો ઘોંઘાટ અસહ્ય લાગ્યાં.

જ્યાં મનુષ્ય ધ્યાન અને ભગવદ્દયિતનની આશા રાખે ત્યાં તેમાંનું કશું ન મળે! ધ્યાન જોઈએ તો તે અંતરમાંથી બેળવવું રહ્યું. એવી ભાવિક બહેનોને મેં જોઈ ખરી કે જે પોતાની આસપાસ શું ચાલી રહ્યું છે તે કશું જાણતી નહોતી, માત્ર પોતાના ધ્યાનમાં જ નિમગ્ન હતી. પણ એ કંઈ સંચાલકોની કૃતિ ન ગણાય. કાશીવિશ્વનાથની આસપાસ શાંત, નિર્મળ, સુગંધી, સ્વચ્છ વાતાવરણ—બાહ્ય તેમજ આંતરિક—પેદા કરવું ને જાળવવું એ સંચાલકોનું કર્તવ્ય

હોય. તેને બદલે મેં લુચ્યાઓની છેલ્લી ઢબની મીઠાઇની અને રમકડાંની બજાર લાળી.

મંદિરે પહોંચતાં દરવાજા આગળ ગંધાતાં સડેલાં ફૂલ. માંહે સરસ આરસની ભોંય હતી તેને કોઇ અંધશ્રદ્ધાળુએ રૂપિયાથી જડી લાંગી નાંખી હતી; ને રૂપિયાઓમાં મેલ ભરાયો હતો.

હું જ્ઞાનવાપિ નજીક ગયો. મેં અહીં ઇશ્વરને જોલ્યો પણ તે ન જડ્યો. તેથી મનમાં ધૂંધવાઇ રહ્યો હતો. જ્ઞાનવાપ પાસે પણ મેલ જોયો. કંઈ દક્ષિણા ધરવાની શ્રદ્ધા નહોતી. તેથી મેં તો ખરે જ એક દુકાની ધરી અને પૂજારી પડાજી તપ્યા. તેમણે દુકાની ફેંકી દીધી. ખેચાર ગાળો ‘ચોપડાવી,’ ને જોલ્યા: ‘તું આમ અપમાન કરશે તો નરકમાં પડશે.’

હું સ્વસ્થ હતો. મેં કહ્યું, ‘મહારાજ માઈ તો થવાનું હશે તે થશે. પણ તમારા મોંમાં એલફેલ ન શોભે. આ દુકાની લેવી હોય તો લ્યો નહિ તો એ પણ ખોશો.’ ‘જા તેરી દુકાની મુઝે ન ચઢીએ’ કહી વધારે સંભળાવી. હું દુકાની લઈ ચાલતો થયો ને માન્યું કે મહારાજે દુકાની ખોઈ ને મેં બચાવી. પણ મહારાજ દુકાની ખૂએ તેવા નહોતા. તેમણે મને પાછો જોલાવ્યો, ‘અચ્છા ધર દે. મેં તેરે જૈસા નહિ હોના ચાહતા. મેં ન લૂં તો તેરા ખૂરા હોવે.’

મેં મૂંઝે મોઢે દુકાની આપી ને નિઃશ્વાસ મૂકી ચાલતો થયો. ફરી ખેવાર કાશીવિશ્વનાથ જઈ ચૂક્યો છું પણ તે તો ‘મહાત્મા’ બન્યા પછી. એટલે ૧૯૦૨ના અનુભવ તો ક્યાંથી પામું? માઈ ‘દર્શન’ કરવાવાળા મને દર્શન ક્યાંથી

કરવા દે ? ' મહાત્મા 'નાં દુઃખો તો મારા જેવા ' મહાત્મા ' જ જાણે. બાકી ગંદકી ને ઘોંઘાટ તો મેં એવાં ને એવાં જ અનુભવ્યાં.

ભગવાનની દયા વિષે જો કોઈને શંકા હોય તો આવાં તીર્થક્ષેત્રો જુઓ. તે મહાયોગી પોતાને નામે કેટલાં ધર્તિંગ, અધર્મ, પાપાંડ ઇત્યાદિ સહન કરે છે ! તેણે તો કહી મેલ્યું છે :

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

એટલે કે ' કરણી તેવી ભરણી. ' કર્મને મિથ્યા કાણુ કરનારું છે ? પછી ભગવાનને વક્ષમાં પડવાપણું જ ક્યાં છે ? તેણે તો પોતાનો કાયદો બનાવીને હાથ ધોધ નાંખ્યા છે.

આ અનુભવ લઇ હું મિસીસ બેસન્ટનાં દર્શન કરવા ગયો. તેઓ તાર્જી જ ખિમારીમાંથી ઊઠ્યાં હતાં એ હું જાણતો હતો. મેં માફ નામ મોકલ્યું. તેઓ તુરત આવ્યાં. મારે તો દર્શન જ કરવાં હતાં તેથી મેં કહ્યું, ' આપની નાજીક તબિયત વિષે હું જાણું છું. મારે તો આપનાં દર્શન જ કરવાં હતાં. નાજીક તબિયત છતાં આપે મને મળવાની રજા આપી એથી જ મને તો સંતોષ છે. આપને હું વધારે નહિ રોકું. '

કહી મેં રજા લીધી.

મુંબઈમાં સ્થિર થયો ?

ગો ખલેની ભારે ઇચ્છા હતી કે હું મુંબઈમાં સ્થિર થાઉં, ત્યાં બારીસ્ટરનો ધંધો કરી ને તેમની સાથે જાહેર સેવામાં ભાગ લઉં. તે વખતે જાહેર સેવા એટલે મદાસલાસેવા હતું. તેમણે ઉત્પન્ન કરેલી સંસ્થાનો મુખ્ય ધંધો મદાસલાનું તંત્ર ચલાવવાનો હતો.

મારી પણ તે જ ઇચ્છા હતી. પણ ધંધો મળવા વિશે મને આત્મવિશ્વાસ નહોતો. આગલા અનુભવનું સ્મરણ વીસરાયું નહોતું. ખુશામત કરવી ઝેર જેવું હતું.

તેથી પ્રથમ તો હું રાજકોટમાં જ રહ્યો. ત્યાં મારા પુરાણા હિતેચ્છુ ને મને વિદાયત મોકલનાર કેવળરામ માવજી દવે હતા. તેમણે મારા હાથમાં ત્રણ કેસ મૂક્યા. કાદિયાવાડના જ્યુડિસિયલ આસિસ્ટન્ટની આગળ બે અપીલો હતી, અને એક મૂળ કેસ જામનગરમાં હતો. આ કેસ અગલનો હતો. મેં આ કેસનું જોખમ ઉઠાવવા આનાકાની કરી. એટલે કેવળરામ બોલી ગઈયા, ‘હારશું તો અમે

મુંબઈમાં વિધર થયો ?

હારશું ના? તમે તમારે થાય તેટલું કરજો. હું પણ તમારી સાથે તો હમ્મશ જ ના?'

આ કેસમાં મારી સામે મરહુમ સમર્થ હતા. મારી તૈયારી ઠીક હતી. અહીંના કાયદાનું તો મને બહુ જ્ઞાન નહોતું. કેવળરામ દવેએ મને એ બાબત પૂરો તૈયાર કર્યો હતો. હું દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો તે પહેલાં, 'પુરાવાનો કાયદો ફિરોજશાને મોઢે છે ને એ તેમની સફળતાની ચાવી છે,' એમ મિત્રો મને સંભળાવતા. તે મેં યાદ રાખેલું, ને દક્ષિણ આફ્રિકા જતાં મેં અહીંના પુરાવાનો કાયદો ટીકા સહિત વાંચી કાઢ્યો હતો. સિવાય દક્ષિણ અફ્રિકાનો અનુભવ તો હતો જ.

કેસમાં છૂત મળી. આથી મને કંઈક વિશ્વાસ બેઠો. પેલી બે અપીલોને વિષે તો મને મૂળથી જ ધાસ્તી નહોતી. એટલે મુંબઈ જવાય તો ત્યાં પણ હરકત ન આવે એમ મનમાં લાગ્યું.

આ વિષય ઉપર આવતા પહેલાં જરા અંગ્રેજ અમલદારોના અવિચાર અને અજ્ઞાનનો અનુભવ કહી જઈએ. ન્યુડિશ્યલ આસિસ્ટન્ટ કંઈ એક જગ્યાએ ન બેસતા. તેમની સવારી ફર્યા કરે. ને જ્યાં તેઓ સાહેબ બન્યા ત્યાં વકીલ અસીલોએ જવું રહ્યું. વકીલની શી જેટલી મથકમાં હોય તેના કરતાં બહાર વધારે હોય જ. એટલે અસીલને સહેજે બમણું ખર્ચ પડે. આનો વિચાર જડજને કરવાનો હોય જ નહિ.

આ અપીલની મુનાવણી વેરાવળમાં હતી. વેરાવળમાં આ વખતે ધણી સખત મરજી ચાલતી હતી. રોજના

પચાસ કેસ થતા એવું મને સ્મરણ છે. ત્યાંની વસ્તી ૫,૫૦૦ જેટલી હતી. ગામ લગલગ ખાલી થઇ ગયું હતું. મારે ઉતારે ત્યાંની નિર્જન ધર્મશાળામાં હતો. ગામથી તે કંઈક દૂર હતી. પણ અસીલોનું શું? તેઓ ગરીબ હોય તો તેમનો ઈશ્વર ધણી.

મારા ઉપર વકીલ મિત્રોનો તાર હતો કે મારે સાહેબને અરજી કરવી કે મરકીને લીધે છાવણી ફરવે. સાહેબને અરજી કરતાં તેમણે મને પૂછ્યું, 'તમને કંઈ લય લાગે છે ?

મેં કહ્યું : 'મારા લયનો આ સવાલ નથી. મને માંડ સાચવી લેતાં આવડે છે એમ હું માનું છું. પણ અસીલોનું શું ?'

સાહેબ બોલ્યા, 'મરકીએ તો હિંદુસ્તાનમાં ધર કયું છે. તેનાથી શું ડરવું? વેરાવળની હવા તો કેવી સુંદર છે ! (સાહેબ ગામથી દૂર દરિયાકિનારે મહેલ જેવા તંબુમાં રહેતા હતા.) લોકોએ આમ બહાર રહેતાં શીખવું જોઈએ.'

આ ફિલસુફીની આગળ માંડ શું ચાલે? સાહેબે શિરસ્તેદારને કહ્યું, 'મિ. ગાંધી કહે છે તે ધ્યાનમાં રાખજો, અને જો વકીલો અથવા અસીલોને બહુ અગવડ પડે એમ હોય તો મને જણાવજો.'

આમાં સાહેબે તો નિખાલસપણે પોતાની મતિ પ્રમાણે યોગ્ય જ કયું. પણ તેને કંગાળ હિંદુસ્તાનની અગવડોનું માપ કેમ આવે? તે બિચારો હિંદુસ્તાનની હાજતો, ટેવો કુટેવો, રિવાજો કેમ સમજે? પંદર રૂપિયાની મહેરના માપવાળાને પાઇનું માપ આપીએ તે કેમ ઝટ ગણતરી કરી

શકે? શુભમાં શુભ ધરાદા છતાં હાથી જેમ કીડીને સાર વિચાર કરવા અસંમર્થ હોય, તેમ હાથીની હાજતવાળા અંગ્રેજ, કીડીની હાજતવાળા હિંદીને સાર વિચાર કરવા કે નિયમ દોરવા અસંમર્થ જ હોય.

હવે મૂળ વિષય ઉપર આવું.

ઉપર પ્રમાણે સફળતા મળ્યા છતાં હું તો થોડો કાળ લગી રાજકોટમાં જ રહી જવા વિચારી રહ્યો હતો. તેટલામાં એક દિવસ કેવળરામ મારી પાસે પહોંચ્યા ને બોલ્યા, ‘ગાંધી, તમને અહીં નહિ રહેવા દઇએ. તમારે તો મુંબઈ જ રહેવું પડશે.’

‘પણ ત્યાં મારો ભોજિયોય ધણી નથી થવાનો. માઈ ખર્ચ તમે ચલાવશો કે?’ હું બોલ્યો.

‘હા, હા. હું તમારું ખર્ચ ચલાવીશ. તમને મોટા ખારીસ્ટર તરીકે કોઇ વાર અહીં લઇ આવશું ને લખાણુ બખાણુનું કામ તમને ત્યાં મોકલીશું. ખારીસ્ટરોને મોટા નાના કરવા એ તો અમારું વકીલોનું કામ છે ના? તમારું માપ તો તમે જામનગર ને વેરાવળમાં આપ્યું છે એટલે હું બેદિકર છું. તમે જે જાહેર કામ કરવાને સરખાયેલા છો તેને અમે કાઠિયાવાડમાં દફન થવા નહિ દઇએ. બોલો ક્યારે જાઓ છો?’

‘નાતાલથી મારા થોડા પૈસા આવવાની ખાકી છે તે આવ્યે જઇશ.’

પૈસા બેએક અઠવાડિયામાં આવ્યા ને હું મુંબઈ ગયો. પેઇન, ગિલ્બર્ટ ને સયાનીની ઓફિસમાં ‘એમ્બસી’ ભાડે રાખ્યા ને રિથર થયો લાગ્યો.

ધર્મસંકટ

મે આફ્રિસ લીધી તેમ ગિરગામમાં ધર લીધું. પણ ઈશ્વરે મને સ્થિર થવા ન દીધો. ધર લીધાને બહુ દિવસ નહોતા થયા તેટલામાં જ મારો બીજો દીકરો સખત બિમારીથી ધવાયો. તેને કાળજવરે ઘેર્યો. તાવ ઊતરે નહિ. મૂંઝારો પણ સાથે, અને રાત્રે સન્નિપાતનાં ચિહ્ન પણ જણાયાં. આ વ્યાધિ પૂર્વે બચપણમાં તેને શીતળા પણ ખૂબ નીકળેલાં.

દાકતરની સલાહ લીધી. દાકતરે કહ્યું: ‘તેને સારૂ દવા થોકું જ કામ કરશે. તેને ઈડાં અને મરઘીનો સેરવો આપવાની જરૂર છે.’

મણિલાલની ઉમ્મર દશ વર્ષની હતી. તેને તો મારે શું પૂછવાપણ હોય? હું તેનો વાલી રહ્યો. માટે જ નિર્ણય કરવો રહ્યો. દાકતર એક બહુ લલા પારસી હતા. ‘દાકતર, અમે તો બધાં અનાદારી છીએ. મારો વિચાર મારા દીકરાને એ બેમાંથી એકે વસ્તુ આપવાનો નથી થતો. બીજું કંઈ ન બતાવો?’

દાકતર બોલ્યા, ‘ તમારા દીકરાનો જન જોખમમાં છે. દૂધ અને પાણી મેળવીને અપાય, પણ તેથી તેનું પૂરું પોષણ નહિ થઈ શકે. તમે જાણો છો તેમ હું તો ધણું હિંદુ કુટુંબમાં જાઉં છું. પણ દવાને સાર તો અમે ગમે તે વસ્તુ આપીએ તે તેઓ લે છે. મને તો લાગે છે કે તમે તમારા દીકરા ઉપર આવી સખ્તી ન કરો તો સારું.’

‘ તમે કહો છો એ તો સાચું જ છે. તમારે એમ જ કહેવું ઘટે. મારી જવાબદારી બહુ મોટી છે. દીકરો મોટા થયો હોત તો તો હું જરૂર તેની મરજી જાણવા પ્રયત્ન કરત ને તે ઇચ્છત તેમ કરવા દેત. અહીં તો મારે જ આ બાળકને સારું વિચાર કરવાનું રહ્યું. મને તો લાગે છે કે મનુષ્યના ધર્મની કસોટી આવે જ સમયે થાય. ખરો મોટો પણ મેં એવો ધર્મ માન્યો છે કે મનુષ્યે માંસાદિક ન ખાવાં જોઈએ. જીવનનાં સાધનોની પણ હદ હોય. જીવવાને ખાતર પણ અમુક વસ્તુઓ આપણે ન કરીએ. મારા ધર્મની મર્યાદા મને મારે સારું ને મારાંને સારું આવે વખતે પણ માંસ ઇંડોનો ઉપયોગ કરતાં રોકે છે. એટલે મારે તમે ધારો છો તે જોખમ વેઠવું જ છૂટકો છે. પણ તમારી પાસેથી એક વસ્તુ માગી લઉં છું. તમારા ઉપચારો તો હું નહિ કરું, પણ મને આ બાળકની છાતી, નાડ ઇંડો તપાસતાં નહિ આવડે; મને પોતાને પાણીના ઉપચારોની થોડી ગમ છે. તે ઉપચારો કરવા હું ધારું છું. પણ જો તમે અવારનવાર મણિલાલની તબિયત જોવા આવતા રહેશો ને તેના શરીરમાં થતા ફેરફારોની મને ખબર આપશો તો હું તમારો આભાર માનીશ.’

લલા દાકતર મારી સુસ્કેલી સમજ્યા ને મારી માગણી મુજબ મણિલાલને જોવા આવવા કબૂલ કર્યું.

જોકે મણિલાલ પોતાની પસંદગી કરી શકે એમ તો નહોતું છતાં મેં તેને દાકતરની સાથે થયેલી વાત કરી ને તેનો વિચાર જણાવવા કહ્યું.

‘તમે પાણીના ઉપચાર સુખેથી કરો. મારે સેરવો નથી પીવો ને ઈંડાં નથી ખાવાં.’

આ વચનથી હું રાજ થયો. જોકે હું સમજતો હતો કે જો મેં તેને એ બંને ચીજ ખવડાવી હોત તો તે ખાત પણુ ખરો.

હું કયુનીના ઉપચારો જાણતો હતો. તેના અખતરા પણુ કર્યા હતા. દરદમાં ઉપવાસને મોટું સ્થાન છે એ પણ જાણતો હતો. મેં મણિલાલને કયુનીની રીત પ્રમાણે કટિસ્નાન આપવાનું શરૂ કર્યું. ત્રણ મિનિટથી વધારે વખત હું તેને ટબમાં રાખતો નહિ. ત્રણ દિવસ તો કેવળ નારંગીના રસની સાથે પાણી ભેળવી તે ઉપર રાખ્યો.

તાવ હટી નહિ. રાત્રે કંઈ કંઈ બકે. તાવ ૧૦૪ ડિગ્રી લગી જાય. હું ગભરાયો. જો બાળકને ખોઈ ખેસીશ તો જગત મને શું કહેશે? મોટાભાઈ શું કહેશે? બીજા દાકતરને કાં ન બોલાવાય? વૈદ્યને કેમ ન બોલાવવા? પોતાની જ્ઞાનહીન અક્કલ ડોળવાનો માબાપને શો અધિકાર છે?

આવા વિચારો આવે. વળી આમે વિચારો આવે:

જીવ! તું તારે સાડ કરે તે દીકરાને સાડ કરે તો પરમેશ્વર સંતોષ માનશે. તને પાણીના ઉપચાર પર શ્રદ્ધા

છે, દવા ઉપર નથી. દાકતર જીવતદાન નહિ આપે. તેનાયે અખતરા છે. જીવનદોરી તો એક ઈશ્વરના જ હાથમાં છે. ઈશ્વરનું નામ લઇને તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તું તારો માર્ગ ન છોડ.

આમ ધાલાવેલી મનમાં ચાલતી હતી. રાત પડી. હું મણિલાલને પડખામાં લઇને સૂતો હતો. મેં તેને બીના નીચોવેલા ચોફાળમાં લપેટવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું ઊઠ્યો. ચોફાળ લીધો. ઠંડા પાણીમાં ઝબોળ્યો. નીચોવ્યો. તેમાં પગથી ડોક સુધી તેને લપેટ્યો. ઉપર એ ધાબળાઓ ઝાઢાડી. માથા ઉપર બીનો દુવાલ મૂક્યો. તાવ લોઢી જેવો તપી રહ્યો હતો. શરીર તદ્દન સૂકું હતું. પસીનો આવતો જ નહોતો.

હું ખૂબ થાક્યો હતો. મણિલાલને તેની માને સોંપી હું અરધા કલાકને સાર જરા હવા ખાઇ તાજે થવા ને શાંતિ મેળવવા ચોપાટી ઉપર ગયો. રાતના દશેક વાગ્યા હશે. માણસોની આવજ આવજી થઇ ગઈ હતી. મને થોડું જ ભાન હતું. હું વિચારસાગરમાં ડૂબકી મારી રહ્યો હતો. હે ઈશ્વર! આ ધર્મસંકટમાં તું મારી લાજ રાખજે. ‘રામ, રામ’નું રટણ તો મુખે હતું જ. થોડા આંટા મારી ધડકતી છાતીએ પાછો ફર્યો. જેવો ધરમાં પેસું છું તેવો જ મણિલાલે પડકાર્યો: ‘બાપુ, તમે આવ્યા?’

‘હા, બાપ.’

‘મને હવે આમાંથી કાઢોને. બળા મરું છું.’

‘કાં; પસીનો છૂટે છે શું?’

‘હું તો પલળી ગયો છું. હવે મને કાઢોને બાપસાબ!’

આત્મકથા

મેં મણિલાલનું કપાળ તપાસ્યું. માથે મોતિયા બાઝ્યા હતા. તાવ ઓછો થતો હતો. મેં ઇશ્વરનો પાડ માન્યો.

‘મણિલાલ, હવે તારો તાવ જશે. હજુ થોડો વધારે પરસેવો નહિ આવવા દે?’

‘ના, ભાઈસાબ! હવે તો મને છોડાવો. વળી બીજા-વાર એવું કરજો.’

મને ધીરજ આવી હતી. એટલે વાતો કરાવી થોડી મિનિટો ગાળી. કપાળેથી પરસેવાના રેલા ચાલ્યા. મેં ચાદર છોડી. શરીર લૂછ્યું ને બાપદીકરો સાથે સૂઈ ગયા. બન્નેએ ખૂબ નિદ્રા લીધી.

સવારે મણિલાલનો તાવ હળવો જોયો. દૂધ ને પાણી તથા ફળ ઉપર તે ચાળીસ દિવસ રહ્યો. હું નિર્ભય બન્યો હતો. તાવ હટીલો હતો, પણ કાબુમાં આવ્યો હતો. આજે મારા બધા છોકરાઓમાં મણિલાલ શરીરે સહુથી વધારે મજબૂત છે.

તે રામની બક્ષિસ છે કે પાણીના ઉપચારની, અધ્યાપારની ને માવજતની, તેનું નિરાકરણ કાલુ કરી શકે? સહુ પેત્ર-પોતાની શ્રદ્ધા પ્રમાણે ભલે કરે. મારી તો ઇશ્વરે લાજ રાખી એટલું મેં જાણ્યું ને આજ પણ એમ જ માનું છું.

પાછો દક્ષિણ આફ્રિકા

મણિલાલ સાને તો થયો, પણ મેં જોયું કે ગિરગામવાળું મકાન રહેવાલાયક નહોતું. તેમાં બેજ હતો. પૂરું અજવાળું નહોતું. તેથી રેવાશંકરભાઈની સાથે મસલત કરી અને અમે બન્નેએ મુંબઈના કોઇ પરામાં ખુલ્લી જગ્યામાં બંગલો લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું વાંદરા, સાંતાક્રુઝ વગેરેમાં ભટક્યો. વાંદરામાં કતલખાનું હતું તેથી વાંદરામાં રહેવાની અમારામાંથી કોઇની ઇચ્છા ન થઈ. ધાટકુપર વગેરે દરિયાથી દૂર લાગ્યાં. સાંતાક્રુઝમાં એક સુંદર બંગલો મળી આવ્યો તેમાં રહેવા ગયા ને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અમે સુરક્ષિત થયા એમ લાગ્યું. મેં ચર્ચગેટ જવાનો પહેલા વર્ગનો પાસ કઢાવ્યો. પહેલા વર્ગમાં ધણીવાર હું એકલો જ હોઉં તેથી કાંઈક અભિમાન પણ માનતો એમ યાદ છે. ધણી વેળા વાંદરાથી ચર્ચગેટ જતી ખાસ ગાડી પકડવા સાંતાક્રુઝથી વાંદરા, હું ચાલીને જતો.

મારો ધંધો આર્થિક દૃષ્ટિએ મેં ધાર્યું હતું તેના કરતાં ઠીક ચાલ્યો એમ લાગ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાના અસીસો મને કંઈક કામ સોંપ્યાં કરતા. તેમાંથી મારું ખરચ સહેલાઈથી નબી રહેશે એમ મને લાગ્યું.

હાઇકોર્ટનું કામ તો મને હજી કંઈ મળતું નહોતું. પણ તે વેળા 'મૂટ' (ચર્ચા) ચાલતી હતી તેમાં હું જતો. ભાગ લેવાની તો હિંમત નહોતી. મને યાદ છે કે તેમાં જમિનતરામ નાનાભાઈ સારો હિસ્સો લેતા. હાઇકોર્ટમાં ખીજ નવા બારીસ્ટરોની જેમ હું પણ કેસ સાંભળવા જતો. ત્યાં જાણવાનું મળતું તેના કરતાં સમુદ્રની હવા ફરફર ચાલી આવતી તેમાં ઝોલું ખાવાની ગમ્મત ઠીક મળતી. ખીજ પછી ઝોલું ખાનારા સાથીઓ હું જેતો તેથી મને શરમ ન લાગતી. મેં જોયું કે ઝોલાં ખાવાં એ 'ફેશન' છે એમ ગણાતું.

હાઇકોર્ટના પુસ્તકાલયનો ઉપયોગ કરવા માંજો ને ત્યાં કંઈ ઝોળખાણો કરવા માંડી. મને લાગ્યું કે થોડા સમયમાં હું પણ હાઇકોર્ટમાં કામ કરતો થઈ જઈશ.

આમ એક તરફથી મારા ધંધા વિષે કંઈક નિશ્ચિતતા આવવા લાગી.

ખીજ તરફ ગોખલેની આંખ તો મારી ઉપર તરવર્યા જ કરતી હતી. અઠવાડિયામાં એ ત્રણ વખત એખ્ખરમાં આવી મારી ખખર કાઢી જાય ને પોતાના ખાસ મિત્રોને પણ કોઈ કોઈ વાર લઈ આવે. પોતાની કાર્ય કરવાની ઢબથી મને વાકેફ કરતા જાય.

પણ મારા ભવિષ્યની બાબતમાં મારું ધાર્યું કંઈ જ ઈશ્વરે ઊભવા નથી દીધું એમ કહીએ તો ચાલે.

જ્યાં મેં સ્વસ્થ થવાનો નિશ્ચય કર્યો ને સ્વસ્થતા અનુભવી ત્યાં દક્ષિણ આફ્રિકાથી અણુધાર્યો તાર આવ્યો : ‘એમ્પરલેન અહીં આવે છે, તમારે તુરત આવવું જોઈએ.’ માઈ વંચન તો મને યાદ જ હતું. મેં તાર દીધો, ‘માઈ ખરચ મોકલો, આવવા તૈયાર છું.’ તેઓએ તુરત પૈસા મોકલ્યા ને ઑફિસ સંકેલી હું રવાના થયો.

મેં ધાર્યું હતું કે મને એક વર્ષ તો સહેજે ચાલ્યું જશે. ખંગલો ચાલુ રાખ્યો ને બાળબચ્ચાં ત્યાં જ રહે એ ઇષ્ટ માન્યું.

હું તે વેળા માનતો હતો કે જે જીવાનિયાઓ દેશમાં ન કેમાતા હોય ને સાહસિક હોય તેઓએ દેશાવર નીકળી જવું એ સાઈ છે. તેથી મારી સાથે ચાર પાંચને લઈ ગયો. તેમાં મગનલાલ ગાંધી પણ હતા.

ગાંધી કુટુંબ મોટું હતું. આજ પણ છે. મારી દાનત એવી હતી કે તેમાંના જે સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે તે સ્વતંત્ર થાય. મારા પિતા ધણાને નિભાવતા, પણ તે રજવાડાની નોકરીમાં. આ નોકરીમાંથી નીકળાય તો સાઈ એમ મને લાગ્યું. હું તેઓને નોકરી મેળવવામાં મદદ કરું તેમ નહોતું. શક્તિ હોય તોયે ઇચ્છા નહોતી. તેઓ તેમજ બીજા સ્વાત્રથી બને તો સાઈ એવી ધારણા હતી.

પણ છેવટે તો જેમ મારા આદર્શ આગળ ગયા (એમ હું માનું છું) તેમ આ જીવાનોના આદર્શોને પણ વાળવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો. તેમાં મગનલાલ ગાંધીને દોરવામાં હું બહુ સફળતા પામ્યો. પણ આ વિષય આગળ ઉપર હાથ લેવો પડશે.

આત્મકથા

બાળબચ્ચાંનો વિયોગ, બાંધેલો માળો તોડવો, નિશ્ચિત વસ્તુમાંથી અનિશ્ચિતમાં પ્રવેશ — આ બધું ક્ષણભર સાદ્યું. પણ હું તો અનિશ્ચિત જિંદગીથી ટેવાઈ ગયો હતો. આ જગતમાં જ્યાં ધશ્વિર કહો કે સત્ય કહો તે સિવાય બીજું કંઈ જ નિશ્ચિત નથી, સાં નિશ્ચિતપણાનો ખ્યાલ કરવો એ જ દોષમય લાગે છે. આ જે બધું આપણી આસપાસ દેખાય છે ને બને છે તે બધું અનિશ્ચિત છે, ક્ષણિક છે; તેમાં જે એક પરમ તત્ત્વ નિશ્ચિત રૂપે દેખાયેલું છે તેની ઝાંખી સરખી થાય, તેની ઉપર શ્રદ્ધા રહે, તો જ જીવ્યું સાર્થક થાય. તેની શોધ એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે.

હું ડરબન એક દિવસ પણ વહેલો પહોંચ્યો એમ ન કહેવાય. મારે સારું કામ તૈયાર જ હતું. મિ. ચેમ્બરલેન પાસે ડેપ્યુટેશન જવાની તારીખ મુકરર થઈ ચૂકી હતી. મારે તેમની સમક્ષ વાંચવાની અરજી ધડવાની હતી ને ડેપ્યુટેશનની સાથે જવાનું હતું.

બાગ મીલો, ખંડ પહેલો

સમાપ્ત

વિષયસૂચિ

‘અનકુ ધિસ લાસ્ટ’ ઉદ્દે ‘સર્વોદય,’
રસ્કિનનો અંથ, અંથકર્તાને ચક્રિત કરે
છે, ૧૪૩.

અન્નાહારી મંડળ, ૬૭, ૬૮; માંથી
દાં અલિન્સનને ખાતલ કરવાની
દરખાસ્તનો અંથકર્તા વિરોધ કરે છે,
૬૬-૧૦૦.

અબુળકરે આમદ, રોક, નાતાલમાં
પહેલા હિંદી વેપારી. ૨૪૨.

અબુલ કરીમ ઝવેરી, રોક, ૧૬૨.

અબુલ કરીમ હાજી આદમ, રોક, ૨૬૨.

અબુલ ગની, રોક, ૧૮૩; ૧૮૪, ૧૮૫.

અબુલ્લા, રોક દાદા, ની પેદીના વકીલ-

કામ માટે અંથકર્તા દક્ષિણ આફ્રિકા

જવાનું સ્વીકારે છે, ૧૬૨; અંથકર્તાને

લેવા બંદર પર આવે છે, ૧૬૮; ની

ઓળખ અને સ્વભાવવર્ણન. ૧૬૮-

૬૬; પાધડી છોડી હેટ પહેરવાના

અંથકરના વિચારને નાપસંદ કરે છે,

૧૭૧-૭૨, ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬,

૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૧, ૧૮૨. ૧૮૬,

૧૮૮, ૧૯૧, ૧૯૭, ૨૦૫, ૨૦૬; ની

પેદીનો કેસ અંથકર્તા ધરમજે પતવે

છે, ૨૦૬-૧૦; અંથકર્તાને ઇસ્લામનો

અભ્યાસ કરવા લાલચાવે છે, ૨૧૪;

અંથકરને માનપાનથી વિદાય આપવા
મેળાવડો કરે છે, ૨૧૬; ૨૨૦, ૨૨૧,
૨૨૩, ૨૨૫, ૨૨૬, ૨૨૭, ૨૨૮; ને
અંથકર્તાએ વડી અદાલતની સનદ
લીધા પછી પાધડી ઉતારી એ નથી
ગમતું, ૨૨૬; ૨૩૧, ૨૩૨; ની કુંઠ
‘કુર્લેન્ડ’ સ્ટીમર વેચાતી છે એ ને
તે ઉપર અંથકર્તા તેના કુટુંબસહિત
ખીજ સ્ટીમર ‘નાદરી’ જોડે નાતાલ
જાય છે, ૨૮૩; ને ડરબનના ગોરાઓ
ધમકીઓ તેમજ લાલચો મોકલી
બન્ને સ્ટીમરો પાછી લઈ જવા કહે
છે, ૨૬૨; ૨૬૪.

અરવિંગ, બોસિંગ્ટન, ૨૪૮.

અલેક્ઝાંડર, મિં, ડરબનનો પોલીસ

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, અંથકર્તાને ટોળાથી

બચાવવા પોલીસટુકડી મોકલે છે,

૨૬૮; ટોળાને પારસી રસ્તમજના

ધર બહાર વિનોદ કરાવી વશ

રાખે છે અને અંથકર્તાને વેરાબદલો

કરાવી નસાડી જાય છે, ૨૬૮-૩૦૦.

અલેક્ઝાંડર, મિસીસ, ડરબનના પોલીસ

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની સ્ત્રી, અંથકર્તાને

ટોળાના હુમલા વખતે છત્રીની મદદ-

થી બચાવવા મહે છે, ૨૬૮.

વિષયસૂચિ

અવિચાર, અંગ્રેજ અમલદારોના, ૩૭૫.

અસત્ય, રૂપી જેર, અંથકર્તામાં. અને તેનો ત્યાગ, ૧૦૪-૧૦૬.

અસ્પૃશ્યતા, કલકત્તાની મહાસભામાં, ૩૪૫.

અસ્પૃશ્યો, નાં ધરો અંથકર્તા જોવા નય છે, રાજકોટમાં, ૨૬૪.

આદમજી મીયાંખાન, ૧૭૩; સ્વયં-સેવક તરીકે, ૨૨૦; ૨૨૩; નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસના મંત્રી તરીકે સરસ કામ કરે છે, ૨૫૭; ૩૦૫.

આમદ જીવા, ૨૨૧; ૨૨૩.

આર્નલ્ડ, સર એડવિન, અંથકરે સ્થાપેલા અન્નાહારી મંડળના પ્રમુખ, ૬૭; નો ગીતાનુવાદ તથા બુદ્ધચરિત્ર અંથકર્તા વાંચે છે, ૧૧૦-૧૧; ૧૧૩.

ઈડાં, અંથકર્તાએ ખાધાં ૬૪; ને છાડ્યાં, ૬૫; પડ્યાં, સડેલાં અંથકર્તા ૭૫૨, ડરબનના હુમલામાં, ૨૬૭; દવા તરીકે આપવા દીકરાની ગંભીર માંદગીમાં અંથકર ના પાડે છે, ૩૭૬.

ઈસા હાજી સુમાર, શેઠ, ૧૮૧, ૧૮૨.

ઈસ્પીતાલ — ના કામમાં અંથકર્તા પોતાની સેવા આપે છે, ૩૧૩-૧૪.

ઈસ્લામ, ૭, ૩૩, ૧૬૬, ૨૧૪, ૨૧૫.

ઉપયોગિતાવાદ, બેન્થમનો, ૭૮.

એડીસન, ૧૦૧-૦૨.

એફિલ ટાવર ૧૨૫, ૧૨૬; વિષે ટોલ્સ્ટોયના તથા અંથકર્તાના વિચારો, ૧૨૭.

એલીન્સન, દાં, ૮૧; ૬૬, ૧૦૦, ૩૧૮.

એલિગન, હોર્ડ, ની ગંભીર ભૂલ, ૨૪૩-૪૪.

એસ્કંબ, મિં, ડરબનમાં દાદા અબ્દુલ્લાના વકીલ. હિંદીઓ પાસે મતાધિકારનો અમલ કરાવે છે, ૨૧૮; ૨૨૧; વકીલાતની સનદ માટે અંથકર્તાની અરજ નાતાલ સુપ્રીમ કોર્ટમાં રજુ કરે છે, ૨૨૭; ૨૨૬; હિંદીઓ વિરુદ્ધની ચળવળમાં ભાગ લે છે, ૨૬૩; અંથકર્તાને સ્ત્રીમરપરથી સાંજવેળા ઉતરવા સંદેશો મોકલે છે, ૨૬૬; અંથકર્તાને થયેલ ઇન્જા માટે દિલગીરી દર્શાવે છે, ૩૦૧; ૩૦૩; બોઅર લડાઈમાં હાથલની સેવા માટે હિંદીઓનું જોડાવું પસંદ કરે છે, ૩૩૨.

ઓરેન્જ કી સ્ટેટ, માં હિંદીઓની સ્થિતિ, ૨૦૧;

ઓલ્ડફીલ્ડ. દાં, ૬૭; ૬૮.

કુર, ત્રણ પાઉન્ડનો, તે સામે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સખત ભડત, ૨૪૧-૪૫.

કર્ઝન, હોર્ડ, નો દરબાર, ૩૫૩; તે વિષે અંથકર્તાને એક રાત જોડે વાતચીત, ૩૫૪

વિષયસૂચિ

મ્યોનિયલબોર્ન ઈન્ડિયન એન્જીનેરિંગ
 કોલેજો સિયેરાન, ની સ્થાપના. અંચ-
 કર્તા કરે છે, ૨૩૫.
 કાયવટે, મોફેસર, ૩૫૮, ૩૬૪.
 કામા, મિં, ૨૬૬.
 કાર્ડિનલ મેનિંગ, ની અંચકર્તાને
 મુલાકાત, નારાયણ હેમચંદ્ર નેડે,
 ૧૨૨-૨૩.
 કાર્લાઈલ, નું 'વિભૂતિ અને વિભૂતિપૂર્ણ'
 વાંચી અંચકર્તા પેગબર વિષે જાણે
 છે, ૧૧૩; ૨૪૮.
 કાલિમહિર, અંચકર્તા જોવા જાય છે ને
 ત્યાંનું દરજ્ય જોઈ અકળાય છે, ૩૬૨.
 કાશી, ૩૬૭; ૩૬૮; ના અનુભવ,
 અંચકર્તાના, ૩૭૦-૭૩.
 કિંગ્સફર્ડ, ડૉં એના, ૮૧, ૨૧૫.
 કુરાન, ૧૬૬.
 કુલેન્ડ, સ્ટીમર, માં અંચકર્તા કુટુંબ-
 સહિત આફ્રિકા જાય છે, ૨૮૩; ને
 દરિયાઈ તોફાન નડે છે, ૨૮૬-૯૦;
 ના કુતાબોના કુતરવા સામે ડરખ-
 નના ગોરાઓનો વિરોધ, ૨૬૧-૬૫.
 કુખ્યાશાંકર પંડ્યા, સંસ્કૃત શિક્ષક,
 અંચકર્તાને સંસ્કૃત ભાષા ન જાણવા
 સમજાવે છે અને અટકાવે છે, ૩૨.
 કે અને માલેસન, નાં પગ ના બળવા
 વિષેનાં પુસ્તકો વાંચવા મિ. પિકટ
 અંચકર્તાને બહામણ કરે છે, ૧૩૫;
 ૧૩૬

કેવળરામ માવજી, દલે, ૬૧; અંચકર્તાને
 વકીલાતમાં મદદ કરે છે, ૩૭૪-૭૭.
 કોર્સ, મિં, એક ક્વેકર, ૧૬૨;
 અંચકર્તા નેડે ધર્મચર્ચા કરે છે ને
 તેને પુસ્તકોથી લાદે છે, ૧૬૩;
 અંચકર્તાની કંઠી તોડવા પ્રયત્ન કરે
 છે, ૧૬૪; ૧૬૬, ૨૦૨; અંચકર્તાને
 સંત્રીને હાથે માર પડતો જુએ છે
 ને સંત્રીને ઠપકો આપી તેની
 સામે પગલાં લેવા અંચકર્તાને સૂચવે
 છે, ૨૦૪; ૨૧૫.
 ક્યુને, ના કટિસ્નાનના ઈલાજ, ૩૮૦.
 કાઉએ, ડૉં, સ્ટેટ એટની, અંચકર્તા
 પ્રિટોરિયામાં રાત્રે બહાર ફરી શકે
 એવો કાગળ લખી આપે છે, ૨૦૨;
 —મિં, પબ્લિક પ્રોસીડ્યુટર, ૨૦૩.
 કુગર, પ્રેસિડેન્ટ, ૨૦૩, ૨૦૪.
 કુરરોદજી, મિં, ૨૭૩.
 ખાન, મિં, ૩૧૪, ૩૩૮.
 ખોરાકના પ્રયોગો, અંચકર્તાના, ૬૨-૬૪,
 ૧૪૮, ૩૨૩.
 ખ્રિસ્ત, ઈશુ. ૮૧; ૧૮૬, ૧૬૪; ને
 અંચકર્તા ખુબ સાથે સરખાવે છે,
 ૨૪૬; ૩૬૧.
 ખ્રિસ્તીઓ, નેડે સંબંધો, ૧૬૨-૬૬;
 ની ધર્મપરિવર્તમાં અંચકર્તા જાય છે,
 ૨૧૧-૧૩.

વિષયસૂચિ

ખ્રસ્તીધર્મ, ૭; પ્રત્યે અંથકર્તાને અભાવ, ૫૭-૫૮; ૧૧૨; સ્વીકારવામાં અંથકર્તાની મુશ્કેલીઓ, ૨૧૩-૧૪; ૨૧૭, ૩૬૧.

ગાંધી, ઉત્તમચંદ ઉકે એતા ગાંધી, અંથકર્તાના દાદા, પોરબંદરના દીવાન, ટેકીલા, ૧૧.

ગાંધી કરમચંદ, ઉકે; કળા ગાંધી, અંથકર્તાના પિતા, પોરબંદર, રાજકોટ અને વાંકનેરમાં દીવાન, ૧૧; નું ચરિત્રવર્ણન, ૧૨; ની પ્રાંતસાહેબ જોડે ચક્રમંત્ર, ૧૨; વહેવારજ્ઞ, ધાર્મિક અને ગીતાપાઠ કરનારા, ૧૩; ને અકસ્માત, અંથકર્તાના વિવહ પર આવતાં, ૨૧; ની માંદગીમાં અંથકર્તા દ્વારા શુશ્રૂષા, ૪૬-૫૧; નું મૃત્યુ, ૫૨.

ગાંધી, કાતુરબાઈ, અંથકર્તાની સ્ત્રી, બાળપણમાં સ્વતંત્ર સ્વભાવની, પતિના દાખ સામે થઈ ફરવા હરવાની છૂટ લે છે, ૨૪; ને બહુવવાના પતિના પ્રયત્નો, ૨૪-૨૬; પ્રત્યે પતિનું મિત્રની શીખવણીથી ભરમાવું અને દુઃખ દેવું, ૪૩; ને પતિ દુઃખ છે અને પીયર મોકલી દે છે, ૧૪૬; ૨૮૮, ૩૦૦; મળેલી ભેટો બહેર ઉપયોગ માટે પાછી દેવાની પતિની સૂચનાનો વિરોધ કરે છે, ૩૪૧; પણ પાછળથી સમજે છે, ૩૪૨.

ગાંધી, તુળસીદાસ, અંથકર્તાના કાકા, પોરબંદરમાં દીવાન, ૧૧

ગાંધી, પુતળીબાઈ, અંથકર્તાનાં માતૃ-શ્રી, ૧૨; સાધ્વી અને ભાવિક ૧૭; તેમનાં પ્રતિપત્તિવાસાદિ, ૧૩; બચહારકુશળ અને બુદ્ધિમાન, ૧૪; ની અંથકારને વિલાયત મોકલવા નારાજ અને અદેશા, ૬૫; પણ ખેચરજ સ્વામી પાસે અંથકારે મદદમાં અને સ્ત્રીથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી સંમતિ, ૬૫-૬૬; નું મૃત્યુ, ૧૪૦.

ગાંધી. મગનલાલ, ૩૮૫

ગાંધી, મણિલાલ, અંથકર્તાના પુત્ર, ની માંદગી અને આરામ, ૩૭૮-૮૨; ગાંધી, મોહનદાસ કરમચંદ, જુઓ અંથકર્તા.

ગાંધી, વીરચંદ, ૧૪૬; અંથકર્તાના ખોરાકના અખતરામાં ભળે છે ને અડીખમ કાયદાશાસ્ત્રીઓની વાતો સંભળાવે છે, ૧૪૬-૫૦; ૨૬૬;

ગિરિમવચન, ઇશુનું, બાઈબલના નવા કરારમાં, અંથકાર ઉપર બારે અસર કરે છે, ૧૧૨.

ગીતા, ૧૩; વિષે અંથકારનું અજ્ઞાન, ૧૧૦; વિલાયતમાં જે થિયોસોફિસ્ટ મિત્રો જોડે અંથકાર ગીતા વાંચે છે ને મુગ્ધ થાય છે, ૧૧૦; તરવજ્ઞાનનો સર્વોત્તમ અંશ,

વિષયસૂચિ

અંથકારની નજરમાં, ૧૧૧; ૧૧૨; અંથકર્તા,

૧૧૩.

ગીમી, દોરાબજી એદલજી, રાજકોટ
હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર, વિદ્યાર્થીપ્રિય
અને નિયમ જળવાવનારા, ૨૮;
વિદ્યાર્થીઓને સાડ કસરતક્રિડા
ફરજિયાત કરે છે, ૨૮; ગેરહાજરી
માટે અંથકર્તાએ બતાવેલ સખબ
ન માનતાં તેનો દંડ કરે છે,
૨૯.

ગોખલે, ૨૪૫; ૨૭૬; જોડે અંથ-
કર્તાની પ્રથમ ભેટ, ૨૭૭; ૨૭૮; નો
ઉપરજોડા અંથકર્તા ઇચ્છી કરે છે, ૩૨૮-
૨૯; ૩૫૦; મહાસભાની વિષયવિચા-
રિણી સમિતિમાં અંથકર્તાનો ઠરાવ
પાસ કરાવે છે, ૩૫૧; ૩૫૩, ૩૫૪;
સાથે અંથકર્તા એક માસ રહે છે,
૩૫૬-૬૭; અંથકર્તાને દા. રાયની
ઓળખ કરાવે છે, ૩૫૬; રાનડેની
પુણ્યતિથિ જીવે છે, ૩૫૭-૫૮;
અંથકર્તાની થડ કલાસની મુસાફરી
માટે તૈયારી કરી આપે છે, અને
સ્ટેશને વળાવવા ભય છે, ૩૬૭;
ની અંથકર્તા વિષે ઇચ્છા, ૩૭૪;
૩૮૪.

ગોડફ્રે, જોગસ, ૧૭૩;

—તથા મિ. સુભાન, ૧૭૩, ૨૨૦.

જેલ્ડસ્ટન, મિ. અને મિસીસ, નો
દંપતીપ્રેમ, ૩૧૭.

અદેખો ઘણી બની પત્ની જોડે
ઝગડા કરે છે ને અયોગ્ય દાખ
મૂકે છે, ૨૩-૨૪;

અન્નાહારી મંડળ સ્થાપે છે,
લાંડનમાં, ૯૭;

અન્નાહારી વીશી લાંડનમાં ગોતી
કાઢે છે ને ત્યાં 'અન્નાહારની
હિમાયત' પુસ્તક ખરીદી તેના
વાચનથી અન્નાહારમાં વિચાર-
પૂર્વક માનતા થાય છે, ૮૦;

નું અપમાન, રાજકોટમાં, પોલિ-
ટિકલ એજન્ટ તરફથી, ૧૫૭; તે
ગળી જવા સર ફિરોજશાની
સલાહ, ૧૫૮;

નો અપ્રતિકાર, જ્ઞાતિજનો પ્રત્યે,
અને તેનાં મીઠાં ફળ, ૧૪૫;

પર અસત્ય બોલ્યાનો આરોપ કસરત-
માં ગેરહાજર રહ્યા બાબતમાં,
ને તેથી થયેલું દુઃખ, ૨૯;

ની અક્ષર સુધારવા વિષે ગફલત
ને મોટપણે પરતાવે, ૩૦;

આગેવાનોને અને પ્રમુખ હિંદી-
ઓને મળે છે: મુંબઈમાં, ૨૬૬;

૨૭૧-૭૫; પૂનામાં ૨૭૬-૭૮;

મદ્રાસમાં, ૨૭૮-૭૯; કલકત્તામાં

૨૮૦-૮૨; ૩૪૧-૪૬; ૩૫૬-૬૫;

નો આપઘાત કરવા પ્રયત્ન, સોબતી
જોડે; પરાધીનતા સાલવાથી,
બચપણમાં, ૪૫;

વિષયસૂચિ

એ ઇડાં ખાધાં, દેંક મુદત, કાણિક
મૂર્છામાં, ૯૪;
ઈનામો અને શિષ્યવૃત્તિ મેળવે છે,
રાજકોટ હાઈસ્કૂલમાં, ૨૭; ૨૮;
ને એકપત્નીવ્રતધર્મ પૈસાનું ચો-
પાનિયું વાંચી હૃદયમાં રંભી
રહે છે, ૨૩;
ના એફિલ ટાવર વિષે વિચારો, ૧૨૬;
નો અંગ્રેજ રાષ્ટ્રગીત ગાવા વિષે
ઉત્સાહ, ૨૬૬-૬૭; પાછળથી
અણુગમો, ૨૬૮;
કલકત્તાની મહાસભામાં,
૩૫૦-૫૨;
ને કસરતનો અણુગમો, પણ લાંબું
ફરવાની ટેવ, ૨૮-૨૯;
કામ ચલાવવા ના પાડે છે,
હુમયો કરનારાઓ ઉપર,
ડરબનમાં ૩૦૧-૦૨;
નો કાયદાનો અભ્યાસ અને ખારી-
સ્ટરી પાસ, ૧૩૦-૩૧;
કલાઈલના પુસ્તકમાંથી પેગંબર
વિષે વાંચે છે, ૧૧૩;
ના કાશીના અનુભવ ૩૭૦-૭૩;
ની કુમૈત્રી, અને તેના મૈત્રી વિષે
વિચારો, ૩૪-૩૫;
નો કુંવારામાં ખપવાનો પ્રયત્ન,
વિલાયતમાં, ૧૦૫; પણ
જલદી જ પસ્તાઈને સત્ય
પ્રગટ કરી દેહું, ૧૦૮-૦૯;

ના ફૂલીપણાના અનુભવ, ૨૦૨-૦૪;
'ફૂલી ખારીસ્ટર' તરીકે, ૧૭૧;
ને 'કોપી' કરવાનું માસ્તરે ચેતવ્યા
છતાં ન સૂઝ્યું, ૧૬;
ની કંઠી તોડવાનો એક ખ્રિસ્તી
મિત્રનો પ્રયત્ન, ૧૬૪;
ને ખટપટ, કાઠિયાવાડની, ૧૬૦;
ના ખોરાકના પ્રયોગો, ૯૨-૯૬;
નો ખ્રિસ્તીઓ જોડે સમાગમ,
૧૮૬-૯૬;
નો ખ્રિસ્તીધર્મ ન સ્વીકારવાનો
નિર્ણય, ધાર્મિક મંથન પછી,
૨૧૪;
નો ખ્રિસ્તીધર્મ પ્રત્યે અભાવ,
૫૭-૫૮;
ખ્રિસ્તી પરિષદમાં વેલિંગ્ટન
જાય છે, ૨૧૧-૧૨;
ગિરિપ્રવચન, ઇશુનું, (ખાઈ-
બલમાં) નાં વચનોને ગીતા,
શામળભટ્ટનો છપ્પો અને બુદ્ધ-
ચરિતની હારોહાર મૂકે છે,
૧૧૨-૧૩;
ગીતા વાંચે છે ને તે અમૂલ્ય
ગ્રંથ લાગે છે, ૧૧૦;
નો ગોખલે સાથે એક માસ, ૩૫૬-૬૭;
ની થેલછા, 'સંક્ય' બનવાની,
વિલાયતમાં, ને તે સાથે
ભાષણ નાચ અને દેખ્ય
શીખવાના પ્રયત્નો, ૮૩; ૮૫;
તેમાંથી ભગવતિ ૮૫-૮૬;

વિષયસૂચિ

પાલવાની ટેવ, ૨૬; ૧૫૩;
ચોરીને એક સગા જોડે ખીડીનાં
ફાંડાં પીવાની અને નોકરના
દોકડા ચોરવાની ટેવ ૫૩વી,
૪૪; ભાઈએ કરેલું કરજ ફેડવા
કડાનું સોનું કાપ્યું, ૪૬;
પિતા આગળ કબજાત અને
પ્રાયશ્ચિત્ત, ૪૭-૪૮;
જન્મ અને બચપણ, ચોર-
બંદરમાં, ૧૪;
ફ્રાન્સ્ટોયનું 'વેકુંઠ તારા હૃદયમાં
છે' થેરે છે, ૨૦૩;
ટ્રેનમાંથી ધક્કો મારી નીચે
ઉતારે છે, મારિસબર્ગ સ્ટેશને,
પ્રિટોરિયા જતાં, ૧૭૭;
ડરબનના ખાસમાં ઉતરવા સામે
ગોરાઓનો વિરોધ અને ચળ-
વળ, ૨૬૧-૬૫;
દેડવાડો અને પાચખાનાં તપાસે
છે, રાજકોટમાં, ૨૬૩-૬૫;
તુલસીરામાયણ સાંભળે છે,
ચોરબંદરમાં, લાંબા મહારાજને
મોઢે, ૫૫;
ત્રીભં વગેરેની મુસાફરી, હિન્દુ-
સ્તાનની, અને તે વિશે વિચારો,
૩૬૧-૭૦;
હક્ષિણ આફ્રિકા જવાનું સ્વીકારે
છે, હાદા અખડુહજાના કેસમાં
મદદ કરવા, ૧૬૨;

ને દાદર થાય છે, સહયતા કેળવવા
જૂતાં, ૭૬;
ને હાદાભાઈ નવરોજી, ૧૩૩;
દુકાળફાળો હિંદને સારૂ મેળવે
છે અને દરેક આપત્તિ વેળા
મદદ મોકલવાની પ્રથા પાડે
છે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ૩૩૭;
દુરાચરણી સાથીને ધરમાંથી
કાઢી મૂકે છે, ૨૫૩-૫૪;
ની દેહશુદ્ધિ નારાકમાં ગંગાસ્નાન-
થી ભાઈએ કરાવી, ૧૪૪; ને નાત
જમાડી, રાજકોટમાં, ૧૪૪.
નો દંડ, કસરતમાં ગેરહાજરી માટે,
૨૬;
નું ધર્મનિરીક્ષણ, ૨૪૬-૪૮;
નાતબહાર મૂકાય છે, વિભાચત
જવા માટે, ૬૬;
નાતાલ ઇન્ડિયન કૉંગ્રેસ તથા
ક. બો. ઇ. એ. એસોસિયેશન
સ્થાપે છે, ૨૩૧-૩૫;
નો નારાયણ હેમચંદ્ર જોડે સમાગમ,
૧૧૬-૨૪;
નો નાસ્તિકતા તરફ ઝુકાવ, ૫૮; પ્રત્યે
અણુગમો વધારનારો બનાવ,
૧૧૪;
નિશાળમાં સત્યપ્રિય અને
શરમાળ, ૧૫;
ની નિષ્ફળતા, ભાષણકર્તા તરીકે,
વિભાચતમાં, ૧૦૦-૦૨; મુંબઈમાં
૨૭૨;

વિષયસૂચિ

નો નોકરી (શિક્ષકની) મેળવવાનો
નિષ્ફળ પ્રયત્ન, મુંબઈમાં, ૧૫૨;
પત્નીને તેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ
બાણાવવા મથે છે પણ વિષયવૃત્તિ
તેને નિષ્ફળ કરે છે, ૨૫-૨૬;
પત્ની પર મિત્રની બંધેરણીથી
વહેમાય છે ને તેને દુઃખ દે
છે, ૪૩; અત્યંત કષ્ટ આપે
છે ને પીયર મોકલી દે છે, ૧૪૬;
ના પરસ્ત્રીપ્રસંગ અને તેમાંથી
ખચાવ, ૪૧; ૧૧૬-૧૭;
૧૬૬-૬૭;
નું પહેલું જાહેર બાપણ, પ્રિટો-
રિયામાં, હિંદીઓ આગળ,
૧૬૭-૬૮;
પાધડી ઉતારવા ના પાડે છે
ને કારણે છોડે છે, ડરબનમાં,
૧૭૦;
'પાયોનિયર'ના તંત્રીને મળે
છે, ૨૬૧-૬૨; તેના લેખનું
તારણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં
અંતકાર પર ગોરાઓના હુમ-
લાનું મૂળ, ૨૬૩-૬૪;
ની પારીસપ્રદર્શનની મુલાકાત,
૧૨૫-૨૬;
ની પારીસનાં દેવળો અને ઈશ્વર-
પ્રેમની પ્રશંસા, ૧૨૬;
ને પિકટ, બુર્ગ મિંડ્રેડરિક, ની
કીમતી સલાહ, ૧૩૫;

પંચથી દાદા અબ્દુલ્લાનો કેસ
પતાવે છે, ૨૦૯-૧૦
નો પ્રત્યેક પત્તિ પર કૃત્રિમ અંકુશ
મૂકવાના હિમાયતી દાં. એલિ-
ન્સનના અન્નાહારી મંડળમાંથી
બહિષ્કાર સામે નિષ્ફળ વિરોધ,
૯૯-૧૦૦;
ને પ્રતિજ્ઞા તોડી માંસ ખાવા વિલા-
યતમાં એક મિત્ર બહુ-બહુ
સમજાવે છે પણ નિષ્ફળ થાય
છે, ૭૭; તેનો છેલ્લો પ્રયત્ન,
૮૨-૮૩;
ના પ્રતિજ્ઞાના અર્થ કરવા વિષેના
વિચારો, ૯૬;
પ્રતિજ્ઞા, માંસ, મદિરા અને
સ્ત્રીસંગથી દૂર રહેવાની,
બેચરલ સ્વામી આગળ લે
છે ને વિલાયત જવા માતાની
આજ્ઞા મેળવે છે, ૬૫-૬૬
ના 'પ્લોમથ અધરન' જોડે
પરિચય, ૧૯૫-૯૬; ૨૫૯-૬૦;
બાઈબલ વાંચે છે, નૂનો કરાર
રસ વિના અને નવો કરાર
બહુ રસથી, ૧૧૨;
બાલાસુંદરમ્. ગિરમીટિયા, ની
વહારે ધાય છે; ૨૩૮-૪૦;
અને બાળજીવ ૩૧૪-૧૫;
ને બાળકને માંસ પ્રત્યે અણુગમે
કરાવ્યાને કારણે એક ગોરા

વિષયસૂચિ

કુટુંબમાંથી રબ મળે છે,
૨૪૯-૫૦;
નું બાળક, પહેલું. અવતરે છે ને
મરી જાય છે, ૫૩;
ને બાળકોની કેળવણી, ૩૦૮-૧૨;
યુદ્ધચરિત્ર, એડવિન આર્નલ્ડનું,
ગીતા કરતાં વધુ રસથી
વાંચે છે, ૧૧૧;
ની બે કાયદા સામે લડત. નાતાલની
ધારાસભાએ આણેલા, ૩૦૪-૦૫;
બે ચોપાનિયાં લખે છે, દક્ષિણ
આફ્રિકાના હિંદીઓ વિષે,
૨૩૫-૩૬;
બેરા અને કારકુન બને છે,
કલકત્તામાં, શોષણબાણના,
૩૪૭-૪૯;
ની જોગ્યર યુદ્ધમાં સેવા ૩૩૧-૩૪;
ને બ્રહ્મચર્ય તરફ રાયચંદ્રભાઈદોરવે
છે, ૩૧૭-૧૮; તેને માટે પ્રયત્નો,
૩૧૮-૧૯; મૃત લે છે, ૧૯૦૬માં,
૩૨૦; બ્રહ્મચર્ય પાલનની શરતો,
૩૨૩-૨૬;
બેડલોની પાયદરતમાં જાય છે,
૧૧૩;
લખાવે છે, અંગ્રેજી, દક્ષિણ
આફ્રિકાના ચરીબ હિંદીઓને,
૧૯૬;
બાળવત સાંભળે છે, રાજકોટમાં
૫૬;

ભાષાઓ શીખે છે, સ્ટીમર પર,
૨૫૭-૫૮; ના ભાષાના શિક્ષણ
વિષે વિચારો, ૩૨-૩૩;
ને ભૂમિતિનો અભ્યાસ, ૩૧;
ભેટો, ચોતાને તથા કરતુરબાને
મળેલી તે જાહેરકામને સાડ
આપી છે, ૩૩૯-૪૨;
લંગીકામ કરે છે, કલકત્તાની
મહાસભામાં, ૩૪૬;
મનુસ્મૃતિ વાંચે છે ને કંઈક,
નાસ્તિક ને હિંસક બને છે,
૫૮;
મરદીનો સેરવો આપવા ના
પાડે છે અને પાણીના ઉપ-
ચાર કરે છે, દીકરાની ગંભીર
માંદગીમાં, ૩૭૬;
ને મહેતા, દાકતર, વિભાગતમાં
ત્યાંની રીતભાત શીખવે છે,
૭૪;
ને માર પડે છે: સિગરામમાં, પ્રિટો-
રીઆ જતાં, ૧૮૦; પ્રિસિડેન્ટ
સ્ટ્રીટમાં. પગથી પર ચાલવા
સાડ, ૨૦૩; ડરબનમાં,
જોસબાના ટોળાને હાથે,
૨૬૭-૬૮;
ને માવજી દવે વિભાગત જઈ
બારીસ્ટર થવાની સલાહ
આપે છે, ૧૧-૧૨;

વિષયસૂચિ

નું માંસાહાર તરફ વળવું, સુધારાની
ધગશમાં, ૩૬-૪૦;

નો માંસાહારત્યાગ, માતા આગળ
જૂઠું બોલાવું પડતું હોવાથી,
૪૦-૪૧;

ની મિસીસ બેસંટ જોડે મુલાકાત,
૩૬૩;

મેટ્રિકની પરીક્ષામાં અમદાવાદમાં
બેસે છે, ૬૦;

મેડમ પ્લેવેરફીને તથા મિસીસ
બેસંટને મળે છે તથા
પ્લેવેરફીનું પુસ્તક વાંચી
હિંદુધર્મનાં પુસ્તકો વાંચવા
પ્રેરાય છે, ૧૧૧;

નું રાજકોટ જતું સાત વર્ષની
વયે, ૧૫;

ની રાજનિષ્ઠા, ૨૬૬-૬૮;

ના રાજમહારાજાઓની કર્જન દર-
બારમાં ચોરતો જેવા પોશાક-
માં હાજરી વિષે વિચારો, ૩૫૫;

રામરક્ષા મોઢે કરે છે, ૫૫;

પર રાયચંદભાઈની બારે અસર,
૧૪૧-૪૪;

ને રંબા દાઈ રામનામ શીખવે છે
૫૪;

‘લીલું ચોપાનિયું’ દક્ષિણ આફ્રિ-
કના હિંદીઓ વિષે લખે છે
ને બધે મોકલે છે, ૨૬૨-૬૩;
ખીજ આશ્વત્થિ કાઢે છે,
મદ્રાસમાં, ૨૭૮;

લેબી સાહેબની મદદ માગવા
જાય છે ને નિષ્ફળ થાય છે,
૬૪-૬૫;

લંડન મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા-
માં નાપાસ, ૬૦; ખીજ વાર
પાસ, ૬૧;

ને વકીલસભાનો નિષ્ફળ વિરોધ,
નાતાલની અદાલતમાં દાખલ
થવા સામે, ૨૨૬-૩૧;

વકીલાતનો અનુભવ મેળવે છે,
દક્ષિણ આફ્રિકામાં, ૨૦૬-૦૮;
ની વકીલાત મુંબઈમાં ૧૪૬-૫૩;
૩૭૭; રાજકોટમાં, ૧૫૪-૫૫,
૩૭૪-૭૫;

નો વિદ્યાભ્યાસ અને કરકસર લંડન-
માં; ૮૭-૯૧;

વિલાયત જાય છે, શ્રી ૦ ન્યંબક-
રાય મજમુદારની સંગાથે, ૭૦;
ત્યાં હિજરાય છે ને ધર સંભારી
રહે છે, ૭૫;

ના વિવાહ, તેરમે વર્ષે, ૧૮;

વિષયાસક્ત, સ્વચ્છી પરત્વે, ૨૫;

નું વેરા બદલીને પારસી ફરતમજ
ના ધરમાંથી ટોળા વચ્ચે થઈ
પસાર થઈ જવું, ડરબનમાં,
૨૬૬-૩૦૦;

ના વ્રતના મહત્ત્વ વિષે વિચારો,
૩૧૬;

સામળદાસ કોલેજ, બાબનગર,
માં ભણે છે, ૬૦;

વિષયસૂચિ

પર શામળભટના છપ્પાની સચોટ
અસર, અવગુણ કંડે ગુણ કરવાનું
શિક્ષણ અંચકારની જિંદગીનું
સૂત્ર અને છે, ૫૬;

પર 'અવલુપિતભક્તિ નાટક' પુસ્તક
તથા 'હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાન'
નાટકની બારે અસર, ૧૬-૧૭;
સમભાવ શીખે છે, સર્વ ધર્મો
મર્યે, ખ્રિસ્તીધર્મ સિવાય, ૫૭;
સુધારા, વિલાયતી, ધરમાં દાખલ
કરે છે, ૧૪૬-૪૭; સ્ત્રી પુત્રાદિના
પોશાકમાં, ૨૮૭-૮૮.

ની સેવા, પિતાની છેલ્લી માંદગી
વેળાએ, ૪૯-૫૧; પણ વિષયે-
અછાને કારણે અંતકાળે ઝેર-
હાજરી, ૫૨-૫૩;

નું સંસ્કૃત છોડી દેવા લલચાવું.
પણ સંસ્કૃતશિક્ષક કૃષ્ણારાંકર
પંડ્યાની શીખામણથી પાછા
વળગી રહેવું, ૩૨;

ના સ્વઅછતા દાખલ કરવાના
મર્યત્નો, દક્ષિણ આફ્રિકાના
હિંદીઓમાં, ૩૩૫-૩૬;

ના સ્થાયી ફંડ ઉપર નહેરુસંસ્થાઓ
નભાવવા સામે વિચારો,
૩૦૬-૦૭;

ના સ્વાવલંબન અને સાહાઈના
મર્યત્ન; ૫૩ ધોળીહનમનાં
કામ કરે છે, ૩૨૭-૩૦;

ની હાડમારીઓ, પ્રિટોરિયા જતાં,
૧૮૨-૮૬;

'હિંદી મતાધિકાર' છીનવાતો
અટકાવવાની લડત ઉપાડવા
નાતાલમાં રોકાય છે ને દેશ
આવતા અટકે છે, ૨૧૬-૧૬;
ના હિંદુ વિવાહ વિષે વિચારો,
૧૯-૨૦;

પર હુમલો, ડરબનમાં, ગોરાઓના
ટોળાનો, ૨૬૭-૬૮.

વોપ, બાણ મોતીલાલ, ૩૪૪.

ઘોષળબાણ. મહાસભાના મંત્રી, ના
કારકુન તથા બેરા તરીકે અંચકર્તા,
૩૪૭-૪૯.

ચાલવાની ટેવ, અંચકારની, ૩૦, ૧૫૩.
ચાલ્સ્ટીંગન, ૧૭૮, ૧૭૯, ૨૩૪.

ચાંદ્રાયણમત, અંચકર્તાનાં માતૃશ્રીનાં, ૧૩.
ચેન્નની, જુનિયર મિં, 'પાયોનિયર'
ના તંત્રી, ૨૬૧.

ચેન્નરલેન, મિં, ૩૦૧, ૩૦૨.

ચોપાનિયાં, જે, દક્ષિણ આફ્રિકાના
હિંદીઓની સ્થિતિ વિષે, અંચકારે
લખ્યાં, ૨૩૫-૩૬.

જીમીઅતરામ નાનાભાઈ, ૩૮૪.

જર્મિસ્ટન, ૧૮૫.

જર્મિસ, મિં, ૧૫.

જેરામદાસ, શ્રી, અંચકર્તાને આત્મકથા
પહેલી લખી નાંખવા કહે છે, ચેરવડા
જેલમાં, ૧.

વિષયસૂચિ

નેશીલ, જુઓ માવજ દવે.

નેહાનિસબર્ગ, ૧૭૬; ૧૮૨, ૨૦૩,
૩૧૬, ૩૨૨, ૩૨૮.

ઝાંઝીબાર. માં ગ્રંથકર્તાને વેશ્યાવાડે
લઈ જવામાં આવે છે, ૧૬૬-૧૬૭;
૧૭૪, ૨૭૩.

જુહુ 'બળવો'માં ગ્રંથકર્તાની સેવા
૩૧૬; તે દરમ્યાન સંયમ અર્થે
પતનું મહત્ત્વ ગ્રંથકર્તાના મન પર
કસે છે, ૩૨૦.

ટાગોર મહાશિ દેવેન્દ્રનાથ ૧૨૦, ૩૬૪.
ટાગોર. મહારાજ. ૨૮૧.

ટાલ્સ્ટોય ના ઐક્ષિલ ટાવર તથા
તાંબાકું વિષે વિચારો. ૧૨૭; નું
'વેકુંઠ તારા હૃદયમાં છે' પુસ્તક
ગ્રંથકર્તાના જીવનપર જાંડી છાપ
પાડે છે, ૧૪૩; ૨૧૫; નાં ખીન્ન
પુસ્તકો ગ્રંથકાર પર અસર કરે છે,
૨૪૮.

ટ્રાન્સવાલ, ૧૬૮, ૧૮૩; માં હિંદીઓની
સ્થિતિ, ૨૦૧-૦૩.

દુરબન, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૫.
૧૭૬, ૧૭૭, ૧૭૮, ૨૧૬, ૨૩૨
૨૮૩, ૨૯૦, ૨૯૧, ૨૯૨, ૨૯૩,
૩૦૮, ૩૩૫, ૩૮૫.

ડિઝરાયલી, ૧૨૨.

તિલક, લોકમાન્ય, ને ગ્રંથકર્તા મળે છે.
૨૭૬; ગ્રંથકર્તાને સમુદ્ર જેવા લાગે છે,

૨૭૭; ૨૭૮; નો દરબાર કલકત્તા
મહાસભાના ઉતારામાં, ૩૪૪.

તુલસીરામાયજી.નું પારાયજી ખીલેશ્વરના
લાધા મહારાજ કરે છે, ને ગ્રંથકર્તાને
તથા મોતાઓને લીન કરી મૂકે છે,
૫૫; ગ્રંથકર્તાને મતે લક્ષ્મીમાર્ગના
સર્વોત્તમ ગ્રંથ, ૫૬.

તેલંગ. ન્યાયમૂર્તિ, ૩૫૮.

તેયબજી, અખ્યાસ, ૨૭૩.

તેયબજી, જસ્ટિસ બદરુદ્દીન, ૧૩૪,
૧૪૬; ને ગ્રંથકર્તા મળે છે. ૨૬૮; ૨૬૯.

તેયબ હાજી ખાન મહમદ, શેઠ,
સામાવાળા, દાદા અબ્દુલ્લાના કેસમાં,
૧૭૫; પ્રિટોરિયાના મુખ્ય હિંદી
વેપારી, ૧૬૭; ૨૦૦; કેસ ધરમેળે
પતાવવાની ગ્રંથકર્તાની સલાહ માને
છે, ૨૦૬; ૨૧૦.

ત્રિભુવનદાસ, દાં. નું 'માને શિખા-
મણુ' ગ્રંથકર્તા વાંચે છે ને તેથી
લાભ જઠાવે છે, ૩૧૫.

ત્રીભુવર્ગની રેલવે મુસાફરી, ની તૈયારી,
ગ્રંથકર્તાની, ૩૬૬; કરે છે, ગ્રંથકર્તા,
અને મુસાફરોની હાડમારીઓ, કુટેવો
ઇં વિષે તેના વિચારો ૩૬૮-૭૦.

થિયોસોફિકલ સોસાયટી, ૧૧૧, ૨૪૭.
ટુયાનંદ, સ્વામી, ૩૬૬.

દક્ષિણ આફ્રિકા, ૨, ૨૬, ૩૦, ૬૬,
૧૦૨, ૧૩૧, ૧૩૬, ૧૫૧; દાદા
અબ્દુલ્લાના કેસના કમ માટે જવાનું

વિષયસૂચિ

અંથકર્તા સ્વીકારે છે, ૧૬૧-૬૨; ઉપડે છે, ૧૬૩-૬૪; ૧૭૨, ૧૭૭, ૨૫૬; થી પાછા ફેરવવા આવવા ઉપડે છે, ૨૫૭; ૨૮૨; થી જલદી પાછા ફરવા તાર આવે છે ને કુટુંબ સહિત જવા ઉપડે છે, ૨૮૩; ૩૧૪; થી પાછા હિન્દુસ્તાન આવે છે ૩૪૩; ૩૪૫; ના હિંદીઓનાં કુખો વિષે અંથકર્તાનો ઠરાવ કલકત્તાની મહા-સભામાં અને પસાર ૩૫૦-૫૩; ૩૬૧, ૩૬૫, ૩૬૯, ૩૮૪; થી વળી અંથ-કર્તાને બોલાવનારો તાર આવે છે, ૩૮૫; જવા અંથકાર ઉપડે છે, ૩૮૬.

દાહદ મહમદ, ચેટ, ૨૨૦, ૨૨૩.

દાદાબાઈ નવરોજી, ૭૩, એ વિદ્યાર્થી-ઓના સમાગમમાં આવવા માટે સ્થાપેલા મંડળમાં અંથકર્તા હાજરી બરે છે, ૧૩૩; ને મળે છે ૧૩૩.

દાદી બરજેર, સ્ટીમરના દાકતર, અંથ-કર્તાનો ડરખાનના હુમલા પછી સારવાર કરે છે, ૨૯૮.

ફકાજફાળો, હિન્દુસ્તાન માટે ઉપરાવવા અને મોકલવાની અંથકાર દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓમાં પ્રથા પાડે છે, ૩૩૭.

ફેશપાંડે, મી. ફેશપસવ ૨૭૨-૭૩.

ફૂર્મનિરીક્ષણ, અંથકારનું, ૨૪૬-૪૮.

ફૂર્મન, કવિ, નું દેશીઓ અને અંગ્રેજો-નાં સંબંધ અને બળની સરખામણીનું

ગીત અંથકારના મન ઉપર અસર કરે છે, ૩૭; ના 'ધર્મવિચાર'ની પ્રસ્તાવનામાં જણાવેલા કવિના જીવનમાં થયેલા ફેરફારનું વર્ણન અંથકારને આકર્ષે છે, ૨૪૭.

'નવજીવન' માં જ અઠવાડિક હતે આત્મકથા લખવાનો અંથકારનો નિશ્ચય, ૨.

નાય, શીખવાની અંથકારની યેલછા અને પ્રયત્ન, ૮૫.

નાઝર, મનસુખલાલ, ડરખાનમાં હિંદી કામને નેક સલાહ આપે છે, ૨૯૨; અંથકર્તા જોડે રહે છે અને જલ્દી-કામમાં મદદ કરે છે, ૩૦૫; ૩૩૮.

નાતમાં ખળભળાટ, અંથકર્તાનો વિલાયત જવાના વિચારને લીધે, ૬૭; અંથકર્તાની હાજરી લે છે, ૬૮; બહાર મૂકાય છે, અંથકર્તા, ૬૯; માં તડ પડે છે, ૧૪૪; પ્રત્યે અંથ-કર્તાનો અપ્રતિકાર અને તેનાં મીઠાં ફળ, ૧૪૫.

નાતાલ ઇડિયન કૉંગ્રેસ, અંથકાર સ્થાપે છે, ૨૩૧-૩૫; ૨૩૭, ૨૪૪. નારાયણ હેમચંદ્ર, જોડે અંથકારનો સમાગમ, ૧૧૯-૨૪.

નિવેદિતા, ભગિની, ૩૬૫.

નિબુજાનંદ, ૨૧, ૩૨૦.

નૅશનલ ઇડિયન એસોસિયેશન, ૧૧૬ નોત્રદામ, ૧૨૬.

વિષયસૂચિ

નંબર્સ, બાઈબલના નૂતના કરારનું પ્રકરણ, વાંચીને અંથકર્તાને આણુગમો થાય છે, ૧૧૨.

પુગથી, ઉપર હિંદીઓના ચાલવા સામે ટ્રાન્સવાલમાં પ્રતિબંધ, ૨૦૨; પ્રિટોરિયામાં ૨૦૩; ઉપરથી અંથકર્તાને લાત મારી ઉતારી મૂકવામાં આવે છે, ૨૦૪.

પરસ્પરીસંગ, ના પ્રસંગ, અંથકર્તાને, અને તેમાંથી બચાવ: રાજકોટમાં, ૪૧-૪૨; પોર્ટસ્મથમાં, ૧૧૬-૧૭; ઝાંઝીબારમાં. ૧૬૬-૧૬૭.

પાધડી, ઉતારવાની ના પાડી અંથકર્તા ઉરબનની કોટ છોડી જાય છે, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨; અંથકર્તા ઉતારે છે, નાતાલ સુપ્રીમ કોર્ટના ઑડવોકેટની સનદ મળ્યા પછી, અદાલતના હોદ્દેદાર તરીકે, ૨૨૯-૩૦; ૨૪૦;

પાદશાહ. બરજેરજી, અન્નાહારી, દયા-ધર્મી, સ્વતંત્ર મિનજના, ૨૭૪; —તથા પેરતનજી, અન્નાહારી, સ્વભાષા (ગુજરાતી) ના પ્રેમી અને સેવક, દેશપ્રેમી, અંથકર્તા જેવાનું પરદેશ જઈ ખરચાઈ જવું નાપસંદ કરે છે, ૨૭૩-૭૪, ૩૬૫.

પારકર દાં, સીટી ટેમ્પલવાળા, ૧૬૩.

પારડીકોપ, ૧૮૦.

પારસી રસ્તમજી, ૧૭૩; સ્વયંસેવક તરીકે, ૨૨૧; ૨૨૩, ૨૫૭, ૨૭૩,

૨૯૬; ને થેર ઉરબનમાં અંથકર્તાની સ્ત્રી અને બાળકો જાય છે, ૨૯૭; ને થેર અંથકર્તા પહોંચે છે, ગોરા ટોળાના હુમલા પછી, ૨૯૮; ના ધરને ટોળું થેરે છે, ૨૯૮; ૩૦૦; ની સખાવત. ૩૧૩; ને અંથકર્તા ટ્રસ્ટી નીમે છે, ૩૪૦.

પિંકટ, મિં ફેડરીક, જીઓ અંથકર્તા નીચે.

પિલ્લે. એ. કોલન્દાવેલ્લુ, ૨૨૦.

પિલ્લે, જી. પરમેશ્વરન, ૨૭૮.

પીઅર્સન, ૧૯૩.

પોરબંદર. ૧૧, ૧૪, ૧૫, ૨૦, ૨૧, ૫૫, ૬૩, ૬૫, ૧૫૧, ૧૫૫ ૧૬૧, ૨૧૦.

પોર્ટસ્મથ, માં અંથકર્તા વિકારવશ, ૧૧૬-૧૭.

પૉલ, મિં, ૧૭૩, ૨૨૦.

પોલિટિકલ એજન્ટ. હર્ફે પ્રાંત સાહેબ, ની સામે કબા ગાંધી થાય છે, ૧૨; અંથકારનું અપમાન કરે છે, ૧૫૫-૫૬.

પંચ, થી અંથકર્તા દાદા અળ્લુલ્લાને કેસ પતવે છે, ૨૦૯-૧૦.

પ્રિટોરિયા, ૧૬૬, ૧૭૩, ૧૭૪; જતાં અંથકર્તાની હાડમારીઓ, ૧૭૬-૮૫; ૧૮૬, માં અંથકર્તાના ખ્રિસ્તી સંબંધો, ૧૬૨-૬૬; ના હિંદીઓ આગળ અંથકર્તાનું ભાષણ, અને

ગરીબ હિંદીઓને અંગ્રેજ ભણાવવા જવું, ૧૬૭-૬૬; માં અંથકર્તાને

વિષયસૂચિ

શતે બહાર નીકળવામાં મુશ્કેલી
અને ફલીપણાના અનુભવ, ૨૦૨-૦૩;
માં પગથી પર ચાલવા માટે અંથ-
કારને માર પડે છે, ૨૦૪; પશુ
મારનાર સંત્રોપર કામ ચલાવવા
અંથકર્તા ના પાડે છે, ૨૦૪; માં અંથ-
કારનું અમૂલ્ય અનુભવોનું વરસ,
૨૦૬; ૨૧૦, ૨૧૬, ૨૪૭, ૨૬૦; નો
અંગ્રેજ હુલમ અંથકારના વાળ
કાપવા ના પાડે છે, ૩૨૬.

પ્લીમથ બ્રધરન, ૧૬૫, ૧૬૬, ૨૫૬.

ફ્રીમૅક્સ, ૩૧૬, ૩૨૨.

બુન્સે, જોન, ૧૨૨.

બલિદાન, પ્રાણીઓનાં, કાલિમંદિરમાં,
૩૬૨; વિષે અંથકર્તાના વિચારો
૩૬૩.

બસુ, બાબુ ભૂપેન્દ્રનાથ, ૩૪૭.

બાઈબલ, અંથકર્તા વાંચે છે, ૧૧૨; ૧૬૦.

બાલાસુન્દરમ્, હિંદી ગિરમીટિયો,
૨૩૭; ને તેનો ગોરા માલિક સખત
મારે છે, ૨૩૮; ને અંથકર્તા મદદ
કરે છે અને તેની બીજા માલિકને
ત્યાં બહલી કરાવી આપે છે, ૨૩૬;
૨૪૦, ૨૪૧, ૨૭૮.

બાળકો, અંથકર્તાનાં, ૫૩, ૧૬૩;
ની કેળવણી ૩૦૮-૧૨; નો હોર
અંથકર્તા પોતે કરે છે, ૩૧૪-૧૫;
ને ભેટનાં ધરેણાં પાછાં આપી દેવા
આ બેઠે ફલીલ કરવા તૈયાર કરે

છે, ૩૪૦;—ને બણાવે છે, ૧૪૬;
એક બાળકને માંસ પ્રત્યે અભાવ
કરાવ્યા માટે ગોરા કુટુંબમાંથી
અંથકારને રજા મળે છે, ૨૪૬-૫૦;
પાસે સ્વયંસેવકોનું કામ લે છે,
૨૬૩.

બીડી, ચોરીને પીવાની અંથકર્તાને ટેવ
પડે છે, ૪૪-૪૫; છોડી દે છે, ૪૬.

બીન્સ, સર હેન્રી, ૨૪૩.

બુધ્ધ, ગૌતમ, ૨૪૬, ૩૬૩.

બુધ્ધચરિત્ર, ૧૧૧, ૧૧૩.

બુલર, જનરલ, ૩૩૩.

બૂથ, દાં, અંગ્રેજી રાષ્ટ્રગીત સાથે
અંથકારના વાંધામાં સખત થાય છે,
૨૬૮; ના હાથ નીચે ઇસ્પતાલ ખુલ્લે
છે, ૩૧૩; બોઅર યુદ્ધમાં ધાયલની
શુશ્રૂષા કરનારી હિંદી ટુકડી હબી
કરવામાં અંથકારને ટેકો આપે છે, ને
ટુકડીને તાલીમ આપી બેઠે કામ કરે
છે, ૩૩૨.

બેકર, મિં, એ. ડબલ્યુ. હાઈ અબ્ડુલ્લા-
નો પ્રિટોરિયાનો વકીલ, ને અંથકર્તા મળે
છે, ૧૮૮; અંથકર્તાની ધર્મ સંબંધી
મનોદશા જાણી લે છે અને તેને
પ્રાર્થનામાં નોતરે છે, ૧૮૯-૯૦;
૧૬૧; બીજા ખ્રિસ્તીઓ બેઠે અંથકારને
આળખાણ કરાવે છે, ૧૬૨; અંથ-
કર્તાને વેલિંગ્ટનના ધર્મસંમેલનમાં
લઈ જાય છે, ૨૧૧-૧૨.

વિષયસૂચિ

ખેંચરજી સ્વામી, અંથકર્તાને બાધા આપે છે, ૬૫-૬૬.
 ખેન્યમ, ૭૮.
 ખેનરજી, બાપુ કાલિયરજી, ૩૬૦, ૩૬૧.
 ખેનરજી, સર ગુરુદાસ, ૩૬૧.
 ખેનરજી, સુરેન્દ્રનાથ, ૨૮૦; ૩૪૬.
 ખેરા, ૩૪૭; તરીકે અંથકાર, કલકત્તામાં, ૩૪૬.
 ખેલનું 'સ્ટાન્ડર્ડ' ઇલોક્ચુસાનિસ્ટ' અંથકારને 'સલ્ય' ખનવાની ઘેલછા-માંથી જગાડે છે, ૮૫.
 ખેલુર મઠ, ૩૬૫.
 ખેસન્ટ, મિસીસ, ૧૧૧; ૧૧૩, ૩૬૭, ૩૭૩.
 ખોચર યુદ્ધ, ૨૦૩, ૩૧૪, ૩૧૬; માં અંથકર્તા ધાયલની સેવા કરનારી દુકડી હાલી કરી મુખી તરીકે કામ કરે છે, ૩૩૧-૩૪; ૩૬૫.
 બ્રહ્મચર્ય, જુઓ 'અંથકર્તા' નીચે.
 બ્રાઈટન, ૧૦૬, ૧૦૮.
 બ્રિટીશ ઈન્ડિયન એસોસિએશન, ૨૮૧.
 બ્રૂમ, ૧૩૧
 બ્રૂસ, સર ચાર્લ્સ, મૌરીશસનો ગવર્નર, ને ત્યાં અંથકર્તા રાતવાસો કરે છે, ૩૪૩.
 બ્રૂડલો, ચાર્લ્સ, ની પાયદસ્તમાં અંથકાર જાય છે, ૧૧૩.
 બ્લેવેટ્સ્કી, મેડમ, ૧૧૧.

ભાગવત, અંથકર્તા એકવીસ દિવસના અપવાસમાં માલબિયાજીને મુખેથી સાંભળે છે, ૫૬.
 ભાંડારકર, દાં રામકૃષ્ણ, ૨૭૬; ને અંથકાર મળે છે, ૨૭૭; પૂનાની સભાના પ્રમુખ થાય છે, ૨૭૮.
 ભાપણ, છટાદાર કરતાં શીખવાનો અંથકર્તાનો પ્રયત્ન, ૮૫; કરવામાં અંથકર્તા નિષ્ફળ નીવડે છે, ૧૦૦; ૧૦૧-૧૦૨, ૨૭૨-૨૭૩; આપે છે પ્રિટોરિયામાં હિંદીઓ આગળ ૧:૭; પૂના તથા મદ્રાસમાં ૨૭૮; કલકત્તામાં, ૩૬૫.
 બેટો, અંથકર્તા જાહેર કામને સાર આપી દે છે, ૩૩૬-૪૨.
 મજમુદાર, ચંપકરાય, જુનાગઢના વકીલ, ની સંગાથે અંથકર્તા વિલાયત જાય છે, ૬૬-૭૧; ૭૩, ૭૫, ૧૦૧, ૧૦૨.
 મજુમદાર, પ્રતાપચંદ્ર, ૩૬૪.
 મનુસ્મૃતિ, અંથકાર વાંચે છે ને કંઈક નાસ્તિક બને છે, ૫૮.
 મમીબાઈ, નો કેસ અંથકારની વકીલાતમાં મુંબઈમાં પહેલો, ૧૫૦.
 મરે, રેવરન્ડ એન્ડ્રુ, ૨૧૧, ૨૧૨.
 મલિક, દાં, ૩૬૫.
 મહમદ કાસમ કમરૂદ્દીન, ૧૮૨, ૨૨૦.
 મહમદ, પેગંબર, ૧૧૩, ૨૪૮.

વિષયસૂચિ

મહાપ્રદર્શન, પારીસનું, ૧૮૯૦માં, અંથકાર જોવા જાય છે, ૧૨૫-૨૭.
મહાસભા, કલકત્તાની, માં અંથકર્તા જાય છે, ૩૪૩-૪૫; માં આબડછેટ ને ગદકી, ૩૪૫; માં અંથકાર ભંજીકામ કરે છે, ૩૪૬; કારકુનકામ કરે છે, ૩૪૭-૪૮; માં અંગ્રેજનું પ્રાબલ્ય, ૩૪૯; ની વિષયવિચારણી સમિતિમાં અંથકાર, ૩૫૦-૫૧; માં અંથકારનો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓનાં દુઃખો વિશેનો ઠરાવ પસાર, ૩૫૨.
મહેતા, દા.૦, અંથકર્તાને વિલાયતમાં અંગ્રેજી રીતભાત શીખવે છે, ૭૪; તથા દોરવે છે, ૭૬; ૭૯; મુંબઈમાં અંથકર્તાની રાયચંદભાઈ જોડે ઓળખાણ કરાવે છે, ૧૪૦.
મહેતા, સરફીરોજશા, મુંબઈના ખેતાજી બાદશાહ, અદાલતોમાં સિંહની માફક ગજની કરે છે, ૧૩૩; ૧૩૪, ૧૪૯; અંથકર્તાને પો. એજન્ટે કરેલું અપમાન ગળી જવાની સલાહ આપે છે, ૧૫૮; ૨૬૮; ને અંથકાર મળે છે, ૨૬૯; અંથકર્તાને સાડ મુંબઈમાં સભા બોલાવે છે ૨૭૧-૭૩; ૨૭૬, ૨૭૭, ૩૦૩; ની સાથે અંથકાર કલકત્તે મહાસભામાં જાય છે, ૩૪૩; વિષયવિચારણી સભામાં ૩૫૦-૩૫૧; ૩૫૨; ને પુરાવાનો મુદ્દો મોઢે, ૩૭૫.

મારિસબગ સ્ટેશને અંથકર્તાની હાડમારી, ૧૭૬-૭૮; સ્ટેશને ટ્રેનમાંથી તેને ધક્કો મારી ઉતારી મૂકવામાં આવે છે, ૧૭૭.
માલવિયાજી, પંડિત મદનમોહન, અંથકર્તાને ભાગવત સંભળાવે છે, ૫૬; કશી વિદ્યાપીઠની સ્થાપના વખતે અંથકારને નોતરે છે; ૩૫૫.
માવજી દવે, અંથકર્તાને બારીસ્ટર બનાવવા સલાહ આપે છે, ૬૧-૬૨.
માંસાહાર, અંથકર્તા કરે છે, ૩૬; ૪૦; મૂકી દે છે ૪૧; ફરી રાઈ કરવા વિલાયતમાં એક મિત્ર આમ્રહ કરે છે, ૭૭-૭૮; કરાવવાનો એ મિત્રનો છેલ્લો પ્રયાસ, ૮૨-૮૩
મિત્ર, ન્યાયમૂર્તિ, ૩૬૧.
મીરાંબાઈ, ૩૩૮.
મુકરજી, રાજા સર ખ્યારીમોહન, ૨૮૧; ૩૬૧.
મુક્તાનંદ, ૧૪૧.
મુલર, જ્યોર્જ, ખ્રિસ્તીનો, એક ભાવિક ખ્રિસ્તી, ૨૧૧.
મેઈન, સર હેનરી, નું 'હિંદુ લોક' ૧૩૧; ૧૫૦.
મૅક્સમુલર, ૨૪૭.
મેટલેન્ડ, એડવર્ડ, જોડે અંથકર્તા ધમ વિશે પત્રવહેવાર ચલાવે છે અને તે અંથકર્તાને પુસ્તક મોકલે છે, ૨૧૫.

વિષયસૂચિ

મૈનિંગ, મિસ, ને ઘેર અંથકાર નારા-
યણ હેમચંદ્રને પહેલવહેલા મળે છે,
૧૧૯.

ઘેર લોકો, પોરબંદર રાજ્યના, નાં
દુઃખ, ૧૬૦, ને ઈન્સાફ અપાવવા
અંથકર્તા કાશીરા કરે છે, ૧૬૧.

મોઝામિક, ૧૬૭.—નો ગવર્નર જનરલ,
૧૬૪;

મોઆસા, ૧૬૬.

મૌરિશસ, ૩૪૩.

મંડલિક, નું વર્ણન, ગોખલે દ્વારા
ટ્રેન ચૂકતાં રૂપેશલ ટ્રેન કરી અસીલને
કામે લાય છે, ૩૫૯.

રૂક્ષાપીતિયો, અંથકર્તાને ઘેર આવે છે
ને અંથકર્તા તેની સેવા કરે છે, ૩૧૩.

રવિશંકર, બ્રાહ્મણ રસોયો, ૧૪૯.

રસ્કિનું, નું 'અન્ટ્ર ધિસ લાસ્ટ' (સર્વો-
દય) અંથકારને મુગ્ધ કરે છે, ૧૪૩.

રંભા, બલી દાઈ, અંથકર્તાને રામનામ
શીખવે છે, ૫૪-૫૫; એ કળવેલી
ઈશ્વરશ્રદ્ધા અંથકારને માંસ ન
ખાવાના નિશ્ચયમાં ટકાવે છે, ૭૮.

રાજકોટ, માં અંથકારના પિતા દીવાન.

૧૨, અંથકાર બાણે છે, ૧૫; ૨૦, ૨૬;
માં સુધારાપંથ, ૩૫; ૫૧, ૫૫; માં
અંથકારને ત્યાં ભાગવત વંચાય છે,
૫૬; માં અંથકાર સર્વ ધર્મો પ્રત્યે
સમભાવ અને આદર રાખે છે, ૫૬;
માં ખિસ્તીઓ હિંદુધર્મીઓ તથા

દેવતાઓની બહુગોઈ કરે છે, ૫૭;
૬૦, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૧૧૨, ૧૪૪,
૧૪૭, ૧૫૨; માં અંથકાર વકીલાત
શરૂ કરે છે, ૧૫૪; માં પોલીટીકલ
એજન્ટ અંથકારનું અપમાન કરે છે,
૧૫૬-૧૫૭; ૧૬૩; 'લીલું ચોપાનિયું'
લખે છે ને વહેંચે છે, ૨૬૨-૬૩; માં
મરકીવેળાએ આરોગ્યકમિટીમાં કામ
કરે છે, ૨૬૩-૬૫; માં રાણીની હાયમન્ટ
ન્યુબિલીના સમારંભમાં ભાગ લે છે,
૨૬૭; ૨૭૦, ૩૬૮, માં ફરી વકીલાત
શરૂ કરે છે, ૩૭૪, ૩૭૭.

રાનમહારાનઓ. ખાનસામા તથા
આરતોને જ શોભે તેના પોશાકમાં
૩૫૪-૫૫.

રાનડે, ન્યાયમૂર્તિ, ને અંથકર્તા મળે છે,
૨૬૮; ૨૬૯; ની પ્રસાદી રૂપ હપસ્ટો.
અંથકાર ઈત્તી કરે છે, ૩૨૮-૨૯; પ્રત્યે
ગોખરેનો પૂજ્યભાવ, ૩૫૭; ની
પુણ્યતિથિ હળવાય છે, ૩૫૮.

રામરક્ષા, અંથકાર મોઢે કરે છે, ૫૫.
રામાયણ, જુઓ 'તુલસી રામાયણ.'
રાયચંદભાઈ ભર્દે કવિ, ૧૩૯; ને
અંથકાર મળે છે, ૧૪૦; ની અંથકાર
પર ભારે અસર થાય છે, ૧૪૧-૪૩;
અંથકારને તેની ખમશોધમાં મદદ
કરે છે ને પુસ્તકો મોકલે છે, ૨૧૪-
૧૫; ૨૪૭; અંથકર્તાને બ્રહ્મચર્યની
દિશાએ દોરવે છે, ૩૧૭-૧૮.

વિષયસૂચિ

રાય, દાં પ્રમુખ્યત્વે, ની ગોખલે અંચ-
કતાને ઓળખાણ કરાવે છે, ૩૫૬;
૩૫૭; અંચકતાનું ભાષણ વખાણે છે,
૩૬૬; અંચકતાને વળાવવા સ્ટેશને
નય છે ને ત્યાં ટિકીટ કચેકટર રોકે
છે, ૩૬૭.

રાષ્ટ્રગીત, અંગ્રેજી, વિષે અંચકતાનો
ઉત્સાહ, ૨૬૭, ગાનું પાછળથી ખટકે
છે, ૨૬૮.

રિપન, લૉર્ડ, ૨૨૨,

રેવાશંકર જમજીવન, સાથે અંચકારને
જન્મની ગાંઠ બંધાય છે, ૧૪૦; ૩૮૩.

રૉબર્ટ્સ, લેફ્ટનન્ટ, લૉર્ડ રૉબર્ટ્સનો
પુત્ર, ને જોઆર યુદ્ધમાં મરણુધા
વાગે છે, ને તેનું રાખ અંચકતાની
ટુકડી લઈ નય છે, ૩૩૪.

રૉબિન્સન, સર જન, ૨૨૧,

લુઈરામ, સી, ૨૨૧.

લાઈટ ઓફ એશિયા' ૨૨૮; વધુ માટે
જુઓ બુદ્ધચરિત્ર

લાલા મહારાજ, ૫૫; વધુ માટે જુઓ
'તુલસી રામાયણ'

લામુ. ૧૧૫, ૧૬૬.

'લીલું ચોપાનિયું.' જુઓ 'અંચકતા'
નીચે.

લેડીસ્મિથ, ૩૩૩

લેનડી, મિં, ૨૦૮.

લેલી, સર ફ્રેડરીક, પૌરબંદર રાખના
ઓફિસિયલ્સ, ૬૩, ની અંચકાર જોડે
વર્તણુક. ૧૪-૧૫, ૮૬.

લૉટન, મિં, ડરબનમાં દાદા અપ્પુલ્લાના
વકીલ, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૬૮, ૩૦૧,
૩૦૨. અંચકારને સાંજે સ્ટીમર પરથી
ઉતરી ડરબનમાં દાખલ થવા થયેલી
સૂચના નાપસંદ કરે છે ને પોતાની
સાથે સરિયામ રસ્તે થઈ ચાલતા
જવા સલાહ આપે છે, ૨૬૬-૬૭;
ટોળું જોઈ રિક્ષા મંગાવે છે, ૨૬૭;
ને ટોળું અંચકારથી નોખા પાડે છે,
૨૬૭; ૨૬૮, ૩૦૧, ૩૦૨.

લુકીલસલા, નાતાલની, અંચકારને
નાતાલ સુગ્રીમ કોર્ટની સનદ મળવા
સામે વિરોધ કરે છે, ૨૨૬-૩૦.

વાચ્છા, સર દિનશા, ફિરોજશા મહેતા-
ના જમણા હાથ, આંકડાશાસ્ત્રી,
૨૬૬; અંચકાનું ભાષણ વાંચે છે,
૨૭૨; કલકત્તાની મહાસભાના પ્રમુખ,
૩૪૩; ૩૪૪; ૩૫૧; મહાસભામાં
અંચકતાના ભાષણ દરયાન ચેત-
વણીની ધંટડી વગાડે છે, ૩૫૨.

વાલકન્ઝ, ની હાર, બ્રિટિશોની, ૩૩૩,
વાંદરા, માં કતલખાનાથી ધર રાખવા
માટે અંચકાર નાપસંદ કરે છે, ૩૮૩.
'વિભૂતિઓ અને વિભૂતિપૂર્ણ' ૧૧૩.
વિવેકાનન્દ, સ્વામી, ૩૬૪.

વિષયવૃત્તિ, અંચકારને પોતાની સ્ત્રીને
ભણુવવાની આડે આવે છે, ૨૫-૨૬;
પિતાના અંતકાળે હાજર રહેતાં
અટકાવે છે, ૫૨-૫૩.

વિષયસૂચિ

હુડગેટ, જનરલ, ૩૩૩.

વેટ, મિં બેકોબસ ડી, પ્રિટોરિયાનો
બ્રિટિશ એજન્ટ, ૨૦૦.

વેન્ટનર, ૧૦૦, '૧૦૫, ૧૦૬.

‘વૈકુંઠ તારા હૃદયમાં છે,’ ટોલ્સ્ટોય
કૃત પુસ્તક, ની અંથકાર ઉપર બારે
અસર, ૨૧૫.

વોર્કિંગ, દફનભૂમિ, માં ઓડલોની
પાયદરત, ૧૧૩.

વોલ્ટન, મિં સ્પેન્સર અને મિસીસ,
૨૪૭

વ્યાયામ, પ્રત્યે અંથકારને અણુગમે
બચપણમાં. ૨૬; ૩૦; લેવા માટે
અંથકારની ગોખલે જોડે આગ્રહ-
ભરી દલીલ, ૩૫૬; થી દેશ-
સેવાની શક્તિ વધે છે ઘટતી નથી
એવો અંથકારના અભિપ્રાય, ૩૫૬.

મત, અંથકારનાં માતૃશ્રીનાં. ૧૩;
અંથકારનાં, મદ્યમાંસ અને સ્ત્રીત્યાગ
વિષે વિલાયત જતા પહેલાં બેચરજી
સ્વામી આગળ. ૬૬; ના અર્થ
કરવાની બાબતમાં અંથકારના વિચારો
૬૫-૬૬; ના મહત્વ વિષે, ૩૨૦.

શહેરસુધારાઈ, દક્ષિણ આફ્રિકાના
હિંદીઓમાં, માટે અંથકારના પ્રયત્નો,
૩૩૫-૩૬.

શામળદાસ કોલેજ, બાવનગરની, માં
અંથકાર્તા બણે છે, ૬૦.

શામળબટ, નો છાપો અંથકારના મન
ઉપર અદ્ભુત અસર કરે છે, ૫૬;
૧૧૨.

શિવનાથ શાસ્ત્રી, પાંડિત, ૩૬૪.

શુક્લ દલપતરામ. ૭૩; ૭૬.

શુક્લ, અંથકાર કરે છે: પિતાની.
૪૬; ૫૧; બનેવીની ૨૭૦, રક્ત-
પીતિયાની ૩૧૩; ઈસ્પિતાલમાં ૩૧૩-
૧૪; સ્ત્રીની, પ્રસૂતિકાળે, ૩૧૫;
ધાયલોની, બાઅરલડાઈમાં, ૩૩૧-૩૪;
તથા હુલ બળવામાં, ૩૧૬; પૂત્રની,
૩૭૮-૮૨.

શ્રવણ, ના ચારિત્રની અંથકાર્તા ઉપર
બારે છાપ, ૧૭.

‘શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક,’ ૧૬.

શ્રુમભાવ, ધર્મો પ્રત્યે, અંથકાર શીખે
છે, ૫૬.

સમર્થ, મરફૂમ. ૩૭૫,

સુદામાપુરી અંથકાર્તાનું જન્મસ્થાન. ૧૪.

‘સુધારો.’ યુરોપીઅન, કુટુંબમાં દાખલ
કરવાના અંથકારના પ્રયત્નો, ૧૪૬-૪૭;
૨૮૭-૮૮.

સુબ્રહ્મણ્યમ્. જી, ૨૭૮.

સુબ્રહ્મણ્યમ્, દાં. ૨૭૮

સૃષ્ટિમંડાલ, વિષે બાઈબલમાંનું
પ્રકરણ, ૧૧૨.

સેતલવાડ, સર ચિમનલાલ, ૩૪૩.

સેન, કેશવચંદ્ર, ૩૬૪.

વિષયસૂચિ

સેરવા, મરધીનો, પોતાના દીકરાને તેની ગંભીર માંદગીમાં આપવા અંથકાર ના પાડે છે; ૩૭૮.

સેલ, જું કુરાનજું ભાષાંતર. અંથકાર ખરીદીને વાંચે છે, ૨૧૪.

સૉન્ડર્સ, મિં, કલકત્તાના 'ઇંગ્લિશ-મેન'ના તંત્રી, જોડે અંથકારનો મીઠો સંબંધ, ૨૮૨; ૩૬૫.

સૉલ્ટ, જું 'અન્નાહારની હિમાયત' પુસ્તક વિલાયતમાં વાંચીને અંથકાર વિચ્છૂર્ણપૂર્વક અન્નાહારમાં માનતા થાય છે, ૮૦.

સંસ્થાઓ, જાહેર, કાયમી ફંડ ઉપર ન ચલાવવા વિષે અંથકતાના વિચારો, ૩૦૬-૦૭.

સ્ટેન્ડર્ટન, ૧૮૧, ૧૮૨,

સ્પીઆંકોપ, ૩૧૩,

સ્વામી આનંદ, અંથકાર પાસે આત્મકથા લખવાની માગણી કરે છે, ૨.

હુરિમદ્રેસૂરી, ૨૧૫.

હુરિમદ્રે નાટક' અંથકર્તા જુએ છે, ૧૭; હુરિમદ્રેની અંથકર્તા પર ભારે અસર, ૧૭.

હસ્તાક્ષર, અંથકર્તાના ખરાબ, ૩૦,

વિષે અંથકર્તાના જિજ્ઞાસો, ૩૦-૩૧.

હાલ મહમદ હાલ જુસબ, ૧૬૭.

હાલ મહમદ હાલ દાદા, રોડ, ૨૨૦.

હાર્ડિંગ, હોર્ડ, ૩૫૫.

હિંદીઓ, દક્ષિણ આફ્રિકાના, તેમના ભેદો, ૧૭૦-૧૭૧; ની હાડમારીઓ, ૨૦૧-૦૫; ની મતાધિકાર છીનવી લેનારા કાયદા સામે લડત, ૨૧૬-૨૫; ની ખીબા જે હિંદીવિરોધી કાયદા સામે લડત, ૩૦૪-૦૫.

હિંદુધર્મ, ના પ્રત્યેક સંપ્રદાય પ્રત્યે અંથકર્તા આદરભાવ શીખે છે, ૫૬; નાં પુસ્તકો વાંચવા અંથકારને ઈચ્છા થાય છે, ૧૧૧, વહેમોથી ભર્યો છે એ અંથકારનો અભિપ્રાય જતો રહે છે, ૨૧૨; ના અભ્યાસ માટે અંથકારની ચિંતા, ૧૬૧; નો અભ્યાસ અને તે અંગે પત્રવહેવાર, ૨૧૪; વિષે રાચવંદભાઈને અભિપ્રાય અને તેનો જોડો અભ્યાસ કરવા તેમની અંથકારને ભલામણ, ૨૧૪; નો વધુ અભ્યાસ, અંથકર્તાનો, ૨૪૭; ૩૬૧.

હિલ્સ, મિં, ૬૮, ૬૯, ૩૧૮.

હુમલો, ડરબનમાં અંથકર્તા ઉપર ગોરાઓના ટોળાએ કરેલો, ૨૬૭-૩૦૦. હોટેલ, ગ્રાંડ નેશનલ, જોહાનિસબર્ગની, માં અંથકર્તાને ઉતારો મળતો નથી, ૧૮૨.

હંટર, સર વિલ્યમ, ૨૩૮.

હુમ, મિં, ૩૪૬.

હુનવાપિ, ૩૭૨.

